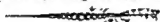

વિધિગ્રંથમાલા: અંક ૧૫૪ થી ૧૫૬: વર્ષ ૧૩ મું: સં. ૧૯૭૨

સ્વામી વિવેકાનંદ

અમના સદુપદેશ-ભાગ ૧૦ મો

(યોગસૂત્ર સહિત રાજયોગ)

સત્ત્વ સાહિત્ય વર્ધક એકાદ્યાલયને માટે

અનુવાદક: નર્મદાશંકર બાલાશંકર પડ્યા-મુ૦ મુરત

સંપાદક અને પ્રકાશક: ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

અમદાવાદ અને—મુંબઈ

આવૃત્તિ પહેલી, પ્રત ૫૦૦૦, અંવત. ૧૯૭૬, ઇ. સ. ૧૯૨૩

મૂલ્ય-વાર્ષિક ફાળે ગા. પાકુ પૂઠું ૧) પો. માફ.

ધૂટક-૩ ૧) પાકુ પૂઠું ૧૧ પો. ભુકું.

અમદાવાદમાં— શ્રી સત્ગુરુ સાધિતે મુદ્દણાસખા માં
લિખુ—અમદાવાદના પ્રમુખશ્રી મુદિત.

નિવેદન

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૧૫૪ થી ૧૫૬ મા અંકરૂપે સ્વામી વિવેકાનંદના સદ્ગુણોના આ દશમે ભાગ વાચકબંધુઓની સેવામાં સાદર થાય છે. સ્વામીજીએ અમેરિકામાં પોતાના ઓતાઓ પ્રત્યે રાજયોગ ઉપર આપેલાં મહત્ત્વપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો તેમજ મહામુનિ ભગવાન પતંજલિનાં યોગસૂત્ર પણ સ્વામીજીને હાથે તૈયાર થયેલા ભાવાર્થ તથા ત્રિવેચન સહિત આમાં અનુવાદરૂપે આપવામાં જણાશે. એ ઉપરાંત યોગવિદ્યામાં મહાયજ્ઞરૂઢ એવાં અન્ય શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનાં પણ કેટલાંક વચનો તથા મુત્રો તેના ભાવાર્થસહિત પરિશિષ્ટરૂપે આપવામાં આવ્યાં છે.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં આવેલી જ્ઞાનયજ્ઞના ચાલુ સાક્ષના વહિવટની તેમજ પરદેશી ખાંડવાળી બાબતો, તેમજ પુસ્તકના છેવટના ભાગમાં આવેલી શક્તિની દ્વાઓવાળી તથા શીનળાની રસીવાળી બાબતો તરફ પ્રત્યેક વાંચનાર બંધુનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

ભાદરવા વહી ૧૧-સંવત ૧૯૭૬.

પ્રકાશક

સં. ૧૯૭૯ના વર્ષનો પૃષ્ઠમેઝ:-

અંક.	પુસ્તકનું નામ.	ફરમા.	પૃષ્ઠ.
૧૪૫ થી ૧૪૭	ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૭ મો.	૨૨૧	૩૫૬
૧૪૮ થી ૧૫૩	મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉય.	૩૯	૬૨૪
	- ઉપરનું પુસ્તક મોટાં પૃષ્ઠોમાં		
	છપાયું તે બદલ વધારો.	૧૩	૨૦૮
૧૫૪ થી ૧૫૬	સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૧૦ મો.	૧૬	૩૦૪

૧૪૯૨

એ ઉપરાંત બે ચિત્ર તેમજ બદારની પૈમાથી લેવાયેલી જાહેર બજારનાં ત્રણેક પૃષ્ઠ આ પુસ્તકોમાં આવેલાં છે.

થોડીક સૂચનાઓ

૧-આવૃત્તિ ૧૯૮૦ ના વર્ષમાં વિવિધ મથકોના સખાણમાં થોડા વધારા કરવામાં તેના પૃષ્ઠ મોટા (૭૫ થી x ૮ ના) કદનાં આપવાની ગોઠવણ કરવા સાથે તેના વાર્ષિક મૂલ્યમાં જે આડ આનાનો જૂથ વધારો કરાયો છે, તે સખાણના વધારા બદલ નહિ પરંતુ વચન તથા કે વધવાથી પોસ્ટેજ તથા પૃષ્ઠ પ્રાપ્તિ જે ખર્ચ વધવાનો તે બદલજ છે.

૨-શ્રીમદ્ભાગવત લાપાંતર તથા ગ્રામી વિવેકનંદ ભાગ ૧ થી ૫, આ ગ્રંથો ૬૭ અપૂરા હોવાથી દીવાળી પછી બદલાર પડશે.

૩-વિવિધ મથકોના આ પછીના પુસ્તક તરીકે સ્વામી સમતીર્થ ભાગ ૧૦-૧૧-૧૨ નું એક પુસ્તક છપાવુ સર થયેલું હોય બનનાં સુધી તે દોળી સુધીમા માલદે તન્દ મોકલાશે

“જ્ઞાનયજ્ઞ” નો ચાલુ ૧૯૭૯નો વહિવટ

જ્ઞાન-આદિત્યને વધારનારો પુસ્તકની ઉપરકરતા નહિ મમજવાને લીધે અથવા તેને માટે ખર્ચ નહિ કરી રાકવાને લીધે જેઓ તેના પુસ્તકોનો ઉપયોગ નથી કરી રાકતા, એવા લાખો માનવખંડોમાં નાનાં નાનાં જ્ઞાન-આદિત્યવર્ધક એકપડીઓ પાનિયાં વિનામૂલ્યે ફેલાવવાની જરૂર દર્શાવીને તથા જે ખાખતમાં મમલુ લેખિ ઉપર જે ખાસ કરજ રહેલો છે, તે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચીને તે ખાખતમાં આ સંસ્થાદ્વારા યતિચિત્ત યત્ન કરવાના હેતુથી આગલા એક પુસ્તકમાં આ “જ્ઞાનયજ્ઞ”ની યોજના પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી, તથા તેને અંગે જગવડગીતાના સારરૂપ “એકાધ્યાયી ગીતા”ની મુદ્રાસૂચિ પુસ્તિકાઓ ફેલાવવાની એક તાત્કાલિક ચેટા યોજના પણ રજુ કરીને તેને માટે “જ્ઞાનયજ્ઞ ફાઇ” અથવા ફંડની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવી હતી.

લોકપુણ્ય યોગે એ “ એકાધ્યાયી ગીતા ” ની યોજના નીચે પ્રમાણે યથા-
મમય અમલમાં આવી ચૂકી છે; અને ચાતુ સાક્ષના પુરુષોત્તમ મામથી માડી
શ્રાવણ માસ સુધીમાં “ એકાધ્યાયી ગીતા ” ની કુલ એક લાખ ચૌદ હજાર
પુસ્તિકાઓ ફેલાવવામાં આવી છે. ગીતાના ૧૫ મા તથા ૧૮ મા અધ્યાયની
(એ પૈસા કિમતવાળી) ૫૬૨ હજાર પ્રત આની અગાઉ છપાયેલી, તે
પણ પછી આમાંજ નાખી લઈ વિનામૂલ્યે ફેલાવવામાં આવી છે અને
પ્રથમ તેના વેચાણથી જે થોડાંધણા પૈસા આવેલા તે જ્ઞાનયજ્ઞક ખાતે
ગણી લેવામાં આવ્યા છે

એ સવા લાક્ષ પ્રત પૈકી દરેક હજાર પુસ્તિકાઓ હિંદી દીકાવાળા
છપાવવાની હતી; પરંતુ હિંદી ભાષાતર હજી સુધી તૈયાર નહિ થવાથી
તે ખામત બિચ્છપર રાખીને ફેલાવાઈ ચૂકેલી ૧૧૪૦૦૦ પુસ્તિકાઓ
તૈયાર કરાવવા તથા ફેલાવવાના ખર્ચની વિગત નીચે આપવામાં આવે છે.

૧૦૮૦) કાગળનાં એકવર્ગ રીમ ૧૨૦)

૭૪૧) છપાઈ, વળાઈ, બધાઈ,

૨૮૫) પેકીંગ, ફેલ મલુરી પત્રવહેવાર, પોસ્ટેજ ગઢરાત રેલ્વેસ્ટાન્ડ .

૪૫) જ્ઞાનયજ્ઞની યોજનાની પ્રત ૫૦૦૦ પાછળ ખર્ચ.

૨૧૫૧)

આ યોજનામાંટે હિસાબ, માણસ, વગેરેની ગોઠવણ, અનુકૂળતા તથા
કરકમરને ખાતર સંસ્થાના વહિવટ ભેગીજ રાખેલી હોવાથી ઉપથી પૈકીની
ત્રીજી રકમ તો અતુમાનથીજ કાળજીને લખેલી છે

જ્ઞાનયજ્ઞ કોષમાં અત્યાર સુધીમાં આવેલી રકમો.

આ “ જ્ઞાનયજ્ઞ કોષ ” મા અત્યાર સુધીમાં નીચે જણાવેલી રકમો મળી
ચૂકી છે. પોતાના ધનનો આવા કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાની શુભ વૃત્તિને માટે
એમાં નાણાં મોકલનાર પ્રત્યેક મનજનને સત્રેમ ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે.

૧૦૦૦) પરિ બોગીનાલ ત્રિભોવનદાસ-મુ બોરસદવાળા તરફથી તેમના પિતાશ્રી સદ્ગત ત્રિભોવનદાસ ઇશ્વરદાસના રમરણુમા પ્રત ૫૦૦૦૦) વહેચાવવા માટે.

૩૦૦) ઠા હરિનાથ હા'તુમાઈની દુકાન તરફથી-બોરસદ

૧૫૦) શા રમણુભાવ બોગીલાલ ચિનાઈ-અમદાવાદ

૨૫) પોતાની તરફથી ૨૫) સગરથ બેન તરફથી

૨૫) ચંદુભાઈ તરફથી ૨૫) ચંચળ બેન તરફથી

૨૫) ચંદ્રિકા બેન તરફથી ૨૫) વિદ્યા બેન તરફથી

૧૮૦) શેઠ કરસનદાસ હરગોવિંદ મુખઈ પ્રત ૬૦૦૦ બદલ તથા કડકે

૧૦૦) રામચંદ્ર ડી. દે શાહ મણીલાલ જીભાઈદાસ-પુના

૧૦૦) ડૉ રામપ્રસાદ મગનલાલ-અમદાવાદ.

૫૦) શાહ-ખીમજી રાયસી ઇગેર

૫૦) શ્રીમતી લક્ષ્મીમાઈ જગમોહનદાસ-પુના

૨૫) માનચંદ કુમેરદાસ-મુખઈ

૨૫) વિદેહ મુક્ત સ્વામીશ્રી જનકીદાસજી મહારાજના રમરણાર્થે ગુરુ પૂર્ણિમા ઉપર તેઓની સાસુશ્રી મહાજી તરફથી-નડિયાદ

૨૫) શેઠ લાલજી શામજી મુમટાવાળા-મુખઈ

૨૦) રા બ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી-મુખઈ

૧૦) ફાટોમાદર રવિશંકર મૂળજી-ધાર્મદા.

૧૦) પરિ પુજાભાઈ ભાઈજીભાઈ-બોરમદ.

૧૦) શાહ જગનલાલ કૃષ્ણજીદાસ-વેળતપુર-ભરૂચ

૧૧) ડૉ નરભેરામ લવાનીચંદ વૈષ-સુરત

૧૦) મહેતા દેવીદાસ મૂળજી હારદાસ-જાદરાબાદ

૧૦) ન બે શરફ-હાથગામ

૧૦) ભક્ત સમાજ-નડિયાદ

૧૦) એક સદ્ગૃહસ્થ-ભાવનગર

૧૦) ગાંધી એન્ડ કુ-મુખઈ

- ૮) શેઠ પ્રેમજી કાનજી-ચાણાપીપળ.
 ૭) મીત્રી ભીમભાઈ વલ્લભભાઈ-હજીરાઈ
 ૬) હરિભાઈ ધનજી-લુચાળા
 ૫) શકરનાન મગજીદાસ-મુળાઈ
 ૫) અમીન ગોરધનદામ કહાનદાસ-સિનોર
 ૫) પરિ જોહાતાલ સેવકનાલ-ગોરસદ
 ૫) દેવે બાલાશકર પ્રાણુશંકર-માનખેડ
 ૫) કલ્યાણજી વિદ્યુતભાઈ-મેદરડા
 ૫) પ્રભુદામ મૂળજી-ભાવનગર
 ૫) બેન લીલાવતી ઠે પ્રભુદાસ મૂળજી-ભાવનગર
 ૫) બેન કાન્તા ઠે પ્રભુદામ મૂળજી-ભાવનગર
 ૫) વહીન અમેચદ કાળેદાસ-જેતપોર
 ૫) પડયા નર્મદાશકર બાલાશકર-સુરત.
 ૫) ગોરધનદામ રણુજીડામ-મુળાઈ
 ૫) વલ્લભદાસ ચેલારામ-મુળાઈ
 ૫) રામજી વાનજી-ભાયાવદર
 ૫) મેવજી નાગજી-લુચાળા.
 ૫) કરશનદાસ હામરશી-કરાચી
 ૫) મીત્રી ભીમભાઈ વલ્લભભાઈ-હજીરાઈ
 ૫) વાલજી ધનજી-મુળાઈ
 ૫) જુદા જુદા સદગૃહસ્થો તગૃથી પુરુષોત્તમ બીમજી રોશન
 માસ્તર મારફત-લુચાળા

૩૩૧ નીચેની પરચુરણ રકમોદ્ધાર

- ૩ ૨) દેવે જીવગમ હરિશંકર-ભાવનગર. ૩ ૨) ધનજી નાગજી-લુચાળા
) રામરાવ નારાયણ પ્રધાન ત્રિવેકર-મુળાઈ ૩ ૧૧- લક્ષ્મીનારાયણ
 ,લચદ-ઝાદદા. ૧૧ અહલસત્રી પિતાબરદામ અરજણજી વારડે-મીટી ૧)
 ૩૧૧ ધંધરપ્રભાદ ગીધરલાલ-મહુધા ૧) પુરુષોત્તમ મૂળજીભાઈ-વમો.

૧) પરિખ ગોરધનદાસ મૂળજીભાઈ-સુરત. ૧) શતિલાલ મગનલાલ-ખંભાત. ૧) હરિગંગાજેન-ડે. નારણજી પુરપોત્તમદાસ-આણંદ. ૧) શતિલાલ કેશવલાલ-પ્રાંતીજ. ૧) જીજ્ઞાભાઈ લક્ષ્મીરામ-મુળાષ. ૧) દેવે ત્રિભોવનદાસ આત્મારામ-મીઠી. ૧) શેઠ રાધોમય અમરચંદ મહેશ્વરી મીઠી. ૧) એક સદ્ગૃહસ્થ તરુર્યા. ૧) જનસુખરાય ભગવાનજી-બુઝાળા. ૧) પટેલ આણાભાઈ નારણભાઈ-અમદાવાદ. ૧) એક સદ્ગૃહસ્થ-ભાવનગર. ૧) શતિલાલ મગનલાલ-ખંભાત ૧) જગનલાલ મેલજી-બુઝાળા ૧) નાનજી નારણભાઈ-બુઝાળા. ૧) મયુરભાઈ હાથરભાઈ-મિતોગ ૦૥૥ સેકેટરી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય-કડા. ૦૥૥ ધનેશ્વર ભાઈચકર-મુળાષ. ૦૥ મંત્રી યુવકમંડળ-રણોલી. ૦૥ શેઠ ખીમચંદ બીમજીમન-મીઠી ૦૥ સુખરામદાસ કૃતેકચંદ મરાય-મીઠી. ૦૥ ધીરાઉમય અમદામલ-મીઠી. ૦૥ કલ્યાણદાસ મગચંદ-મીઠી. ૦૥ વનમાળી લેખગજ મહેરચંદ-મીઠી. ૦૥ માસ્તર મળશંકર સોમજીમલ-મીઠી ૦ ભોળાનાથ મગનલાલ ૦ શેઠ મોરારજી રવજી સધવી-જાકરાખાદ. ૦ દેવીદાસ વણારશી દોધરી-જાકરાખાદ. ૦ કે. એમ. મજીડીઆ-કુકાવાવ. ૦ કે કે. રાજ પોપટ-કુકાવાવ. ૦ સોની લક્ષ્મીચંદ રાજજીજી-મીઠી. ૦ શેઠ ચાંદુમવ સે મજીમલ-મીઠી. ૦ યોગીરાજ પારશીમલ આમનદાસજી-મીઠી ૦ વનેચંદ પોપટ દક્તરી-મોરખી. ૦ જયતિલાલ જીજીલગસ મધવી-મોરખી. ૦ કારકાદાસ ભગવાનલાલ વસાવડા-આંદવા.

૨૨૬૧૧ કુલ ૩.

આ પ્રમાણે કુલ ૩ ૨૨૬૧૧ અત્યાર સુધીમાં જાનવર ૧૯૮ ખાતે આવી ચૂક્યા છે દર વરસે આ ફંડકારા જે રકમ ભેગી થાય તેમાંથી વખતોવખત ઉપયોગી ચોપડી-ચોપાનીઆ ફેલાવવાનો જાનવરની યોજનાનો જે હેતુ છે; તેને લઈને આ ફંડ મગને માટે ખુલ્લુ હોવાથી વખતોવખત તેને ચાદ છતાં રહેવું એ પોતાની જાન પ્રત્યેના તેમજ જન સમાજ પ્રત્યેનાં ઈર્ષ્યને મમજનારા પ્રત્યેક સમજી સજ્જનોનો ધર્મ છે. “મંત્રી”

પરદેશી શાંદ

૧. એનમાધ્મનોપીડીઆ ધીટાનીમ જેવો મળવાન અને ઘણાં વર્ષોની શોધ મોળને અતે તૈયાર થયેનો મહાન ગ્રંથ કે જેને આધારે સરનગ દેમલા આપે છે, તેને ૬૬૭ મે પાને વખેન છે કે “ ખાડ સાફ કુતી વખતે દરેક જનાવગના લોહી તથા હાડમના પ્રવમાનો ચૂરો નાખવામા આવે છે

૨ ડીકમનેરી ઓફ આર્ટર્મ-૬ ફીઆવૃત્તિ લડન, પાને ૮૨૯ મેનખ્યુ છે કે ‘ગાગડા બનાવવામા આવે છે તે વખતે ૫૪ મણુ ખાડમા ૨૭ મણ હાડમના કોલસાનો ભૂંડો નાખવામા આવે છે અને ખાંડ માફ ધરવાના કાર ખાના ગામમા છે તેમાં ભારોભાર હાડમના કોનમાનો ભૂંડો નાખવામા આવે છે”

૩ સ્વામી ભારમ્મરનદ લખે છે કે ‘ જ્યારે હું વિનાયક ગયો ત્યારે મે કેટલાક ખાડન’ ૧૨ખાના જોયા તેમાં પહેલે માળે ચઢતાજ મને લીનગી થશે એમ લાગ્યું હું નહોતો જાણતો કે આવી અપવિત્ર ચીજોથી ખાડ બને છે પણ નજરે જોતાં મને આશ્ચર્ય થાય છે કે જે ચીજને અડવાથી પણ મહાન પાપ લાગે તે ચીજ હિંદુઓથી ખવાયજ કેમ !

૪ ભાગતમિત્ર તા. ૨૮-૧૦-૧૯૦૫ ના અકમા જણાવે છે કે- મારી ખાડ બનાવવા માટે જેમ આ દેશમાં દૂધ વપરાય છે તેમ ત્યાં જનાવરોના લોહીથી ખાડની અદગનો મેન ૧૫વામા આવે છે મગજ કે આધખાનામા દૂધ ગ્રતા લોહી મસ્તુ મળે છે મીસ્તર હેરીન્ડ વહે છે કે ખાંડ મુવગના લોહીથી માફ થાય છે એ જે ગલર સી ઇ સાહેબના બનાવેલા “ સ્યુગર મલીનગી ” નામના ગ્રંથમા લખ્યું છે કે ઈસ્ટાડ વજેરે દેગોમા ખાડ માફ કુવામા પાણી અને ગાયોનું પેલી મેળવે છે ભાષ્યો ! હિંદુને ગાય અને મુમનમાનને મુવરનું લોહી ખાવા લાય છે ?

૫ મુ. મર્ષ જ્ઞાનમાગર સમાચાર તા. ૧૫-૧૨-૧૯૦૫ મા લખે છે કે ‘ પરદેશી ખાડસાકર નાના પ્રમગના રોગથી ભરેલા સવ પ્રમગન જીવેના હાડમ બગદ અને મુવગના પોહી અને મનુષ્યના મૂત્રથી માફ થાય છે જેના પવનથી પણ ડરીએ તેવા કોઈ વિગેરે રોગવાળા લોકોનું પશુ મૂત્ર ચરેરે ! આ આ હિંદુ મુસલમાનને ખાવા લાય-છે”

૧. સ્વદેશોન્નતિ દર્શણ—“ પરદેશી માઠર અપવિત્ર છે, એટલું જ નહિ પણ તેની અદર નાનાં પ્રણી, કીડી, મોઝડી વગેરેનાં આતંગાં, માંસ દાડપિંજર અને ધરીરની અદરના રેસા હોય છે મોરસ સાથે તે ખીટ, ગાજર, તાડી વગેરેમાંથી બનાવવામાં આવે છે અને તેમાં સહેલું લોહી તથા રોમ્બિટ જનાવરોના દાડખાનું મિશ્રણ હોય છે ”

૭ મીઠ શીનલે નામના ગૃહસ્થ જણુ વે છે કે વિધાયતી ખાડ જે હિદમાં ફેલ છે તે દેખાવમાં સફેદ અને કિમનમાં સસ્તી પડે છે, પણ તેનાથી ધણું રોગો હિદુસ્તાનમાં પેદા થઈ ચૂક્યા છે તે ખાંડ લોહી અને શક્તિનો નાશ કરે છે તે ખાડ દૂધ આદિ જે જે પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે તેમાં આપણે ઝેરજ નાખીએ છીએ એમ જાણવું. ઈશ્વાર તેમજ હિદુસ્તાનના પ્રખ્યાત વૈદ્યોદોષ્ટરોએ સ્પષ્ટ મત આપેલો છે કે આ ખાંડ હિદુ સુસહમાનને ધર્મના બાધથી તો ખાવા લાયક નથી પણ તેનાથી પ્લેમ, મદામરી કંત્યદી રોગો થાય છે અને બાગડોનું તથા મોટા માણસોનું મગ્નુપ્રમણ પણ વધે છે માટે ધર્મને ન માનવો હોય, તો આરોગ્યની દ્રષ્ટિથી પણ ખાડ ખાતા અટકવું જોઈએ કાચના ગ્લાસમાં ગરમ પાણી ભરી તેમાં માછનો ગામડો નાખીને ઝાંઝળતી વખતે સુદમદસક મત્રથી જોગો તે એમાં લોહીના નજલો દેખાવે વળી દેશી અને નોગમ ખાડ બનેને લુગ લુગ વસણમાં મૂકે પડી બનેમાં થોડો થોડો સફરી એમીડ (મધમ્નો તેમજ) નાખે તરતજ દેશી ખાડમાંથી મીઠી માગી જેવી સુવાસ આવશે અને મોગમમાંથી દુર્ગંધ આવશે જો આ વાત જરાપણ જૂરી હોત તો લાગવમવાળા ગોરા વેપારીઓએ આ વિગત પ્રમટ કરનારાઓ ઉપર જરૂર ફાગ્દારી માડી દીધી હોત. માટે આ જાગત માનીજ હોવાથી કેહ પણ દિવાસીને પરદેશી ખાડ ખાવા લાયક નથી હિદુઓની પેરેજ જે જે રા લોરોએ મામ દારનો ત્યાગ કર્યો છે અને જેઓ કેવળ વનસ્પતિના અદાર ઉપર રહે છે, તેઓએ પણ ખાડ સાકર ખાવા બંધ કર્યા છે તે પછી આપણા હિદુઓમાં તો આવી અપવિત્ર ચીજ ખવાયજ કેમ ”

૮ દિદી બગવાસી, કંઠડતા તાં ૩૦-૩-૧૯૦૩ ના અકમાલખે
 છે કે 'હિદુસ્તાનમાથીજ દર વર્ષે ૨૮ લાખ મણુ જનાવરોના હાડકાં
 ખાડ વગેરે ખાવાના પદાર્થો બનાવવામાટે પરદેશ જાય છે સ્વદેશી ખાડ
 કદાચ પરદેશી ખાડથી સહેજ મોઢી મળે તોપણુ તેનાથી પવિત્રતા જળ-
 વાઈ રહે છે વળી તે ખાડ પરદેશી કરતાં ગળપણુમા પણુ વધારે હોય
 છે માટે સ્વદેશી ખાડજ વાપરવી કદાચ સ્વદેશી ખાડ વાપરવાની શક્તિ
 ન હોય તો ગોળ વાપરવો પરતુ પરદેશી ખાડ તો કોઈરીતે નજ વાપ-
 રવી આથી ગોહત્યા થતી અટકશે અને દૂધાળા ઢોરોની શુદ્ધિ થઈ દૂધ
 થી દહી વગેરે સસ્તા થશે અને તેથી શક્તિ તથા આત્મબળ પણુ વધશે"

અકમર ખાદશાહ જેવાના મુગલાઈ અમલમા પણુ ૩ થી ૪ રૂપીએ
 મણુ થી મળતુ રૂા ૧ નુ ૭ શેર થી મળતુ એવી વાતો તો હજુ
 આપણા ધરડાઓ કરે છે તે વખતે ચાની મહેમાની લોકો આપતા ન
 હતા. પણુ લાપશી ને થી ખવડાવતા અને ખાતા તેથીજ પોતાના સ્વધ-
 મનુ રક્ષણુ કરી ૧૦૦ વર્ષ સુધી જીવતા, પણુ આનો પગ્દેશી વેપારી
 એએ ખાવાપીવાની અને મેળજમજાની એવી તો મોહક વસ્તુઓ બનાવી
 છે કે, તેના એશઆરામથી ધીમા ઝેરથી આપણી જાતો ખવાઈ ગઈ છે
 સતે સને મોમા કોળીઓ મૂકનાર મળવાથી બેસીને હાથે ખાવાની તેમજ
 તેમા શુ શુ વસ્તુઓ આવે છે તે જોવાની તસ્દીજ ના લીધી દૂવા, ઘટ્ટી,
 ગાય અને રેટીઆ એ ચારનો વપરાશ દરેક ધરમા હોય તે જવાથી
 સ્ત્રીઓમાં હીરગીરીયા, ઝમુવાવડ, સુવા રોગ અને ક્ષયરોગ વધીને ૨૦ થી
 ૨૫ વરસમા તેમના મરણુ થવા લાગ્યા છે પુરુષોની પણુ તેવીજ દશા
 થઈ છે આપણા હમેશના જીવનની ઉપયોગી ચીજોમા પણુ આ પ્રમાણે
 પરાધીનતા થઈ છે તો હવે જાગો ! કુબર્ખુની નિદ્રાત્યાગો ! સૂર્યોદયનાં
 પ્રિણો કૂટી ચૂક્યા છે, માટે એશઆરામવાળી પરદેશી ચીજો કે જે ધર્મ,
 મન અને આરોગ્યનુ સત્યાનાશ કરનાર છે તેને એકદમ તાજો !
 જીવનને સાદુ અને મહેનતુ તથા તમારા વડીલોની પેઠે ૧૦૦ વરસ જીવતુ
 રહે તેવુ કરો અને પોતાના પગપર ઊભા થાઓ ! "કચ્છી" ૨૦-૫-૨૩
 એક પ્રજાજન

સ્વામી વિવેકાનંદજીનો ઉપોદ્ધાત

ઇતિહાસના આરંભકાળથી માંડીને વર્તમાન સમય સુધી દરેક યુગમાં અનુધ્યક્ષમાજની અદર અનેક પ્રકારના અવૈકલિક બનાવો બનતાં જોવામાં આવે છે. અત્યારે આપણને આધુનિક વિજ્ઞાનના પ્રકાશની સદ્દાતા છે; તેપણ 'પુષ્કળ અવૈકલિક ઘટનાઓ અને નમરે જોઇ છે, અને અનુભવી છે' એ કહેનારા માણસો નીકળ્યા આવે છે. અદ્યતન, લોકો જે જે કહે છે તેનો મોટો ભાગ તો માની ચકાસ એવો નથીજ હોતો; કારણ કે તેમાંના ધણાખરા માણસો અજ્ઞાન, વહેમી અને દોગી હોય છે. વળી એમ પણ ધણીવાર જોવામાં આવે છે કે જેને લોકો ચમત્કાર કહે છે તે વાસ્તવિક રીતે અનુકરણજ હોય છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ કેાનું અનુકરણ છે ? પૂરી તપાસ કર્યા વગર કોઇ પણ વાતને અસત્ય ઠગવીને ફેફડી દેવી એ વૈજ્ઞાનિક અને ગ્રામાજ્ઞિક ભુક્તિને શોભે નહિ. જે વૈજ્ઞાનિકા ઉપલક્ષીઆ તપસ કરનારા છે તેઓ નાના પ્રકારના માનસિક વ્યાપરની રચના સમજાવી શકતા નહિ હોવાથી તેઓ એવા અને-વ્યાપરના અસ્તિત્વનોજ અસ્વીકાર કરે છે. આમ હોવાથી જે અધ્યક્ષાણુ માનવીઓ આકાશવાસી દેવ અથવા દેવગણનું અસ્તિત્વ માને છે, પોતાની પ્રાર્થનાના પ્રત્યુત્તરની એવા દેવગણો પામેથી આશા રાખે છે, અથવા તેમની પ્રાર્થનાને વશ થઇને દેવગણો જગતના અયગ નિયમ-ને પણ ફેરવી નાખશે એવી માન્યતાને વળગી રહે છે, તેવાઓના કરતાં પણ અવા ઉપલક્ષીઆ અને સૂક્ષ્મદષ્ટિ વગરના વૈજ્ઞાનિકા વિરોધ દોષપાત્ર છે. કારણ કે સામાન્યકોટિના માનવીઓ અજ્ઞાન છે; તેમને અમલથી એવા દેવગણોના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખવાનું શિખવવામાં આવ્યું છે, અને ભાંત્રા સમયના અધ્યામથી તેમની અધશ્રદ્ધા તેમના અવનત સ્વભાવ સાથે જોતજોત ઘસ ચૂકી છે એમ સમજીને તેમને તો દોષમુક્ત દેશવી શકાય છે, પણ વિજ્ઞાનો અને વૈજ્ઞાનિકોનો જથ્થાવ થઇ શકતો નથી.

દગ્ગરો વગેરે ચર્ચા ઉપરોક્ત અવૈકલિક ઘટનાઓનું સૂક્ષ્મ અવલોકન

થતું આવ્યું છે, અને તેમના સંબંધમાં યુક્તજ સપ્રયોગ શોધખોળ કરીને
 તેમાં સમાવિષ્ટ થએલાં કેટલાંક સામાન્ય તત્ત્વો તારવી કઢાડવામાં આવ્યાં
 છે. માનવજાતિની સમગ્ર ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનાં મૂળતત્ત્વોનું બારીક પૃથ-
 ક્કરણ કરાધને એ સર્વ અન્વેષણના અંતિમ પરિણામરૂપે રાજયોગ
 રૂપી રત્ન મેળવવામાં આવ્યું છે. એ રાજયોગ-વૈજ્ઞાનિક પડિતોની દોષ-
 પાત્ર રીતિનું અનુસરણ કરીને જે જે અલૌકિક ઘટનાઓનું સ્વરૂપ ન
 મમજવી શકાય, તેમના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કરતો નથી; પણ વહેમમાં
 રૂમાઇ ગએલાં અધરૂઢાણુ માનવીઓને નમ્ર પણ સ્પષ્ટ શબ્દો વડે
 સમજાવી દે છે કે, એ સર્વ અલૌકિક વ્યાપારની રચના કરનાર આકા-
 શવાસી દેવગણુ નથી. તમારી પ્રાર્થનાનો તમને પ્રત્યુત્તર મળે છે અને
 તમારી શ્રદ્ધામાં અતુલ શક્તિ રહેલી છે. એ બધી બાબતો સાચી છે તો
 પણ તેમાં કોઇ દેવી દેવતાનો હાથ છે, એવો અશાસ્ત્રીય જવાબ આપ્યાથી
 તેમનું ખરૂં સ્વરૂપ હિલટું ઢંઢાઇ જાય છે “રાજયોગ વિદ્યા”માનવજાતિને
 આજ્ઞાજનક અને બળપ્રદ ઉપદેશ આપે છે કે તમારી આસપાસ
 જ્ઞાન અને શક્તિનો અનંત સમુદ્ર ઉછળી રહ્યો છે અને પ્રત્યેક
 મનુષ્ય એજ સમુદ્રની નાની નાની નીકો છે. વળી તે કહે છે કે
 મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જે જે અલિલાષાઓ અને તૃષ્ણાઓ રહેલી છે તે
 સર્વને તૃપ્ત કરવાની શક્તિ પણ તેને અપાઇ ચૂકેલી છે. જ્યારે
 મનુષ્યની કોઇ પણ ઇચ્છા, તૃષ્ણા અથવા પ્રાર્થના પરિપૂર્ણ થાય છે
 ત્યારે નિશ્ચયપૂર્વકજ સમગ્ર લેવું કે એ પરિણામ કોઇ દેવ-દેવીની કૃપાથી
 નથી આવ્યું; પણ ઉપર કહેલાં શક્તિના અનંત ભંડારમાંથી મનુષ્યે
 પોતાની પ્રાર્થનાના બળવડે શક્તિનું આકર્ષણ કરીનેજ એ શાઈ સિદ્ધ
 કર્યું છે. દેવી-દેવતાના ધ્યાનથી મનુષ્યની ક્રિયાશક્તિ કેટલેક અંશે જાગૃત
 થાય છે ખરી, પણ તેથી તેની આધ્યાત્મિક અવનતિ પણ થતી જાય
 છે. તેની સ્વતંત્રતાનો લોપ થાય છે; તેનો આધ્યાત્મિક વિકાસ અટકી
 જાય છે; ભય અને વહેમ તેના હૃદયમાં ઘર કરે છે અને “મનુષ્ય કુદરતી
 રીતે નિર્જાળ અને પામર છે” એવી ભયંકર અને આત્મઘાતક માન્ય-

તાને પોપણ મળે છે. યોગવિદ્યા જાહેર કરે છે કે અલૌકિક જેવું સ્થુ
છેજ નહિ; પણ પ્રકૃતિનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એવા બે સ્વરૂપ છે. સૂક્ષ્મ
એ ધારણ છે અને સ્થૂળ એ કાર્ય છે. પચ ઇન્દ્રિયવડે સ્થૂળનીજ પ્રતીતિ
માત્ર થાય છે; સૂક્ષ્મની થઈ શકતી નથી. રાજ્યયોગના અભ્યાસથી એ
સૂક્ષ્મ જગતનો અનુભવ કરવાનું સામર્થ્ય પણ મનુષ્યમાં પેદા થાય છે.

ભારતવર્ષમાં વેદમતને આધારે જે જે દર્શનશાસ્ત્રો રચાયાં છે તેમનું
સર્વનું એકજ લક્ષ્ય છે કે મનુષ્ય પૂર્ણતાને પામીને મુક્ત થાય; અને તેના ઉપાય
તરીકે યોગનો આયોજ લેવાનું તે કહે છે. “યોગ” શબ્દ ધરોજ વ્યાપક છે.
સાંખ્ય અને વેદાંત બેઉ યોગનાંજ જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપનું સમર્થન કરે છે.

યોગના અનેક પ્રકાર છે. આ પુસ્તકમાં તે પૈકીના રાજ્યયોગનો
વિષય ચર્ચેલો છે. રાજ્યયોગના મળધમાં પતંજલિ મુનિનાં સૂત્રો એ
શાસ્ત્રીય અને અતિ પ્રામાણિક ગ્રંથ ગણાય છે. બીજા કેટલાક દાર્શનિકો
કેઈ કેઈ તાર્કિક આગતમાં પતંજલિથી જૂદા અભિપ્રાય દર્શાવે છે તો
પણ તેણે બતાવેલા સાધન માર્ગનો તો બધાએ એક સરખી રીતે સ્વી-
કાર કરે છે. આ પુસ્તકના પ્રથમખંડમાં અંચકારે (સ્વામી વિવેકાનંદે)
ન્યૂયોર્ક નગરના સિધ્ધમંડળ આગળ રાજ્યયોગના વિષયમાં વ્યાખ્યાને
આપ્યા હતાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને બીજા ખંડમાં
પતંજલિનાં સૂત્રોનો સંક્ષિપ્ત વિવેચન સહિત સરળ અનુવાદ આપવામાં
આવ્યો છે. દર્શનશાસ્ત્રના દર્શન પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ નહિ
કરવાનો તથા ભાષાને પણ સરળ બનાવવાનો મયાસાધ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.
પ્રથમ ખંડમાં સાધકને ઉપયોગી થઈ પડે એવો મરણ અને વિશેષ ઉપદેશ
અપાયો છે પણ પ્રત્યેક સાધકને ખાસ યોગવૃણી આપવામાં આવે છે
કે યોગની કુદલીક સાધારણ ક્રિયા સિવાય, બાકીની સર્વ યોગિક
ક્રિયાઓ નિર્વિધે સિદ્ધ કરવી હોય તો ગુરુના સાન્નિધ્યની ખાસ
જરૂર છે. આ માન્ય વાતચીતના રૂપમાં આપેલા આટલા ઉપદેશથી આ
વિષયમાં આથી વધારે પ્રગતિ કરવાની ઈચ્છા એ કેઈના હૃદયમાં ઉત્પન્ન
થઈ શકે તો પ્રયત્નથી તેને ગુરુની મદાય જરૂર મળી આવશેજ.

પાતંજલદર્શન સાંખ્ય મત ઉપર રચાયેલું છે. એ બેક મત વચ્ચે જૂજ ભિન્નતા છે. લગવાન પતંજલિ આદિ ગુરુસ્વરૂપ સગુણુ ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે, અને સાંખ્યમતવાળા એમ માને છે કે લગભગ પુર્ણતાને પ્રાપ્તિ કોઈ વ્યક્તિ ઉપર અમુક કલ્પ દરમ્યાન જગતના નિયમનની જવાબદારી મૂકાયેલી છે, અને તેજ ઇશ્વર છે. બીજો બેદ એ છે કે યોગ-વિદ્યામાં મનને આત્માની માફકજ સર્વવ્યાપી ગણેવું છે અને સાંખ્ય મતવાળા તેમ માનતા નથી. અંચકર્તા (સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદજી)

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૧	સાર્વભામિક	સાર્વભૌમિક
૫	૨૦	સાંજન્યશાળી	મૌજન્યશાળી
૧૧	૧૧	બાદ	બૌદ
૧૧	૨૫	શરીરનો	શરીરના
૨૨	૨૬	સાથી	મૌથી
૨૪	૬	થકી	પછી
૫૬	૧૬	ઘટતાવાળા	ઘટનાવાળા
૫૭	૨	ઘટતાવાળા	ઘટનાવાળા
૬૮	૭	અસાધિક	અસાધિક
૧૦૬	૧૨	શાય	શૌચ
૧૫૪	૧૭	બાળ	બળ
૧૬૮	૧૭	નિર્વિચાર	નિર્વિચાર
૧૮૮	૧૨	જામાંની	જાળાંની
૨૦૮	૨૪	ગાણુ	ગૌણુ
૨૨૧	૨૦	એને	અને
૨૨૭	૨	બાલ	(બાલ
૨૩૯	૨૪	સાર	સારપછી

અનુક્રમણિકા

ગજયોગ

અધ્યાય	વિનય	પૃષ્ઠા
૧ લો.	પ્રવેશિકા	૧
૨ નો	સાધનનું પહેલું પગથીયું	૧૬
૩ નો	પ્રાણુ	૩૪
૪ થો	પ્રાણનું આધ્યાત્મિક રૂપ	૫૮
૫ મો	પ્રાણનો અવગ્રહ	૬૬
૬ થો	પ્રત્યાહાર અને ધારણા	૭૬
૭ મો	ધ્યાન અને સમાધિ	૮૬
૮ મો	ગજયોગનો મહિપ્ત સ્થાન	૧૦૪

પાતંજલ યોગસૂત્ર

	ઉપક્રમણિકા	૧૧૩
૧ લો.	મમાધિપાદ	૧૨૨
૨ નો	સાધનપાદ	૧૭૩
૩ નો	વિજ્ઞાતિપાદ	૨૨૪
૪ થો	કૈવલ્યપાદ	૨૪૬
	પરિશિષ્ટ	૨૬૧

સ્વામી વિવેકાનંદ

અમના સદુપદેશ-ભાગ ૧૦ મો.

(રાજયોગ)

અધ્યાય ૧ લો-પ્રવેશિકા

આપણું સઘળું જ્ઞાન અનુભવ ઉપરથી ઉપજેલું હોય છે જેને આપણે અનુમાનજન્ય જ્ઞાન કહીએ છીએ, અને જેનાવડે અનુમાનમાંથી સામાન્યજ્ઞાનપર્યંત તથા મામાન્યમાંથી વિશેષજ્ઞાનપર્યંત પહોંચીએ છીએ; તે અનુમાનજ્ઞાનનો આધાર પણ અનુભવ ઉપરજ હોય છે જેને આપણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન* કહીએ છીએ અને જેનાવડે મત્યંતે આપણે સરક્ષતાથી મમજી શકીએ છીએ, તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ અથવા વિશેષ અનુભવનુંજ પરિણામ છે. કોઈ પણ જાગૃતને વગર તપાસે સાચી માનવાનું વિજ્ઞાનવેત્તાથી કહેવાયજ નહિ. વિજ્ઞાનવેત્તા તેના ઉપર વિચાર કરીને અમુક પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી સિદ્ધાંત નક્કી કર્યા પછી, જ્યારે તે સિદ્ધાંત ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનું આપણને કહે છે, ત્યારે પણ તેમના કહેવાનો અને આપણે તે ઉપર જે શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ, તેનો પાયો અનુભવ ઉપરજ રચાયેલો હોય છે, અને તે સિદ્ધાંતનો પડે અનુભવ લધને ખાત્રી કરી લેવાનું પણ તેઓ આપ-

* પ્રત્યક્ષ અથવા નિશ્ચયાત્મક વિજ્ઞાન તેનેજ કહેવાય, કે જેના અચળ સિદ્ધાંતોને આધારે મજબૂતી કરીને ચોક્કસપણે ભવિષ્યને જાણી શકાય ગણિત અને જ્યોતિષના ગણિત વિજ્ઞાનનો એમાં સમાવેશ થાય છે

જુને કહે છે ના આ પ્રમાણે મને એક અનુભવસિદ્ધ મળી ચાલે નિમિષભરમાં
 વિગતનો અધાર એનો અનુભવ કરવાનું સૌનાથી જની કહે એવા સામાન્ય
 અનુભવનો ઉપર ન દેખ છે અને તે ઉપરથી જાણાએલા મિદ્ધાતને પોતાના
 અનુભવની ક્ષેત્રીએ આવીને પ્રત્યેક અનુભવ તેની પરીક્ષા કરી શકે છે હવે
 પ્રથમ એ ઉપરના થામ છે કે ભૌતિક પરમાર્થ કે વિગતની મર્યાદા, ધર્મિનાતને
 પશુ સૌને અનુભવમય એવા સામાન્ય અનુભવનો અધાર છે કે નહિ ?
 બાકીના વસ્તુ માટે હા અને ના બેઉમાં આપણે પશુ વ્યવસ્થા ધર્મવિશે
 ત્યાં તે ત્યાં એવું જ સીધવવામાં આવે છે કે એ નો વિચાર અને પ્રકારના
 વિચાર છે અને સદા પરજ તેનો આધાર છે. બધા ખૂબ દાખલાઓમાં તો
 ધર્મનો અર્થ બૂધ બૂધ મળે છે સમજાવ થઈ પડે છે બાજુ કારણથી
 બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મનુચાલ એ વસ્તુ કોઈ અનુભવ અને અમલ મત્ત એવામાં આવે છે
 ધર્મને સમજાવ એ અનુભવતાતરો કેવળ સદા ઉપરજ થઈ રહેલા છે દાખલા
 તરીકે નમ્રુ માણુમ આપણને મુશ્કેલી એક આગસવાસી પ મેઝર આખા
 જ નહિ સામાન્ય વ્યવસ્થા છે અને આપણે જો જાણ મોકલ ઉપરથીએ તો
 તે કહેશે કે નહિ અમ, હું કહું છું તેજ ખરું છે અને તે તમારે અનુભવ
 એવું એજ પ્રમાણે મારા મનમાં વળી મંદિ વેધી જુઓ વિચાર દોષ
 અને સ્વ મીજાને આમલકર્ષક કહું તે જુઓ મુશ્કેલી તે ને વા છે
 અને તમે મધ્ય તેને માની લો એ કાંઈ પદ્ધતિ અનુભવ મરજી માટે અદવા
 માનીતી મને તો હું તેને માટે મધી સામીતી અપી રાને નથી આ રીતે
 પર્તમાન સમજાવ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ફરિયાદમાં ત્યાં ત્યાં અપીતી મધ
 રહી છે હવે દુષ્ટિનિવૃત્તિમાં અમલ હવે એમજ મનમાં લાગે છે કે ધર્મ એ
 નિમ્ન નિમ્ન વિચારનો સમજ છે ધર્મના વિષયમાં જેને જેમ હાવે તેમ તે
 બોલી શકે છે હવે માણુમ પોતાનાતને ને તેને માત, પછી તે ને વધ
 વગરનો અને રાખીતીના અધાર વગરનો દોષ લેપણુ તેનો પ્રચાર કરવાને
 ઉત્તરુ ગણ છે ને પણુ માટે કયન એ છે કે જમનામાં જે જે ધર્મ અને
 મ પ્રમાણ નામરે પ્રચારી રહ્યા છે, તે સરનો અધાર નહિ સદામ દુષ્ટિની જેમ

એકજ સામાન્ય મૂળ પાયા ઉપર રહેતો છે, અને એ સામાન્ય મૂળ પાયાની જેમને સમજ પડી ગઈ છે તેઓ જોઈ શકે છે કે તમામ ધર્મો એક પ્રકારના માર્ગભૈમિક પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરજ રચાયેલા છે

જો આપણે દુનિયાના જૂદા જૂદા ધર્મોનું પૃથક્કરણ કરીને જોઈશું, તો તેઓ બે વર્ગમાં વહેંચાયેલા છે એમ આપણને તરતજ મમજાઈ જશે એ બે વર્ગ એ કે કેટલાક ધર્મોને શાસ્ત્રનો આધાર છે અને બીજા કેટલાકને નથી જે ધર્મો શાસ્ત્રના પાયાઉપર સ્થાપિત થયેલા છે તેઓ સુદૃઢ છે અને તેમના અનુયાયીઓની સંખ્યા વિશેષ છે, ત્યારે શાસ્ત્રના આધાર વિનાના ધર્મોના ધર્મ ચિકિત્સા ટકી ગયા નથી, અને એવા પ્રકારના કોઈ નવા ધર્મની રચના કદિ કદિ થાય છે, તોપણ તેને સ્વીકારનારા બહુજ થોડા હોય છે આટલું છતાં પણ એ બેઉ શ્રેણીના ધર્મની વચ્ચે એક સામ્ય એ છે કે તેમના સિદ્ધાંતો અમુક વ્યક્તિઓના પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરજ રચાયેલા હોય છે ખ્રિસ્તીધર્મને માનનાગ આપણને કહે છે કે અમારા ધર્મમાં શ્રદ્ધા ગમે. ઇસુ ખ્રિસ્તને ઈશ્વરાવતાર માનો અને ઈશ્વર જીવ તથા જીવની ઉન્નતિવિષે અમે જે કહીએ તે કબૂલ રાખો ” આપણે તેમ કહવાનું કારણ જો તેમને પૂછીશું તો તેઓ કહેશે કે ‘અમે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનીએ છીએ’ પણ જો આપણે ખ્રિસ્તીધર્મનું મૂળ તપાસી જોઈશું તો સમજાશે કે એ ધર્મ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપર રચાયો છે ઇસુ ખ્રિસ્ત કહેતો કે ‘મને ઈશ્વરનું દર્શન થયું છે ’ તેના મહાગમમાં આવેલા શિષ્યો પણ કહી ગયા છે કે ‘અમને ઈશ્વરનો અનુભવ થયો છે ’ આવી આવી પ્રત્યક્ષ અનુભવની અનેક કથાઓ ખ્રિસ્તીધર્મના ગ્રંથોમાં છે

બૌદ્ધ ધર્મની પણ એવીજ હકીકત છે બુદ્ધ ભગવાને પણ પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપર ધર્મની રચના કરી છે તેમણે જે જે સત્યોનો અનુભવ કર્યો હતો, તેનોજ તેમણે જગતમાં પ્રચાર કર્યો હતો હિન્દુધર્મનો પણ એવોજ ઇતિહાસ છે તેમના શાસ્ત્રોમાં ઋષિના નામથી ઓળખાતા ગ્રંથકર્તાઓ કહી ગયા છે કે “અમે અમુક સત્યોનો અનુભવ કર્યો છે, અને

એ સંયોગો તેમણે જગતમાં પ્રચાર કર્યો છે. આટલા ઉપરથી સર્વને સમજાવે છે કે જગતના તમામ ધર્મો જ્ઞાનનો સાર્વજનિક અને સુદૃઢ પાયો ને અનુભવ છે. તેનાથી આધાર ઉપર ગ્યાએલા છે અને તેના સમગ્ર મૂળ પુરૂષેએ ઈશ્વરનું દર્શન કરેલું હોય છે. તેમણે પોતાના અત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય છે. પોતાના જનત સ્વરૂપની અને પોતાની ભવિષ્યની સ્થિતિની તેમને ખાખી ચાએડી હોય છે. તેમણે જે કાંઈ બોલે તથા અનુભવે છે તેનો જ તેઓ ઉપદેશ આપી શકા છે. દિ-દુધર્મ અને બીજા ધર્મો અર્થાત્ ધર્મ વચ્ચે વળ માર્ગ સમયમાં ખાસ મેલમેલ માત્ર એટલે જ છે કે દિ દુ સિવામના ધર્મોના મત પ્રમાણે હાત એવો અવકાશ અનુભવ મેળવવાનું અશક્ય છે. જેમના ના મધી એ જૂઠા જૂઠા ધર્મ ચાલી રહ્યા છે તેવા મેંડા અપાર ધર્મો આજુમે એ જેવો સ્વાનુભવ કર્યો હતો તેવો અનુભવ કરવાનો હવે બીજાઓમાં શક્ય નથી. આવી માન્યતાને હીચેજ વર્તમાન સમયમાં ધર્મ એ શબ્દ અને વિષય સને વિષય થઈ પડ્યો છે. હું આ મતનો પૂરેપૂરો વિરોધ કરું છું. આપરે વિચારની કે હું ધર્મ જ્ઞાનતનો પ્રયોગ કરીને અમુક વૈચારિકતનનું ચાલ શોધી કહાડે છે ત્યારે તે ઉપરથી સાર્વજનિક સત્ય સિદ્ધાંતને અધરે આપણે એટલું જાણ કરી કહીએ કે એ સત્યને જાણવાનું પૂર્વે શક્ય હતું તો વર્તમાનમાં તેમજ ભવિષ્યમાં પણ તેને જાણવાનું કોઈપણ શક્ય હોતું જ નહોતું. સમાન વતન એ પ્રકૃતિનો અટકાવ નિયમ છે અને જે ક્રિયા એકવાર થઈ તે તેવાજ સંયોગો પ્રાપ્ત થતા બીજા તાર પણ મનુષ્ય જોઈએ.

આ ૮ હરણથી ચોગ્રવિધાના અધ્યયનો કરે છે કે ધર્મ એ કોઈ માત્ર પ્રાચીન સમયના અનુભવો ઉપરજ રચાયેલો નથી. પોતાની જાતે અનુભવ મેળવ્યાર વગર મેંડા પણ માણસ અત્યંત ધાર્મિક ધર્મ રાજતોજ નથી. હવે જે વિદ્યાર્થી એ સર્વ અનુભવો મેળવવાની ચાતી હાથ લાગે છે તે વિદ્યાર્થી એમ કહે છે. ધર્મના તમામ સંયોગો અધ્યયની કેસે જાને અનુભવ ન હોયે. હોય ત્યાંથી ધર્મની મોટાની ચર્ચા તથા અધ્યયન જાને નિર્બીજ છે. ઈશ્વરના નામથી દુનિયામાં જે કાંઈ કરે અને પ્રગટ થતા

આવ્યા છે, તથા ઈશ્વરના ઓય હેઠળ દુનિયામાં જેટલી ખૂનરેણ ચઇ છે; તેટલી ખીજ કોઇ પણ કારણુમર ચઇ નથી. આનુ કારણુ એજ છે કે ધર્મના ખરા ઉડાણમાં એ ઝગડા અને માગમારી કરનારમાના કાઇએ પ્રવેશજ કર્યો નથી એ સધળાઓ માત્ર પોતપોતાના પૂર્વજોના કેટલાક આચારોનેજ ધર્મ સમજીને સતોષ માની લે છે, અને તેઓ ઇચ્છે છે કે ખીજાઓ પણ અમારૂં અનુકરણ કરે. જેમને આત્માનો અનુભવ અને ઈશ્વરનો માક્ષાત્કાર થયો નથી, તેમને ઈશ્વર અને આત્મા છે એવું ઘોસવાનો અધિકારજ શો છે? જો ઈશ્વર અસ્તિ વર્મા હોય તો તેનું દર્શન કેમ ન થાય? જો આત્માજેવો કોઇ પદાર્થ હયાતીમાં હોય તો તેનો અનુભવ થવોજ જોઇએ, જો તેમ ખનવું અસક્યજ હોય તો પંડી ઈશ્વર અને આત્મા નથી એજ માન્યતા વવારે પ્રામાણિક છે. સ્વાનુભવ વગરના ભક્ત કરતા રૂપરૂવાદી નાસ્તિક વધારે સારો એક બાલુએ અત્યારે જેમની ગણના વિદ્વાન વર્ગમાં થાય છે તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્માનુસંધાન એ મર્વ પ્રવૃત્તિ વૃથા છે ખીજ બાલુએ જેઓ અર્ધશિક્ષિત છે તેમના મનનું વશણુ એવું છે કે “ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને વાસ્તવિક રીતે કશો આધાર નથી, પણ તે ઉપયોગી છે. કારણુ કે જગતનું કલ્યાણ કરનાર પ્રવૃત્તિઓને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનવડે ભારે પોષણ મળે છે. ઈશ્વર છે એમ લોકો માને છે તેથીજ તેઓ સાચા, નીતિપરાયણ અને એક ખીજ તર્ક સાજન્યશાળી થાય છે. ” તેમનો આવા પ્રકારનો અભિપ્રાય હોય તેમાં તેમનો હોય પણ કેમ કહાય? કારણુ કે તેમને ધર્મમખ ધે જે કોઇ જ્ઞાન મળ્યું તેમાં મારરહિત, ઉન્મત્ત મનુષ્યના પ્રધાપજેવા રાગદમમૂહ કરતા વિરોધ કંઇજ હોતું નથી. તેમને વગરવિચાર્યે શ્રદ્ધાજ રાખવાનું કહેવામાં આવે છે. એની આધળી શ્રદ્ધા ક્યો વિચારવત માણુમ ગખી શકે? જો તેઓ તેમ કરી શકે તો પંડી મનુષ્યસ્વભાવ ઉપરથી મારી શ્રદ્ધા સમૂળગી ખમી જાય. મનુષ્ય સત્યને માટે તંધમે છે, મત્યનો જાતે અનુભવ કરવા ઇચ્છે છે, સન્યનો માક્ષાત્કાર કરવા હિત્ક છે; અંત કરણુના ઉડાણમાં રહેલા સત્યનો અપ-

રોક્ષ અનુભવ લેવા ચલાય છે. એમ થાય ત્યારેજ વેગ કટે છે તેમ મદેહ-
માત્ર ટળી જાય અધકારનું આવરણ છિન્ન હિન્ન થઈ જાય અને જગ
તમા જ્યાં જ્યાં વક્રતા દેખાતી રોય ત્યાં ત્યાં સંગતતા અને મધુગતાનો અનુ-
ભવ થાય.

મિથ્યતે હૃદયગ્રાન્થિરિહ્યન્ને સર્વસંશયઃ ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ દષ્ટ વ્યાત્મર્નાશ્ચરે ॥

ભાવાર્થ - “ઈશ્વરરૂપ આત્માનો આક્ષાત્કાર થવા હૃદયની ગ્રંથી છૂટી
જાય છે, મર્વે મલયો નિરૂત્ત થઈ જાય છે અને કર્મો નાશ પામે છે.”

ઋણ્યન્તુ ચિથ્વે અમૃતસ્ય પુષ્પા આયે ધામાનિદિવ્યાનિ તસ્ય
વેદાદમેત પુરુષં મહાન્તમ્ આદિત્યવર્ણ તમસ' પરંસ્તાસ
તમેવ પ્રિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નામ્ય. યન્યા વિચતેડવનાય ॥

ભાવાર્થ - “હે અમૃતના સંતાનો ! દિવ્યધામનિવાસીઓ ! માંજોળામને
અતીતરૂપ અધમરમાથી પ્રકાશનો પથ તાર લાગ્યો છે જે મમસ્ત અંધ
કારથી પર છે તેને જાણ્યાથીજ અધકારથી મુક્ત થવાય છે. એ મિત્રાણ
મુક્ત થવાનો ખીજો માર્ગ નથી.”

અ યની પ્રાપ્તિનો મર્વાશે અવહાસપયોગી અને શાસ્ત્રીયમાર્ગ માનવ
જાતિને બતાવી દેવાનું કામ “ગત્યોગ” વિદ્યાનું છે પ્રથમ એવાન બ ।
જગ મમજી હેની જોઈએ કે દરેક વિદ્યાને પોતપોતાની રચના અનુમધાન
પદ્ધતિ રોય છે. ધારો કે તમારે જ્યોતિષી થવું છે, પણ એક જગ્યાએ એમીને
તમે “જ્યોતિષ્, જ્યોતિષ્” એવા પોષર કર્યો કરો તો તેથી કાંઈ તમને
જ્યોતિષ્વિદ્યા આવડી જાય નહિ. આશયનશાસ્ત્રનું પણ એમજ મમજનું એ
શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો રોય તો તેની ચોક્કસ પદ્ધતિપ્રમાણેજ અભ્યાસ
કરવો જોઈએ. પ્રયોગશાસ્ત્રમાં જાદુ જુદા જુદા ક્રમેને અનુક્રમણુમા એક
ત્રિત કરીને પ્રયોગ કરના કરનાર - સાધનસાધી રવાય અગોળવેના થવું
રોય તો વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હ, દ જિનવડે અટોનું અત્રનો ન કરી, તેમની
ગતિ દાખાદિ સુબધી જે જે ગણીએ : ની ધો તે કરનાં શીખીએ તેના

ખગોળવિદ્યા આવડે આ પ્રમાણે દરેક વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાની યોગ્યતા પદ્ધતિ નિર્માણ કરેલી હોય છે હુ તમારી આગળ ધર્મ સંબધી હજાર ભાષણો આપુ, પણ તમે પોતે ત્યાસુધી તેની સાધના ન કરો ત્યાસુધી તમે કદાપિ પણ ધાર્મિક ચર્ચ શરૂ નહિ તમામ યુગમાં, દેશેદેશમાં નિષ્કામ અને પવિત્ર સાધુમહાત્માઓ જગતને એજ સત્યનો ઉપદેશ આપી ગયા છે. જગતનું કલ્યાણ કરવા સિવાય તેમના પવિત્ર અત ઝરણુમાં બીજો ટ્રાઇ હેતુજ નહોતો તેઓ સંવળા એકની એકજ વાત કહી ગયા છે કે — ઇન્દ્રિયોની મદદ વડે સત્યનો જોડો અનુભવ થાય છે, તે કરતા અમે સત્યનો વધારે નિકટનો મમાગમ કર્યો છે અને તમે પણ જાતે સમાગમ કરીને ખાત્રી કરી દ્યો તેઓ કહે છે કે તમને જાતાવેના સાધનમાર્ગનું સરળ મનથી અનુસરણ કર્યા જાઓ. જો તમને એ મર્વોત્તમ સત્યની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તમે સ્પષ્ટપણે કહી દેજો કે એ સત્યસંબધી જે ટાઇ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન જૂઠું છે પણ આરી તે જાતે સાધન કરીને અનુભવ મેળવ્યા વગરજ સાધુ મહાત્માઓના કથનને આ કાનમાંથી પેલા કાનમાં કહાડી નાખવા ધો નહિ આપણે એકનિષ્ઠાથી જાતાવેને માર્ગે સાધન કરીએ તો આપણને સત્યનું દર્શન જરૂરજ થવાનું

કાંઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન મેળવવામાટે તે વિષય સાથે સંબધ ધરાવતી વસ્તુઓનું અવલોકન અને તુલના કર્યા પછીજ અમુક મામાન્ય મિદ્ધાન્તો તારવી કહાડવા પડે છે દાખલા તરીકે આપણે એક બે ત્રણ એમ અનેક માણસોને મરતા જોઈએ તે ઉપરથી માણસજાત મરણને અધીન છે, એવો એક સામાન્ય સિદ્ધાન્ત તારવી કહાડીએ છીએ આપણા મનની અદર કેની કેવી ક્રિયાઓ અને વ્યાપાર ચાલી રહ્યા છે તે ત્યાસુધી પ્રત્યક્ષ રીતે ન અવલોકીએ, ત્યાસુધી આપણા મનવિષે, મનુષ્યની આત્મિક પ્રકૃતિને વિષે આપણે કાંઈજ જાણતા નથી અમે જાણીએ તો જોડું નથી બાહ્યસૃષ્ટિના જનાવોનું અવલોકન કરવું ઘણું સહેલું છે કુદરતના દરેક અન્યવનું નિરીક્ષણ કરવામાટે હજારો જાતના યંત્રો જનાવી શકાયા છે પણ આત્મિકસૃષ્ટિનું અવલોકન કરવામાં સહાય આપે એવું યંત્ર હજી નથી તૈયાર થયું પણ એટલું

તો આપણે નિશ્ચયપૂર્વક માનીએ છીએ કે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ગામ મેળવવા માટે અવસરોક્ષની તો પહેલી જ જગ્યા છે. પૃથક્કરણ કર્યા વગર મેળવેલું ગામ એ ગામ ન હોય ત્યાં પણ મનુષ્યનાં જીવનને કલ્પનાની દૃષ્ટિએ એટલાં જ માટે મનોઆપારનું અવલોકન અને પૃથક્કરણ કરવાનો ઉપાય જોમન દ્વારા લાગ્યો છે તેમના સિવાયના બીજા તમામ જ્ઞાનસંચારીઓ પરાપૂરકી અંદર અંદર અચાપાજ કરે છે.

રાજ્યોગ-વિદ્યા પ્રથમ તો મનુષ્યને તેના અંતરનું અવલોકન કરવાની આજ્ઞા બતાવે છે અને એજ મનનું અવલોકન કરવાનું સાધન છે. મનુષ્યની એક પ્રતિષ્ઠિત જગ્યાએ થોડાં માર્ગે મેળવેલાં આંતરજગત તરફ વળે છે. પછી તે પ્રકારથી મનના એકેએક અંગનું પૃથક્કરણ થઈ જાય છે અને મનોઆપારનો આપણે વિદ્યાર્થીનાં રચણાં જેવાં સ્વરૂપ છે પ્રગટતાં કિરણો ગમે તેમ વેગવેગે થઈ જાય તેના જેવી આપણી મનોવૃત્તિઓની અસર અવરચા છે. પણ એજ દક્ષિણો જગ્યાએ એક કેન્દ્રમાં સ્થિર થાય છે. રાત્રે તેના પ્રગટથી બહુ અગત્યની રહે છે. અવલોકન મેળવવાનો આ એક જ માર્ગ છે. બાહ્ય જગતમાં તેમજ અંતર જગતમાં આજ સમિતીને મનુષ્યની પડ છે. વૈદ્યનિષે જેમ બાહ્ય જગતમાં પ્રવેશ કરતી વેળા એ સમિતીને કામમાં લે છે, તેવીજ રીતે મનોઆપારનો પ્રવેશ એ સમિતીને મનના ઉપરના પ્રવેશ પર વામા વાપરે છે. અસંગત એમાં જાણા અવલોકનની જગ્યા તો ઉજા બાદ પશુથી આપણે બહારની વસ્તુઓ ઉપરના સિત્ત પરોવનાં શીખ્યા છીએ. આંતરજગત તરફ મનને વળવાનું આપણે શીખ્યા નથી તેમ એ વિદ્યાર્થી મન પ્રવેશ પશુ કરી નથી તેથી મનને અંતરુખ કરીને તેની આંતર જગત તથામવાની સહિત આપણાંમાં બહુખામ મુસાવી બેસ છે. મનોવૃત્તિઓને અંતરુખ કરીને તેમની બહિષ્કૃત ગતિનું નિવારણ કરવાનું આવે તો મનનું ખર્ચ સ્વરૂપ બની શકાય અને પોતાની અંતરુ પૃથક્કરણ કરીને તેનું અવલોકન કરી શકાય એ પ્રથમનું કાર્ય છે તેને માટે મનની તમામ સમિતીઓને એક કેન્દ્રમાં સ્થિત કરીને મનના ઉપરના તેને સ્વ પ્રવેશ નાખવો.

પડે છે પણ એ વિષયનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કોવે હોય તો એ વિના બીજે રસ્તો નથી

આવા પ્રકારના જ્ઞાનનો ઉપયોગ શો એ પ્રશ્ન વણીતાર પૂછાય છે પ્રથમ તો જ્ઞાન એજ જ્ઞાનનો મર્વત્રેષ્ટ પુરસ્કાર છે એ જ્ઞાનથી અનમત બીજા લાભ પણ છે—એનાથી દુ ખમાતનો નાશ થઈ જાય છે જ્યારે મનુષ્ય પોતાના મનનું પૃથક્કરણ કરી જુએ છે ત્યારે એવી એક વસ્તુનો તેને સાક્ષાત્કાર થાય છે કે જેનો કોઈ કાગે પણ નાશ થઈ શકતો નથી—જે પોતાના સ્વભાવવડેજ નિત્યપૂર્ણ અને નિત્યશુદ્ધ છે આમ યયુ એટલે પછી તેને માટે દુ ખનો ક્યેશનો સંભવ રહેતો નથી કોશ, ભય અને અપૂર્ણ વામના એમાથીજ મર્વ દુ ખની ઉત્પત્તિ થાય છે ઉપરોક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી મનુષ્ય મમજી શકે છે કે તેને માટે મૃત્યુ જેવું કંઈ છેજ નહિ એટલે પછી તેને મૃત્યુનો ભય હોયજ કેવી રીતે ? એકવાર તે પોતાને પૂરેપૂરે જાણી લે એટલે પછી અસાર વાસના તેને લગવાથી રોકેજ નહિ. વામના અને ભય એ બેકે દુ ખના કારણો આ પ્રમાણે દૂર થયાં એટલે પછી મનુષ્ય વેદધારી ગેવા છતાં પણ પરમાનંદનો સ્વાદ પેવા મમર્થ થાય છે

આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો એકજ ઉપાય છે અને તે ચિત્તની એકાગ્રતા આ યનવિદ્યાનો સરોધ પોતાની પ્રયોગશાળામાં જઈ, પોતાના મનની તમામ શક્તિને એકજ વિષયમાં પરોવે છે, તથા જૂદા જૂદા ક્રોધોનું પૃથક્કરણ અને મિશ્રણ કરી પ્રયોગ કરે છે ત્યારેજ તેને બાહ્ય પદાર્થના રહસ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે / પ્રમાણે ખગોળવિદ્યાનો અભ્યાસી પણ પોતાના મનની મમજી રાખીને એક કેન્દ્રમાં રિથત કરીને દુર્ગિનવડે આગશમાં રહેલા તારા, ગ્રહો, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરેની ગતિ, રિથતિ ઇત્યાદિનું અવનોનન કરે છે ત્યારેજ તેને એ આકાશી પદાર્થોવિષેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે દુ જે વિષયની તમારી મમજી ચર્ચા કરૂ છુ તેમાં પણ દુ માગ મનને જેમ જેમ વધારે એ અત્યાધી પરોવીશ તેમ તેમ તે વિષયનું રહસ્ય મારી આગળ વધારે ખુલ્લુ થતુ જશે તમે પણ માગ વ્યાખ્યાનમાં તમારૂં મન જેટલું વધારે પરોવશો તેટલું મારા

મનનું રહસ્ય તમારા અંતરમાં વધારે પ્રવેશ કરી શકો

માનવજાતિએ અત્યાર સુધીમાં જે મહા જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે મનની એકાગ્રતા મિલાવ જીવન કોઈ સાધનથી મળ્યું નથી. પ્રાપ્તિ મેળાને બારણે ટકારો મારીશો એટલે તે પોતાનું સર્વ રહસ્ય તમારી આગળ ખુલ્લું કરી દેશે. એ ટકારો મારવાની શક્તિ અને અધિગત તમને એકાગ્રતારૂઝ પ્રાપ્ત મળે. અનુભવા મનની શક્તિ અસાધ્ય છે તે જેમ જેમ એકાગ્ર મની જાય અને એક / વિષય ઉપર એકતી જાય તેમ તેમ તેની રક્તિનો અમરણ વધતો જાય છે.

મનને તેના પોતાઉપર રિધર કરવા કરતા કોઈ બાહ્ય વિષય ઉપર રિધર કરવાનું મન વિરોધ કરે છે કેમકે સ્વભાવથીજ તે બહિર્મુખ છે પણ અહીં મુશ્કેલી એ ફરી થાય છે કે ધર્મ મનોવિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં કોય અને ધ્યાન-ગણવ નો વિષય અને જાણનાર એ બન્ને એક જ વસ્તુ છે. મનનું જ અન્વેષણ કરવાનું છે અને અન્વેષણ કરનાર પણ મન જ છે. આપણે આ વતી તો આગે રીને જાણીએ છીએ કે મનમાં એટલું બહુ શ્યામધર્મ રહેતું છે કે તેની પોતાની અંદર થી થી કિંધાઓ થાય છે તે પણ તે સમર્થતાથી જોઈ શકાય છે. દુઃખ તમની આંધળાઈથી રહેતા હોય પણ તેમાં એજ વખતે જ જાણે કોઈ બીજાનું વ્યર્થિત હોઈ તેમ જુ મરી જાનને હોલેલી જોઈ હોય અને જાણે મહા બીજેજ માણસ બેસતો હોય તેમ દુઃખ માટે પોતાનું બોલતું સાંજી રતા હોય તમે પણ એજ / વખતે મન પણ કરો છે. અને તેના ઉપર વિચાર પણ કરી શકો છો. તમારું મનનો એક ભાગ જાણે તમારાથી અવગત રહીને તમે જે જે વિચાર જના દો તેને જોઈ રહે છે. મનની તમામ શક્તિઓને એક કેન્દ્રમાં રિધર કરીને મનની ઉપરજ એ ટાકી દેવી જોઈએ જેમ મુર્ખના પ્રખર પ્રકાશગણિવડે અત્યંત અધિભારમય સ્થાનનું પણ મુખ રહસ્ય હોય તે પછી નય છે, તેમ કેન્દ્રીમૂલ ચએ રી મનની શક્તિ એને પ્રતાપે મનના પોતાના કાંઈમાં ઉર્ડા ગરસો પણ પ્રકટ થઈ જાય છે તેમ ધનાઢ આપણી શ્રદ્ધાનો નજ આધાર-આપણા ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ

દૃષ્ટિગોચર થાય છે આત્મા જેવો પ્રાપ્ત પદાર્થ છે કે નહિ, મનુષ્યજીવન ખ્યામ કે સો વર્ષના આયુષ્યથી મર્યાદિત થએલું છે કે અનંત છે, ઈશ્વર છે કે નહિ, એ મર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપણને આપોઆપ સ્વાનુભવથી મળી જશે મનુષ્યજીવનનો આખો કોષડો આપણા જ્ઞાનચક્ષુ આગળ ખડો થઈ જશે આવા પ્રકારનું આનુભવિજ્ઞાન આપતું એજ રાજયોગનો ઉદ્દેશ છે એ રાજયોગ વિદ્યાના સમગ્ર ઉપદેશનું લક્ષ્ય—(૧) મનની એમગ્રતાની પ્રાપ્તિ (૨) મનની અદર કપી કની જાતની પ્રક્રિયાઓ ત્યાંથી ગદી છે તેનું જ્ઞાન મેળવવું, (૩) તેમાંથી સામાન્યીકરણની પદ્ધતિથી અમુક સત્ય સિદ્ધાંતો તારવી કઢાડવા એ જ છે એટલું માટે રાજયોગ ઉપદેશ આપે છે કે તમે ગમે તે ધર્મ પાળતા હો—તમે ઈશ્વરવાદી હો કે નિરીશ્વરવાદી હો, ચાહો છો બાહ્ય કે પ્રિયતી હો—નેની સાથે યોગવિદ્યાને કમી તકરાર નથી. તમે મનુષ્ય છો, એટલું જ માત્ર બસ છે પ્રત્યેક મનુષ્યને ઈશ્વર-તત્ત્વનું શોધન કંવાની શક્તિ અને અધિભાર ॥ પ્રત્યેક વ્યક્તિને ગમે તે બાળતનું કા-જી માગવાનો હક્ક ॥ અને જો તે પ્રયત્ન કરે તો તેના પ્રશ્નના ઉત્તર તેની પોતાની અદરથીજ મેળવવાની તેનામાં શક્તિ પણ છે માત્ર યોગ્ય વિધિપૂર્વક પ્રયત્ન કંવાનીજ જરૂર છે

આટલું વિવેચન ઉપરથી તમને સમજાઈ ગયુંજ હશે કે રાજયોગના સાધનમાં કોઈપણ પ્રકારની શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસની જરૂર પડતી નથી જ્ય સુધી આપણે અપરોક્ષ અનુભવ ન લીધો હોય ત્યાંસુધી માન્ય માન્ય બોલો નહિ એવો રાજયોગનો ઉપદેશ છે સત્યનું સ્થાપન કંવામાટે ખીજા કોઈની મહાવતાની જરૂર નથી, એમ રાજયોગ કહે છે જ્ય તમે અવસ્થાની સત્યતા મિલ્લ કંવામાટે શુ સ્વપ્નની અથવા ઉત્તેજિત કલ્પનામય અવસ્થાની જરૂર હોઈ શકે ? કદિ નહિ રાજયોગના અભ્યાસમાં લાંબા મમયના સતત પ્રયત્નની જરૂર છે એનો કેટલોક ભાગ શારીરિક અભ્યાસને નગતો છે, પણ તેનો મોટો ભાગ તો માનમિત્ર મયમનોજ વિષય છે મનનો શરીરનો આથે કેના પ્રમગ્નો મમય છે તે વિષે હવે પછી કહેવામાં આવશે મન એ શરીરની મોક્ષમ પ્રકારની અતિસૂક્ષ્મ અવસ્થા છે અને મન શરીરની ઉપર પોતાની

અસર ઉપજતી શકે છે એટલું જો આપણને માન્ય હોય, તો પછી શરીર મન ઉપર પણ અસર ઉપજાવી શકે છે, એ વાત પણ કેમસાથ રાખવી પડશે. શરીર અસ્વસ્થ થતાં મન પણ અસ્વસ્થ થઈ જાય છે અને શરીર સાફ હોય તો મન પણ સ્વસ્થ અને સતેજ રહે. જ્યારે કોઈ માણસને ક્રોધ ચડે છે ત્યારે તેનું મન પણ અસ્થિર થઈ જાય છે, અને જ્યારે મન અસ્થિર થાય છે ત્યારે શરીરની સ્વસ્થતા પણ સંપૂર્ણ અસર બગડી જાય છે. ધણાખરા લોકોનું મન તેમના શરીરને તાબે વધારે હોય છે તેમના મનોબળનો ધણાજ અંશ પ્રમાણમાં વિકાસ થએલો હોય છે તેઓ-મને દામા કરીને પણ-ઉત્તતિના માર્ગમાં પણ કરતા બહુજ થોડા આનંદ વધેલા હોય છે. એટલુંજ નહિ પણ ધણાખરા મનુષ્યની સવચ્છતિ પણ પક્ષીના કરતાં પણ ઓછી હોય છે આ પ્રમાણે મનને કાણુમાં રાખવાનું આપણું સામર્થ્ય અતિ અંશ હોવાથી તે સામર્થ્ય મેળવવામાટે, અને શરીર તથા મન ઉપર આપણી સંપૂર્ણ સત્તા જમાવવામાટે કેટલાંક બાબતો માધ્યમો પણ જરૂરનાં છે. શરીર જ્યારે સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ થાય અને આપણા કાણુમાં આવી જાય ત્યારેજ મનની ક્રિયાઓ આપણી મરજી મુજબ કરાવી શકાય છે એ પ્રમાણે જ્યારે મનના સંપર્શ આપણે આપણા કાણુમાં આવી જાય ત્યારેજ તે આપણને વશ થયું કહેવાય, અને પછી આપણી મરજી આવે તેવી રીતે તેને એમમ કરી શકીએ.

રાજયોગવિદ્યાના મત પ્રમાણે સમમ બાહ્ય જગત સૂક્ષ્મ જગતના માત્ર રમ્ય વિકાસરૂપ છે. સૂક્ષ્મ એ કારણ છે અને રમ્ય તેનું પરિણામ છે એ દર્શનશાસ્ત્રના મતો રાખવું. આ નિયમ પ્રમાણે જાણ જગત પરિણામ છે અને અતર્જગત તેનું કારણ છે. આ રીતે જોતાં રમ્ય જગતમાં દાખ કરતી જે જે શક્તિઓ આપણી નજરે પડે છે, તે આબ્યતરિક સૂક્ષ્મશક્તિના રમ્ય અણ રૂપ છે. એ આબ્યતરિક શક્તિઓનું નિયમન કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય આવી ગયું છે તે આખી પ્રકૃતિને પોતાને વશ વર્તારી શકે છે, સમમ જગતથી પર-ગ્રેહ બનવું અને મમમ પ્રકૃતિ ઉપર સત્તા બેમાડી એ માફ

કર્તવ્ય છે એમ યોગી માને છે તે પોતાને એવી સ્થિતિએ પહોંચાડે છે કે, ત્યાં કુદરતના કાયદા તેના ઉપર કોઈએ અધિકાર ચલાવી શકતા નથી તે પોતે કુદરતની સત્તાની મર્યાદા બહાર નીકળી જાય છે આવી ગ્રિયતિ પ્રાપ્ત થતા તે બાહ્ય તેમજ આંતરિક પ્રકૃતિ ઉપર પોતાનો અધિકાર બેમાડી શકે છે મનુષ્યજાતિની ઉન્નતિ અને સંસ્કૃતિ પ્રકૃતિને વશ કરવાની તેમની શક્તિ ઉપરજ આધાર ગણે છે.

પ્રકૃતિને વશ કરવામાં લુદી લુદી પ્રજાઓએ લુદી લુદી પદ્ધતિ સ્વીકારી છે જેમ એક જ માનવસમાજમાં એક વ્યક્તિ બાહ્યરૂપે ઉપર અધિકાર બેસાડવા મથે છે, ત્યારે બીજાને માણસ આત્મજગતને વશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, જેમ કેટલીક પ્રજાઓ બાહ્ય જગતને વશ કરવા મથે છે ત્યાં કેટલીક એકલા આંતરજગત ઉપરજ લક્ષ્ય પરાંવે છે. કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે આંતરજગત વશ થશે કે આખું જગત વશ થઈ જશે, ત્યારે બીજાઓ એમ માને છે કે બાહ્ય જગતને વશ કર્યાથી સમગ્ર જગત ઉપર આપણો અધિકાર રચપાઠ જશે. આ બેઉ સિદ્ધાંતને હિડા ઉતરીને તપાસી જોતાં સમજાશે કે એ બેઉ સાચા છે, કારણકે વાસ્તવમાં બાહ્ય અને આંતર એવો ભેદજ નથી એ તો માત્ર કલ્પિતજ વિભાગ છે. વાસ્તવમાં એવા વિભાગનું અસ્તિત્વ હોઈ શકેજ નહિ બહિર્વાદી તેમજ આંતરવાદી પોત પોતાના ય નની અંતિમ સીમાએ પહોંચતાજ એક બીજાની સાથે મળી જશે ભૌતિકશાસ્ત્રનો અભ્યાસી પોતાના વિષયમાં હિડા ઉતરતા ઉતરતા આખરે તત્ત્વશાસ્ત્રની જાની જાય છે, તેજ તત્ત્વશાસ્ત્રની પણ મનોબ્યાપારનું પૃથક્કરણ કરતા કરતા છેવટે જડ અને ચેતન એવા પ્રભેદ કેવળ કલ્પિત જ છે એનું જોઈ શકે છે, અને તેના જ્ઞાનયનું આગળથી જડ અને ચેતનના સીમાપ્રદેશ બૂસાઈ જઈ આખું જગત તેને એક અખડ પદાર્થરૂપે લાસે છે.

જેમથી અનેક નાના પ્રકારના પદાર્થો પ્રકટ થયા છે અને જો એક હોઈ અનેકરૂપે દર્શન આપે છે, તે એક પરમતત્ત્વ શું છે તેનો નિર્ણય કરવો એજ સર્વ પ્રકારના વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ અને લક્ષ્ય છે. રાજયોગ કહે છે કે પ્રથમ

આનંદજીવિને જ્ઞાન મેળવવું અને પત્ની તેની મદદ લઈને આત્મ અને
 બાહ્ય પ્રાપ્તિને કામ્યમાં લાવવી. જહા પ્રાચીનકાળથી આ દિશામાં પ્રયત્ન થતો
 આવ્યો છે. બીજા પ્રગલ્ભોએ પણ આવા પ્રયાસો કર્યા છે, પરંતુ જનન
 ખણી પ્રાપ્તિ તો આ એક લક્ષ્યજન વલણ મિશ્ર થઈ ચૂક્યું છે. પરિમના
 ગ્રંથોમાં આ વિચારિતે લેખોમાં એવી માન્યતા હતી કે તે અન્યત્ર ૧૬ અને
 બેદી વિદ્યા છે, અને જેઓ તેનો અભ્યાસ કરતા તેમને લેખો જાહેર અને
 મેથી વિદ્યાના પ્રયોગો કરનારા નહોતે જીવતા આગી નહતા, અથવા બીજા પ્રાપ્ત
 કરીને તેમને પ્રજા સેવામાં આવતો. અને અનિષ્ઠા દા-જોને અને આ વિદ્યા
 જનખડમાં પણ એવા લેખકનું દના રાજમાં સ્ત્રી મધ્યે, તેમણે તેનો હ
 રમ જેટલો જ્ઞાન નહતો દાવો, અને જે હત અવિદ્યાર્થી નહોતે તેને વધાર
 નહતો. જ્યાંથી ગામ્યો, પરંતુ જનખડમાં આવા ગુણો કરના પણ
 વિદ્યો અવમ પ્રદાન મનુષ્યો પરિમના દેવોમાં આજકાલ મુખ્ય ધાન્ય
 કરી એટલા જેવામાં આવે છે જનખડના જુઓ તે થોડા અનિષ્ઠા મુખ્ય
 દેવે પણ નહતું. તેથી કે, ત્યારે આ લેખો તે જુઓને જાણતા નથી.

મમન થો પદ્ધતિમાં જે કાંઈ અલ્પ અને જે તુલ્ય દેવો તેથી
 તેને પ્રથમથી જ જાણુપા નહીં દેવું અને જે કાંઈ અલ્પ પ્રદેવ તેને મુજબ મદદ
 કરીને અગાઉ વધતું વધમાં પણ જાણ એજ મુખ્ય વસ્તુ તેવાથી બીજા
 વિદ્યોની મુજબ નેમ પણ જેવાથી જાણી દાનિ થયતો નહતું. તેથી તેના
 તે એકદમ સ્થાન દેવો દર્શી અને એ બાંહેલી આખરો નહતો. તેથી
 જા મનોમુજબને કથા કહે છે. એ અનિષ્ઠા, જેમુ મધ્યન અર્ધ વિદ્યો આમ
 અર્ધથી તે છે તેને મુખ્ય મુખ્યને તેને નહતું. વધતું નહીં છે નહતું. વધ
 મુજબ જનખડમાં તેની કે વધતું દર્શી તેની આખ્યા અને મેશ્વર ૫૬
 નિવન દર્શામાં આના દના, જ્યાં નહતું જેની જ્ઞાન એ છે કે મોર્ચિય
 ઉપર વર્તિત દર્શનને જેમ આજુનિ, તેમ નેમ નેમનાં લખાણોમાં દર્શનના
 જ્ઞાન અને મોર્ચાના વધારા અને જેમ પ્રાચીન નેમ તેની સ્વયં મુદ્ધ અને
 ન્યાયપુત્ર આજુનિ તેમણે અને પ્રદાની નેદી અને સ્વયં

ભરેલી વાતો યોગવિદ્યામાં ધુસારી દીધી છે આ રીતે જેના જેના હાથમાં આ વિદ્યા ગમ્મ તેમણે પોતાનાજ હાથમાં બધી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા રાખવાના હેતુથી, તેને અત્યંત ભેદભરેલી અને ગુપ્ત રાખવાજેવી બનાવી મૂકી, અને તેના ઉપર બુદ્ધિનો પૂર્ણ પ્રકાશ પડતો અટકાવ્યો.

હું તમને આરભમાંજ કહી ગયો છું કે હું જે કંઈ તમારી આગળ કહું છું તેમાં ગુપ્ત અને ભેદભરેલું કંઈ છેજ નહિ હું જે કંઈ થે હું કહું જાણું છું તે હું તમને સમજાવીશ તર્કથી, દષ્ટાંતથી જેટલું મારાથી મમજાવી શકાશે તેટલું હું સમજાવી દેશ પણ જે બાબતો હું પોતે પૂરેપૂરી નહિ સમજ્યો હોઈ તેની બાબતો કહેતી વખતે હું તમને કહી દેશ કે, ' શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહેતું છે " અથવા આ રાખની એ વ્યાખ્યાની નથી પોતાની વિચારશક્તિ અને તુલનાશક્તિનો પણ તમારે ઉપયોગ કરવો જોઈએ શાસ્ત્ર જે કાંઈ કહે છે તે સત્ય છે કે નહિ તેની તમારે પ્રયોગ કરીને અનુભવસિદ્ધ ખાત્રી કરી લેની પદાર્થવિદ્યાનો અભ્યાસ તમે જે રીતે કરો છો તેજ રીતે તમારે ધર્મ-વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તમે એ બાબતમાં પ્રથમ અભ્યાસકર્તા વ્યાખ્યાન માંભળો છો અને પછી પ્રયોગશાળામાં જઈ નિયત કરેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રયોગ કરી જુઓ છો યોગવિદ્યામાં ગુપ્ત રાખનારો કે કરવાજેવો કંઈ છેજ નહિ જે કાંઈ સત્ય છે તેનો સર્વ જનસમક્ષ, ધોળ દિવસે અને જાહેરમાંજ પ્રચાર થવો જોઈએ અમુક ક્રિયાઓને ભેદભરેલી રીતે પડકા પાછળ રાખવા જતાજ વિપત્તિ આવી પડે છે

યોગવિદ્યાવિષે વધારે વિવેચન કરવા પહેલાં માખ્યદર્શનવિષે હું તમને કાંઈ કહેવા માગું છું કેમકે સાખ્યદર્શનનાજ આધાર પર આખું યોગશાસ્ત્ર રચાયેલું છે એ માખ્યદર્શનમાં વિષયજ્ઞાનનો કમ આ પ્રમાણે બતાવેલો છે પ્રથમ માલ વિષયની માથે ચમુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોના યત્રોનો સંયોગ થાય છે તેમની માગફતે વિષયનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોસુધી પહોંચે છે ઇન્દ્રિયોદ્વારા મનને અને મનદ્વારા નિશ્ચય

ત્રિમ ભુદિને વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, અને ત્યાર પછી છેવટે પુનઃ અથવા જીવાત્મા એ જ્ઞાનને મદદ કરે છે પછી એનાં એજ સાધનોદ્વારા વિષય જ્ઞાનની સાગણીને જીવાત્મા ફરી પાછી ઇન્દ્રિયો સુધી પહોંચાડે છે આટલી ક્રિયાઓ થવાથી આપણને કોઈ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે મન ભુદિ વગેરે આત્માને મુકાવેને જડ મનાય છે પણ નેત્ર, ત્વચા વગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને મુકાવે મન વધારે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યનું બનેતું છે જે પદાર્થોનું મન પામેતું છે તે ક્રમે ક્રમે વધારે સૂક્ષ્મતાને પામતાં તેમાંથી તન્માત્રાની ઉત્પત્તિ થાય છે એ તન્માત્રા વિશેષ સૂક્ષ્મ થતાં તેમાંથી બાહ્ય જડ ઇન્દ્રિયોની રચના થાય છે સામ્યદર્શન મનોવિજ્ઞાનની આવી રૂપરેખા બતાવે છે સારાંસમાં, ભુદિ અને સ્પૃશ્ય પદાર્થ એ બેની વચ્ચે માત્ર પચિમાણુનોજ ભેદ છે બેઉ જ. તો ઉજ, પણ ભુદિના કરતા બાહ્ય પદાર્થ વિશેષ જડ છે એટલે તો માત્ર એક આત્માજ છે મન જાગે આત્માને અધીન એક ધત્ર છે એની મદદથી આ મા બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે આ મન હંમેશા અચળ અને પરિવર્તનશીલ છે એક પદાર્થમાંથી બીજા પદાર્થમાં ફેરે છે, કોઈવાર એકી વખતે બધી ઇન્દ્રિયો સાથે વળગેતું રહે છે કોઈવાર માત્ર એકજ ઇન્દ્રિયમાં લગાઈ રહે છે અને કોઈવાર બધી ઇન્દ્રિયોથી અતલ થઈ જાય છે દાખલા તરીકે, જ્યારે ઘણીજ એમમત્તા પૂર્વક કુ મડીઆળના દોકારા સાબળતો ફોકે ત્યારે મારી આંખો ઉઘાડી હોય છતાં કુ ઘાઈજ જોઈ શકતો નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે સમજી શકશે કે મન શ્રવણેન્દ્રિય સાથેજ જોડાએતું હતું અને દર્શનેન્દ્રિયમાં હતું નહિ એવીજ રીતે મન એકી વખતે બધી ઇન્દ્રિયો સાથે જોડાએતું નહીં એક છે વળી મનમાં અતર્દષ્ટિ કરવાનું પણ સામર્થ્ય રહેતું છે એ શક્તિને પ્રનામે મનુષ્ય પોતાની અદરના ઉગ્રામાં ઉગ્ર પ્રેરણું દર્શન કરી શકે છે. આ અતર્દષ્ટિ કરવાની શક્તિનો વિમલ કરવો એજ યોગશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ છે મનની તમામ શક્તિઓને એક હેન્દ્રમાં

સ્થિર કરીને, તેમને બહારથી અંતરમાં વાળીને, પોતાની અંદર શુ શુ થાય છે તે જોવાનો યોગી પ્રયત્ન કરે છે આમાં માત્ર શ્રદ્ધાથીજ સાચું માની લેવાજેવું કશું નથી એ તો યાની પુરુષોના અત્યક્ષ અનુભવની વાત છે હાલના શરીરવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પણ માને છે કે, નેત્ર એ વાસ્તવિક રીતે દર્શનેન્દ્રિય નથી, પણ મગજની અંદર ગેર-જાનત તુના એક કેન્દ્રમાંથી દર્શનેન્દ્રિયની પરિચાલનક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે ખીજી ઇન્દ્રિયોના પણ એજ નિયમ છે તેઓ એમ પણ કહે છે કે મગજ જે પદાર્થનું બનેલું છે તેજ પદાર્થના એ કેન્દ્રો પણ બનેલા છે માખ્ય દર્શનનો પણ આવોજ અભિપ્રાય છે પણ એકજ વાતનો તફાવત છે કે-જડમૃદિનો અભ્યાસ કરતા કરતા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જે શોધ કરી છે, તેજ વાત યોગીઓ અતઃકૃષ્ટિનું અરનોક્ત કરતાં જાણી શક્યા છે આટલો તફાવત બાદ કરતા બેઠેલું કયન જરાગર મગતું આવે છે આપણે તો આ પ્રદેશને ઝાળગીને પણ વધારે આગળ જવાનું છે

પોતાના શરીરની અંદર શુ શુ થાય છે તે પોતે નજરે જોઈ શકે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા યોગી ઇચ્છે છે મનની પ્રત્યેક ક્રિયા તેની માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડી થવી જોઈએ બાહ્યવિષયો ઇન્દ્રિયોના યંત્રો સાથે સમાગમમાં આવતા જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, તે લાગણી જ્ઞાનતત્ત્વોની મારફતે કેવી રીતે મન સુધી પહોંચે છે અને મનની મારફતે તે લાગણીને સુદ્ધિ કેવી રીતે મહશ્વ કરે છે, અને પછી છેવટે તેનું પુરુષ અથવા આત્માને કેવી રીતે જ્ઞાન થાય છે એ આપણે પ્રથમ સમજી લેવું પડશે દરેક વિદ્વાનો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ નિયત કરેલી હોય છે કોઈ પણ વિદ્વાનો અભ્યાસ કરવો હોય તો પ્રથમ તેને માટે તૈયારી કરવી પડે છે અને પછી જતાવેને માર્ગે ધીરજથી પ્રયત્ન કરવો પડે છે એ સિવાય જ્ઞાન મેળવવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી સર્વયોગના અભ્યાસ માટે પણ એવોજ નિયમ છે

શરૂઆતમાં સાધકને જોરાકની બાળતમાં પણ કેટલાક નિયમોનું

મોટે તે આસન ઉત્તમ કરેવાય કેટલાક અમુક આસને બેસીને વિના કષ્ટે પ્યાન કરી શકે છે, તો બીજા કેટલાકને તે આસને બેસતાં શરીરને કંઈનો અનુભવ થાય છે આસન લગાવીને ત્રણ કલાકસુધી સુખ રૂપ બેસી શકાય અને જાણે શરીર છેજ નહિ એવું જ્ઞાન થવા લાગે ત્યારે આસન સિદ્ધ થયું જાણવું. યોગવિદ્યાના સાધનમાર્ગમાં કાષ્ઠક પ્રગતિ થયા પછી શરીરમાં કેવી કેવી ક્રિયાઓ ચાલી રહે છે તેના સાધકને અનુભવ થવા લાગશે નાડી અને ચક્રોની અદર રાતદિવસ જે શાન્તિપ્રવાહ સત્યાર કરી રહે છે, તેની ગતિ ફેરવીને તેને જુદી દિશામાં વાળવી પડશે એમ થતાંજ શરીરમાં તદ્દન નવા પ્રકારનાં કપન અને ક્રિયાનો આરંભ થવા લાગશે આખા શરીરની પુનર્બંધના થવા માંડશે મોટે ભાગે આ ક્રિયા ડરોડની અદર રહેલા જાનરજશુભા ચાલવા લાગે છે. એટલામાટે આસન સખધી કેટલીક અત્યંતની સમજ આપવાની જરૂર છે જેમતી વખતે ડરોડને તેની કુદગતી સ્થિતિમાં એટલે દટાર રાખવી જાતી, ડોક અને માથું ત્રણે અવયવ અવાગર સીધી કીડીમાં રહેવા જોઈએ શરીરના ઉપલા ભાગનું જાણુ વજન પાસગા ઉપર આવે આ પ્રમાણે બેઠાથી આસન થાડ મુગમ અને સ્વાભાવિક થઈ જશે અને ડરોડ પણ સીધી રહેશે જાતી અદર વગી ગાંધ દોષ એવી સ્થિતિમાં જેમવાથી સારા વિચાર કરી ન શકાય એ વાત તો તમે સહેલાઈથી સમજી શકશો રાજયોગનું આ અંગ કેટલીક રીતે હાથેયોગને મળતું ■ હાથેયોગનો કાર્યપ્રદેશ મુખ્યત્વે કરીને સ્પર્શદેહને સુદૃઢ અને નિરોગી રાખવાનો છે અત્યારે આપણે તેના વિષેના વિદેયનમાં ઉતરી શક્યા નથી એક તો એને લગતી ક્રિયાઓ ધણી અચરી અને એક દિવસમાં ચિખતી શકાય એવી નથી, અને તેનાદ્વારા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી એને લગતી ક્રિયાઓનો મોટા ભાગ તેમને દેહમાર્ત અથવા એવા બીજા બ્યાસમશિદ્ધાના ધરોમાંથી મળી આવશે એ લોકોએ પણ શરીરને જુદી જુદી સ્થિતિમાં રાખવાની

રીતો ખતાવી છે. પણ હાથોગની માફક એમનો ઉદ્દેશ પણ શરીરને બગાડાવ અને નિરોગી કરવાનો છે, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માધવાનો નથી. હાથોગીના કાણુમાં શરીરની એકેએક મામપેટી આવી ગએલી હોય છે તે પોતાના હૃદયની ચતિને પણ મગ્ન પ્રમાણે ધીમી અથવા ત્વરાથી ચલવી શકે છે, મારાશમાં શરીરના આખા યંત્ર ઉપર તેનો એવો સંપૂર્ણ અધિકાર હોય છે કે, તે પોતાની મગ્ન મુજબ શરીરના કાંઈ પણ અવયવની પરિચાલના કરી શકે છે.

થુ કરીએ તો દીર્ઘાયુષી યવાય એજ હાથોગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે શરીર કેવી રીતે સંપૂર્ણ આરોગ્ય ભોગવે એ તરફજ હાથોગીનું લક્ષ્ય હોય છે મારા શરીરને લેલમાત્ર પણ પીડા ન થાય એવો તેને દંડ સહન હોય છે અને તે વણજ કાણુ આયુષ્ય ભોગવે છે મો વર્ષમુધી જીવવું એ તો તેને મન રમનજેવું છે દોડ્યો વર્ષની ઉમ્મર થઈ હોય તોપણ હાથોગી ભરજીવાન અને તેજસ્વી દેખાય છે તેના માથાને એક પણ વાળ મફદ થતો નથી, પણ આટલામાજ હાથોગનું મધુ ફગાવી જાય ■ વડના ઝાડ પણ ઘણીવાર પાચ પાચ હજાર વર્ષમુધી જીવતા રહે છે, પણ તે ઝાડનું ઝાડજ રહે છે આટલા મધા વર્ષ જીવીને તેણે ક્યા અર્થની સિદ્ધ કરી ? તેવીજ રીતે મનુષ્ય પણ મો, બમે વર્ષ જીવે તેથી શુ થયું ? માત્ર એક નિરોગી પ્રાણી તર્કજન તેની ગણના થઈ રહે હાથોગની એક બે મામાન્ય ક્રિયાઓ ધારી ઉપયોગી હોવાથી હું મતાવું છું કાંઈનું માયુ કુખ્યા કરણ હોય તો પચારીમધી ઉગીને તગન નાકવડે ઘોકું ઠકું પાણી પીવાથી આખો દિવસ મગજ 'કું રહે છે અને સંગ્રહમ ચલાવે લાય રહેતો નથી નાકના પાણી પીવામાં કશું અવર નથી થયુંજ મહેતું છે પાણીમાં નાનું જિંદ ગખીને (અથવા ટોગીવાળા પાત્રની ટોગી નાકમાં ઘાલીને) નમોસારાગ પાણીને અદર ખેચના જતું સ્થિર મન રાખીને ગલરાયા રગર આ ક્રિયા કરવાથી પાણી આપોઆપજ ગળામાં ઉતરણ જો.

આસન સિદ્ધ કર્યા પછી નાડીઓ અને ચક્રોને શુદ્ધ કરવા જોઈએ એવો પણ કેટલાક યોગીઓનો અભિપ્રાય છે કેટલાક એને રાજયોગની બહારનો વિષય ગણીને રાજયોગના અભ્યાસક્રમમાં એને સ્થાન આપતા નથી પણ શકરાચાર્યજીવા ભાષ્યમારે એની અગત્ય સ્વીકારી છે, એટલે તત્તમબધી હિંદુઓ કરવાની મને પણ જરૂર લાગે છે હું એતાશ્વનર ઉપનિષદના ભાષ્યમાંથી એ સંબધી શકરાચાર્યનો અભિપ્રાય ટાંકું છું “પ્રાણાયામની ક્રિયાવડે જે મન અલગદિત થયું હોય તેજ બ્રહ્મમાં સંલગ્ન થઈ શકે છે એટલામાટેજ શાસ્ત્રમાં પ્રાણાયામની ક્રિયા જતા વચ્ચેમાં આવી છે પ્રથમ નાડી શુદ્ધ કર્યા પછી પ્રાણાયામ કરવાની ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત થાય છે અનુભવે જમણ નસકોઈ બંધ કરીને ડાબા નસકોર દ્વારા વાયુનું યથારક્તિ શોષણ કરવું પછી વચર વિસખે ડાબુ નસકોર બંધ કરીને જમણા નસકોરાદ્વારા વાયુને યથારક્તિ ધીરજથી બહાર કઢાડી નાખવો પછી પાછો જમણા નસકોરાદ્વારા વાયુને અંદર ખેંચીને ડાબા નસકોરાદ્વારા તેનું રેચન કરવું ઉપરોક્ત ક્રિયા સવારે બપોરે, સાંજે અને મધ્યરાત્રિએ કરવાથી પંચવાડીઆમાં કે મહિનામાં નાડીઓની શુદ્ધિ થાય છે પછી પ્રાણાયામ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે”

અભ્યાસ તો હરમેલો જરૂરનો છે જામે રોજ ક્યાંના કસામ્મુધી એસીને માફ ભાવણુ માંમજ્યા કરો અને અભ્યાસ ન કરો, તો લેશમાત્ર પણ ઉન્નતિ કરી શકો નહિ મિહિનો આધારજ સાધન ઉપર છે તમને પોતાને જામ્મુધી અપરોક્ષ અનુભવ ન થાય ત્યામુધી તમે આ યોગ વિધાનુ રહસ્ય સમજી શકો નહિ અહીં તો જધો અનુભવ જાતેજ મેગવી લેવાનો છે બીજાનું વ્યાખ્યાન સામળ્યાથી કે બીજાઓના અભિપ્રાયને સાચા માનીને સ્વીકારી લીધાથી કશું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી.

યોગાભ્યાસના સાધનમાં અનેક પ્રમગ્ના વિધો આવી પ. છે પહેલું અને માયી મેટ્ટુ વિધન તો શરીરની અસ્વસ્થતા શરીર રહસ્ય ન હોય તે સાધન અટકી પડે છે એટલામાટે શરીરજૂષી થતને મારી દાસનમ

રાખવાની જરૂર છે. સાધકે ખાનપાનમાં ઘણીજ કાળજી રાખવી જોઈએ. તેમજ બીજી રીતે પણ પોતે કેવા પ્રકારનું જીવન ગાળે છે તેની ખૂબ કાળજી રાખવી જોઈએ. મારા શરીરમાં વ્યાધિ પ્રવેશ કરી શકેજ નહિ, માંદે શરીર સુદૃઢ અને જળવાન છે એવી ભાવના નિત્ય કરવી અને તેમાં થોડી વારસુધી તક્લીફ બની જતું અમેરિકાના લોકો જેને "ક્રિશ્ચિયન માયન્સ + " કહે છે તેનું આજ તારતમ્ય છે. શરીરને માટે આધી વધારે કરવાની જરૂર નથી. આપણે એક વાત તો કહી પણ બૂલવી ન જોઈએ કે, સ્વસ્થ શરીર એ સુક્રિત મેળવવાનું એટલે આપણા એક પરમ પુરુષાર્થની મિહિત કેવળ સાધનજ છે. શરીરનું આરોગ્ય એ કાંઈ અતિમ સાધ્ય નથી; તેમ હોય તો પછી આપણામાં અને પરુઓમાં ફેર જો ? કેમકે પરુઓ ઘણુંજ સાંદે આરોગ્ય ભોગવે છે અને તેઓ ભાગ્યેજ માદાં પડે છે.

બીજું વિધન સદેહ છે. આપણે જે કાંઈ નજરે જોઈ શકતા નથી તેને વિષે મદિગ્ધ રહીએ એ બનવાબોજ છે. માણુમ ગમે તેવો શ્રદ્ધાળુ હોય તોપણ તે કેવળ યજ્ઞોના ઉપરજ લાખા વખતસુધી વિશ્વાસ ગાખી શકતો નથી. એટલાજ માટે યોગશાસ્ત્રમાં જણાવેલી બાબતોની મત્યતાવિષે વાદ ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. સારા સારા માણુમોના મનમાં પણ એવિધે વારવાર મદેહ આવ્યા કરે છે. પણ સાધનનો આરભ કર્યા પછી થોડાજ વખતમાં કાંઈક કાંઈક અસૌક્રિક ઘટનાઓ તમે જોઈ શકશો અને તેટલાથી તમને આગળ વધવાનું પ્રોત્સાહન મળશે. દાખલા તરીકે થોડાક

ક્રિશ્ચિયન સાયન્સએ એક પાશ્ચાત્ય સપ્રદાય છે ખ્રિસ્તી એડિઝ નામની અમેરિકન સ્ત્રી તેની મૂળ પ્રવર્તક છે એ મત પ્રમાણે જગતમાં જટ જેવો કાંઈ પદાર્થજ નથી જડ પદાર્થ એ તો મનનો ભ્રમ છે. આપણામાં રોમ નથી એવી ભાવના કરીએ કે તરત આપણે રોગમુક્ત થઈએ એ મતને માન નારા કહે છે કે "અમે ઈસુ ખ્રિસ્તનું અનુકરણ કરીએ છીએ તેલું જે જે ચમત્કારો કર્યા હતા તે અમે પણ કરી શકીએ અને સર્વ રીતે નિર્દોષ જીવન ગાળતું એ અમારો ઉદ્દેશ છે " તે ઉપરથી આ સપ્રદાયનું નામ ક્રિશ્ચિયન સાયન્સ પાડેલું છે

મહિના સાધન કરતાં તમને અનુભવ થશે કે તમે ખીજનાં મનના વિચારો
જાણી શકો છો તેન વિગતરો તમારી આગળ સાક્ષર મુદિ રૂપે પ્રત્યક્ષ
અભેદા લાગશે. મનને એક જ કરીને સંજ્ઞાવાનો પ્રવલ્ન કરીશો તે કાષ્ઠકાષ્ઠ
વાર ધણે દુર થતી વાતો તમે સંજ્ઞાથી સકરીશો. સરૂઆતમાં આ અનુભવ
તમને અતિ આપ પ્રમાણમાં મગધ લાગશે પરંતુ તે મધી તમારી મક્કા
કોતમળ અને આશામાં ધણે વધ રા થઈ જશે વળી જો તમે તમે તમારી
ન મિદ્ધના અમ્મ લક્ષ્ય ઉપર ચિત્ત સ્થિર કરવાનો આશ્વાસ પાડશો તો થોડા
જ દિનસમાં તમ કાષ્ઠ દિવ્ય સુખ મળી શેડામ લેતા હો એવો અનુભવ થવા
માડશે એટલે ઉપરથી તમને સમજાશે કે આપણું મન કાષ્ઠકાષ્ઠવાર જે
પદાર્થની સાથે મમામમમાં આવ્યું ન હોય તાપણુ તે પદાર્થનો અનુભવ
થઈ શકે છે તેમજ એક વાત તો હમેશાં સમજાવે રાખી જોઈએ કે
આ સર્વ પ્રમાણની સિદ્ધિઓની કસી હિમન નથી માત્ર વ્યાપણા મગ ઉપે
રતી સિદ્ધિમાં તેઓ ક્રૂર સધન મુત છે અ પછી સર્વ પ્રમાણની સાધનનાને
એકજ ઉપેરા દેવો જોઈએ અને તે આત્માની સુકિત છે એ વાત
સાધકે કદિ પણુ જૂઠાથી નહિ પ્રકૃતિને વશ કરવા તરફજ તેણે પાતાનું
ખુણુ લક્ષ્ય પરેવું આપણે સિદ્ધિઓની આપ્તિ મધ એકલે સતો. મ નીને
એવી રહેવાથી આગળ વધી શકું નથી આપણે પ્રકૃતિને તાલે કરી
અને પ્રકૃતિ આપણને તાલે ન કરે શરીર કે માન એમાંથી કાઢી પણુ
આપણા ઉપર મતા ન આવે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રવલ્ન કરવા
શરીર આપણ છે અને આપણે શરીરના નથી એ વાત નત્યેક સાધકે
કમેદા પોતાની નજર આગળ રાખવા કરવી જોઈએ

એક ૧૨ એક દેવ અને એક અસુર બેઉ જણુ આત્મદાન લેવા માટે
કાષ્ઠ મદાત્મ પુત્ર પામે તથા તેઓએ તેની પાસે ધન્ય દિવસમાંથી
રહીને તેને હા જ સંજ્ઞાથી ત્યારપત્રી તે મદાત્માએ તેમને કંઈ કે
તમે જેની શોધમાં છે તે તમે પોતેજ છો " આ ઉપરથી તેઓ એમ
સમજ્યા કે "દેવ એજ અમારું ખરું સ્વરૂપ છે " પત્રી બેઉ જણુ પુત્રી

યતા યના ઘેર ગયા તેઓ પોતપોતાના મગા સળધીઓને કહેવા લાગ્યા કે 'જે કાંઈ જાણવાનું છે તે બધું જાણીને અમે આ યા છીએ. આવો, ખાઓ, પીઓ અને ચેનખાજી ઉપવો આપણે પોતેજ આત્મા છીએ' પેના અસુરની ભુદ્ધિ ઉપર તો અજ્ઞાનનું કાળુ વાદળ ફરી વળ્યું હતું, તેથી તેણે તો આ બામતનો ઉડો વિચાર કર્યોજ નહિ હું પોતેજ ઈશ્વર છું એવું માની લઈને તે ખૂન સતુટ રહેવા લાગ્યો "આત્મા" કહેના અર્થ તે દેહજ મમજતો હતો, પણ દેવતાની ભુદ્ધિ અસુરના કરતા વધારે નિર્મલ હતી. પ્રથમ તો તે પણ ભ્રમમાં પડી ગયો હતો કે "આ દેહ એજ માડ મત્સ્યસ્વરૂપ છે હું દેહજ છું અને દેહજ છલ છે માટે તેને બગવાન અને સ્વસ્થ રાખવું, મારા સારા વસ્ત્રાભૂષણથી તેને રાણુગારવું અને મર્વ પ્રકારના દૈહિક વિનાસ ભોગવવા એજ માડ કત્ય છે"

આવી સ્થિતિમાં થોડા દિવસ ગયા હશે એટલામાં તેને મનમાં એમ સમજવા લાગ્યું કે ગુરુજના ઉપદેશનો અર્થ 'દેહ એજ આત્મા' છે, એવો તો ન હોય. દેહના કરતાં ઓછા એટલે પદાર્થ હશે આવું વિચારીને તે ગુરુ પાસે ગયો અને બોલ્યો "ગુરુદેવ! શરીર એજ આત્મા છે, એવું શું આપના ઉપદેશનું તાત્પર્ય છે? એમ હોય જ કેમ શકે? શરીર તો બધાએ નાશ પામે છે અને આત્મ તો અવિનાશી કહેવાય છે" ગુરુએ કહ્યું "તત્ત્વમસિ" (તુંજ તે છે) એનું ગહસ્ય તારી મેગેજ શોધી કહાડ વળી તે શિષ્ય ઘેર જઈને વિચાર કરવા લાગ્યો કે શરીરની અદર જે પ્રાણુ ગહેયો છે તેને હિંદેશીને ગુરુજીએ ઉપરોક્ત બોધ આપ્યો હશે પણ અવ્યોહન અને વિચારથી તેને સમજાઈ ગયું કે આહાર લેવાથી પ્રાણુ બળવાન થાય છે અને ઉપવાસ કરવાથી તે દુર્બળ થઈ જાય ॥ વળી પાછો તે ગુરુપાસે ગયો અને પૂછવા લાગ્યો કે "ગુરુદેવ! આપ શું પ્રાણુને આત્મા માનો છો?" ગુરુએ જવાબ આપ્યો, "તત્ત્વમસિ। એનું ગહસ્ય તારી મેગેજ શોધી કહાડ." પછી તે વિચાર થીન શિષ્ય થઈ ગયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મન એજ આત્મા

હમે. પણ યોગજ દિવસમાં તેને ખજાર પડી ગઇ કે મનોવૃત્તિ તો અનેક પ્રકારની છે. કેાઇ વાર મનમાં પવિત્ર વિચારો ઉદ્ભવે છે તો કેાઇ વાર અપવિત્ર વિચારો પણ આવી જાય છે. આટલું જાણું અસ્થિર વૃત્તિવાળું મન તે કદિ આત્મા હોઇ શકેજ નહિ. તે ત્રીજી વાર ગુરુપાસે જઈને પૂછવા લાગ્યો કે “ મન એજ આત્મા છે એ વાત તો મારાથી માની શકાતી નથી. શું આપનો ઉપદેશ એવો છે ? ” ગુરુએ જવાબ દીધો, “ તત્ત્વમાસિ । એનું રહસ્ય તારી મેળેજ શોધી કઢાડ. ” વળી પાછો તે શિષ્ય ઘેર ગયો અને વિચાર કરતાં તેને સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ ગઇ કે “ હું તમામ મનોવૃત્તિથી પર આત્મા છું; હું એક અદ્વિતીય છું; મારે જન્મમરણ નથી; મને શરૂ છેદી શક્યાં નથી; મને વાયુ શોષી શકતો નથી, મને પણી બીજવી શકતું નથી, હું અનાદિ, જન્મરહિત, અચળ, અસ્પર્શ, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન પુરુષ-આત્મા છું. આત્મા શરીર નથી, મન નથી, પ્રાણ નથી. આત્મા એ સર્વથી પર છે. ” આ પ્રમણે તે દેવને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ અને જ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવના આનંદનો ઉપભોગ કરી તે પોતાને કૃનાર્થ માનસ લાગ્યો. પેલા અમુરને લેશમાત્ર પણ જ્ઞાન થયું નહિ. શરણુ કે તેને પોતાના દેહમાં અત્યંત આમંત્રિત જાણી ગઇ હતી.

એ અમુરના જેવીજ પ્રતિભા ધણા માણસો જોવામાં આવે છે, પણ દેવતાના જેવી પ્રતિભાળાં મનુષ્યો નથી એમ તો નથીજ. જો કેાઇ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે, “ આવો, હું તમને એવો દૃઢ શીખવી દઉં કે ઇન્દ્રિયમુખ ભોગ્યવાના તમારાં સાધન અને શક્તિ અનંતગણાં વધી જાય, ” તો હજારો લોકો તેની પાસેથી તે દૃઢ શીખી લેવાને પડા પડી શરશે. પણ આત્મજ્ઞાન જે મનુષ્યજીવનનું પરમ લક્ષ્ય છે તે વિશેનો ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યેજ કેાઇ આવશે ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનને જુદીથી સમજી લેવા જોઈ શકિત ધણાં યોગી માણસોમાં દોષ છે, અને તેનો માદાત્મકર કરવાની યોજના તો તેથીજ યોગી માણસોમાં દોષ છે. આમ

છતાં દુનિયામાં એવા પણ ઉચ્ચ કોટિના આત્માઓ છે કે જેઓ નિશ્ચય-
પૂર્વક માને છે કે મનુષ્યજીવન હજાર વર્ષનું હોય કે લાખ વર્ષસુધી
લગાય, તોપણ અતમા તો તેનું એકજ યગ્નિયામ આવે છે જે જે
શક્તિઓને આધારે દેહ ટકી રહ્યો છે તે ખસી જતા તેનું પતન થયા
વગર રહેવાનું જ નથી પોતાના શરીરને પરિવર્તન પામતું એક ક્ષણ પણ
અટકાવી શકે એવો કોઈ મનુષ્ય આજ સુધી પેદા થયો નથી શરીર
એટલે ચોક્કસ નિયમ પ્રમાણે ફેરફારને પામતા પરમાણુઓનો સમૂહ
નદીના દૃષ્ટાંતથી આ બાબત ધણીજ સારી રીતે મમજાવે જાય છે તમે
તમારી સામે એક નદીનો વિસ્તૃત જલમયૂહ જોઈ રહ્યા છો. એ જલ
મયૂહ એક પળવારમાં ચાલ્યો જાય છે અને તેની જગ્યાએ બીજો જ
સમૂહ આવીને ઉભો રહે છે, તેજ પ્રમાણે શરીરમાં પણ ક્રમે ક્રમે પરિ-
વર્તન થયાજ કરે છે આ પ્રમાણે શરીર એ જો કે પરિવર્તનશીલ છે તો
પણ તેને મન્ય અને બળવાન રાખવું એ મનુષ્યનો ધર્મ છે કાગળ કે
એની મદદથીજ આપણે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાની છે એ મિવાય બીજો
કોઈ ઉપાય નથી

અખિન વિશ્વમાં અન્ય મર્વ દેહો કરતા માનવદેહ સર્વોત્કૃષ્ટ છે સમગ્ર
પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય એક છે મનુષ્ય આખી સૃષ્ટિના મુગટ તૃપ્ત છે દેવો
કરતા પણ તેની પદની ઉચી છે દેવતાઓને પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને
માટે માનવધારીજ ધાગણ કરવું પડે છે મનુષ્ય એકનોજ જ્ઞાનનો અધિ-
કારી છે દેવતાઓ પણ એ અધિજાગૃહિત ગણાય છે ચાકુદી અને
મુસનમાન વગેરેના શાસ્ત્રમાં તો એવી કથા છે કે ઈશ્વરે ફિરેસ્તાઓની
અને આખી સૃષ્ટિની રચના કર્યા પછી છેવટે મનુષ્યને પેદા કર્યો પછી
ફિરેસ્તાઓને આજ્ઞા કરી કે તમે બધા એ મનુષ્યને વદન કરો બધા
ફિરેસ્તાઓએ મનુષ્યને વદન કર્યું, એકના ઈન્નિમે ના પાડી, તેથી તેને
ઈશ્વરે શાપિત કર્યો અને સ્વર્ગમાંથી બહિષ્કૃત કર્યો તે ઉપરથી તે રચ-
તાન કહેવાયો આ દતકથાની અદ્દ એક ગૂઢ સત્ય રહેતું છે તે એ

ઠહારી કહ્યું:—“ તું કહે રાત્રે પાછી અહીં આવજે અને સાથે લાંબું મળખૂત દોરડું, સૂતળીનો દડો, રેશમી દોરો, થોડો શીતવાનો ઝીણો દોરો, એક વાંદો અને થોડુંક મધ લેતી આવજો. ” આ વાત સાંભળી તે સ્ત્રીને બહુ નવાઈ લાગી. તોપણ પોતાના પતિએ મંગાવેલી બધી વસ્તુઓ સહિત બીજો દિવસે તે ત્યાં હાજર થઈ. પ્રધાને કહ્યું:—“ રેશમી દોરો વાંદાના શરીર સાથે બાંધ; તેના કપાળ પર મધનું એક ટપકું કર અને તેનું ગ્રહોં બારી તરફ રાખીને તેને બીંતપુર છૂટો મૂકી દે. ” તેણે એ પ્રમાણે કર્યું એટલે મધની વાસથી લક્ષ્યાઈને પેલું જીવડું ઉપરને ઉપર જવા લાગ્યું. બારી આગળ આવી પહોંચતાંજ પ્રધાને તે વાંદાને પકડી લીધો એટલે તેના હાથમાં રેશમનો દોરો આવી ગયો. પછી તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:—“ રેશમના દોરાને નીચલે છેડે હવે સૂતળીનો દોરો બાંધ. ” તેણે તેમ કર્યું એટલે પ્રધાને તેને જેંચીને એક છેડો પોતાના હાથમાં પકડી રાખ્યો. તે સૂતળીવડે પછી મળખૂત દોરડાનો છેડો પણ તેના હાથમાં આવ્યો, જે પકડીને તે ઘણી સહેલાઈથી નીચે ઉતરીને નાસી ગયો.

આપણા શરીરની અંદર શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિ એ ઝીણા રેશમના દોરાની જગ્યાએ છે. એ હાથમાં આવતાં તેની મદદથી નાડીઓની મારફતે વહન કરતો સૂતળીરૂપી એક પ્રકારનો શક્તિપ્રવાહ આપણા કાષ્ઠમાં આવી જાય છે; અને તેનાવડે મનરૂપી મળખૂત દોરડું પકડીને તેની સહાયતાવડે મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ છીએ.

આપણે આપણા શરીરચંત્રની રચનાવિષે બહુજા અદ્યપચાન ધરાવીએ છીએ; અને જ્ઞાન મેળવવાની જે પદ્ધતિ અત્યારે ચાલુ છે તે જોતાં એ જ્ઞાન મેળવવાનો સંભવ પણ નથી. બહુ તો આપણે એકાદ શબ્દે ચીરી જોઈને તેની અંદર રહેલાં જડ અવયવોનું અવલોકન કરી શકીએ. કેટલાંક જીવતાં પ્રાણીને ચીરીને પણ તેનાં અવયવોની રચનાનું નિરીક્ષણ કરે છે; પણ તેથી કાંઈ આપણા શરીરની અંદરની

અનુભવ અને જ્ઞાન મળી રહેતું નથી. આપણા પોતાના શરીરના અલ-
તાં યત્રોગિણે આપણને કંઈજ જ્ઞાન નથી, તેનું કાણુ એ છે કે
શરીરની અદ્ય સાક્ષી ગહેલી અને સૂક્ષ્મ હૃદયસાક્ષીનો આપણે અનુભવ
કરી શકીએ તેટલા પૂર્ણ મનની એકાગ્રતા આપણે કરી રહ્યા નથી.
આ કાર્યમાં આત્મિક નિરીક્ષણશક્તિની જરૂર જરૂર છે અને એટલી
તાલીમ આપ્યા વગર શરીરના અત્યંત ગૂઢ અવયવોમાં તે પેસી શકતું
નથી માત્ર જડ પદાર્થોનાજ લાગ્યા વખતેથી અમુક સૂચનાની
આપણને ટેવ પડેલી હોવાથી આપણા મનમાં પણ ધરૂં જન્મ્યા આવી
એટલી છે તેને કરીથી નૈનમરૂપ બનાવી દેવું એ આપણું પહેલું કામ
છે સૂક્ષ્મ અનુભવો ઝીંજવની યોગ્યતા મેળવવા માટે પ્રથમ સ્વચ્છ
લાગણીઓના અનુભવથી શરૂઆત કરવી ધટે છે જે બગવાન ચાલન
અદના ભેરથી આપણા શરીર, પી આખું એ-જન ગતિમા આવી જાય
છે, તે પ્રાણને કાણુમાં લાવવા એ આપણું અતિમ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.
પ્રાણ તો અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે શ્વાસપ્રશ્વાસ તો તેનું પ્રત્યક્ષ
અવયવ જડ સ્વરૂપમાં છે એ જડ શ્વાસપ્રશ્વાસનું નિયમન કરવાથી
પ્રાણને કાણુમાં લાવવાનું કામ થઈ શકેલું થઈ જાય છે સૂક્ષ્મનું
એ અરીતે નિયમન કરવાથી અને નેનના મળે છે અને તેથી
કરીને તે શરીરના અત્યંત ગૂઢ ભાગમાં પ્રવેશ કરવાને કારણે યોગ્ય
બનવાને લીધે શરીરની અદ્ય સાક્ષી ગહેલી, સૂક્ષ્મ કિમ્બોલયા જન
તત્ત્વોમાં મારફતે વહન કરતા શક્તિપ્રવાહરિણે જ્ઞાન મેળવવાનું તેનામાં
આમર્થ્ય આવી જાય છે આપણે એ શક્તિપ્રવાહને જોઈએ અને
અનુભવી શકીએ એટલે તેને કાણુમાં લાવવાનું કાર્ય પણ સરલ થતું
જાય છે એ શક્તિપ્રવાહ આપણા કાણુમાં આવી જના મન અને
શરીર બેઉ આપણને નવાંજો અધીન બની જાય છે આપણી દેહ-
આત્મા પ્રમાણે અમલ કરે છે જ્ઞાન એ શક્તિસ્વરૂપ છે એ શક્તિ
પ્રાપ્તિ કરવી એ આપણે હેતુ છે અન્યારે તો આપણે મન અને શરીર

ગ્ના તામેદાર છીએ. પણ શ્વાસદ્વારા નાડીઓ, નાડીઓદ્વારા મન અને મનદ્વારા સ્કીર આપણા તાબામાં આવી જતાં આપણે નોકર મરીને માલીક બનીએ છીએ, અને જે આપણા માલીક હતા તે નોકર બની જાય છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાટે આપણે પહેલા પગથીયાથીજ સૂચાત કરવી જોઈએ. પ્રાણાયામ એ પહેલું પગથીયું છે. એ બહુ લંબાણથી ચર્ચવાજોવો વિષય છે એ મપૂર્ણ રીતે સમજાવવામાટે એના ઉપરજ યોડાંકે વ્યાખ્યાન આપવા પડશે. સરળતામાટે હું એ વિષયનાં પ્રત્યેક અંગ છૂટાં છૂટાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રાણાયામમાં જે જે ક્રિયાઓનો મમાવેશ થાય છે તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ હેતુ તથા અંતઃસૃષ્ટિમાં તે શી શી અમર નીપજાવે છે, તે ક્યો ક્યો શક્તિઓને ગતિ આપે છે તે બધાનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. એ બધું ધીમે ધીમે મમજાઇ જશે, પણ મમજ્યા પછીથી નિરંતર માધન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. હું જે કંઈ તમને કહું છું તેની સત્યાસત્યતાની માપિતી માત્ર માધનાદ્વારાજ તમને મળી શકે. તમને પોતાને ત્યાંસુધી તેની પ્રતીતિ ન થાય ત્યાંસુધી તમારો વિશ્વાસ પણ દબ નજ હોય. તમને અપરોક્ષ અનુભવ ન મળે ત્યાંસુધી હું તમને ગમે તેટલું શુક્તિપ્રયુક્તિથી સમજાવું તોપણ તે વ્યર્થજ છે. ત્યારે તમને દેહની અદરના શક્તિપ્રવાહની ગતિનો સ્પષ્ટ અનુભવ થશે ત્યારે તમાગા સંશયમાત્ર ટળી જશે; પણ એનો અનુભવ કરવાની યોગ્યતા મેળવવા માટે રોજ મખત અભ્યાસ અને સાધનાની જરૂર છે. ઓછામાં ઓછો રોજ બે વાર તો આ ક્રિયાનો અભ્યાસ થવોજ જોઈએ, અને તેને માટે યોગ્ય સમય પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળનો છે. ગત્રિનું અવમાન થઇ દિવમના પ્રકાશની સૂચાત થતી હોય અને દિવમ પૂરો થતાં જગતના ઉપર ગત્રિનો પડવો પડતો હોય, એ બેઉ પ્રમગે સમસ્ત પ્રકૃતિ દમેશના કરતાં વિશેષ શાંતભાવ ધારણ કરે છે. મવારમાં અચ્છાદ્ય વેળા તથા સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હોય-સૂર્યની સતી પ્રભા પશ્ચિમ આકા-

શ્રમાથી ગદ ન હોય તે વખતે આ ક્રિયાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે એ સમયે આખી સૃષ્ટિમાં શાંતિ પથરાઈ ગએલી હોવાથી તમારા શરીર અને મન ઉપર પણ એ શાંતિની અસર થએલી હોય છે જે વખતે શાંતિ વિના પ્રયાસે મળી શકે છે કુદરત જે વખતે આ ક્રિયાના સાધનમાટે અનુકૂળ હોય છે તે વખતે તેનો લાભ લઈ લેવો જોઈએ સાધન ક્યાં વગર ભોજન ન લેવું એવો નિષ્ક્રમ રાખવાથી ક્ષુધા પોતેજ તમારા આગસને હાંકી કહાડશે અમારા દેશમાં તો એવો રિવાજ જ છે કે સ્નાન, સંધ્યા વગેરે ક્યાં વગર ખવાયજ નહિ બાળોતે પહેનેથી જ તેમના મામાપ એ બાગતની ટિખામણ અને કેળવણી આપતા રૂહે છે. એટલે પછી તેમને એ સ્વાભાવિકજ થઈ જાય છે, તે એટલેકુધી કે સ્નાન, સંધ્યા વગેરે સાધન ક્યાં વગર પશ્ચાતે તો જમવાની વૃત્તિ પણ થતી નથી.

તમારામાથી જેમનાથી બની શકે તેમજે સાધન કરવામાટે એટ અલગ ઓરડો પસંદ કરવો અને તે જગ્યા ધણીજ પવિત્ર રાખવી તેમા કદિ સૂવું તો નહિજ તે ઓરડામા સાધનલગ્ન સિવાય ખીજું કાંઈ પણ કામ કરવું નહિ નવરાશના વખતમા વાતોના તકાકા મારવા માટે તેનો ઉપયોગ નજ થય. સ્નાન કરી શરીરને શુદ્ધ કર્યા વગર તથા મનને શાંત, પવિત્ર કર્યા વગર એ ઓરડામા પ્રવેશ પણ ન કરવો બની શકે ત્યા રાજ તાજ સુચસિત પુષ્પો મૂકી રાખવાં ચોખ્ખા-સને માટે પુષ્પ બદલજ ઉપકારક વસ્તુ છે દેવેશનાં તથા સાધુપુરોષોનાં ચિત્રો બીતપર દાંડી રાખવા સવાર સાંજ બેઉ વખત ત્યાં ધૂપ કરવો ત્યા કદિ ગાળાગાળી કરવી નહિ, એટલુજ નહિ પણ અપવિત્ર વિચાર સરખો પણ મનમાં આવવા ન દેવો આપણા વિચાર સાથે જેમનું સામ્ય હોય એવાં માણસો સિવાય ખીજા કાંઈને એ ઓરડામાં દાખલ ન કરવાં ખાસ કરીને જેઓ ચોખ્ખાસની મરકરી કરતા હોય તેમનો તો ત્યાં પગ પણ ન જોઈએ આ નિષ્ક્રમોનું પાલન કર્યાથી ચોખ્ખા દિવસમાં

તે ઓરડાનું વાતાવરણ એવું તો પવિત્ર થઈ જશે કે, તમને પોતાને તેની ખાતરી થયા વિના નહિ રહે તમારું મન કોઈવેળા કોઈકથી વ્યાકુળ બની ગયું હોય, મગજ ઊકળી ગયું હોય, હૃદય વ્યગ્ર થઈ ગયું હોય, મનમાં કોઈ સંશય ધૂંસવાળા કરતો હોય પણ તે ઓગ્રથના પવિત્ર, શાંતિદાયક વાતાવરણમાં ઘણક થતાં તમને ચિત્તની પ્રમન્નતા અને શાંતિનો અનુભવ થવા માડશે. દેવગતી રચના કે વાનો મૂળ હેતુ આજ છે કેટલાક દેવોના હજી પણ અમલની પવિત્રતા જાળવી રહ્યા છે ત્યાં દાખલ થતાં તમારા મનની વ્યગ્રતા ટળી જાય છે પણ ધણેખરે પ્રેમથી તો આ ઉદ્દેશનું લોકોને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે આવો ઓરડો ગંખવાનું જોમનાથી ન બની શકે તેમણે નાહિમત થવાનું કાંઈ કાગળ નથી તેમણે પોતાની મગવડ પ્રમાણે મગજમાં આવે ત્યાં બેસીને સાધન કરવું

આવા પ્રમરની બને તેટલી તૈયારી કર્યા પછી સાધન કરવાની જગ્યાએ એક ખાસનપર હમણાં કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે કરોડ ટટાર રાખી, માથું, કોઈ અને છાતી સીવી લીંગીમાં રાખી સ્વસ્થ ચિત્તે બેમનું પડી મનને શાંત કરીને આખી સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર શાંતિ અને આનંદ પ્રવર્તી ગયા, એવા પવિત્ર વિચારનો પ્રવાહ તમારા મગજમાંથી વહેવડાવો. બધા માણસો મુખી થાઓ, મર્યાદા શાંતિ મળે સોની આપણાઓ ટળી જાઓ એવી મનમાં લાવના કરો, અને તેને પૂર્વ, પશ્ચિમ ઉત્તર, દક્ષિણ એમ ચારે દિશાએ પ્રેરો. આ લાવનામાં તમે જોમ તરંગોમાં થતા જશો તેમ તેમ તમને મુખનો વિશેષ અનુભવ થવા લાગશે ખીજા મુખી થાઓ એવી લાવના કેવી કસ્યાણુકર છે તેનો તમને અનુભવ થશે. બધા શરીરે જળવાન થાઓ એવી લાવના તમારા પોતાના શરીરને સ્વસ્થ રાખશે. બધા મુખી થાઓ એવી દૃઢ ઇચ્છાથી તમે પોને મુખી થશો.

सर्वेन्द्राणि सुखिन सन्तु सर्वे सन्तु निरामया ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

એવી પ્રાર્થના સાધુ પુરોહિત હોય તો કરતા રહે છે તેનું આજ મગજ વિ. ૩

છે જેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને માનતા હોય તેમણે જ્ઞાન અને સત્યના પ્રકાશને માટે તેની પ્રાર્થના કરવી. પ્રાર્થનામાં કોઈ પણ વિનાશી પદાર્થને માટે માગણી હદિ પણ ન કરવી, કેમકે તેવી માગણી અજ્ઞાનમૂલક અને સ્વાર્થી છે. આટલું ક્યાં પછી તમારા પોતાના દેહનો વિચાર કરો. તે નિરોગી છે, બળવાન છે, વજ્ર જેવો દૃઢ છે એવી દરખાસ કરો. તમે ક'પો છો તેરો તે સતો જાય છે એવી દૃઢ ભાવના કરો. તેવા શરીરની મૂર્તિ તમારા મન આગળ ખડી કરો અને તેમાં થોડીવાર સુધી તન્મય થઈ જાઓ. સંસારમાગરને તરી જવાને માટે શરીર એ અગત્યનું સાધન છે એવો વિચાર કરો અને તમારી નિર્મળતાને ફેફા ફેા નિર્મળ મનુષ્ય કદિ પણ સુક્તિ નહિ મેળવી શકે શરીરને કહો કે તું બળવાન છે તમાગ મનને કટો કે તું દૃઢ છે "મારા શરીર અને મન ઉપર કોઈપણ વ્યાધિ કે નિર્મલતાનો અધિકાર નથી" એવી ભાવના દરમો એટલે તમારો આત્મવિશ્વાસ સતેજ થશે.

અધ્યાય ૩ જો-પ્રાણ

ધણા લોકોના મનમાં એવો જૂનલરેલો ખ્યાન છે કે પ્રાણાયામ એટલે શ્વાસોચ્છ્વાસને બગતી અમુક ક્રિયા, પરંતુ શ્વાસોચ્છ્વાસને પ્રાણાયામ માધે ધણોજ થોડો સખધ છે. અરેખરો પ્રાણાયામ કરવાની યોગ્યતા મેળવના માટે જે વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરવો પડે છે, તેમાંની એક શ્વાસપ્રશ્વામની ક્રિયા છે. એમ હોવાથી ખરા પ્રાણાયામ સાધે તેનો અધિક મળધ નથી. પ્રાણાયામ એટલે પ્રાણનું નિયમન.

આર્ય તત્ત્વના પડિગોનો એવો અભિપ્રાય છે કે આખા વિશ્વમાં માન બેન મૂળતરવો છે અને તે બેનુજ જગત અનેલું છે એમાંનું એક મૂળ તત્ત્વ આકાશ છે આકાશ સર્વવ્યાપી અને સર્વપદાર્થોન્તર્ગત છે ત્યાં આમશ ન હોય એવું કોઈ રચન જગતમાં નથી જે જે સાગર પદાર્થો જગતમાં છે, અને જે અનેક પદાર્થોના મિશ્રણથી અથવા પુનર્મિશ્રણથી જે

જે પદાર્થો બનેલા છે, તે સર્વે આકાશતત્ત્વમાંથીજ આવિર્ભાવ પામ્યા છે. હવા, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ધૂમકેતુ એ સર્વ આકાશમાંથીજ પેદા થયા છે. એજ આકાશમાંથી વાયુ બને છે, તેમાંથીજ પ્રવાહી પદાર્થો બને છે, અને તેમાંથીજ ધન પદાર્થો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશોજ પ્રત્યેક પદાર્થનું રૂપ ધારણ કરેલું છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ તથા જે જે સાકાર પદાર્થો આપણે નેત્રવડે જોઈ શકીએ છીએ અથવા ઇન્દ્રિયોદ્વારા જેમનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, સારાંશમાં જેમને અસ્તિત્વ છે એમ આપણે માનીએ છીએ તે સર્વ આકાશનાંજ રૂપાંતર છે. આકાશની વ્યાપકતા આટલી મોટી હોવા છતાં તે ઇન્દ્રિયોચર નથી. તે એવો વિરલ અને સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે કે કોઈ પણ પ્રકારના સાધનથી તે જોઈ શકતો નથી. ત્યારે તે વ્યક્ત થાય છે એટલે જડરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારેજ તે નમ્મરે પડે છે. “કદપ”ના આરંભમાં એક માત્ર આકાશ હતું; કદપના અંતમાં ત્યારે સર્વ દશ્ય પદાર્થો તેમના મૂળરૂપમાં લય પામી જશે ત્યારે પાછું એકજ આકાશજ અવશિષ્ટ રહેશે; અને વળી પાછો ત્યારે નવો કદપ શરૂ થશે ત્યારે એજ આકાશ અગાઉના ક્રમમાં વ્યક્ત થશે.

આ પ્રમાણે આકાશ અત્યંત વિરલ અને અદશ્ય પદાર્થ હોવા છતાં તે પણ જડ છે. હવે ત્યારે ક્ષી શક્તિના પ્રભાવે કરીને એ આકાશ જગત-રૂપે પરિણામ પામ્યું હશે ? એ કાર્ય કરનાર એક બીજું મૂળતત્ત્વ છે અને તેને “પ્રાણ” કહે છે. પ્રાણનો આકાશ સાથે સયોગ થવાથી આકાશ વ્યક્તરૂપ ધારણ કર્યું એટલે દશ્યસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ. જેવી રીતે આકાશ જગતનો કારણમૂત, અનંત, સર્વવ્યાપી મૂળ પદાર્થ છે, તેવીજ રીતે પ્રાણ પણ જગતની ઉત્પત્તિમાં કારણમૂત, અનંત, સર્વવ્યાપી અને વિનાસકશક્તિ છે. કદપના અંતમાં તેમજ નવા કદપના આરંભ પહેલાં સર્વ દશ્ય પદાર્થો જેમ આકાશતત્ત્વમાં લય પામી જાય છે, તેમ જગતમાં દશ્યમાન થતી સર્વ શક્તિઓ તે સમયે તેના મૂળ સ્વરૂપમાં એટલે પ્રાણમાં લીન થઈ જાય છે. નવો કદપ શરૂ થતાં, જેને જેને આપણે શક્તિ કહીએ છીએ તે

પાછી એ પ્રાણના અનંત લગરમાંથી વ્યક્ત થવા માંડે ॥ પદાર્થમાત્રમાં રહેલી ગુણવાક્યર્થ સ્થિતિ, લોકાયુગ્યકારહેલી સુગંધકાર્યશક્તિ એ બધી શક્તિઓ પ્રાણનાજ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે તેજ પ્રમાણે શરીરની નાડીઓ તથા ચક્રોમાં વ્યાપી રહેલો શ્મિતપ્રવાહ, તેમજ સકલપદ્મા રહેતું બગ એ પણ પ્રાણનાજ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. આપણા પગની આગળેએ કોઈ પણ પ્રાણી કરડે તેની આપણા મગજને તરતજ ખમરચાઈ જાય છે આખા શરીરમાં જ્ઞાનતત્ત્વની જાળ પથરાયેલી છે મગજને ખમર પડેલ્યાડવી અને મગજનો હુકમ શરીરના અવયવોને પહોંચાડવો એ કામ જ્ઞાનતત્ત્વ છે જ્ઞાનતત્ત્વ આ શતસ્ત્રના બનેલા હોવાથી તેમાં વ્યાપી રહેલી શક્તિ પ્રાણુમાથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ જેવી રીતે આકાશ અનેકવિધ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોનું રૂપ ધારણ કર્યું છે, તેવી રીતે પ્રાણે અનેક પ્રકારની સર્વ શક્તિઓના રૂપ ધારણ કર્યા છે વિચારશક્તિથી માડીને જગતમાં જણાતી અતિ સામાન્ય દૃઢિશ્મિતપર્વનની તમામ શક્તિઓ એ કેવળ પ્રાણુનેજ વિકાસ છે આખા જગતની માનસિક, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ શ્મિતોનો સમૂહ તેના જે અસલ અન્યા સ્વરૂપમાંથી ઉદભવે છે અને પ્રથમકાળે જેમાં લય પામી જાય છે, તેનું નામ પ્રાણ કહેવાય છે “જે વખતે અસ્તિ-ભાતિ એટલે સૃષ્ટિનું દૃશ્ય સ્વરૂપ નહતું, જે વેળા સર્વત્ર ગાદ અધકાગ પથરાયેલો હતો, તે વખતે એકતુ આકાશજ અસ્તિત્વમાં હતું અને તે આકાશ ગતિરહિત હતું ” તે વખતે પ્રાણની બાહ્ય અતિનો અવરોધ થયેલો હોવાથી તે અવકાત હતો, પણ તેનું અસ્તિત્વ તો હતુંજ આધુનિક વિજ્ઞાન પણ એમજ કહે છે કે જગતમાં જે જે શક્તિઓ છે તેનો કુલ સરવાળો તો તેનો તેજ રહે છે માત્ર સૃષ્ટિના અત વખતે તે નિષ્ક્રિયરૂપે રહે છે, અન્યક્ત થાય છે અને ફરીથી સૃષ્ટિનો આરભ થતાં એની એજ શક્તિ પાછી સક્રિય-વ્યક્ત બની જાય છે શ્મિત વ્યક્ત થતાંજ આકાશઉપર કામ કરવા લાગે છે. શક્તિ અને આકાશનો જોગ થતાં આખી સૃષ્ટિ પાછી પોતાના અનતરૂપમાં વિતસવા લાગે છે હુકમો કહેવનું એજ છે કે પદાર્થમાત્રમાં જે જડ ભાગ છે તે

આકાશ છે અને શક્તિનો ભાગ છે તે પ્રાણ છે. એ પ્રાણનું ખરું તત્ત્વ જાણીને તેની તમામ હીલચાલોને કાબુમાં લાવવી એનું નામ પ્રાણાયામ છે.

પ્રાણ સર્વ પ્રકારના સામર્થ્યનું અધિષ્ઠાન હોવાથી પ્રાણાયામ સિદ્ધ થતાંની સાથે અનંતશક્તિના ભંડારના દરવાજા ઉઘડી જાય છે. ધારો કે કોઈ માણસને પ્રાણતત્ત્વનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ જાય અને તે તેના ઉપર પોતાની સત્તા સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપિત કરે, તો પછી જગતમાં એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે તેના હાથમાં ન હોય. તેની મરજીમાં આવે તો ચંદ્ર અને સૂર્યને પણ લખોટાની માફક તેમની કક્ષામાંથી ખેંચી પાડે; અણ્ણથી માંડીને મોટામાં મોટા સૂર્યજેવા પ્રચંડ ગોળા સુધીની જગતની તમામ વસ્તુઓને તે પોતાની મરજી પ્રમાણે હલાવી ચલાવી શકે. આમાં કશું આશ્ચર્ય નથી; કારણકે તેણે પ્રાણાયામ સિદ્ધ કરીને પ્રાણને તાબે કર્યો છે. યોગાભ્યાસ પૂર્ણ થાય એટલે યોગી આખા જગત ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ ચલાવી શકે છે. તેના સંકલ્પના બળથી મરેલાં જીવતાં થઈ શકે; દેવતાઓ અને પિતૃલોકવાસી જીવાત્માઓ તેનો હુકમ થતાંજ હાથ જોડીને તેની આમળ ખડા થઈ જાય. તમામ ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ તેની દાસીઓ બની જાય. પ્રકૃતિની સમગ્ર શક્તિઓનો તે સ્વામી થઈ જાય. યોગસિદ્ધિનો એકાદ ઘખલો બ્યારે દુનિયામાં જોવામાં આવે છે ત્યારે અઘાન માણસો તેને ચમત્કાર કહે છે; પરંતુ એમાં ચમત્કાર જેવું કંઈ છેજ નહિ. એ ચમત્કાર સામાન્ય કોટિનાં મનુષ્યોની સમજમાં ન આવે એવી કોઈ કુદરતની શક્તિ ઉપર મેળવેલા કાશુનુંજ પરિણામ છે.

કોઈ પણ બાબતનું અંતિમ સારરૂપ તત્ત્વશું છે તે પ્રથમથીજ જાણી લેવાની હિતકંઠ ધરજી, એ હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ મનાઈ ચૂક્યું છે. તે ઝીણી ઝીણી વિગતની ઝાઝી પરવા રાખતા નથી, પણ એકદમ હેઠ્ઠામાં હેઠ્ઠા મૂળતત્ત્વનેજ શોધી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે તત્ત્વ બધાં સુધી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી વચગાળાના તમકાઓ ઉપર તેઓ ચોંલતા નથી. એકવાર હેવટનો સિદ્ધાંત જાણી લીધા પછીજ તેની વિગતો તરફ

લક્ષ દોડાવે છે. વેદમાં એકનો એક પ્રશ્ન વારંવાર પૂછવામાં આવ્યો છે કે “એવી કયી વસ્તુ છે કે જેને જાણવા પછી કરુંજ જાણવાનું બાકી રહે નહિ ? ” આ પ્રમાણે આપણા દેશનાં તમામ સ્થાનો, તમામ દર્શનો તે એકજ વસ્તુને શોધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, કે જેને જાણ્યા પછી બીજું કંઈ પણ જાણવાનું રહે નહિ. જગત અનંત પદાર્થોથી ભરેલું છે. દરેક પદાર્થનો ભુલો ભુલો અભ્યાસ કરીને આખા જગતનું જ્ઞાન મેળવવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે તો અનંત જન્મે પણ પાર આવે નહિ. એટલે એ રીતે તો જ્ઞાન મેળવવું જ અશક્ય છે. ત્યારે શું સર્વજ્ઞ થવાનો કોઈ ઉપાયજ નહિ હોય ? આ પ્રશ્નનો યોગવિદ્યા સંતોપકારક જવાબ આપે છે કે અનંત નિરોધરૂપે દશ્યમાન યતા જગતની અંદર એક સામાન્ય-નિર્વિશેષ તત્ત્વ રહેલું છે. અનંતરૂપે દેખાતી સમગ્ર શક્તિઓની અંદર, તેમજ અનંત વિચારપરંપરાઓની અંદર સર્વત્ર એકજ સામાન્ય શક્તિ, એકજ સામાન્ય તત્ત્વ રહેલું છે. એ એકને આજીવવાની તાજવીજ કરો. એ એકને જેણે આજીવ્યો તેણે બધું જાણવાનું જાણી લીધું. દશ્ય વિશ્વમાં અનેક કાર્યકારણની પરંપરાની અંદર જે એક કેવલ તત્ત્વ અથવા અસ્તિત્વ રહેલું છે તે વેદોએ સોધી કહાડ્યું છે. જેણે એ અસ્તિત્વના સ્વરૂપને જાણી લીધું તેને આખા જગતનું જ્ઞાન થયું સમજવું. આ રીતે વિચાર કરતા જગતમાં દેખાતી તમામ શક્તિઓને પ્રાણરૂપી મામાન્ય શક્તિમાં ફેરવી શકાય. એટલે જેણે પ્રાણને પોતાના કાણુમાં આપ્યો, તેણે જગતની તમામ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓને પોતાની કરી કહેવાય. તેણે પોતાનું મન અને પોતાનું શરીર તાબે રાખ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ સર્વનાં મન અને સર્વનાં શરીર આપોઆપ તેને તાબે થયા છે, કારણ કે પ્રાણ એજ સમગ્ર શક્તિઓની સમષ્ટિ છે.

હવે એ પ્રાણનું નિયમન કેવી રીતે કરવું એ પ્રાણાયામના વિધિમાં બતાવવું રહ્યું. પ્રાણાયામમાં અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ અને માધનપ્રણાસિઓનો સમાવેશ થાય છે, પણ તે સર્વનો ઉદ્દેશ તો એકજ છે કે પ્રાણનું

નિયમન કરવું એનો આરભ ક્યાંથી કરવો જોઈએ ? દરેક જણે જે પદાર્થ પોતાની પામેમા પાસે હોય તેના ઉપર જ્ય મેળવતા શીખવે એ તેના આધનમાર્ગનું પહેલું પગથીયું છે. બાહ્ય જગતના બીજા કોઈપણ પદાર્થો ક્રમતા આપણું પોતાનું શરીર ઘણું જ નિષ્ક્રિય રહેવાય, અને આપણું મન તો વળી શરીરના કરતાં પણ વધારે નિષ્ક્રિય છે જે પ્રાણ આપ્યા વિશ્વમા વ્યાપી રહ્યા છે તેજ પ્રાણ આપણા શરીરમા પ્રવેશ કરીને શરીર અને મન બેકેની પામે તેમના કાર્યો કરાવે છે તે પ્રાણ તો મનના કરતાં પણ વિશેષ નિષ્ક્રિય ગણાય વિશ્વ-વ્યાપી પ્રાણનો લડાગ એક અનંત સમુદ્ર-તુલ્ય છે અને તેનો એક નાનો મરખો તરંગ જ આપણા શરીરમા દાખલ થયેનો છે આ નાનકડા તરંગને જો આપણે તાબે કરી રાખીએ તો તેની મારફતે પ્રાણનો અનંત સમુદ્ર આપણા કાષ્ઠમા આવી શકે જે યોગી પોતાના શરીરની અંદર રહેલા પ્રાણને છૂટી લે, તેની યોગસિદ્ધિ પૂર્ણ થઈ સમજીવી તે સર્વશક્તિમાન બની ગયો એમાં કાઈ જ શક નથી. તેના ઉપર મન ચનાવી શકે એવી કોઈ શક્તિ જગતમા શોધી જડે એમ નથી. તે સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ છે એમ કહીએ તો ચાલે. દરેક દેશમા પ્રાણને વશ કરવાનો જેમણે પ્રયત્ન કર્યો હોય, એવા અનેક સપ્રદાયો જોવામા આવે છે તમાગ દેશમા (અમેરિકામા) મનોમળથી વ્યાધિ મટાડનારા, શ્રદ્ધાથી આરોગ્યપ્રદાન કરનારા, પ્રેન-તત્ત્વની શોધ કરનારા, ખ્રિસ્તી વૈજ્ઞાનિકો, વધીકરણ વિદ્યાને જાણનારાઓ, વગેરે અનેક સપ્રદાયો પોતપોતાની દિશામા કામ કરી રહ્યા છે એ દરેક મપ્રદાયના મતબ્દ અને ક્રિયાઓનું આપણે પૃથક્કરણ કરીએ તો એ સર્વના મતબ્દના મૂળમા, જળણે અજાણ્યે પણ પ્રાણાયામનું જ બળ રહેલું છે તેઓ બધા અમુક શક્તિને આધારેજ પોતાનું ધારેનું કામ કરી શકે છે, પણ તેમને સદ્ગુણના અપાવનાર કયી શક્તિ છે તે તેઓ જાણતા નથી. તેમના બધા મિદ્ધાતિનો આપણે અહીં નીચેની કહાડીથી તો તેમા પ્રાણાયામનું જ અસ્તિત્વ માન્ય પડે. પણ પ્રાણને હોડા વાગતા અકસ્માત એકાદ ગ્લ

હાય આવી જાય, તેમ તેઓને અકસ્માત્ રીતે આ શક્તિનો કાષ્ઠ ઉપ
યોગ આવડી ગયો છે, અને તેનું અર તત્ત્વ જાણ્યા વગરજ તેની પરિ-
ચાલના કરીને તેઓ કેટલેક અશે સફળતા મેળવે છે. યોગવિદ્યામાં જે
ક્રિયા પ્રાણીયામની મુશ્કેલી ઝાળખાય છે તેના એક અંગનો આ ક્રિયા-
ઓમાં ઉપયોગ થાય છે અને તેમાં અમત્કાર માત્ર પ્રાણની શક્તિનોજ છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીની અદર રહેલી જીવન-શક્તિ એ પ્રાણનું વ્યક્ત સ્વરૂપ
જે વિચારશક્તિ એ પ્રાણનું અતિ સૂક્ષ્મ અને સર્વશ્રેષ્ઠ દાર્પ છે
જેને આપણે સાધારણ ભાષામાં “ વિચાર ” કહીએ છીએ તે “ વિચા-
ર ” ની અદર પ્રકૃત વિચારશક્તિનાં સપનાં અંગોનો સમાવેશ થતો
નથી જેને આપણે “ મહાજાતજ્ઞાન ” અથવા કુદરતી પ્રેરણા કહીએ
છીએ, તે તો વિચારશક્તિના અનેક અંગોમાંનું નીચામાં નીચું એક
અંગ છે એને કેટલાક જ્ઞાનરહિતે પ્રાણીઓ ‘ ચિત્તવૃત્તિ ’ એવું નામ
પણ આપે છે. એ વૃત્તિવડેજ દરેક પ્રાણી પોતાનું રક્ષણ કરે છે એ
ક્રિયા કરતી વખતે હું અમુક ક્રિયા કરે છું એવું જ્ઞાન તે પ્રાણીને હોતું
નથી, પણ સ્વાભાવિક રીતે તેનાથી તે ક્રિયા થઈ જાય છે જેમકે આપ
ણને મચ્છર કરડે તો આપણો હાથ પોતાની મેજેજ તેને મારવા ઉઠ્યો
થાય છે આપણને તે ધાતની ખજા પણ હોતી નથી, પરંતુ આ
પણ વિચારશક્તિનુંજ એક અંગ છે શરીરની અદર જ્ઞાનરહિત આનતી
પ્રતિક્રિયાઓનો પણ એમાંજ મમાવેશ થાય છે.

એના કરતા વધારે ઉચ્ચ વેણીની એક બીજી ચિત્તવૃત્તિ છે, જેને
જ્ઞાનપૂર્વકની વૃત્તિ કહે છે આપણે વિચાર કરીએ તુલના કરીએ, દાર્પ
કારણ શોધી રહ્યાં છીએ, અને દરેક બાજતનું જાણી જાણીએથી અવનોકન
કરીને વિચાર કરીએ, તેટલાથીજ કાંઈ મમત્ર વિચારશક્તિ પર્વામ થતી
નથી વિચારશક્તિનો પ્રવેશ આથી પણ વધારે વિસ્તીર્ણ છે તર્કશક્તિ
અને તુલનાશક્તિની સીમા કેટલી સાદી છે તે તો જાણે છે એ
શક્તિઓ તો અમુક હદસુધીજ કામ કરી શકે છે અને ત્યાં જઈને તે

અટકી પડે છે. સૃષ્ટિના અનંતત્વનો વિચાર કરવા જતાં આપણી સ્થૂંચ બુદ્ધિનું કાર્યક્ષેત્ર કેટલું-સાંકડું છે તે તરતજ સમજાઇ જશે. તે ધણુંજ સાંકડું હોવા છતાં કોઈ કોઈવાર એવો પણ અનુભવ થાય છે કે, જે કેટલાક આપણી બુદ્ધિની સીમાની બહારના વિચારો પણ સૂર્યમંડળમાં એકાએક ધસી આવતા ધૂમકેતુની માફક બુદ્ધિના તે સાંકડા પ્રદેશમાં ધસી આવે છે. તે બુદ્ધિની બહારના પ્રદેશમાંથી આવે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે; અને બુદ્ધિ તેની મુક્કર કરેલી સીમા બોળંગી શક્તી નથી એ પણ તેટલુંજ નિર્વિવાદ છે. આ પ્રમાણે આ સાંકડા પ્રદેશની અંદર જે વિચારો પ્રવેશ કરે છે તેનાં કારણો પણ બુદ્ધિ શોધી શક્તી નથી; પરંતુ એ પ્રાપ્ત બુદ્ધિ (પ્રાપ્ત ભૌતિક નિશ્ચયો) ના કરતાં પણ અંતઃકરણનો પ્રદેશ વિશેષ વિસ્તીર્ણ છે. તેથી કરીને ત્યાં બુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શક્તી નથી, ત્યાં પણ અંતઃકરણ જઈ શકે છે. એ પ્રદેશ તે જ્ઞાનાતીત અથવા પૂર્ણ ચૈતન્યનો પ્રદેશ કહેવાય છે. અંતઃકરણની પૂર્ણ એકાગ્ર અને જ્ઞાનાતીત અવસ્થા જેને સમાધિ કહે છે, તે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે અંતઃકરણ બુદ્ધિના પ્રદેશથી બહુજ આગળ નીકળી ગએલું હોય છે; અને જે વિષયો “સહજતજ્ઞાન” થી અને બુદ્ધિથી અગ્રમ્ય છે તેને તે અનુભવી શકે છે. શરીરની અંદર કામ કરતી અત્યંત મૂઢમ શક્તિઓ, જે વાસ્તવમાં પ્રાણુનીજ ભુદી ભુદી અવસ્થાઓ છે; તેની યોગ્ય રીતે પરિચાલના કરવાનું માનસ્ય પ્રાપ્ત થતાં તેઓ અંતઃકરણના ઉપર વિશેષરૂપે કાર્ય કરે છે; અને તેને વધારે હિચ્ચતર અવસ્થામાં એટલે જ્ઞાનાતીત અથવા પૂર્ણ ચૈતન્યની શૂભિક્ષમાં પ્રવેશ કરાવી દે છે; એટલે ત્યાં રહીને તે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે.

બાહ્ય જગતમાં તેમજ આંતરજગતમાં, મર્વ સ્થળે તથા મર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિઓમાં તે તે સ્થળો તથા સ્થિતિઓરૂપે એકજ અખંડ વસ્તુ રહેલી છે. અર્થાત્ આખી જડ સૃષ્ટિ એજ વસ્તુની બનેલી છે; અથવા તો એ એકજ પદાર્થ નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરી રહ્યો છે.

વાસ્તવિક રીતે તમે અને સૂર્ય બેઉ એકજ છો. તેની અને તમારી વચ્ચે વાસ્તવમાં કશોજ ભેદ નથી કોઇ પણ વૈજ્ઞાનિકને પૂછશે તો તે પણ તમને એમજ કહેશે કે, બે વસ્તુઓની વચ્ચે જે ભેદ આપણે કહીએ છીએ, તે માત્ર કહેવાનોજ છે આ મેજ અને હું એ બેની વચ્ચે વસ્તુતઃ કશુંજ જુદાપણુ નથી અનત જડપદાર્થરાશિનુંજ મેજ પણ એક બિન્દુ છે અને હું પણ એક બિન્દુ છું પ્રત્યેક સામાન્ય વસ્તુ તે અનત જડ પદાર્થોના સમુદ્રનો એક વમળ છે નદી કે સમુદ્રના વહેતા પાણીમાં વારવાર જે વમળ અથવા ભમરા ચલાજ કરે છે, તેઓ હમેશાં એકના એક હોતા નથી ધારો કે એક વિશાળ નદી છે, તેમાં હજારો વમળ ચલા કરે છે. દરેક પળે પ્રત્યેક વમળમાં નવુંજ પાણી આવતુ હોય છે, પણવાર તે તેમાં ધૂમે છે અને પાછુ આગળ વહી જાય છે, અને તેની જગ્યાએ પેના વમળમાં નવું પાણી દાખલ થાય છે. આમ છતાં વમળ તો તેનો તેજ હોય એમ દેખાય છે તેવીજ રીતે સમગ્ર વિશ્વ મુકરર કરેલા ક્રમ પ્રમાણે પરિવર્તન પામતા જડ પદાર્થોના અનત સમુદ્ર વૃક્ષ છે. આપણે તેમજ તમામ દ્રવ્ય સ્વરૂપે તેના નાના નાના વમળને દેખાણે છીએ જડપદાર્થનો અમુક સમૂહ એક વમળમાં એટલે એક મનુષ્યદેહમાં દાખલ થાય છે, ત્યાં અમુક કાળ રહે છે; ત્યાં થોડાં વર્ષ રહી કોઇ બીજા વમળમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ કરતાં તેની આકૃતિ બદલાય છે અને તે અમુક શરીરનું રૂપ ધારણ કરે છે, વળી કેટલાક વર્ષ પછી તે કોઇ ત્રીજાજ પદાર્થરૂપી વમળમાં પ્રવેશ કરે છે આ પ્રમાણે ક્રમવાર પરિવર્તન ચાલુજ આવે છે. કોઇ વસ્તુ સ્થિર તો હોજ નહિ આ માંડે શરીર અને આ તમાંડે શરીર એમ માનવા જેવું વાસ્તવમાં કોઇ હોજ નહિ માત્ર સત્ય વસ્તુ તો એક અખડ પદાર્થનો જે અનત ભડાર જુદાં જુદાં નામ રૂપોમાં જગતમાં સચરાચર પથરાઇ રહ્યો છે, તેજ છે તેના એક બિન્દુને આપણે ચંદ્ર કહીએ છીએ; બીજા બિન્દુને સૂર્ય કહીએ છીએ કોઇ બિન્દુ મનુષ્ય કહેવાય છે, તો કોઇ બિન્દુ પૃથ્વી

કહેવાય છે. કોઈ જિન્દુ વનસ્પતિ તો કોઈ ખનિજ પદાર્થરૂપે દેખાય છે. આમાંની કોઈ પણ વસ્તુ હમેશાં એકરૂપે રહેતી નથી. જ્યાંની સ્થિતિમાં, નામમાં અને આકૃતિમાં પરિવર્તન ચલાંજ કરે છે. કોઈવાર તે પદાર્થશિશુ સ્થૂણતાને પામે છે તો કોઈવાર સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં પરિણામ પામે છે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં પણ જાલ સૃષ્ટિની માફક જ નિરંતર પરિવર્તન ચલા કરે છે. જગતની તમામ વસ્તુઓ આકાશ (ધર)માંથી પેદા થએલી છે, એટલે આપણે એ “ધર”-આકાશનેજ ૧૩ પદાર્થના પ્રતિનિધિરૂપ માની લઈએ. પ્રાણની અત્યંત સૂક્ષ્મ આદિલનયુક્ત અવસ્થામાં એજ આકાશ અથવા “ધર” મનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એટલે મન પણ સ્થૂળ જગતની પેઠે એક અખંડ પદાર્થશિશુમાં નોજ એક પદાર્થ છે. આકાશનાં જે આદિલનો મનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, તે એટલાં જ્યાં સૂક્ષ્મ હોય છે કે ૧૩ નેત્રો તેમને જોવા સમર્થ નથી. પવન એકદમ પડી ગયો હોય એવે વખતે આપણે એકાદ તળાવને કંઈ ઉભા રહીને જોઈશું, તો આપણને પાણી તદ્દન સ્થિર દેખાશે; કેમકે તેની અંદર આલી રહેલા સૂક્ષ્મતર તરંગોને આપણી દષ્ટિ જોઈ શકતી નથી. આપણને તળાવનું પાણી તરંગરહિત દેખાય છે તે ખરું; પણ ખરી રીતે તેમાં હજારો સૂક્ષ્મ તરંગો ઉપજતાજ કરે છે. આકાશ તરંગમાં જે સૂક્ષ્મ આદિલનો નિરંતર કંપી રહે છે, તેને જોઈ શકાય એવી દિવ્યદષ્ટિ કોઈ પ્રાપ્ત કરે તો તેને પ્રત્યક્ષ જણાઈ રહે, કે જગતના તમામ પદાર્થો કેવળ સૂક્ષ્મ આદિલનોજ માત્ર છે-તેમાં સ્થૂળના જેવું કંઈ છેજ નહિ. જગતમાં આપણે જે જે પદાર્થો જોઈએ છીએ તેમાં તેમની કંપનમય સ્થિતિથી ઉત્પન્ન થતી આકૃતિજ માત્ર જોઈએ છીએ. ઘખલા તરીકે કોઈ માણુમ એકાદ સોટીને એક છેડેથી સળગાવીને તેને જોડી વીંચે, તો જોનારને સોટીનું અમલ સ્વરૂપ નહિ દેખાય, પણ પ્રકાશનું એક કુંડાળું દેખાશે. એવુંજ અખિલ વિશ્વના તમામ પદાર્થોનું દેખાવું સમજવું. આપણને વસ્તુની સ્થૂળતા અને આકૃતિને

થાય છે. દેહમાં ફૂલે છે એટલે બાળમાં જેમ પણી ચડે તેમ તેમાં વાયુ સંતૃપ્ત છે અને તે દ્વારા એટલે પાછો વાયુ નીચી જાય છે. દેહમાંની આ ગતિનો ઉત્પાદક પ્રાણ છે. એ ઉપરથી સમજાવે કે પ્રાણાયામનો અમ્લનિષાદાગ્રે સ્વર્ણ છે, પણ પ્રાણાયામ એટલે અમ્લનિષાદા નિયમન નહિ, પણ જે શક્તિવડે દેહમાંની આકુચન અને મુક્તિ ચન ગતિ ચાલુ થાય છે, તે દ્વારા ગતિનું નિયમન એવો પ્રાણાયામનો અર્થ છે. જ્ઞાનતત્ત્વોની મારફતે દેહમાંની સાથે મળેલ ધર્મની માન્યપેદીઓને પણ એ ગતિ મારે છે અને તેથી તેમનું હલનચલન થાય છે. એ શક્તિ શરીરમાં વહેવા પ્રાણમાંથી હલે છે. મારે જો પ્રાણ આપણા કાનમાં આવે તો ધીમે ધીમે શરીરમાં ચાલતી દરેક ક્રિયા અને દરેક સ્નાયુ આપણા કાનમાં આવી જાય. પોતાના શરીરની દરેક અંતરે પેદીને પોતાની મરજી મુજબ હલાવી ચલાવી શકે એવા પ્રાણનો મેં જાતે જોયા છે એમાં કદાચ આશ્ચર્ય પામવાજેવું નથી જ્યારે હું માં. શરીરની અંતરે માન્યપેદીને મારું પ્રમાણે હલાવી શકું ત્યારે બધી માન્યપેદીને કેમ ન હલાવી શકું? દરેક માન્યપેદી અને દરેક નાગી મારો હુંમ કેમ ન માને? એનું મારું જોડ કે હું મારું સ્વામિત્વ ગુમાવી એમ છું. એથી કરીને કેટલાક આયુ અને જ્ઞાનતત્ત્વ પોતાની મારું મુજબ કાનમાં દરના થઈ ગયા છે હું મારી મરજી પ્રમાણે માં. જ્ઞાન હલાવી શક્યો નથી, મરજી કે જ્ઞાનના સ્નાયુઓ ઉપરથી મારો અધિ કાર મેં જોયો છે, પણ પશુઓ તેમના જ્ઞાનને મરજીમાં રાખે તેમ હલાવી શકે છે આપણે મનુષ્યગતિએ તે સ્નાયુઓનો અમત લાંબા કાળથી ઉપયોગ હોડી દીધો તેથી કરીને એવી શક્તિનો હવે થઈ ગયો.

વળી જે દિવાસક્રિયા અપણે જુમવી જોગ થીએ અથવા અન્યન સ્થિતિમાં આવી પરી છે, તે શક્તિને પાછા આપણે પ્રક્ટ કરી શકીએ તેમ થીએ એને માટે માત્ર કુશળતાપૂર્વક પશ્ચિમ મુદ્દાની જરૂર છે એમ ક્યાંથી આપણા શરીરની અંતરની અનેક ક્રિયાઓ ને અત્યારે

આપણા મનુષ્ય નથી, ફરીથી આપણી ધ્યજાને અરીન યજ્ઞ ગ્રહે એ મલ-
વિત છે મલવિત છે એટલુજ નહિ પણ તેમ યજ્ઞ જોઈએ એમ
નિયમપૂર્વક ફરી સમય આ રીતે વિચાર કરતા સમજાને કે શરીરના
પ્રત્યેક સ્નાયુને અને પ્રત્યેક નાડીને આપણે તામે ફરી શરીરને છીએ
આ બધું મમ મોગી પ્રાણાયામના અભ્યાસથી કરે છે તમા ભાંતા કે
યોગે યોગશાસ્ત્રના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ વાચ્યા હશે, તેમને યાદગર હશે કે

શ્વામ લેતી વખતે આખા શરીરને પ્રાણથી ભરી દે ” એવો તેમાં
ઉપદેશ આપેલો છે અગ્રેષ્ઠ અનુવાદે એમાં ‘પ્રાણ’ શબ્દનો અર્થ
“શ્વામ” એવો કરેલો છે આ ઉપગ્રંથી તમને સ્વાભાવિક રીતે મદદ
હિતપન્ન થશે કે આખા શરીરને વળી શ્વાસવડ કેવી રીતે ભરી સમય ?
ખર જેના એમાં અનુવાદકનો દોષ છે શરીરનો ફરે ભા । પ્રાણ એને
અવનરૂપિતથી ભરી સમય છે, અને તમે તેમ ફરી શકો એટલે તમાગ
શરીરઉપર તમારો અધિભર આવી ગયોજ નજીવો તમાગ પોતાના
શરીરઉપર નહિ પણ જગતમા જોઈલા પ્રગરના શરીર કે તે સર્વના
ઉપર તમારી મતા જામી જશે. દેહના તમામ વ્યાધિ તમામ દુઃખ
તમારા એક મહત્ત્વથી હઠાવી શકો. એટલુજ નહિ પણ તમાગ મનો
બળથી અન્ય મનુષ્યોના દુઃખ વ્યાધિ વગેરેનું નિવારણ ગ્વાનુ સામર્થ્ય
તમાગમા પ્રમ્તી નીમ્ત્રણે જગતમા જે કાંઈ માર્ગનગસુ તે મધુએ
માસર્ગિક છે જેવી રીતે ઉચી મપાટીપર આવેના પા પીના મમ્મનું
નીની મપાટીપર આવેલા જળસમુદ્ર માથે જોડાણ થતા પતેનામાથી
ખીજમાં જગતુ વહન થવા માટે કે જેમ ઓઝી વધતી ઉચ્ચતાવાળા
જે પદાર્થો મમામમમા આવના બેઉ ગ મી મગ્ની થનામુધી વચ કે ઉચ્ચ
પદાર્થમાની જગમી થોડા ઉચ્ચ પદાર્થમા દાખન થાય છે, તે નિયમ
મનવનશિતે પણ લાગુ પડે કે જોડેને જશે તમાર શરીર પ્રાણ

મિના આગ્રેષ્ઠની કૃપી નહુ હોય તેને અને તમાગ શરીર ની માથે
સમ મમમા આવના ખી નના ગરી ને પણ તમે પાવી શકો જે તમે

બળવાન અને સ્વસ્થ હો તો તમારી સાથે સમાગમમાં આવનારાઓને પણ ધીમે ધીમે તમારા ઝોજનની અમર થશે અને તે પણ તમારા જોવીજ સ્થિતિમાં આવવા લાગશે. એથી હિન્દુ જે તમે નિર્મળ, નિર્માણ્યજોવા અને માદા હો તો તમારી સાથે લામો વખત રહેનાર વ્યક્તિ જે સારથ નહિ રહે, તમારા શરીરમાંથી ઝરતા પ્રાણુનાં મન્દ આદો લમોમાંથી પોતાને સુરક્ષિત રાખવાની ક્ષમા જે તે નહિ બાણુતો દોષ, તો તે પણ ચોડાજ વખતમાં તમારાજ જોવો મદિ અને દુર્જન થઈ જવાનો એક માણસ જ્યારે ઔષધિનો ઉપયોગ કર્યા વગર કેવળ મનો બળથીજ બીજાનો વ્યાધિ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તે પોતાના શરીરના સ્વાસ્થ્યનો બીજાના શરીરમાં સચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે માનવમમાંની છેક શરૂઆતની સ્થિતિમાં રોમ મટાડવાની આ જ પદ્ધતિ ચાલતી હતી ધણીવાર આપણે અભણપણેજ એક બીજાના શરીરમાં આરોગ્યનો સચાર કરી દઈએ છીએ કેમકે ધણીજ બળવાન માણુમ એકાદ નિર્મળ માણુસની સાથેના સાથે રહે તો પેલા નિર્મળ માણુમ કેટલેક અંશે બળવાન બનતોજ ચાલવાનો.

પોતાના બળનો અને આરોગ્યનો બીજાના શરીરમાં સચાર કરવાની ક્રિયા બે રીતે થઈ શકે છે એક તો ઇરાદાપૂર્વક અને બીજી અભણ પણે જ્યારે આ ક્રિયા ઇરાદાપૂર્વક કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનું પરિણામ વધારે ત્વગથી અને હિતમ પ્રકારનું આવે છે આવી જાતની ચિકિત્સાનો એક બીજો પણ પ્રકાર છે તેમાં ચિકિત્સક પોતે ઝાઝો બળવાન અને તંદુરસ્ત ન હોય તોપણ તે બીજાના શરીરમાં આરોગ્યનો સચાર કરી શકે છે જ્યાં જ્યાં તમે આવા પ્રયોગ જુઓ ત્યાં તમારે સમજીજ લેવું કે, જે એવી રીતે આરોગ્યનો સચાર કરે છે તેણે કેટલાક પ્રમાણમાં પ્રાણુ ઉપર કાણુ મેળવ્યોજ હોવો જોઈએ. તે થોડા વખતને માટે પોતાના પ્રાણુમાં એક પ્રકારની વિશેષ ગતિ ઉત્પન્ન કરીને તેનો બીજાના શરીરમાં સચાર કરી શકે છે.

ઘણીવાર ચિકિત્સક અને રોગી બેઉ એક બીજાથી દૂર રહેતા હોય તોપણ આ કાર્ય થઈ શકે છે પણ ખરૂં જોતાં તેમની વચ્ચે કશું અતર છેજ નહિ “દૂર” શબ્દનો ખરો અર્થ જો સખધરહિતપણું એવો કરીએ, તો સર્વત્ર એક અખડ પદાર્થરાશિથી અવિચ્છિન્ન રીતે ભરેના આ જગતમા દૂર જેવું કાંઈ છેજ નહિ બેઉ વચ્ચે લાખો યોગ નહીં અતર હોય તોપણ જ્યાં સુધી સખધ તૂટ્યો નથી ત્યાં સુધી તે અતરનો કશો હિમાન નથી વિજ્ઞાના તાગનો સદેશો જો એક માધન જઈ શકે તો દશ હજાર માધન જવાને પણ શી હરકત છે ? માત્ર બેઉ જગ્યાને જોડનાર તાર અખડ હોવો જોઈએ તમે પણ આ જગતરૂપી વિશાળ સમુદ્રમાના એક મિન્દુરૂપ છો અને સૂર્ય પણ તેવું જ એક મિન્દુ છે બેઝની વચ્ચે પદાર્થોનો અખડ સમુદ્ર પડેલો છે તો પછી અતર કેવું ? નદીના એક ભાગનો બીજા ભાગની સાથેનો સખધ જેમ અખડ છે, તેમ જગતના દરેક પદાર્થનું મમજવું આમ હોવાથી પ્રાણુની શક્તિ એક સ્થાનથી બીજે સ્થાન કેમ ન પ્રેરી શકાય ? આની સામે કામનાથી કરી દબીન કરી શકાય એમ નથી દૂરથી વ્યાધિ મટાડવાની ક્રિયા વિષે તમે જે હકીકત સાબળો છો તે પૂરેપૂરી સાચી છે પ્રાણુની શક્તિને ધણે દૂર સુધી પ્રેરી શકાય છે માત્ર પ્રેરનારમા તેટલું બળ જોઈએ પણ એક વાત ખૂબશો નહિ દૂરથી વ્યાધિ મટાડવાની વાતોમા સેકડે એક ટકા જેટલીજ વાતો માચી હોય છે બાકીની નવાચુંમા દમો અને ટોન હોય છે દૂરથી વ્યાધિ મટાડવાનું કામ લોકો ધારે છે તેમનું મહેનું નથી સેકડે એકાદ દાખલામા જ પ્રાણુની શક્તિને દૂર મોકલવાની ક્રિયા કદાચ થઈ હોય બાકીના ધણાખરા દાખલામા તો એવું બને છે કે ચિકિત્સકો દરદીઓના શરીરમા સ્વાભાવિક રીતે રહેલી સ્વાસ્થ્યચારક શક્તિનોજ લાલ લાંબને જથ્થો ખાટી જાય છે એગી માત્ર આરામ લે અને કોઈ વૈદ્ય કે ડાક્ટર તેને ઓસડીઆં પાડને હોરાન ન કરે, તો તે ઘણીવાર સ્વાભાવિક રીતેજ માજો

ધન જાય છે. કુદરતે શરીરમાં એવી શક્તિ મૂકેલી છે એ શક્તિને મદદ કરવી અને તેના માર્ગમાં જે કાંઈ અડચણ આવેલી હોય તે તે અડચણને આગમવડે, કે મીઠા કોઈ દવા વગરના અથવા દવાવાગા ઉપાયવડે દૂર કરવી એટલુંજ માત્ર શાસ્ત્ર પેઠે કે યમ્યજ્ઞ કામ કે ધારે કે કોઈ આમમાં વિશ્વચિકિત્સા (કોગણીયુ) નો રોજ ફેલાયેલ શબ્દે દવા આપવા માટે પશુ તેની દવા ધર્મીયાર એવી વિચિત્ર નાય છે કે રોગીના શરીરની મુદતી શક્તિ તેનાથી દબાઈ જાય છે પછી એ દોષોપાધિક ચિકિત્સક આવે તો પોતાની એમદ દવા અવલ નહય પ્રમાણમાં આપી અને યમ્યજ્ઞ કરતા વધારે દગ્ધોને માન કર્યા. ધણુ કે તેણે રોગીની કુદતી શક્તિને અવરોધ કર્યો નહિ ઉલટુ તેને તેનું કામ કરવા દીધું. વળી અદાના જગથી ચિકિત્સા કે નાગ એથી વધારે રોગીને સુખ કરી શકે ધણુ કે તે પોતાની દબાઈ શક્તિના જગથી અથવા તો દબાઈને જાન અને ઉત્સાહ આપીને તેની પ્રાણુ શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે, અને પછી જાણીતું કામ એ શક્તિ પોતેજ કરી લે છે.

પરંતુ અદાના જગથી બાધિ મગાનાતાઓ દમેણા એક નવની બુદ્ધ મગા આવ્યા છે તેઓ એમ મનજે છે કે ધ્રુવ શ્રદ્ધાથીજ લોભ માન યદ જાય છે પણ તેમ નથી વાસ્તવમાં એમ્હી શ્રદ્ધાથીજ યદ જાય માર્ગ યદ યમ્યુ નથી એવા પણ કેટલાક નાગ છે કે જેની ખાખમાં ખગજ અક્ષર રોગી ઉપર એ થાય છે કે મને મેજ થયો છે એ વાત તે માનતો નથી-મન-જતો નથી. 'હું' મેજમન છું 'એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક લવનાથીજ મધા રોગ મટના હોય તો આવા રોગી આપોઆપ માન થવા જોઈએ ખરું જોતા રોગને મટાડનાર તો પ્રાણુની શક્તિ ન છે શ્રદ્ધા તો તેને મદદ માત્ર કરે છે જેણે પ્રાણુનો જય કર્યો તેમ એણે પવિત્ર પુરુષ પોતાના શરીરના પ્રાણુને અમુક વેગથી પ્રાયમાન કરે છે અને પોતાની દબાઈ શક્તિથી તે અધિકને મીઠાના શરીરમાં દાખલ

કરીને તેના શરીરના પ્રાણને પોતાના જેવીજ સ્થિતિમાં લાવી દે છે આપણા રોગના બનાવોમાંથી પણ આ ગામતની મામીતી મળી જાય છે હું તમારી આગળ લાપણુ આપુ છું ત્યારે તું કરે છું ? હું મારા મનની અદર અમુક પ્રશ્નના આદેશનો ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છું અને એ આદેશનો ઉત્પન્ન કરવામાં જેટલે અંગે હું સાધુ થયો હોઉં છું તેટલે અંગે હું માગ વ્યાખ્યાનને અમરગર કરી શકું છું તમે સૌ અનુભવથી જાણો છો કે જે દહાડે હું ઉસાહથી ભગ્ન હોઉં છું તે દહાડે મારા લાપણુમાં તમને ખૂબ ગમ પડે છે, અને જે દહાડે મારો ઉત્સાહ મન્દ હોય છે તે દહાડે તમને તેટલો ગમ પડતો નથી જેઓ અત્યુત શક્તિનો સચાર કરીને માનવમમાજને ધણી ઉન્નત સ્થિતિએ દોરી જાય છે એવા પ્રતિભાવાન યુગપ્રવર્તકો પોતાના પ્રાણમાં એવા ઉચા અને સુક્ષ્મ આદેશનો ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને પ્રાણનો વેગ એટલો તો બળથી પ્રેરી શકે છે કે મીઝ માણુઓના મન ઉપર તેની જબ્બર અમર થાય છે હજારો મનુષ્યોના હૃદય તેમના તરફ આકર્ષાય છે અને લાખો કરોડો મનુષ્યો તેમના રિચાર મહણુ કરી બે ૭ દુનિયામાં જેટલા જેટલા મહાપુરુષો થઈ ગયા છે તે મધ્યે મોટાપણુ રીતે પ્રાણશક્તિઉપર આધારણુ કાણુ મેળવેનો હોય છે અને એ શક્તિના બળથી તેમણે અનૌકિક માનમિશ્ન શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય છે તેઓ પોતાના પ્રાણમમૂલમાંથી અત્યંત ઉચા પ્રકારના કપન ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને તેના પ્રતાપથી આખા જગત ઉપર તેમનો પ્રભાવ પડે છે ધર્મના પ્રદેશમાં અથવા મીઝ મોઈ પણ પ્રાગ્ના ધર્મપ્રદેશમાં ત્યારે ત્યારે એ મહામર્થ વ્યક્તિને જનમમૂલ ઉપર પ્રભાવ પાડતી લુઓ ત્યાર તમારે નક્કી મમજવું કે એ શક્તિ પ્રાણના મયમમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે આ રહસ્ય તેઓના જાણવામાં હોય ચાન હોય તોપણ તેમના અમાધાણુ મામર્થનો આ સિવાય બીજો બુનામો શુદ્ધિપૂર્વક આપી શકાય એમ નથી એ પ્રાણ તમાગ શરીરમાં કોઈ મેમણે વધી પડે છે તો કોઈ

દેહણે જોઈએ તે કરતા ઓછો થઈ જાય છે આવી રીતે પ્રાણુની ન્યૂના
ધિમ્તા થવી તેનું નામ વ્યાધિ. પ્રાણુનું પ્રમાણ જેટલે વધી પડ્યું હોય
ત્યાંથી કમી કરી નાખવું અને નવા કમી થઈ જાય હોય ત્યાં પ્રાણુનો
સંચાર કરવો, આટલું જો કોઈ કરી શકે તો વ્યાધિનું નિવારણ આપો.
આપ થઈ જાય ક્યે જેમણે પ્રાણુ વધારે છે અને ક્યાં પ્રાણુ ઓછો છે
તે જાણી લેવું, એ પણ પ્રાણુયામની ક્રિયાનું એક અંગ છે. અન્યા
મધી મરણશુદ્ધિ એવી સૂક્ષ્મ થઈ જાય કે કે પમના અગુપ્તામા કે
આગળીમા જોઈએ તે કરતા પ્રાણુ કમી થઈ જાય હોય તો તે પણ મન
જાણી જાય છે, અને તે દેહણે પ્રાણુનું વહન કરાવવાની તેનામા શક્તિ
આવી જાય છે. પ્રાણુયામની અદર આવી આવી અનેક ક્રિયાઓનો સમા
વેશ થાય છે એ મધી ક્રિયાઓ તમે ધીમે ધીમે ક્રમવાર શીખી શકો. અંગ
ઉપર તમને સમજાઈ જશે કે જુદી શક્તિઓએ વ્યક્ત થના પ્રાણુનો
મયમ કરવો અને તેનો જુદો જુદો જુમિશ્નઓમા ઉપયોગ કરવો એ
રાજયોગનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. દેહની તમામ શક્તિઓને એકાગ્ર કરાવી
શરીરમાના પ્રાણુ ઉપર જાય મેજવાય છે. કેક માણુમ ધ્યાનત્થ થાય
છે ત્યારે પણ તે પ્રાણુને એકાગ્ર કરે છે.

મહાસાગર તરફ દષ્ટિપત કર્યો તો તમે જોઈ શકશો કે તેમા પર્વત
જેવા હિયા અને પહોળા તરંગ કોઈ કોઈવાર ઉત્પન્ન થાય છે, વળી
કોઈ દેહણે તેથી નાના તરંગો, કોઈ દેહણે તેનાથીએ નાના તરંગો
અને છેક નાના નાના પરપોટા પણ તેમા પેદા થના જોવામા આવે
છે પણ એ સૌની પાછળ તેમના મૂળ અધારરૂપ અનંત મહાસાગર
આવેવો છે એ મહાસાગરની સાથે નાનો સગ્ગો પરપોટો તેમજ
પર્વત જેવો મોટો તરંગ જને એક સરખી રીતે જોડાએના છે એવીજ
રીતે સસારમા વિવિધ પ્રકરના સામર્થવાળા માણુમે જોવામા આવે
છે કોઈ મહાસાગરના પર્વત જેવા મહામોગ્ગની આક્રમક સામર્થવાન છે,
તો કોઈ પદ્મ પરપોટો જેવી સામાન્ય વ્યક્તિઓ છે, પણ સૌના અસ્તિ

તવનો આધાર તેઓ જેની સાથે મમય રાખે છે તે શક્તિના વિશાળ મમુદ્રની માથે છે એ મહાશક્તિની સાથે જીવમાત્ર જન્મથીજ બેડા એતા છે ન્યા ન્યા જીવનશક્તિનો પ્રમય છે ત્યા ત્યા તેની પાછા અનત શક્તિનો બહાર રહેયોજ છે, અને તેમાથીજ એ શક્તિનો પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે એમ સમજવું પ્રાણી માત્ર એ શક્તિના વહનને માટે નાની મોનીનીકાને દેકાણે છે ખેનરોમા પાણી વાળવા માટે નીકા કરેની હોય છે તેમાકોઈ નાની તો કોઈ મોની હોય છે પણ તે બધામા પાણી તો એકજ જળાશયમાથી ચાલ્યુ આવે છે એવુજ આ અનત પ્રાણશક્તિનું પણ સમજવું ચોમાસામાં કોઈ કોઈ ભેજવાળી જમ્યાએ એક છુદ્ધ વનસ્પતિ ઉગે છે જગતમા વ્યાપી રહેના અનત ચૈતન્યમાગરનો આ એક અત્યંત છુદ્ધ પરપોટો છે તે એટનો સૂક્ષ્મ છે કે સૂક્ષ્મદર્શકની મદદ વગર જોઈ પણ શકાય નહિ પણ ક્રમે ક્રમે ઉપરોક્ત શક્તિના બહારમાથી તે ચૈતન્યનું શોષણ કરે છે અને ઘણે કાળે પશુનું રૂપ પણ ધારણ કરે છે ત્યાર પછી ઉન્નતિમ્મના પગથીઆ ચડતા ચડના પશુમાથી તે મનુષ્ય અને મનુષ્યમાથી દેવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે કુદગ્નનું કામ એટલી ધીમી ગતિથી ચાલે છે કે વનસ્પતિમાથી દેવની કોટિએ પરાયતા કરોડો-અબજો વર્ષ વ્યતીત થઈ જાય છે

પરંતુ આપણે તો મનુષ્યદશાએ પહોંચેના છીએ આપણે શામાટે એટનો બધો વખત થોભવું બોધ્યું ? સાધનનો વેગ વધારીને આપણે સાખ વર્ષનું મમ થોડાજ વર્ષમા કેમ મિલ્લ ન મરી શકીએ ? યોગ શાસ્ત્ર કહે છે કે માધારણ પ્રયત્નથી જે ઠામમા ધણોજ સામો મમય નામે છે, તેજ કામ કાર્ય સિદ્ધિ શક્તિનો વેગ વધારીને બહુજ થોડા મમયમા પણ પૂર્ણ કરી શકાય છે મર્વવ્યાપી અખૂટ શક્તિમહાર-માથી મનુષ્યો બહુજ અત્યંત પ્રમાણમા શક્તિનું શોષણ કરતા કરતા આગળ વધે છે, પરંતુ એવી રીતે પ્રગતિ કરવાથી તો કદાચ એક મનુષ્યને ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચતાં પાંચ વાખ વર્ષ પણ નામે અને પૂર્ણ

સિદ્ધ થતા ખીજાં પણ પાચ લાખ વર્ષ વીતી જાય ! ઉન્નતિના વેગમાં વધારો કર્યાથી આ સમયને અવશ્ય દૂકાવી શકાય છે રીતસર સાધન કરવાથી ૭ વર્ષમાં તો શુ પણ ૭ મહિનામાં પણ સિદ્ધિ કેમ ન મળે ? વિચાર કરતાં સમગ્રશે કે આ સ્થિતિએ પહોંચવા માટે અમુક સમય તો લાગ વોજ જોઈએ, એવો કાંઈ નિયમ નથી દાખના તરીકે એક એન્જનમાં અમુક રતન કાચમાં નાખીએ તો તે કનાકના એ માર્મરના વેગથી ચાલી શકે છે. હવ જો તેને આપણે વધારે મોટું, મજબૂત બનાવીને તેમાં વધારે ટાંચસા પૂરીએ તો વધારે ઝડપથી તે શા માટે ન ચાલે ? એવી રીતે આપણે પણ મિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અત્યંત તીવ્ર ઇચ્છાથી સખત પરિશ્રમ કરીએ તો આ ને આ જન્મમાં મુક્ત થઈ શકીએ એમાં કોઈ જ સંદેહ નથી અલબત્ત, આખરે વટેલી મોડી તો મનુષ્યમાત્રને મુક્તિ મળવાનીજ, પણ ત્યાં સુધી આપણે થોભવું જ શા માટે ? હાલનાજ મનુષ્યોદ્ધમાં આપણે શુ ત કેમ ન થવું ? અનંત જ્ઞાન અને અનંત સામર્થ્યના ભોક્તા આપણે અત્યારેજ શા માટે ન થઈએ ?

આત્માની ઉન્નતિનો વેગ વધારીને કેવી રીતે ધણું થોડાજ સમયમાં મુક્તિના અધિકારી થઈ જવું એ રાજયોગનું મુખ્ય લક્ષ્ય અને ઉદ્દેશ છે શક્તિના અનંત લક્ષરમાંથી શક્તિનું આદર્શરૂપ કરવાની શક્તિ કેમ ઝેળવવી અને વધારવી, તથા એકે એક માણસ મુક્ત થઈ જાય ત્યાં સુધી રાહ જોયા વગર ઝપાટામથ કેવી રીતે સ્થાગળ આસ્થા જવું, એ શીખવવા માટે યોગવિદ્યાએ ઉપાય બતાવ્યા છે મહાપુરુષો, સતો, મિદ્ધપુરુષો પથગળદો-એમણે શું કર્યું છે ? માત્ર એટલ જન્મમાં તેઓ માનવજાતિનો આજો જીવનકાલ પસાર કરી ગયા છે માધારણ મનુષ્યો કરોડો વર્ષો સુધી અનેક જન્મ ગ્રહણ કરતે કરતે જે જે અવસ્થાઓમાંથી પસાર થઈ ધસીને મુક્ત થાય તે માર્ગ તેઓ એટલ જન્મમાં કરીને પાગ ઉતરી ગયા છે જગદના રમણીયા ગાડામાં ન બેમતાં કોઈ માણસ વિજળીની ગાડીમાં બેમીને મહિનાઓની મુમાફરી

એક કલાકમા કરી નાખે તેની પેડે તેઓ સમયને પી ગયા અને એક-જન્મમા મુક્ત બનીને ઉભા રહ્યા બસ, મુક્ત થવું છે, આ એકજ મુજબથી તેમનું હૃદય ધગી ઉઠ્યું હતું. બીજો વિચાર તેમના મનમાં પેસી શકતો જ નહિ હૃદયના આવેગના ધક્કાથી તેઓ આગળ વધ્યે જ જતા હતા કોઈને મારે ચોલવાની તેમને પુરસદ ન હતી વિશ્રામ લેવાની તેમને પરવા ન હતી. જીવનની એક પણ પણ તેમણે ફેકટ બરમાદ કરી નથી એકાગ્રતાનો આજ અર્થ છે કે શક્તિનો સંચય કરવાની ઝડપમા અત્યંત વૃદ્ધિ કરીને ધણા વખતનું કામ થોડા વખતમા કરી નાખવું એ એકાગ્રતા શીખવનાર પિતાન તેજ આપણે રાજયોગ

કેટલાક તરફથી એક પ્રશ્ન પૂછાય છે કે પ્રાણાયામ અને પ્રેતતત્ત્વ-વિદ્યા (રિપરીન્ચુઆલીઝમ) વચ્ચે કાંઈ સબધ છે ખરો ? એ વિદ્યા પણ પ્રાણાયામનું એક ચોક્કસ અંગ છે પગલોકમા વમતા આત્માઓ અસ્તિત્વ ભોગવે છે એ વાત જો સાચી હોય અને માત્ર આપણે તેમને જોઈ શકતા નથી એટલેજ આપણી અને તેમની વચ્ચે અતરાય હોય, તો અત્યારે, આજ ઓરડામા, એકડો, હજારો આત્માઓ હાજર હોય એ ધણું જ બનવાજોગ છે. કદાચ આપણે તેમના સ્વપ્ન તરવેના બનેલા શરીરમા ધમને દિવસમા સેકડો વાર પમાર ચતા હોઈશું. તેઓ પણ કદાચ આપણને જોઈ શકતા ન હોય, અડધી શકતા ન હોય એ પણ માની શકાય એવું છે. જેમ એક વર્તુળની અદર બીજું વર્તુળ સમાઈ શકે, તેમ એક દુનિયાની અદર બીજી દુનિયા આવી ગયેલી છે. એકજ ભૂમિક્ષમાં વસનારા જીવો એક બીજાને જોઈ શકે છે આપણે પણ ઇન્દ્રિયમુક્ત પ્રાણીઓ છીએ અને આપણા શરીર-માનો પ્રાણ અમુક વેગથી કપી શકે એવા ધોરણ ઉપર આપણા શરીર રચાયા છે જેમના શરીરમાંના પ્રાણ આપણા શરીરના પ્રાણના જેટલા જ વેગથી કપાયમાન થનો હોય, તેમનેજ આપણે જોઈ શકીએ પણ જેમના શરીરમાંના પ્રાણ આપણા પ્રાણ કરતા વધારે ઉંચા પ્રકારના

આદિલનથી કંપાયમાન થતો હોય, તેમને આપણે નજા જોઈ શકીએ. પ્રકાશ પણ એક વિશેષ પ્રકારના આદિલનમય આકાશનું જ સ્વરૂપ છે. એક સેકન્ડમાં આકાશમાં અમુક સંખ્યાનાં આદિલન થાય ત્યાં સુધી જ તેનો પ્રકાશ ક્રીડવાની આપણાં નેત્રોમાં સંક્રિત છે. તે કરતાં આદિલનની સંખ્યા વધી જાય એટલે પ્રકાશની ઉત્પત્તિના અમુક હદ કરતાં વધી જાય છે, અને તેથી તે પ્રકાશને આપણે જોઈ શકતા નથી; પણ જો એવાં પણ પ્રાણીઓ હોય કે જેમનાં ચક્ષુઓમાં એ પ્રકાશને ક્રીડવા જેટલું સામર્થ્ય હોય, તો તેઓ તેને જરૂર જોઈ શકે. વળી એથી ઉપરનાં તેમનાં આદિલન અમુક સંખ્યા કરતાં ઓછાં હોય તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો પ્રકાશ એટલો મંદ થઈ જાય છે કે, તેને પણ આપણે જોઈ નથી શકતા. આમ છતાં ધ્રુવક ગિલાડી વગેરે નિશાયર પ્રાણીઓ એ મંદ પ્રકાશને પણ જોઈ શકે છે. માત્ર જેટલા પ્રદેશમાં પ્રાણ અમુક વેગથી કંપાય માન થતો હોય તેટલા જ પ્રદેશને આપણી દૃષ્ટિ વીધી શકે છે. વાયુનો દાખલો લઈએ. પૃથ્વીની સપાટીથી આશરે મો. માઇલ સુધી ઓછી વધતી ઘટતાવાળા વાયુના થર એક ઉપર એક આવી રહેલા છે. વાયુનો જે થર પૃથ્વીની નજીક છે તે તેનાથી ઉપરના થર કરતાં વધારે ઘટ છે અને જેમ જેમ આપણે ઉપર ચડતા જઈએ તેમ તેમ હવા વધારે વધારે પાતળી થતી જોવામાં આવે છે. સમુદ્રમાં પણ એજ નિયમ છે. તેમાં આપણે જેમ જેમ હંડા જતા જઈએ તેમ તેમ તેનું પાણી વધારે વધારે ઘટ હોય છે. જે પ્રાણીઓ સમુદ્રને તળીએ રહે છે તેઓ કદિ તેની સપાટી ઉપર આવી શકતાં નથી; અને જો આવે તો આવતાં વારને જ તેઓ મરી જાય. તેમનાં શરીર પાણીના થરનું દબાણ ખમવાનેજ ટેવાઈ ગયેલાં હોય છે. પાણીની સપાટીપર આવે તો એ દબાણ જતું રહે એટલે તેમનાં શરીર આપોઆપ જ ફાટીને છડે છડા થઈ જાય.

એજ રીતે આજુ વિશ્વ જાણે “દયર” — આકાશનો એક અનંત સમુદ્ર છે એવી કલ્પના કરો. સમુદ્રની માફક અહીં પણ ચડતા ઉતરતી

ધૃતાવાળા અને પ્રાણશક્તિના લુદ્ધ લુદ્ધ વેગથી કંપાયમાન યવા-
વાળા આક્રમણના અનેક ચર એક ઉપર એક આવી રહેલા છે. આક્રમણ
સમુદ્રના કેન્દ્ર આગળ આક્રમણનાં આદિલનનો વેગ સાથી વિશેષ પ્રબળ
હોય છે. ત્યાંથી જેમ દૂર જતા જઈએ તેમ તેમ એ આદિલનનો વેગ
ધીમે પડતો જાય છે. હવે એમ ધારો કે એક સરખા વેગવાળા આદિ-
લનના પ્રદેશના લુદ્ધ લુદ્ધ ચર બનેલા છે. અમુક વેગવાળાં. આદિલ-
નના પ્રદેશનો વિસ્તાર ધારો કે પચાસ લાખ માઇલ સુધીનો હોય, તેના
પછી બીજા પચાસ લાખ સુધીના પ્રદેશમાં એથી વધારે વેગવાળાં આદિ-
લનો ચતાં હોય; એ પ્રમાણે લાખો કરોડો માઇલના વિસ્તારની કલ્પના
કરો. સિદ્ધ દશાને વિશ્વસમુદ્રનું મધ્ય બિન્દુ કલ્પી લો. એ સ્થિતિથી
આપણે જોઈશું દૂર, તેટલા પ્રમાણમાં આદિલનનો વેગ ધીમે. જડ પદ-
ાર્થોના ચર સાથી આધેનો છે; મનનો ચર તેના કરતાં વધારે નજીકનો
છે અને આત્મા તો બરાબર મધ્ય બિન્દુને કેન્દ્રણે છે. હવે તમને સમ-
જશે કે જેઓ એક ચરમાં રહેલાં છે તેઓ એક બીજાને ઓળખી શકે
છે; પણ તેઓ તેમનાથી ઉપલા અથવા નીચેના ચરમાં રહેનારા જીવોને
જોઈ શકે નહિ.

પરંતુ જેની રીતે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર કે નક્ષિકાયંત્રની મદદથી આપણાં
નેત્રોની કુદરતી શક્તિમાં વધારો કરીને ધણાજ સૂક્ષ્મ અથવા દૂરના
પદાર્થોને પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ; તેવી રીતે આપણા મનમાં
યોગવિદ્યાની મદદથી વધારે વેગવાળાં આદિલનો ઉત્પન્ન કરીને બીજા
ચરોમાં અર્થાત્ ભૂમિગ્રઓમાં વસનારા જીવોને પણ આપણે જોઈ શકીએ.
આ રીતે યોગી અહીં રહ્યો રહ્યો પણ સમલોકમાં શું શું ચાલી રહ્યું
છે તે જોઈ શકે છે. જે ઓરડામાં આપણે બેસા છીએ તેમાં જેમને
આપણે ન જોઈ શકીએ એવા જીવો પણ રહેલા છે; પરંતુ તેમના પ્રાણનાં
આદિલન આપણા પ્રાણનાં આદિલનથી લુદ્ધ પ્રકરનાં છે. કેટલાકનાં
આદિલનનો વેગ આપણાથી વધારે છે અને કેટલાકનો આપણાથી ધીમે

છે જે મૂળ પદાર્થ-પ્રાણના આપણા શરીર બને-ના છે તેજ પ્રાણનાં તેમના શરીર પણ બને-ના છે એકજ અનંત પ્રાણ-સમુદ્રના આપણે અને તેઓ જુગી જુદી ધનતાવાળા અશી છીએ ફરક માત્ર આદિ જનના વેગનો છે હવે જો હું મારા મનને વગર વેગવાળા આદોનનથી કપાયમાન કરી શકું, તે પછી હાન હું જે ચરમા છું ત્યાં રહી શકું નહિ હું તમને જોઈ ન શકું તમે મારી ન ત્ર આગમથી અદૃશ્ય થઈ જાઓ અને જેમના આદોનન મારા જેટલાજ હોય તેઓજ મારી નજરે દેખાય આવા બનાવનો તમારામાના કોઈ કોઈને અનુભવ પણ થયો હશે આ રીતે પોતાના મનને ઉચામા ઉચા આદોનનવાળા સ્થિતિમાં લઈ જવાની ક્રિયાને યોગશાસ્ત્ર ઓજ સમ્પદમા સમાધિ ' કહે છે એ સમાધિની અમુક મનઃ પ્રમગ્ની સ્થિતિએ પહોંચતા સામાન્ય મનુષ્યને અદૃશ્ય હોય એવા જીવોનું તથા તેમની સ્થિતિનું દર્શન થઈ શકે ■ એમાં માત્ર મનને ઉચા આદોનનવાળા સ્થિતિએ-કે જે સ્થિતિને આપણે ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનની અવસ્થા કહીએ છીએ-તે સ્થિતિ એ મનને પહોંચાડવાથી અતીન્દ્રિય જીવગણોને પણ આપણે જોઈ શકીએ પરંતુ એ સ્થિતિ ઠાઠ મમાધિની સર્વોત્તમ સ્થિતિ નથી ઉચામા ઉચી સમાધિમાં તો આપણને બ્રહ્મનું દર્શન થવું જોઈએ જેમ માગીના એક દુઃખડાને જાણવાથી માગીના બધા સસહનું જ્ઞાન થઈ રહે છે તેમ બ્રહ્મને જાણવાથી આખા વિશ્વનું જ્ઞાન આપોઆપ થઈ રહે છે

અટલા વિવેચન ઉપરથી તમને સમજાયું હશે કે પ્રેતતત્ત્વવિદ્યામાં જેટલો અદા સત્ય છે, તેટલા તમામ અશનો પ્રાણાયામમાં સમાવેશ થઈ જાય ■ આ પ્રમાણે હોવાથી જ્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય કે મપ્રદાયના અનુયાયીઓ અતીન્દ્રિય અથવા શુદ્ધ તત્ત્વને જાણવાનો પ્રયામ કરતા હોય ત્યારે તમારે નહીં સમજવું કે તેઓ અમુક પ્રમાણમાં નજ યોગનું જ પાલન કરે ■ અને એક અથવા બીજા રૂપમાં પ્રાણાયામનોજ અભ્યાસ કરે છે ત્યાં ત્યાં તમે અસાધારણ શક્તિનો અવિભાવ જુઓ

ત્યા ત્યા એ મર્વ શક્તિ પ્રાણના પરિચાલનમાથી જ ઉત્પન્ન થઇ છે એમ તમારે સમજી લેવું. હું એથી પણ આગળ વધીને તમને જણાવું છું કે ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાન પણ એક પ્રકારનો પ્રાણનો જ સંયમ છે. વરાળચત્રને કાણુ ગતિ આપે છે. વરાળદ્વારા તેમાં પ્રાણજ્વલન કરી રહ્યો છે. વિજ્ઞાનીના અદ્વિત સામર્થ્યમાં પણ હું તો પ્રાણનું જ બળ જોઇ રહ્યો છું. પદાર્થવિજ્ઞાન એટલે શું? તે પણ બાહ્ય પ્રક્રિયાઓવડે પ્રાણ-શક્તિનું નિયમન કરવાની વિદ્યા છે. જે પ્રાણ માનસિક શક્તિઓ રૂપે પ્રકટ થાય છે તેનું નિયમન પણ માનસિક ક્રિયાઓવડે થઇ શકે છે. પ્રાણના સ્થૂળ સ્વરૂપનું સ્થૂળ ક્રિયાઓવડે નિયમન કરવાની વિદ્યા તે સ્થૂળ પદાર્થવિજ્ઞાન, અને તેના સૂક્ષ્મ રૂપનું સૂક્ષ્મ માનસિક ક્રિયાવડે નિયમન કરવાની વિદ્યા તેનું નામ રાજયોગ.

અધ્યાય ૪ થો-પ્રાણનું આધ્યાત્મિક રૂપ

યોગીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે કરોડની અદર ‘ધડા’ અને ‘પિંગલા’ નામની બે નાડીઓ રહેલી છે અને કરોડની અદર રહેલી ત્રાનરજ્જુમા “સુષુમ્ણા” નામની એક પોક્કળ નાડી છે. એ પોક્કળ નાડીના નીચલા ભાગમાં, જેને યોગીઓ “કુડલિની” કહે છે તેનું સ્થાન છે. એ કુડલિની ચક્રની આકૃતિ ત્રિકોણાકાર છે. યોગવિદ્યાની રૂપક ભાષામાં કહીએ તો એ ટેકણે કુડલિની શક્તિ ગોળ કુડાળું વળીને પડી રહેલી છે. જ્યારે તે જાગ્રત થાય છે ત્યારે ઉપરોક્ત સુષુમ્ણા નામની પોક્કળ નાડીમાં યકને જોગમેર ઉચે ચડવા લાગે છે, અને જેમ જેમ તે એક એક પગથીયું ઉચે ચડે છે તેમ તેમ મનના આવગણા ભેદતા ચાથી મનનો વિકાસ થવા લાગે છે, નાના પ્રકારનાં અલૌકિક દર્શ્યો દેખાવા લાગે છે, અને યોગીને વિવિધ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે એ કુડલિની

હિને ચડતાં ચડતાં તે નમ્તઃ સુધી પડે-ની જાય છે ત્યારે યોગી મન
અને શરીરથી મપૂર્ણ અણે છોડા પગે જાય છે અને તેને આ મા
નુષ્ઠ દશા અનુભવે છે

જ્ઞાનગણુ એ પ્રથમના મગજને મગતા પદાર્થની અનેથી છે
જોગ અટકા । એક બીજા માથે જોગને જનાવેલી સાંજના જેવી એ
જ્ઞાનગણુની આકૃતિ દોષ છે તેને નમો ભાગ તેજ । મરો ભાગ
તે પિંગના અને એ જ્ઞાન ગુના જગત્તર મધ્ય ભાગમાં રહેને પમા
યની પોષા નાગી તે સુખા જો તેમજે ક મગા નીચના ભાગમાં
રહે ની છે નીચેની ગણિ આવેના છે ત્યા આગળ અન્યતઃ નમ્ત
ગરી જેવો એ પદાર્થ તે નીચે સુની આવેનો છે તેની અદર પણ
પેની પોષા સુખા નાગી ગદેની છે પણ ઉપગના રતા એ રાગો તે
વધારે ઝીણી જનેલી છે નાલિનીએ આવેના જ્ઞાનગણુના ૩
સુની એ નાગી પડેની ગણ છે એ રન્દ અધુનિક દારી દાસના મન
પ્રમાણે ત્રિભાણુકૃતિનુ છે સુખા નાગીનુ એ ત્યા આગળ બધ
મધ ગણેતુ છે જ્ઞાનગણુની અદર એવા અને રહે છે તેને ગેગીએ
જુલ જુલ પમોના નામથી એ જાખાવે છે

યોગીએ જણાવે છે કે છે નીચેના નૃગાધાર ચક્રથી આગળીને
માથાની ટોચ આગળ આવેલા મહાસદ્યપત્ર સુધીમાં રહેનાએ રહે
આવેના છે એ રહેને જાનતગુઓના જુલ જુલ રેનો માનીએ તે
તેમના વિવે ચો વિદ્યામાં ૭ રેતુ છે તે આકૃતિ શારીરિક અને
મલ્લી ધણુ મલ્લીથી મમજ ધમ્ય છે આપણે જ રીએ છીએ કે
શરીરમાં જે પ્રથમના જાનતગુના પ્રવાહ વદન રે છે એ જ્ઞાન સુખી
અને બીજે બહિર્મુખી એ જ્ઞાનાત્મ અને બીજે ગચત્મ એ
કે-લિમુખી અને બીજે રન્દાપસાગી—એવા જુલ જુલ નામથી તે
જોગખાવ છે તેમાંના એમનું મમ મગ / સુધી લાગીતી મમ પડે ત્યા
જાતુ છે અને બીજાનુ મમ મગજના મદેશને જાગતા અવધવ સુની

જન્મની છે તે એ છે કે જ્ઞાનતત્ત્વને જે કેન્દ્ર શામપ્રધાનની ગતિનું નિયમન કરે છે, તેની મત્તા જ્ઞાનતત્ત્વના મમમ તત્ત્વ ઉપર ધનની પ્રત્યક્ષ છે તે દેહમાંની ગતિને વ્યવસ્થિત રાખે છે અને તદુપરાંત જ્ઞાનતત્ત્વના તમામ કેન્દ્રો ઉપર કણુ ધરાવે છે.

પ્રાણાયામ કરતી વખતે શામપ્રધાનનો આ માટે અભ્યાસ કરવાનું કૃત્ય છે તેનું કારણ હવે તમે કળા શક્યો. પ્રથમ તો નિયમિત રીતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. તેમ થાય એટલે શરીરના તમામ પદ્મપ્રાણીઓની ગતિ પણ નિયમિત રીતે એક મરખી ચાલવા લાગે. આપણું મન પણ ત્યારે અનેક વિષયોમાં ન ભટકે. એકાગ્ર થઈ જાય ત્યારે તે દૃઢ ઇચ્છાશક્તિનું રૂપ ધારણ કરે છે તેમ થતા શરીરના મમમ જ્ઞાનતત્ત્વોનો પ્રવાહ વિઘ્નવ્યા પ્રવાહની માફક એક મરખી ગતિએ વદન કરવા લાગે છે. પરંપરાવિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં સામિત થઈ ચૂક્યું છે કે જ્ઞાનતત્ત્વોમાં વિઘ્નપ્રવાહની અમરખી વિઘ્નતત્ત્વ જન્ય થવા લાગે છે આ ઉપરથી દ્વિતિ થાય છે કે ત્યારે જ્ઞાનતત્ત્વોના પ્રવાહ દૃઢ ઇચ્છાશક્તિના રૂપમાં પરિણમી પામે છે ત્યારે તેમનું સ્વરૂપ વિજ્ઞાનીથી ભરેલા દૃઢ પરંપરાના જેવું થઈ જાય છે, શરીરની તમામ શક્તિઓ ત્યારે અપૂર્ણ રીતે એકનાન થઈ જાય, એક જ વિષયાભિમુખ બની જાય, ત્યારે તેમાંથી ઇચ્છાશક્તિની એક પ્રચંડ મંદરી ઉત્પન્ન થાય છે આ બળવાન શક્તિબહારને પેદા કરવા તરફ યોગીનું હમેશા લ્પન રહે છે શામપ્રધાનની ક્રિયા શામાટે આટલી બધી અગત્યની છે તેનું પ્રયોજન આ રીતે સારીરસાક્ષીની મદદથી મમજન થાય છે એનું પ્રયોજન મારાશમાં કરીએ તો શરીરમાં એક પ્રકારની એકાભિમુખી ગતિ ઉત્પન્ન કરવાનું અને શામપ્રધાનને લગતા અવયવો માથે મળી જાય ત્યારે જ્ઞાનતત્ત્વના કેન્દ્રની માફક તે બીજા કેન્દ્રોને કણુમાં લાવવાનું છે. આટલું થયા પછી મૂળધાર ચક્રની અદ્ય સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પડી ગયેલી કુશલિની શક્તિને જન્ય કરવા તરફ પ્રાણાયામના અભ્યાસીનું લક્ષ્ય રહે છે.

આપણે કોઈ પણ પદાર્થ જોઈએ છીએ અથવા તેની કદરૂપના કરીએ છીએ, અથવા સ્વપ્નમાં કોઈ પદાર્થને જોતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે તે મર્વને અમુક દિશામાં જ જોઈએ છીએ. એવી સર્વ દિશાઓને આપણે મહાકાશ એવું નામ આપેલું છે. પણ યોગી જ્યારે બીજાના મનના વિચાર પ્રત્યક્ષ કરે છે અથવા કોઈ અનીન્દ્રિય પદાર્થનું દર્શન કરે છે, ત્યારે જે આકાશમાં તે પદાર્થ અથવા વિચારને જુએ છે તેને ચિદાકાશ કહે છે. આપણું મન હમેશા બાહ્યલિમુખી હોવાથી આપણી દરેક કદરૂપના મહાકાશની અદરજ ગયાય છે. પણ મન જ્યારે અતર્મુખ થાય છે અને બહારના કોઈ પણ પદાર્થ તરફ તે ગમેલું હોય નથી ત્યારે તેનો વ્યાપાર ચિદાકાશમાં ચાલતો હોય છે. કુંડલિની શક્તિ જાગ્રત થતાં તે કુપુમ્બા નાડીમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જે જે અનુભવ થાય છે તે બધા ચિદાકાશમાં જ થાય છે. એમ કરતા કરતા જ્યારે કુંડલિની શક્તિ કુપુમ્બા નાડીના સોથી ઉપરના છેડા સુધી એટલે છેક મસ્તિષ્ક સુધી પહોંચી જાય છે, ત્યારે તો ચિદાકાશમાં કેવળ વિષયશૂન્ય જ્ઞાનનો જ અનુભવ થાય છે સ્થૂળ વિદ્યુત સળધી જ્ઞાન સુધીમાં આપણને જેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે જોતાં તેનું બળ યોગમળ આગળ કશા જ હિમાખમાં નથી આપણે વિજ્ઞાનીના તારની મદદથી વિજ્ઞાનોના પ્રવાહ એક ટેકાણેથી બીજે ટેકાણે મોકલી શકીએ છીએ, + પગલું પ્રગતિને તો તાગની પણ જરૂર પડતી નથી તે પોતાનો અત્યંત બળવાન શક્તિ-પ્રવાહ વગર

* દિશા અને કાલ એ તત્ત્વજ્ઞાનના પારિભાષિક રાખ્દો છે આપણે બધે અનુભવ દિશા અને કાલથી મર્યાદિત છે કોઈ પણ પદાર્થ જેને આપણે જોયો, તેને અમુક સ્થળનો આધાર હોવો જોઈએ અને તે જગ્યાએ તે અમુક સમયે હોવો જોઈએ મારી સામે ખડીઓ છે તે મેજ પર છે મેજ પર ન હોય તો જમીન પર હોય પણ અધિષ્ઠાન વગર તે નજરે પડી શકે જા ક

+ આ અથ સ્વામીજીએ રચ્યો તે વખતે તાર વગરના સદેશા મોકલવાનો પ્રયોગ સફળ થયો ન હતો અત્યારે તો લૌકિક વિજ્ઞાને એટલી પ્રગતિ પરી દીધી છે, અને સ્વામીજીની આગાહી માની પાડી છે જા ક

તારે પણ એકથી ખીજે દેહાણે પ્રેરી શકે છે. આ ઉપરથી તમને સમજાશે કે સદેશો મોક્ષવામાં તારની ખરી રીતે જરૂર તો નથી, પણ તેની મદદ વગર આપણે કાંઈ કરી શકતા નથી. આટેજ આપણને તેની ઉપયોગ કરી વગર આવડતુ નથી.

આપણે કાંઈ પણ જાત પદાર્થ જોએ છીએ અથવા તેને વિશે જ્ઞાનજાણે છીએ ત્યારે જો અમુક લાગણી આપણને થાય છે, તે લાગણી પ્રથમ શરીરમાં અને ત્યાર પછી મનમાં સુધી પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર પછી શરીર જો ક્ષિત કરે છે તેની ઉપર પણ પ્રથમ મનમાંથી શરૂ થઈ ક્રિયાએ શરીરના કોઈ અવયવદ્વારા બહાર આવે છે. આ રીતે જ્ઞાન જ્ઞાના સદેશો જાણે જ્યાં જ્યાં જાય છે તેમ જ્ઞાનતત્ત્વો તારના દોરનાં બગવે છે. જ્ઞાનરત્નગુમા આપના જ્ઞાનાત્મક અને કર્મભક્ત જ્ઞાનતત્ત્વોની પોલી રેખાઓને યોગીઓની પરિભ્રમણમાં ઈશ અને પિતૃના નાદી કહેવામાં આવી છે એ જેઠી નાદીઓનો મારફતે જ્ઞાનાત્મક અને કર્મભક્ત શક્તિના પ્રવાહ વહન કરે છે. પણ સવાત એ ઉભો થાય છે કે કાંઈ પણ પ્રકારના મધ્યસ્થી પદાર્થની મદદ વગર મન પોતાના ભાવ બહાર ચારે દિશાએ કેમ પ્રેરી ન શકે ? અને બહારની અગરો પણ જ્ઞાનતત્ત્વોની મદદ વગર તે શા માટે મહણ ન કરી શકે ? કુદરતમાં આને વ્યવસ્થા નિત્ય આપ્યા જ કરે છે તે આપણે જોઈએ છીએ યોગીઓ કહે છે કે જો તમે આટલી શક્તિ મેળવી લો તો તમે જરૂર વસ્તુના બધા માધી છૂટી ગયા જાણો. પણ હવે એ સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત કરવી કેવી રીતે કરવાના મધ્ય લાગમાં આવેલી શુદ્ધિ નાદીમાં બધને જો તમે જ્ઞાન તત્ત્વોને પ્રવહ પ્રેરી શકો તો આ કોષ્ટો આપોઆપ ઉકલી જાય. માણ-

જ શરીરના અવયવમાંથી મનમાં જ્ઞાનતત્ત્વો નહીં કરાવનાર તે જ્ઞાનાત્મક જેમકે મનદર જરૂર છે એજ જ્ઞાન મનમાં જન્મી જાય છે તે પર મનદરને દાહી નકો બની મનદરની આજ્ઞા દાહી સુધી પહોંચી ના શકે તે કર્મ મન

સના મનેજ જ્ઞાનતત્ત્વોની જળ પોતાની સગવડને ખાતર ઉત્પન્ન કરી છે, માટે મન જે ધારે તો તેને તોડી પણ શકે છે અને તેની મદદ વગર પણ તે પોતાનું કામ ચલાવી શકે છે આ પ્રમાણે થાય તો જ આપણને સર્વોત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને દેહના બંધન છૂટી જાય સુષુમ્ણા નાડીને તાબે કરવાના કામને યોગીઓ એટલામાટેજ પ્રાધાન્ય આપે છે જો તમે બીજા જ્ઞાનતત્ત્વોનો ઉપયોગ કર્યા વગર ઉપરોક્ત પોઝી નાડીમાં મંચને વિચાર અથવા લાગણીના પ્રવાહને પ્રેરી શકો તો તમારું કાર્ય સિદ્ધ થયું જાયું યોગવિદ્યા કહે છે કે એમાં અસહ વિત્ત જેવું કાંઈજ નથી

માધારણુ માણસોની સુષુમ્ણા નાડીનું નીચલું હિન્ન બંધ હોય છે જેથી એની મારફતે તેઓ કશું કામ લઈ શકતા નથી એ હિન્ન ઉનાડીને તેની મારફતે લાગણી અને ભાવનો પ્રવાહ ચલાવવાની ક્રિયા યોગ-શાસ્ત્રમાં ખતાવેલી છે એ ક્રિયાનો અભ્યાસ થયેથી બીજા જ્ઞાનતત્ત્વોને બદલે સુષુમ્ણાની મારફતે જ્ઞાનનો પ્રવાહ ચાલવા માડે છે શરીરમંત્રની એવા પ્રકારની રચના છે કે જ્યારે કોઈ પણ જ્ઞાનતત્ત્વના કેન્દ્રને બાહ્ય પદાર્થનો આધાત લાગે છે ત્યારે તે સામો પ્રત્યાધાત કરે છે આ પ્રત્યાધાતની અસર શરીરનાં જુદા જુદા સ્થાનોમાં જુદા જુદા પ્રકારથી થાય છે આપણા શરીરમાં જે જે શક્તિ-કેન્દ્રો છે તેમના બે વિભાગ કરી શકાય છે એક તો જ્ઞાનરહિત ગતિયુક્ત કેન્દ્ર, એટલે આપણને ખબર ન પડે તેમ સ્વાભાવિક રીતે જે પોતાનું કાર્ય કર્યે જાય, અને બીજા ચૈતન્યમય કેન્દ્ર, એવા બે પ્રકાર ૧૧ પહેલા વર્ણના કેન્દ્રોના પ્રત્યાધાત વડે ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને બીજા પ્રકારના કેન્દ્રોના પ્રત્યાધાતવડે પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ગતિ પેદા થાય છે આપણને બહારના કાંઈપણ વિષયનું જે કાંઈ જ્ઞાન થાય છે તે હમેશા બાહ્ય વિષયના આપણા જ્ઞાન-કેન્દ્ર ઉપર ચતા આધાતના જવાબમાં તે કેન્દ્ર જે પ્રત્યાધાત કરે છે તેનું પરિણામ છે ત્યારે કોઈ પૂછશે કે સ્વપ્નમાં આપણે નાના પ્રકારના વિષ-

યતો અનુભવ કરીએ છીએ તે વખતે આપણા જ્ઞાનકિન્દ્ર ઉપર આધાત કરનાર કોઇ ખરેખરો પદાર્થ તો હોતો નથી. આ ઉપર વિચાર કરી જોતા સમજાશે કે જેવી રીતે ગત્યાત્મક ક્રિયા કરવાની શક્તિ શરીરના લુદા લુદા કેન્દ્રોમાં રહેલી છે, તેવીજ રીતે શરીરના અમુક અમુક ભાગમાં જ્ઞાનાત્મક ક્રિયા કરવાની શક્તિ પણ જરૂર અવ્યક્તભાવે રહેલી હોવી જોઈએ. દાખલા તરીકે, ધારો કે હું એક શહેર જોઈં છું નગર નામનો જે બાહ્ય પદાર્થ છે, તેનું સ્વરૂપ મારાં નેત્રો ઉપર પડનાં મારા મન ઉપર એક પ્રકારનો આધાત થાય છે. તેના પ્રત્યાધાત રૂપે મારા મનમાં એક ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તેના પરિણામે મને સહેજના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે, એનું તાત્પર્ય એ છે કે બાહ્ય વિષયદ્વારા આપણા જ્ઞાનતત્ત્વો ઉપર જે અસર પેદા થાય છે, તેના પરિણામે મગજની અંદર એક ક્રિયા ચાલવા લાગે છે અને તેથી કરીને મગજના તમામ પરમાણુઓને ગતિ મળે છે. હવે આ વાતને ધણા દિવસ થઈ જાય તોપણ એ શહેરનું ચિત્ર મારા રમરણ્ય-પટ ઉપર આસેખાએયું રહેશે સ્મૃતિ અને સ્વપ્ન બેઉ ઉપર વર્ણવી તેવીજ માનસિક ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનું પરિણામ છે, પણ તેમાં જ્ઞાનતત્ત્વની ક્રિયાની ગતિ કાંઈક મંદ છે એટલુંજ. તોપણ મગજની અંદર સાધારણ વેગથી અદિશન ઉત્પન્ન કરનાર, આધાત કરનાર કોણું એ સવાસ તો હજી જેવો ને તેવોજ રહ્યો બાહ્ય પદાર્થનું પ્રથમ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવનાર લાગણીનું આ કામ છે એમ તો કહી શકાયજ નહિ. ત્યારે આ ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન બાંધી શકીએ કે બાહ્ય પદાર્થના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા સરકાર શરીરના કોષને કોષ સ્થાનમાં સચિત થતા હોવા જોઈએ તેમના દ્વારાજ શરીરનાં લુદાં લુદાં કેન્દ્રો ઉપર પ્રતિક્રિયા થવાથી સ્મૃતિ અને સ્વપ્નનો અનુભવ, જે મૂળજ્ઞાન કરતાં ઓછો સ્પષ્ટ હોય છે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે સ્થાનમાં અનુભવના સચિત થએલા સરકાર પડી રહે છે તેને મૂળાધાર કહે છે અને ત્યાં આગળ જે ક્રિયાશક્તિ મૂળજ્ઞાન વળીને પડેલી છે તેને કુંડલિની કહેવામાં

આવે છે. એવું પણ અનુમાન કરી સકાય કે શરીરની અદર સચિત થએલી શક્તિઓનો મમ્બ મૂળાધાર ચક્ર આગળજ દબાઈને પડી રહેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે કોઈ પણ બાહ્ય વિષયનો લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ કે મનન કરી રહ્યા પછી આપણને એ ભાગ ગરમ થએલો લાગે છે હવે જો એ કુંડલિની શક્તિને જાગ્રત કરીને, ધરાદાપૂર્વક સુષુમ્ણા નાદીમાં પ્રવેશ કરાવીને એક પછી એક ચક્રોમાં થઈને પમાર કરાવી દેવાય, તો તેમાંથી એક અતિ બળવાન પ્રતિક્રિયા પેદા થાય છે કુંડલિની શક્તિનો અતિ અન્ધ અસ કોઈ જ્ઞાનતત્ત્વમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે જ્ઞાનતત્ત્વની પ્રતિક્રિયાને પરિણામે સ્વપ્ન અને સતેજ થએલી દૃષ્ટનાશક્તિનો અનુભવ થાય છે પરંતુ લાંબા સમયના ધ્યાનના પ્રભાવથી સચિત થએલી કુંડલિનીશક્તિ જ્યારે સુષુમ્ણામાં વહન કરે છે, અને પશ્ચક્રો ઉપર જોરથી આધાત કરે છે, ત્યારે જે પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તેનું બળ સ્વપ્ન, દૃષ્ટના અને ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રતિક્રિયાના બળ કરતાં અનંતગણુ વધારે હોય છે જેને ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાન કહે છે તે આજ રિથતિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ અવસ્થામાંજ પૂર્ણ ચૈતન્યનો અનુભવ થાય છે જ્યારે એ કુંડલિની શક્તિ આખરે મર્વ પ્રકારના જ્ઞાનના અને સર્વ પ્રકારના અનુભવના કેન્દ્ર સ્વરૂપ મસ્તિષ્કમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે આખું મગજ અને તેના પ્રત્યેક અનુભવસપન્ન પરમાણુઓમાં પ્રતિક્રિયા શરૂ થાય છે, અને તેના પરિણામે જ્ઞાનસૂર્યનો સંપૂર્ણ પ્રકારા ઝગહગા ઉડીને આત્માનુભૂતિનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તાત્પર્ય કે કુંડલિની શક્તિ એક પછી એક ચક્રોને ભેદતી આગળ વધે છે તેમ તેમ મનના આવરણો ચીરાતા ચાલીને ચોગીની દૃષ્ટિએ આખું વિશ્વ તેના સૂક્ષ્મ અને કારણસ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે તથા જગતનું મૂળ કારણ અને ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન તથા તેની પ્રતિક્રિયાઓ તેમના ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ શકાય છે અને તે પૂર્ણ જ્ઞાનનો માલિક બને છે કારણ જાણ્યા પછી કાર્યનું જ્ઞાન તો આપોઆપજ થઈ જાય છે

આ ઉપરથી તમને સમજાય હશે કે કુંડલિનીને જાગ્રત કરવી એજ તત્ત્વજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાન અને આત્માનુભૂતિને પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો અને અમોઘ ઉપાય છે તેને જાગ્રત કરવાની અનેક ક્રિયાઓ છે કેવળ ઈશ્વરભક્તિનાજ જગથી કેટલાંખી કુંડલિની જાગ્રત થઈ જાય છે કેટલાંખી મિલ્ક મહાત્માઓની કૃપાથી અને કેટલાંખી માત્ર તત્ત્વ-વિચારથીજ એ સ્થિતિ આવી જાય છે આ જગતમાં જ્યાં પણ અળા કિંક જ્ઞાન અને સામર્થ્યનો અમ કાર જેવામાં આવે, ત્યાં જો કુંડલિની યકિત થોડા અથવા પણ પ્રમણમાં સુષુપ્તમાં ગએલી હોયજ જોઈએ એવા અઘોષિક મણક અથા પુરુષોમાં તેમની જાણ વગર પણ તેમની અમુક જ્ઞાત ક્રિયા અજ્ઞાત સાધનાના જગથી, તેમની કુંડલિનીયકિત થોડે અરો પણ જુગી થઈને સુષુપ્તમાં પ્રવિષ્ટ થએલી હોય છે ભક્તિ - તા કન્ઠમાં પણ જાણે અમણે કુંડલિનીની જાગ્રત થઈ જાય છે જ્યારે ભક્તો કહે છે કે અમારી પ્રાર્થનાનો જવાબ મારે છે, ત્યારે તેને તે ખર નથી કે તેમણે પ્રાર્થનાથી મનોવૃત્તિના જગથી પોતાનાજ સરીખ મહેલી અનંતશક્તિના એ મિન્દુને જાગ્રત કરી દીધું છે તેથીજ એ પરિણામ આપ્યું છે મારે જ્ઞાન અનુષ્ઠાનેની ભય અને અમનાપૂર્વક પ્રારાધના કરે છે, તે વરદાયિની સર્વ મનમમના પૂર્ણ કરનારી મદ સક્તિ તેમના સરીરમાંજ રહેલી છે, એમ યોગવિદ્યા જાહેર કરે છે તેની નજીક કેવી રીતે જુગુ એટલુંજ શીખી લેવાની જરૂર છે એટલા માટે નાજ્યોગ ધર્મનું અરેખક વિજ્ઞાન છે ભક્તિ, ઉપાસના પ્રાર્થના અને અન્ય મર્વ પ્રગરના આધનમાર્ગ અને અમત્કારનું અરેખક વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ તે પ્રખટ રીતે અમજાવી દે છે

અધ્યાય ૫ મો-પ્રાણનો સંયમ

હવે આપણે પ્રાણાયામની બુદ્ધિ બુદ્ધિ ક્રિયાઓની સમાનોચના કરીએ આપણે એટલું તો જાણી લીધું છે કે યોગવિદ્યાના મત પ્રમાણે માધ્યમ નહીં પહેલું પગથીયું તો ફેફસાંની ગતિને ચોતાના કાણુમાં લાવવાનું છે શરીરની અદર જે જે અતિ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ ચાલી રહી છે તેનો અનુભવ કરવો એ આપણું અત્યારે લક્ષ્ય છે આપણું મન તદ્દન / મહિમુષ્મ જની ગયું છે, તેથી અદરની સૂક્ષ્મ-અતિ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓને તો તે ગ્રહણ જ નથી શક્ય નથી આપણે એ નિયાઓનો એકવાર અનુભવ કરી લઈએ એટલે પછી તેમને કાણુમાં લાવવાનું કામ મહેલું થઈ જાય છે આપણા શરીરમાં જ્ઞાનતત્ત્વોના સંમિતો પ્રવાહ મધ્ય અંગેને પહોંચાડે છે, અને જો કે તેની આપણને ખબર નથી હોતી તોપણ શરીરની પ્રત્યેક માસપેશીને જ્ઞાનતત્ત્વોના દ્વારા જ જીવનશક્તિ પહોંચે છે યોગવિદ્યા કહે છે કે જ્ઞાનતત્ત્વોની આ મધ્ય ક્રિયાઓનો અનુભવ કરી લેવાની તથા તેના પર કાણુ બેસાડવાની શક્તિ આપણામાં રહેલી છે આપણે તેમ કરવાની ઇચ્છા કરીએ એટલે માર્ગ ખુલે તો જાણ છે પ્રથમ શ્વાસપ્રશ્વામની ગતિથી આગળ કરીને અભ્યાસ કરતાં કરતાં પ્રાણની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ગતિઓ આપણા કાણુમાં આવતી જાય છે અને પૂરે તો વખત અભ્યાસ કર્યાથી શરીરની અદરની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ગતિઓ ઉપર પણ આપણો મણુ બેસી જાય છે

હવે તમને પ્રાણાયામની ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ જતાવું છું શાંત મન ગમીને મીઠા બેસવું શરીરને બરાબર ટટાગ ગણવું જ્ઞાનગન્ધુ કરોડની માથે વળગેલી નથી તોપણ તેની અદર તો ગ્રહેલી છે જ ખુદા વળીને બેમવાથી એ જ્ઞાનગન્ધુને તમે ખેંચે પહોંચાડો છો તેથી કરીને એવી રીતે બેમવું જોઈએ કે તે મગમર મીઠીજ રહે વામ બેમીને તમે

જ્યારે પણ ખ્યાન કરવાનાં ફાણ મારે છે, ત્યારે તે કામ ન થતા હોય.
તમે પોતાની જાનને તુલ્યાનુષ્ઠાન પદે રાખે છે. છત્રી, યેક અને ૨ યુ
એ જણે લગ્ન બન્યું નથી તોગીમાં ગેરેલા જોઈએ. દોડતે બચ્ચાસુધી
તમને આ દેવે બેસવાનો મદદગાર પડી જતા. સ્વસ્થપ્રત્યક્ષના જેવું એ
મહેધુ અને સ્વસ્થ વિક કોષ પડી ત્યારે તમને લાગતું છે.
તમામ કામમાં થાવના પ્રદાન કરવાનો છે. હું તમને સ્વસ્થપ્રત્યક્ષ કરી
ગયા છું કે જે લાગતું છે કે જે રૂપમાં રહિતુ નિમિત્ત કરે છે, તે કરી-
રના નીચા લાગતું છે. પણ કામમાં ગમે છે એટલામાં માટે સ્વસ્થ
અને ઉચ્ચાસની ક્રિયા કામમાં મુશ્કેલ માપસર જેટલે તાલપાથ કરી
જોઈએ આપણે સ્વસ્થપ્રત્યક્ષની ક્રિયા તો તમામ કરીને છીએ
પરંતુ તે બિલકુલ બેનહી અને અનિમિત્ત હોય છે. પણ એ પણ
તમારે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જો અને પુરવતી સ્વસ્થપ્રત્યક્ષમાં પણ
સ્વસ્થ વિક રીતે ફેર છે.

પ્રાણાયામનો પદો ૫ એ છે કે અમુક પ્રત્યક્ષ અને અમુક
વખતમાં સ્વસ્થ અંદર હોયે અને બહાર જાયે. એમ કરવાથી કરી-
યામાં સ્વસ્થ એવાનના બાપી જોઈ જાય. આના અન્યાસ દોડ
દિવસ સુતુ ગામમાં પડી સ્વસ્થ હોવાનના અંદર બહાર નીકળ
માધ્યમ દિવસમાં સ્વસ્થ હોવાનો હિસાબ કરના જુદાં એ સમાનો પ્રતિ-
તમાના જ્ઞાનની સાથે સગીની જાણ જાય અને પ્રત્યક્ષની રૂપે નિષ-
ક્રિયા રીતે તાલપાથ જાણ નીકળ જાય એવો પ્રદાન કરવો કરી
કરીને તમામ સુખમ કરીરમ એવાનના અને સમયા બાપી જુ-
દે ૫ એવો તમને અનુભવ થવા મળે. બરેબરે આ રીતે માને રહે છે
તેનો તમને ત્યારે જ ખ્યાલ આવશે. આ પ્રાણાયામથી કરીરને જે
અત્યંત અને તજી મો છે, તેની આગળ હિસાબ દિવસમાં નથી
આવ. પ્રત્યક્ષની વિષયની ક્રિયાથી તમામ સ્વસ્થ ક્રિયા થાયે. તમામ
તપુએને અર્થ દેવા મળે અને તમને એવા રીતે બરેબરે

વિશ્રાંતિનું સુખ તો આજેજ ભોગ્યુ પ્રાણુયામ કરતી વખતે શ્રામને લેવામાં તથા છોડવામાં કેટલો કાળ જવો જોઈએ તેનું માપ કહાડવા માટે એક, બે, ત્રણ ચાર એમ ન ગણતા કેટલાકે સાંકેતિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનો રિવાજ હિંદુસ્તાનમાં છે એટલામાટે પ્રાણુયામની અદર હેઠ્ઠા અથવા એવા કોઈ ઈશ્વરવાચક પવિત્ર શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આવા પ્રકારના અભ્યાસની સૌથી પહેલી અસર તો માધમની બદલાયેલી કાન્તિમાજ પ્રત્યક્ષ થાય છે. મુખ ઉપરની શુષ્કતા અને કંઠ-રતાસૂચક રેખાઓ ચાલી જાય છે. મન શાંતિથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે અને અદરની શાન્તિ તથા આનંદ બહાર પ્રકળી નીકળી સાધકના મુખની શોભામાં શાંતિ, આનંદ અને ગંભીરતાના લાવ ઉમેગાય છે. ત્યારપછી સાધકનો કંઠ પણ ઘણો મધુર થવા લાગે છે જેનો કંઠ કંઈક હોય એવો એક પણ યોગી મે જોયો નથી થોડાક માસના અભ્યાસ પછી આ બધા ચિન્હો પ્રકટતા આવે છે.

પ્રાણુયામને લગતી ઉપર જણાવેલી શરૂઆતની ક્રિયાનો અભ્યાસ થોડા દિવસ કર્યા પછીજ તે કૃતા વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો પ્રાણુયામ કરવા માડવો તે આ પ્રમાણે-ઈડા એટલે ડાબા નમકોરાદ્વારા દેહસાને વાયુવહે ધીરે ધીરે ભરવા તેમ કરતી વખતે ચાનતતુના પ્રવાહ ઉપર મનને એકાગ્ર કરો, ત્યારપછી એવી લાવના કરો કે તમે ચાનતતુના પ્રવાહને ઈડા નાડીની આગૂતે નીચે મોકલો છો અને કુડલિનીશક્તિના આધારરૂપ મૂળાધાર ચક્રની નજીકમાં આવેલા ત્રિકોણાકૃતિવાળા પદ્મ ઉપર તમે જોરથી આગ્રાત કરો છો ત્યાગપત્રી એ પ્રવાહને થોડીવાર સુધી એજ જગ્યાએ રિચક કરો તેમ કર્યા પછી એ શક્તિપ્રવાહને જશે તમે શ્વાસની જોડેજ બીજી બાલુએ લઈ જતા હો એવી લાવના કરો. પછી જમણા નમકોરાદ્વારા વાયુને ધીરેધીરે બહાર કહાડો. આ ક્રિયા તમને જરા અધરી લાગશે ખરી. પ્રથમ અનૂભવડે જમણું નસ-

કાંઈ બધે કરી યાના નમોકાગદ્વારા ધીરે ધીરે વાયુનું શોષણ કરવું ત્યારપછી અનુદા અને તર્જનીવડે બેઠે નસકોરા બધે કરી દેવ, અને ભાવના કરવી કે આપણે જ્ઞાનતણુના પ્રવાહને નીચે મોઢીનીએ છીએ, અને નુનુમ્ણાના મૂળ આમળ ધક્કો મારીએ છીએ પછી અનુદા ઉપાડી બેઠે તે વાયુનું રેચન કરવું ત્યારપછી ફરીથી તર્જનીવડે યજ્ઞ નસ કાંઈ બધે કરીને જમણા નમોકાગદ્વારા ધીરે ધીરે શ્વ મ લેવો, અને પછી પહેલા કથુ તે પ્રમાણે બેઠે નમોકાગ બધે કરવા દિન્દુ લોભિની માફક પ્રાણાયામ કરવાનું આ દેશના (અમેરિકાના) લોકોને ધણ અધિક વાગે છે, કારણકે દિન્દુ લોકોને તો બાળપણથીજ પ્રાણાયામ કરવાનો અભ્યાસ હોય છે અને તેમના દેહમાં દેવાધિગણેલા દોય છે માટે આ દેશના લોકોએ ચાર એકંડથી ચાર લ કરવો અને ધીમે ધીમે સમયને વધારતા જવું ચાર એકંડ મુધી પૂરક કર્યા પછી મોળ એકંડ મુધી તુલક કરવો અને ડેચકની રૂપામાં આઠ એકંડ લેવા. આટલું કરીએ એટલે એક પ્રાણાયામ થયો કહેવાય. હમેશાં મૂળાધાર ચક્ર આગળ ગ્રહેલા ત્રિકાણાકાર પદ્મ ઉપર બનને એકાગ્ર કરવાનું બુદ્ધિના નિદિ. આવી રીતે ભાવના કરવાથી માધનમાર્ગમાં અનેક પ્રકારની મરજતા થઇ જાય છે હવે તમને ત્રીજી જાતના પ્રાણાયામનો વિધિ બતાવું છું ધીમે ધીમે શ્વાસ લેવો, પછી ફણનો પલ્લુ વિમળ ન ક તાં તેને ધીરે ધીરે ગદાગ દહાડી નાખવો અને ત્યારપછી થોડીવાર બહાનના વાયુને રોકી રાખવો, એટલે શ્વાસ લીધા વગર બેમી રહેવું. આમાં તણે વખ તના ઠાગનું માપ પહેલાના જોટનુંજ મમનું પ્રથમના પ્રાણાયામ અને આ પ્રાણાયામની વચ્ચે તફાવત એટલોજ છે કે પહેલામાં શ્વાસને દેહમાંની અદર ધાગણ કરવાનો (ગ્રહવાનો) છે અને બીજામાં તેને બહાર રોકી રાખવાનો છે, પરંતુ એ વધારે સહેલો જો પ્રાણાયામમાં શ્વાસને દેહમાંના થોડી રાખવો પડે છે તેનો અભ્યાસ દદ કરના વધારે કરવાથી નુકસાન થવાનો સંભવ છે. અત્યારમાં તેમજ આજે પ્રથમ

એવા ચાર ચાર પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો; અને તે પછી ધીમે ધીમે પ્રાણાયામની સંખ્યા અને પૂરક રેચક તથા કુંભકના ક્રમમાં વધારો કરતા જવું. તમે જોઇ શકશો કે આ અભ્યાસ ધણી સરળ છે અને તેમાં ઘણો આનંદ રહેલો છે. જ્યારે તમને એમ લાગે કે તમે આ ક્રિયા અત્યંત સરળતાપૂર્વક કરી શકો છો, ત્યારે ઘણીજ સાવધાનીથી પોતાની શક્તિનું માપ કહાડીને ક્રમનું માપ ચારને બદલે ૭ સેકન્ડનું કરી દેવું. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ અનિયમિતપણે કરવાથી નુકસાન થાય છે.

નાડીઓને શુદ્ધ કરવાને માટે ઉપરની ત્રણ ક્રિયાઓ જેમકે (૧) નાડી શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા, (૨) શ્વાસ ધારણ કરવાની ક્રિયા, (૩) શ્વાસને બહાર રોકી રાખવાની ક્રિયા—એ ત્રણમાં પહેલી અને છેલ્લી ઘણી સહેલી છે અને તેના અભ્યાસથી નુકસાન થવાનો સંભવ નથી. પહેલી ક્રિયાનો જેમ જેમ અભ્યાસ કરતા જશો તેમ તેમ તમારા ચિત્તની શાંતિ વધતી જશે. એ ક્રિયાની સાથે ઈચ્છારના જપનો યોગ કરી દેજો. તમે કાંઇ બીજા કામમાં રોકાયા હો તો તે કામ કરતાં કરતાં પણ તમે આ ક્રિયા કરી શકશો. તેમ કરવાથી તમારી ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ થતી જશે. એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં કરતાં સાધનનું બળ વધી જતાં એક દિવસ તમારી કુંડલિની પણ જાગ્રત થઇ જશે. દિવસમાં એકાદ બે વખત અભ્યાસ કરનારને પણ શરીર તથા મનની કાંઈકે શાંતિ અને કંઠની મંદુરતાનો લાભ દો મળશેજ; પણ એટલાથી સંતુષ્ટ ન થતાં જેઓ વધારે આગળ જવા મથશે તેમની કુંડલિની પણ અવસ્થા જાગ્રત થઇ શકશે; અને તેમ થતાં સમસ્ત પ્રકૃતિ તેમને નવાજ સ્વરૂપમાં દેખાવા લાગશે તથા જ્ઞાનનો દરવાજો તેમને માટે ઉઘડી જશે. પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે તેમને કાંઇ પણ પુસ્તકનો આશ્રય લેવાની ગરજ નહિ રહે. તેમનું પોતાનું અંતઃકરણજી અનંત જ્ઞાનથી ભરેલા પુસ્તકની ગરજ સારશે.

મેં પ્રારંભમાંજ કરોડની ડાબી તથા જમણી બાજુએ આવેલી ઈડા તથા પિંગલા નાડીઓ વિષે તથા કરોડની વચ્ચે રહેલી સુષુમ્ણા નાડી

વિશે ઉદ્ધવેષ કર્યો છે આ ત્રણે નાડીઓ આણીમાત્રમાં રહેલી છે.
 પરંતુ યોગવિદ્યા કહે છે કે સામાન્ય આણીઓમાં સુષુપ્તિ નીચલું
 દાર બંધ હોઇને માત્ર ઇચ્છા અને પિંગવા નાડીઓદ્વારા શરીરના લુદા
 લુદા ભાગમાં સક્રિયતા વહન કરવાની ક્રિયાજ તેમના શરીરમાં ચાલતી
 હોય છે. સુષુપ્તિ દાર તો માત્ર યોગીએના જ શરીરમાં ઉઘટેલું હોય
 છે જ્યારે એ સુષુપ્તિમાં થઇને જ્ઞાનતત્ત્વની સક્રિયતા પ્રવાહ વહેવા લાગે,
 એ રસ્તે ઉચે ચડતો જાય, અને ચિત્તની ક્રિયા એની અદરજ ચાલવા
 માટે એટલે આપણે અતીન્દ્રિય પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. તે વખતે
 મન અતીન્દ્રિય જ્ઞાનાતીત તથા પૂર્ણ ચૈતન્યમય અવસ્થાનો અનુભવ
 કરે છે, તે વખતે આપણે જુદીની પેઠી મેળના પ્રદેશમાં—જ્યાં જુદી અને
 તર્ક પહેાંચી શકતા જ નથી ત્યાં પહેાંચી જઈએ છીએ. એ
 સુષુપ્તિના દારને કોઈ પણ રીતે ઉઘાડવા તરફ જ યોગી ખાસ લક્ષ્ય દે
 છે જે સક્રિયકેન્દ્રો વિશે હું પહેલાં કહી ગયો છું તે બધાના જ્ઞાન
 આ સુષુપ્તિના માર્ગમાં આવેનાં છે એ કેન્દ્રોને યોગીઓ તેમની રૂપક-
 ભાષામાં ચક્ર અથવા પદ્મ કહે છે એમાં મૈથી નીચેનું ચક્ર સુષુપ્તિના
 છેક નીચલા ભાગમાં આવે છે, તેને મૂલાધાર ચક્ર કહે છે. ત્યારપછી
 સ્વાધિપાન, મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ, આજ્ઞા અને સૌથી ઉપરનાં બોધ
 રીની ટોચમાં આવેનું સદસાર અથવા મહાસદસપદ્મ કહેવાય છે.
 એમાંથી અત્યારે આપણને માત્ર બેનું જ કામ છે. એક મૈથી નીચેનું
 મૂલાધાર અને બીજું મૈથી ઉપરનું સદસાર સક્રિયતા લગાર જે સૌથી
 નીચેના ચક્રમાંથી પડી રહેતો છે તેને એવીને મૈથી ઉચેના સદ-
 સાર ચક્રસુધી લઈ જવાનો છે. યોગીઓનો અભિપ્રાય એવો છે કે
 મનુષ્યના શરીરમાં જે જે પ્રકારની સક્રિયતા રહેલી છે, તેમાં મૈથી
 એક ગણિત યોગ્ય છે. એ યોગ્યમનુ રથાન મસ્તિષ્કમાં છે, અને
 હરકોઈ મનુષ્યના માથામાં યોગ્યસૂતો સમુદાય જેમ વધારે તેમ
 તે વિશેષ જુદીમાન, પ્રતિભાગાલી તથા આત્મજગદી યુક્ત

હોય છે. એક માણસ ઘણીજ સુદર ભાષામાં ઘણાજ સુદર વિચારો જણાવે છે, તોપણ તે લોભના મન ઉપર અસર ઉપજતી શકતો નથી અને ધીમ માણસની ભાષા પણ પેલાના જોટલી મધુર નથી અને વિચાર પણ તેના જેવા સુદર હોતા નથી, તોપણ તેનું ભાષણ લોકોના ઉપર ભારે અસર ઉપજાવે છે એટલુંજ નહિ પણ તેના ક્ષયની, નેત્રની એકે એક દિલચાપ જાનુજ અમર કરે છે તેનું એકજ કારણ છે કે તેના માથામાં રહેલી ઓજસ શક્તિ વહાર નીચીને આ આશ્ચર્યજનક પરિણામ લાવે છે એ માણસ જે જે કામ કરે છે તેમાં આ મહાશક્તિનો વિકાસ જોવામાં આવે છે

મનુષ્યમાત્રમાં થોડા ઘણા પરિમાણમાં તો ઓજસ શક્તિ કુદરતી રીતેજ રહેલી છે શરીરમાં જે જે શક્તિઓ કામ કરે છે તેના ઉચામાં ઉચા વિકાસનું સ્વરૂપ તે ઓજમ એક વાત તમારે હમેશા સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે આ જગતમાંની અત્યેક પ્રકારની શક્તિઓ એક મૂળ શક્તિનુંજ રૂપાંતર માત્ર છે અને તેથી જે શક્તિ બાહ્ય જગતમાં વિદ્યુત અથવા સુળકરૂપે કાર્ય કરે છે, તે શક્તિને આબ્યતંગિક શક્તિના સ્વરૂપમાં પણ પવટાવી શકાય છે એવીજ રીતે શરીરમળને પણ ઓજમના રૂપમાં ફેરવી શકાય છે યોગીઓ કહે છે કે જે શક્તિ મનુષ્યના શરીરમાં કામક્રિયા અથવા કામ મનથી વિચારોના રૂપમાં રહેલી છે તેનો નિગ્રહ અને દમન કરવાથી વીર્યનું ઓજસ બની જાય છે એ શક્તિનું નિષામક મૂળધાર ચક્ર હોવાથી યોગીઓ તેના તરફ વિશેષ લક્ષ આપે છે શરીરમાં જે કામેત્પાદક શક્તિ રહેલી છે તેનું ઓજસ કરવાની યોગીઓની ઇચ્છા હોય છે જે સ્ત્રીપુરુષોએ મસવામનાને છૂતી છે તેઓજ પોતાના માથામાં ઓજસનો સયમ કરી શકે છે એટલાજ માટે તમામ દેશોમાં, તમામ ધર્મોમાં બ્રહ્મચર્યને હિયા પ્રકાગ્ના સાધનોમાં અગત્યનું સ્થાન અપાએતું છે દરેક મનુષ્ય જોઈ શકે છે કે કામ-ચિત્તરને તાબે થવાથી ધર્મભાવ, ચારિત્ર્યમળ અને માનસિક શક્તિઓ,

એ સર્વ દુર્બલ થાય છે એવાજ આટે જે જે ધર્મમાં મહાન ધર્મ
વીરો પ્રમટ થયા છે તે બધાના ઉપદેશોમાં અલયર્થ ઉપર વિશેષ ભાર
મૂકવામાં આવ્યો છે આજ કાગળને હીલે આજીવન અલયર્થ પાળનારા
માધુસાધીઓના સપ્રદાય પેતા થયા છે આટે મન વચન અને કર્મથી
અલયર્થનું પાલન કરવાની ધર્મીજ આરમ્ભકતા છે અલયર્થનો ભગ
કૃતા જમ્મને રાજયોગનો અભ્યાસ કરવાથી ભારે નુકમાન થાય છે એમાંથી
વશુને મગજના બાધિ અને ગાડપણુ પ્રાપ્ત થયાં છે એક બાલુએથી
લોભ અલયર્થનો ભગ કરીને અપવિત્ર હવન ગાળે અને બીજી બાલુ
એથી રાજયોગનો અભ્યાસ કરતા જાય એ રીતે યોગવિદ્યામાં આગળ
વધવાની આશાજ કેમ રાખી શકાય ?

અધ્યાય ૬ ટો-પ્રત્યાહાર અને ધારણા

પ્રાણાયામ સિદ્ધ થયા પછી પ્રત્યાહારનું સાધન કરવાનું કહેતું છે
કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે 'પ્રત્યાહાર' એટલે શી ક્રિયા ? પદાર્થનું જ્ઞાન આપ
ણું તેવી રીતે થાય છે એ તો તમે બધા જાણો છો આપણને બહારના
પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવનાર જે જે સાધનો છે તેમાં પ્રથમ ઇન્દ્રિયોના માર
ણાની ગરજ આગ્રહાર આપ નાક વગેરે બાહ્ય યંત્રો છે તેમના પછી
મગજના કેન્દ્રોની આરક્ષે કાર્ય કરનાર બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની પાછળ રહેલી
સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો અને ત્યાર પછી મન બધારે એ ત્રણેનો કોઈ બહારના
પદાર્થની માથે યોગ થાય છે ત્યારે આપણને તે પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે
પરંતુ મનને એકાગ્ર કરીને એકજ ઇન્દ્રિય ઉપર રિથર કરવાનું કામ ધણું
અઘરું છે, કારણ કે મન વિષયને આધીન બની ગયેલું છે

આપણે વારંવાર જોઈએ છીએ કે ઉપદેશ આપનારાઓ હમેશાં
ઉપદેશજ આપ્યા હરે છે કે - 'ચરિત્ર થાઓ' 'આધુર્યગિત થાઓ'

કદાચ દુનિયામાં એવું એક પણ જાળક નહિ હોય કે જેને “ ચોરી કરવી નહિ ” “ જૂઠું બોલવું નહિ ” એવી એવી શિખામણે દેવામાં આવી ન હોય પણ અસત્ય, ચોરી વગેરે દુર્ગુણોથી કેમ બચી જવું તેનો ઉપાય તેને મળે જતાવતું નથી એકના મ્હોડેથી ઉપદેશ દીધાથી શું વળે ? ચૌર્ણવૃત્તિને દમાવવાનો ઉપાય જ્યાસુધી તેને જતાવવામાં ન આવ્યો હોય ત્યાસુધી તે ચોરી કરતો કેવી રીતે અટકે ? આપણે તેને એ ખૂરી આદનમાંથી બચવાનો ઉપાય જતાવતા નથી અને “ ચોરી કરવી નહિ ” એવો શુષ્ક ઉપદેશજ આપ્યા કરીએ ઝીએ, પરંતુ જો કાંઈ તેને મનનો સંયમ કરવાનો ઉપાય જતાવે તોજ તેને વાસ્તવિક રીતે મદદ કરી કહેવાય અને તેને આપેલા ઉપદેશનો તે કાંઈક પણ લાભ ઉઠાવી શકે

આપણું મન જ્યારે ઇન્દ્રિયોના નામથી ઝોળખ તા જૂદા જૂદા શક્તિ કેન્દ્રોની સાથે યોગ કરે છે, ત્યારેજ બહાગના તેમજ આત્મિક કર્મ થઈ શકે છે દરેક માણસનું મન ઇન્દ્રિયોએ બંધવા અનિન્દ્રિયોએ જૂદા જૂદા શક્તિ કેન્દ્રોની સાથે જોડાયા વગર રહેતું નથી આથીજ મનુષ્યથી નાના પ્રમરના કુષ્કર્મ થઈ જાય છે અને અતે તેને કષ્ટ ભોગનું પડે છે જો મન ઉપર માણસનો પૂરેપૂરો કાબુ હોય તો તેને હાથે કદિ પણ પાપ કર્મ થઈ શકેજ નહિ એકવાર આપણું મન આપણા કમનમાં આવી ગયું એટલે પછી તે પોતાની મેળે જાનેદ્રિયો માથે જોડાતું નથી અને એમ થયું એટલે તમામ વિકારો અને ઇન્દ્રિયો મહેજે કાબુમાં આવી જાય ■ અહીં સુધી તો બધું સમજાય એવું છે પણ હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ પ્રમાણે થવું સલાહિત છે ખરું ? અવગત, તદ્દન સહ વિત્ત છે વર્તમાન સમયમાં પણ તમે તેનો કાંઈક આલાસ જોઈ શકો છો. શ્રદ્ધા ઉપગતીને વ્યાધિનું નિવારણ કરનારા માત્રિકા એવો ઉપદેશ આપે છે કે દુઃખ, કષ્ટ, પાપ એમાનું કાંઈ પણ છેજ નહિ એવી ભાવના કરો તેમની વિચારણાથી જોઈએ તેવી રુદ્રુટ અને ચોક્કસ નથી, તોપણ એટલું તો ખરું છે કે યોગવિદ્યાનો એક અંશ તેમની ઠોકરે ચડવાથી તેમને

હાય લાગી ગયો છે. જ્યારે જ્યારે પણ તેઓ દુઃખ, ક્લેશ ૫૦ કાંઈ છેત્ર નહિ એવી ભાવના કરાવીને દુઃખ ૪૦ દૂર કરવામાં સફળતા મેળવે છે, ત્યારે તેઓ ખરી રીતે એક પ્રકારનો પ્રત્યાહારજ શીખવે છે, કારણ કે તેઓ પોતાના+ વિધેયના મનને એટલે મુખી સમજ બનાવી દે છે કે ઇન્દ્રિયો દુઃખ, ક્લેશ પ્રત્યાદિનું સૂચન કરે તોપણ મન તે સૂચનાઓને પ્રત્યક્ષ કરતું નથી. વશીકરણ વિધાનો પ્રયોગ કરનારા (હિપ્નોટિઝમ કરનારા) પણ ઉપર કંઈ તેજ પ્રમાણે તેમની આસાઓના બળવડે પોતાના વિધેયમાં એક ભતનો અસ્વાભાવિક અને નુકમાનકારક પ્રત્યાહાર ઉત્પન્ન કરે છે. વશીકરણ કરનારાઓની આસાનો પ્રભાવ માત્ર રાગી શરીર અને નિર્જાળ મનવાળાં મનુષ્યો ઉપરજ પડે છે; અને તેમાં પણ * સ્થિર દૃષ્ટિ અથવા એવા ક્ષાધ ઉપાયવડે વિવેચના મનને વશ કરીને તેને કેવળ જડ, નિષ્ક્રિય ન બનાવી દેવામાં આવે ત્યાંમુખી વિવેચના મન ઉપર વિધાયકની આસાની કશી અસર થતી નથી.

જેઓ વશીકરણ કરે છે અથવા શ્રદ્ધાવડે 'આધિનું' નિવારણ કરે છે, તેઓ થોડા વખતને મારે પોતાના વિધેયનાં શક્તિકેન્દ્રોને વશ કરી લે છે. એ કાર્ય અત્યંત તિરસ્કારને પાત્ર છે; કારણ કે પરિણામે વિધેયની પાપમાત્રી થાય છે. પોતાનાજ સંકલ્પના બળથી શક્તિકેન્દ્રોને

+ જેના ઉપર પ્રાણવિનિમય ઇચ્છા પ્રયોગ કરવામાં આવે તે

* આ વિધાનુ રહસ્ય નીચે પ્રમાણે —

વિધાયક-પ્રયોગ કરનાર વિધેયને પોતાની સામે બેસાડી તેની નજર પોતાની આંખો સામે સ્થિર કરવાનું કહે છે ત્યારપછી તેને શિયિલ થવાની એટલે પોતાના શરીર તથા મનને તદ્દન દીવું બનાવવાની આજ્ઞા કરે છે આવી સ્થિતિમાં વિધેય આવી જાય એટલે વિધાયકની આજ્ઞાઓને તે પ્રત્યક્ષ કરે છે. વિધાયક કહેશે કે “આ તમારું છે તરવા માંડ” એટલે વિધેય જમીનને પાછી જુએ છે અને જમીનપર હાથપગ ધસી તરવાનો દેખાવ કરે છે. વિરેચના મનને નિષ્ક્રિય કરીને તેને પોતાની આસાને વશવર્તી કરતું એ આ વિધાનુ રહસ્ય છે.

અનુવાદક.

વશ કરાતાં હોય તો ધણું સારું; પરંતુ આમાં તો ખીજો માણસ તેના સંકલ્પના બળથી જાણે વિધેયની મગજ શક્તિને ફટકા મારી તેને બેશુદ્ધ કરી દેતો હોય તેવા પ્રકારની ક્રિયા થાય છે. પાણીદાર અને તેજી ધોડાની ગતિને લગામથી અથવા પોતાનાજ બાહુબળથી ન રોકતાં, ખીજને આપણી મદદે બોલાવીએ અને તે આવીને ધોડાના માથાપર લાટડીઓના ફટકા મારી મારીને તેને બેશુદ્ધ કરી નાખે, અને થોડીવાર સુધી શાંત રાખે, તેના જેવી સ્થિતિ વશીકરણ કરનારના વિધેયની થાય છે. જેમ જેમ તેના ઉપર વશીકરણ વિદ્યાના પ્રયોગ ઉપગઉપરી થતા જાય છે તેમ તેમ તેની માનસિક શક્તિનો ક્ષય થતો જાય છે, અને પોતાના મનને વશ કરવાની વાત તો બાલુએ રહી પણ તે પોતેજ શક્તિહીન, બુદ્ધિહીન અને હાડમાંસના લોચાજોરો બની જઈ અંતે દિરાનાશાળાનો રસ્તો લે છે.

આ ઉપરથી સર્વને સમજાવું હશે કે ખીજના મંદકલ્પના બળથી શક્તિકેન્દ્રોનો સંયમ કરાવવા જતાં નુકસાન પણ થાય છે, અને જે હેતુથી એ સંયમ કરાવવામા આવે છે તે હેતુ પણ સિદ્ધ થતો નથી. દરેક જીવનું આખરનું લક્ષ્ય મુક્તિ અથવા આધીનતા છે. ઇન્દ્રિયો અને મનના ઉપર પોતાનો અધિકાર એમાડવો, મન ત્યાં લઈ જાય ત્યાં લસ ડાઘ જવાની પરાધીનતામાથી છુટકારો મેળવવો, અને બાહ્ય તેમજ આંતર પ્રકૃતિ ઉપર પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવી; એજ મુક્તિનો અર્થ છે. ઉપર કહેલી ક્રિયાઓથી આમાંના એક પણ અર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. એટલુંજ નહિ પણ ખીજની ઇચ્છાશક્તિની અમર આપણા ઉપર મમે તે પ્રકારે થાય, કહી તે સીધી રીતે આપણી ઇન્દ્રિયોને તાબે કરી લે અથવા તો આપણા મનની એક પ્રકારની રોગી, નિષ્ક્રિય સ્થિતિ કરી દબને આપણી ઇન્દ્રિયોને પોતાના કમળમાં લઈ લે-પરંતુ તેનાથી આપણને મુક્તિ ન મળનાં આપણા ઉપર આપણી ચિત્તવૃત્તિનાં જે જે અધેનો છે, જે જે ચત મમયના કુમંસ્કરોથી આપણે જકામએલા છીએ

તેના અધનનો એક આટો, તેમની સાધનાનો એક અકોરો આ ક્રિયાથી હરોડો વધે છે તેટલામાટે હું તમને ચેતવું છું કે તમે કદિ પણ બીજાની ક્ષમ્બાશક્તિને તાબે ન ચલા, અથવા તો અન્યપણામાં તમારી ક્ષમ્બા-શક્તિનું બળ બીજા ઉપર અજમાવીને તેની પાશમાંથી તમારે હાથેજ ન કરતા અધનત, એ વાત ખરી છે કે ઘણા લોકોનાં મનને સારે રસ્તે વાળીને તેમને થોડા વખતને માટે છાલ આપી સદાય છે પણ બીજાના ઉપર પોતાની શક્તિનો પ્રયોગ કરવાથી અન્યપણે કેટલાએ સ્ત્રીપુરુષોના મનની સ્થિતિ જડ નિર્ધિય જેવી બની ગઈ છે. જ્યારે તેમના આત્માનું અસ્તિત્વ હુમ થઈ ગયું હોય તેવા તે નિર્જીવ બની ગયા છે એટલા માટે હું તમને ચેતવું છું કે જો કોઈ લોકોને અધમદા રાખવાનો ઉપ દેશ આવે છે, અથવા પોતાની ક્ષમ્બાશક્તિના બળથી લોકોને વશ કરીને પોતાની પાછળ ધસડે છે, તે અન્યપણે માનવતાતિને એક મોટામાં મોટું નુકસાન પહોંચાડે છે.

એટલા માટે તમે તમારી પોતાની શુદ્ધિનો અને મનોમજનો ઉપ યોગ કરો તમારા મન તથા શરીરને તમે પોતેજ વશ કરજો. એક વાત હમેશાં યાદ રાખજો કે તમે ત્યાગથી વ્યાધિમસ્ત ન હો ત્યાગથી તમારા મિત્રાય બીજા શેષ પણ આજુમના મનોમજની તમારા ઉપર અસર નહિ થઈ શકે, અને તમને અધમદા રાખવાનું કહેનાર ગમે તેવો મહા પુરુષ અથવા સાધુચરિત કહેવાતો હોય તોપણ તેનાથી દૂરજ રહેજો. દુનિયામાં બધા દેશોમાં નાચનારા, દૂદનારા અને ખરાડા પાડનારા લોકોના સમ્રાટ ભોવામાં આવે છે તેઓ નૃત્ય અને ગીત માટે આખ્યાન કરીને બીજાઓમાં એક પ્રકારનો ચેપ ફેલાવી દે છે. આવા લોકો પણ એક રીતે વશીકરણની મેલી વિદ્યાના પ્રયોગ કરનારાના જેવા છે. તીવ્ર વાજણીવાળાં માણસો ઉપર થોડા વખતને માટે તેઓ આશ્ચર્યકારક કાણુ મેળવી લે છે, અને ઘણાજ આસોસની વાત છે કે પરિજીમે તેઓ અનેક માનવ જાતિઓનું અધ પાન કરે છે. કોઈ પણ

વ્યક્તિ પોતાના મનોબળને શિથિલ બનાવીને બીજાના મનોબળની મદદથી સદાચરણી અને સચચી થાય તે કરતાં હવે તે દુરાચારીજ રહે, પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ અને મનોબળ ન ગુમાવે. ઉપર કહ્યા તેવા ધર્મોન્માદ વાળા માણસોનો હેતુ શુદ્ધ હોય તોપણ તેમને હાથે માનવજાતિને જે નુકસાન પહોંચુ છે, તેનો ખ્યાલ કરતા હૃદય ખિન્ન થઈ જાય છે. તેમને ખબર નથી કે તેમના સંગીત, ભજન અને નૃત્યની જાદુઈ અમઝી હોડામાં એકદમ આધ્યાત્મિકતાનું પૂર તો આવે છે, પણ તેમ થવાથી હોડા પોતે જડ, નિષ્ક્રિય અને રાક્ષિયન્ય બની જાય છે, અને એકવાર તેમને બીજાના મનોબળને વશ થવાની આદત પડી, તેમનું મન એક વાર નરમ અને મરકારાહી બની ગયું એટલે પછી તેઓને બીજાની સારી માડી ગમે તેવી આજ્ઞાઓને વશ થતાં વાર લાગતી નથી બીજાની અશુભ આજ્ઞાઓની-સૂચનાઓની સામે થવાની તેમનામાં શક્તિજ ગ્રહેતી નથી. હોડાના હૃદયનું પરિવર્તન કરાવવાની પોતાની અમર્યાદિત શક્તિ નોંધને, આ અજ્ઞાન મનુષ્યોનાં ચિત્ત પ્રકુલ્ય તો થાય છે અને તેઓ એમ પણ માને છે કે, અમુક આશ્રયવાસી દેવે તેમને કૃપા કરીને આ શક્તિની ખશિમ આપેલી છે, પરંતુ તેમને ગિયારાઓને ખબર નથી કે તેમણે માની લીધેલી એજ દિવ્ય શક્તિનો ઉપયોગ કરીને તેઓ ભવિષ્યમાં થનાર માનસિક અવનતિ, પાપાચરણ, ગાડપણ અને મૃત્યુના બીજ વાવી ગયા છે. એટલામાટે તમારી સ્વતંત્રતા, તમારું વ્યક્તિત્વ જેમાં ગુમાવવા પડે એવી કોઈની પણ અમરથી બહુજ સાવધાન રહેજો. એમાં કાંઈજ નોખમ રહેતું છે એમ મારી પેકે સમજી લઈને બનતે પ્રયત્ને તેનાથી દૂર ગ્રહેવા મથજો. જે માણસ પોતાની ધ્વજશક્તિથી પોતાના મનને શક્તિકેન્દ્રોની સાથે જોડી શકે છે, અથવા પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે તેમનાથી મનને અવગ કરી શકે છે, તેણેજ પ્રત્યાહારની ક્રિયા સિદ્ધ કરી કહેવાય “ પ્રત્યાહાર ” નો અર્થ “ પાછું વાળવું ” એવો થાય છે. તાત્પર્ય એ ■ કે મનની બહારની ગતિ રોકીને, ઈન્દ્રિયોના બંધનમાંથી

તેને મુક્ત કરીને તેને અંદર વાળી લેવું. આટલું કાષ્ટ કરી શકે તો તે અરેખરો ચારિત્ર્યવાન જની શકે અને મુક્તિના માર્ગમાં તેણે ધણી લાંબી મજલ કાપી કહેવાય. તેમ ન કરીએ ત્યાંસુધી આપણામાં અને યંત્રમાં કશો ભેદ નથી.

મનને વચ્ચ કરવાનું કામ ધણુંજ મુશ્કેલ છે. મનને ગાંડા વાંદરાની માથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. કાષ્ટ એક વાંદરો હશે. વાંદરાના સ્વભાવ અમાણે તેનો સ્વભાવ ધણેજ ચંચળ હતો. એની ચંચળતામાં જાણે કાષ્ટને ઉછુપ લાગી હોય તેમ કાષ્ટએ તેને દારૂ પાચે. એટલે તો તેની ચંચળતામાં કાંઈ મથા ન રહી. એવી સ્થિતિમાં તેને વીંછી કરડ્યો. માણસને વીંછી કરડે છે તો તે આખો દિવસ પજાડા માર્યા કરે છે ત્યારે આ વાંદરાની હાલતનું તો પૂછવું જ શું? અને આટલેથી ન અટકતાં તેના દુઃખમાં કાંઈ બાકી રહ્યું હોય તો તે પૂરૂ કરવા તેના શરીરમાં જૂતે પ્રવેશ કર્યો. હવે એ વાંદરાની બધાનક ચંચળતાનું વર્ણન મારે કયા શબ્દોમાં કરવું? ઉપર કયા તેવા વાંદરાની ચંચળતાની માથે મનુષ્યના મનની ચંચળતાની સરખામણી કરવામાં આવે છે. સ્વાભાવિક રીતેજ તે હમેશાં ચંચળ હોય છે. તેમાં તેને રાગ-તૃષ્ણારૂપી મદિરાનો નિશો ચડે છે એટલે તેની અસ્થિરતામાં ધણો વધારો થાય છે. રાગનો અધિકાર તેના ઉપર પૂરેપૂરો જામ્યા પછી બીજાઓનું સુખ જોઈને ઉત્પન્ન થતા દ્વેષ-અપ્રેમાદિ રૂપી વીંછી તેને કરડે છે અને પછી અદઃકારૂપી જૂત તેનામાં પ્રવેશ કરે છે, એટલે તે પોતાને ધણેજ મોટો માણસ ધારે છે. આવું ચંચળ મન-નેને વચ્ચ કરવાનું કામ કેટલું કાશ્યુ હશે તેનો તમે વિચાર કરો.

માટે મનનો સંયમ કરતાં ચિખવાનો પહેલો પાઠ એ છે કે થોડી વાર સુધી સુપડી પકડીને બેઠો રહેવું અને મન જ્યાં જાડે ત્યાં તેને જાડકવા દેવું. એ તો વાંદરાના જેવું છે એટલે ક્રિદાક્રિદા કર્યાજ કરવાનું, માટે એ જેટલું ફરે તેટલું તેને ફરવા દેવું. તમે માત્ર ધીગજાળી એની

પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કર્યા કરે. જ્ઞાન એ શક્તિસ્વરૂપ હોવાય છે અને તે સાચું છે. મન શું શું કરે છે એ તમે જ્યાંસુધી ન જાણો ત્યાંસુધી તમે તેને શબ્દમાં નહિ લાવી શકો. માટે પ્રથમ તો એને ફાવે તેમ ભટકવા દો. એથી કરીને કદાચ તમારી આગળ ધણું લયાનક અને બીલત્સ વિચારો તથા કલ્પનાઓ આવીને ઉભાં રહેશે. તમારું મન આવા દુષ્ટ વિચારો અને કલ્પનાઓમાં પણ ભ્રમણ કરી શકે છે એ જોઈને તમને ધણી નવાઈ લાગશે; પરંતુ આગળ જતાં તમે અનુભવથી જોઈ શકશો કે મનની આ બધી કૂદાકૂદ દરરોજ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. રોજરોજ તેની સ્થિરતામાં વધારો થતો તમને જણાશે. શરૂઆતના થોડાક મહિનાસુધી તમારા મનમાં હજારો વિચારો તરવરી આવશે, પણ જેમ જેમ વખત જતો જશે તેમ તેમ એ વિચારોની મજબા ધણીજ કમી થએલી તમને જણાશે. એમ કરતાં કરતાં બીજા કેટલાક મહિના વીસા પછી તે છેકજ ઓછા થઈ ગયા હશે, અને રખડી રજીણાને થોકેડું બાળક જેમ માના બોળામાં આવીને બેસી જાય તેમ તમારું અતિ ચંચળ મન પણ આખરે તમારે તાબે થઈ જશે. પણ આ સ્થિતિ લાવવાને માટે તમારે દરરોજ ધૈર્યસહિત અભ્યાસ કરવો પડશે. વરાળયંત્રને વરાળનો ધક્કો લાગે એટલે તે ચાલ્યા વગર રહેજ નહિ; તેવી રીતે આપણી સામે કોઈ પદાર્થ પડ્યો હોય તો આપણને તેનું જ્ઞાન થયા વગર રહેજ નહિ. હવે મનુષ્ય મપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે અને યંત્ર જેવો નથી એ સાબીત કરવામાટે આપણે બતાવી આપવું જોઈએ કે, વરાળ-યંત્ર જેમ વરાળને તાબે છે તેમ મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોને તાબે નથી. મનને એટલે સુધી તાબે કરવું જોઈએ કે આપણી રજા વગર તે કોઈ પણ પદાર્થની મધિ સંયુક્ત ન થાય. જેમ થાય તો પછી આપણી મામે કોઈ પદાર્થ પડ્યો હોય તોપણ જો આપણે મનને દર્શનેન્દ્રિયના કેન્દ્ર સાથે જોડાતું અટકાવીએ, તો આખા ઉઘાડી છતાં પણ આપણી નજરે તે પદાર્થ દેખાય નહિ. શ્રવણેન્દ્રિયના કેન્દ્રથી મનને અલગ કરી દેખાએ

તો કોઈ પણ જાતનો અવાજ આપણે કાને ન પડે આવા પ્રકારનો જે મનનો સમય તેણે નામ પ્રત્યાહાર છે આ કામ એક દિવસમાં સાધ્ય થઈ જાય એવું નથી. કદાચ વરસોસુધી પણ તેની પાછળ ધીર-મ્થી રોજ અભ્યાસ કરવો પડે.

પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થયા પછી “ધારણા” કરવાની હાલમાં આવે છે પ્રત્યાહારની ક્રિયા સંપૂર્ણ રીતે કરવાની શક્તિ આવે ત્યારપછી ધ્યાન જાતો અન્યાય શરૂ કરવો. “ધારણા” એટલે મનને શરીરની અંદરના અમુક ભાગમાં અથવા બહારના કોઈ પદાર્થમાં ધારણ કરવું અર્થાત્ સ્થાપિત કરવું. શરીરની અંદરના અમુક ભાગમાં સ્થાપિત કરવું એનો અર્થ એ છે કે, મનને શરીરના બીજા તમામ સ્થાનમાંથી અલગ કરીને બ્રહ્મપૂર્વકે શરીરના ચોક્કસ ભાગમાં સ્થિત કરી રાખવું. હાલમાં તરીકે હું મારા મનને મારા હાથમાં સ્થિત કરું તો તે વખતે તે શરીરના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં જવું ન જોઈએ તે વખતે મને એકના હાથ નુજ જાન રહે આ પ્રમાણે ચિત્ત એટલે ચેતનાઈતિ કોઈ મુકરર સ્થાન માંજ સ્થિત થઈ રહે એવી સ્થિતિને ધારણા કહે છે. ધારણાના અનેક પ્રકાર છે ધારણાનો અભ્યાસ કરતી વખતે મનનાની પણ મદદ લીધાથી વાજ થાય છે. ધારણા કે હૃદયના મધ્ય ભાગમાં એક મિન્ટુની ઉપર આપણે મનને ધારણ કરવાનું છે. હવે આ ક્રિયા ધણી ચારી કહેવાય. એ સિદ્ધ કરવાને સહેનાં ઉપાય એ છે કે, હૃદયની ઉપર એક તેજોમય દમ્બ છે એવી દૃષ્ટિ કરો, અને પછી ત્યાં આગળ મનને સ્થિત કરો. અથવા મરિતંકમાં જે સદસદસ કમલ છે તેને અત્યંત તેજસ્વી કે પીને ત્યાં ધારણા કરો. અથવા આગળ આપણે જાણી ગયા તે સુખાનુભાગ માંજ જે ચક્ર છે, તેમને તેજસ્વી રૂપીને ત્યાં મનને સ્થિત કરો.

યોગી સવાની ઇચ્છા રાખનારે હાલમાંજ અભ્યાસ તો કરતાજ રહેવું જોઈએ. બની શકે ત્યાંસુધી તેણે એકાંત સ્થાનમાંજ રહેવું જુદી જુદી પ્રકૃતિના માણસોના સદાસથી મનની અસ્થિતતા વધે છે.

અધ્યાય ૬ હો-મત્યાહાર અને વાન્ધા.

યોગીએ વાણીનો પણ સંયમ કરવો અર્થાત્ જોલવાનું જેમ અને તે થોડું રાખવું જહુ જોલ જોલ કરવાથી પણ મનની ચચળતા વધે છે યોગીએ ધણો પરિશ્રમ પણ ન કરવો કારણકે તેથી પણ મનનું ચાચલ્ય વધે છે આજો દિવસ સખત પરિશ્રમ કર્યા પછી મનનો સંયમ કરવાનું ખની શકેજ નહિ જેણે ઉપર કહ્યા તે ગદા નિમજો પાળનાનો દહ મકપ કર્યો હોય તેજ યોગી થઇ શકે યોગમા એવું અદ્વિત સામર્થ્ય મહેનુ છે કે તેના એક અંશ માત્રનું સેવન કર્યાથી ભારે લાભ થાય છે એમા હુકસાન તો પ્રાપ્તિ પણ થવાનું નથી દરેકને લાભ થનાર છે પહેલો લાભ તો એ છે કે જ્ઞાનતત્ત્વનો ક્ષોભ-મનનો ઉકળાટ શમી જશે, ચિત્તમા શાંતિ અને પ્રસન્નતા વ્યાપી જશે અને દરેક વસ્તુને સ્પર્શીતે જોવાની તથા સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થશે સ્વભાવમા શાંતિ આવી જશે અને તખીયત પણ ધણી સુધરી જશે કહર્મા જે કાંઈ કઈ શતા હશે તે નીકળી જઇ સ્વર ધણેજ મધુર થઇ જશે યોગાખ્યાસમા પ્રગતિ કર્યાની અનેક નિશાનીઓ છે તેમા સુદર તખીયત અને મધુર સ્વર એ બે મુખ્ય છે જેઓ વધારે પ્રયત્નસહિત માધનના કરતા જાય છે, તેમનામા ખીજા પણ લક્ષણો પ્રકી નીકળે છે કેાઇ વાર દૂરથી તેમને ઘટના ધ્વનિ જેવો અવાજ સલાજાય છે, કેાઇ વાર અનેક ઘટ નાદનો ધ્વનિ એકત્રિત થઇને એક સામગ્રે ધ્વનિ જ્ઞાનપર અથડાય છે યજી એ ઉપરાત અનૈકિક દ્રશ્યો પણ નજરે પડે છે આકાશમા ઝીણી ઝીણી પ્રકાશની ઠણીઓ દેખાય છે અને તે ધીમે ધીમે મોગી થતી ચાને છે આવા આવા અનુભવો તમને મગતા જાય તે જાણવું કે તમે યોગાખ્યાસમા સારી પ્રગતિ કરી છે જેમને યોગાખ્યાસ કરવોજ છે અને એ દિશામા મારો પરિશ્રમ લેવાની ઇચ્છા છે તેમણે આહારની વ્યવસ્થામા પણ કાળજી રાખવાની જરૂર છે ત્વરાથી પ્રગતિ કરવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે માત્ર દૂધ વગેરેના માદ્ય આહાર ઉપગજ દેનું જોઇએ પણ શેજના આહારમા ફરકાર ન કરવો પડે અને મનની

એકામના પણ વધતી ચાલે, જેવી રીતની ધીમી પ્રગતિ કંગાની જેમની
દુઃખ દોષ, તેમણે પણ અતિ આદાર તો નજ કરવો.

યોમાન્માસુમા સારી પ્રગતિ થવા પડી શરીરનું બધારણ એવું
સુદૃઢ બની જાય છે કે, આદારમાં નહિ જેવી અનિશ્ચિતતાથી પણ
આખા શરીરની સ્વચ્ચતામા ભગ ચાલે છે માટે જેમને આ દિશામા
જાણી પ્રગતિ કરતી દોષ તેમણે ખોગાકની ખામતમાં બદલ સાવધાન
રહેવું. મન હિત સંપૂર્ણ કાણુ આવી થયો ન હોય ત્યાંમુધી એક
કાળીઓ પણ વધારે ખરાબ જવાથી આખા શરીરમનમાં ગતગત
મની રહે છે તમે અનુભવથી જોઈ શકો કે ત્યારે તમે મનને એકામ
કંગાનો આગલ કરીશ ત્યારે એક ટાકણી જેવી નજની ચીજ પડે તો
પણ જાણે મોટો ધડાકો થયો હોય એવું મનમાં થવા લાગશે જેમ
જેમ દુઃખિયોની સુદૃઢતા વધતી જશે તેમ તેમ સુદૃઢ અને તેનાથીએ
સુદૃઢ અનુભવે થવા લાગશે આ બધી અવસ્થાઓમાથી યોગવિદ્ય ના
અન્ધારીએ પમાર થવાતું છે, અને જે કાષ્ઠખત રાખીને સનન પ્રપત્ત
કર્તા કરશે તેને અવસ્થ તેમા સુદૃઢતા મળશે વાદવિવાદ અને બીજી
જે જે પ્રવૃત્તિથી ચિત્ત બ્યથ થાય, તે સર્વનો તેમણે સર્વથા ત્યાગ કરવો
જોઈએ ખાલી જુદીનીજ સામારી કર્યા કરવાથી તો હિતકુ તુષ્ટાનજ
થાય છે, ચિત્તની ચાન્તિનો એથી ભગ થાય છે અને મનની ચચગતા
વધી પડે છે માટે મિથ્યા બકવાદ છોડી દેવો. પુનઃકો પણ જેમતો
આત્મમાકાતકાર કર્યો હોય એવા પુન્યોનાંજ વાંચવાં.

કાણુ માજ્ઞીના જેવા થાઓ. હિદમાં એક મુદર લોકસ્થા કહેવાય
છે કે, સ્વાતિ નદ્યમા જ્યારે વરમાદ પડે છે ત્યારે વરમાદના પાણીનું
એકાદ ટીપુ કાણુ માજ્ઞીના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે અને તેનું મોતી
બધાય છે. કાણુ માજ્ઞીને આ વાનની ખગર હોય તેમ તે પણ સ્વાતિ
નદ્ય ભેમે એટલે પાણીની સપાળી ઉપર આવે છે અને વરમાદનું ટીપુ
શીલી લેવાની અગુન્તાપૂર્વક રાહ જુએ છે મોઢામાં રહિત એક ટીપુ

પડયુ એટલે તરતજ માછલીઓ પોતપોતાનાં કાટવાબધ કરીને, કુમ
મારી સમુદ્રને તળીએ બેસી જાય છે અને પછી ત્યાં વગમાદના પીપાનુ
મોતી બની ગ્હે છે આપણે પણ તેના જેવાજ થયુ જોઈએ પ્રથમ
ગુરુનો ઉપદેશ શ્રવણ કરવો પછી તેને બગમગ મમગ તેવો અતેત્યાર
પછી તમામ વિક્ષેપોને દૂર ફેંકી દઈને જાણ જગત તમ્ આખ મીચીને,
જો પરમ મત્ય આપણામા રહેતુ છે તેનો વિકાસ કરવા પાછળ મડી
જયુ એકાદ નવો વિચાર જાણુમા આવના તેનાપગ મોહિત થયુ અને
ચોડા દિવસ પછી ખીજે વિચાર જાણુમા આવતા તેના પર આમકત થયુ
એમ કરવામા શક્તિની ફાગટ બરમાદી થાય છે અને સાધનના માર્ગમા
વિધ આવે છે, માટે એક વિચાર મહણ કરો અને તે પ્રમાણે અનુભવ
કરતા થાઓ એમ કરતા કરતા જ્યારે તેની ઉત્તી સ્થિતિએ પહોંચો
ત્યારેજ તેને છોડજો જે મનુષ્ય એકજ સત્યની પાછળ માડોતુર બની
જાય છે, તેજ સત્યનો પ્રકાશ પામે છે અહીં એક બચકુ ભરે અને
ખીજે ઠેમણે નીચુ બચકુ ભરે, એવા જનવરતુ ચેટ લગતુ નથી તેમ
ધડીમા એક માર્ગ અને ધડીમા ખીજે માર્ગ પકડે તે કદિ સિદ્ધિ પામનો
નથી ધણુ તો જ્ઞાનતત્ત્વોને એક રીતે ઉત્તેજિત કરીને તે કાષ્ઠ આનદ
આખી રાકે પણ એથી વિશેષ કાષ્ઠજ નહિ. તેઓ હમેશને માગે પ્રકૃતિના
ગુનામના ગુનામજ રહેવાના ધન્દિયાતીત પ્રેશમા જવાનુ મામર્થ તેમ
નામા કદિ પણ નહિજ પ્રગટે

જેમને ખરેખરા યોગી થવાની દૃઢ ધૃષ્ઠા હોય, તેમણે આ જાણી
યજી અને પેતુ શિખી લઈ એવી લોલુપતા છોડી દેવી જોઈએ જે
ભાવના અને આદર્શને મહણ કરે તેનીજ પાછળ તમારાં તમામ
બગ તથા મમયને ચોજી દો

હમેશા તેનાજ વિચારો અને પ્રયત્નમા લાગેલા ગ્હે સ્વપ્નમા પણ
તમને એનો એ / વિચાર આવે એવા તેની માથે એકતાન ચક્ર જાઓ
તમારે મમજ, સ્નાયુઓ-અને ગ્જેગ જમ એ એ / ભાવનાથી ત-

જોગ બની જાય એ સિવાયના બીજા તમામ વિચારોને તમારા મન માંથી દહાડી નાખો મિત્તિ મેગવવાનો આ એક જ ઉપાય છે અને જે મહાત્માઓ, સાધુ પુરુષો યદ્યપિ જ્યાં છે તે એ રીતે જ યદ્યપિ જે જન્મતમાં આમોદાનની માફક વાગેતું અને સામનેતું મોટેથી બોલી જનાર થયા છે આપણે તો કૃતાર્થ જ થવું હોય અને બીજાઓનો પણ ઉદ્ધાર કરવો હોય તો એવી ઉપલક્ષીયા બાબતો અને રીતો છોડી દેને સત્યની રોધમાં એમનિષ્ઠાથી ઉંડા ઉતરી જવું જોઈએ. આ રસ્તે આમળ વધવાનું પહેતું જ પગથીયું એ છે કે, મનને જરા પણ વ્યગ્ર ન થવા દેવું, અને જેમની સાથે વાતચીત કરવાથી અને જેમના સમાગમથી મન ચલ્યજ અને વ્યગ્ર થાય એમ દોષ તેમને મન છોડી દેવો અમુક માણુઓ અમુક જગ્યાઓ અને અમુક જોગક તન્દ્ર સ્વાભાવિક રીતે જ આવા અભ્યાસીને અણુમતો આવે છે અને તેણે તે સર્વનો ત્યાગ કરવો જેમને ઉચ્ચામાં ઉચ્ચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઉમેદ હોય તેમણે તો માનવમજાજની સમતનો ત્યાગ કરીને કેવળ એકલા જ રહેવું જોઈએ ખૂબ કઠોર પરિશ્રમ કરે અને માધનાના માર્ગમાં આમળ ને આમળ વધ્યા જાઓ. પરિણામની પરવા ન કરતા જો તમે દિગ્મતમેર દડતાથી મડ્યા રહેશો તો જ મિત્તિનામાં પણ મપૂર્ણ યોગ મિત્તિ પ્રાપ્ત કરીને કૃતાર્થ થઈ જતો. પણ જેમનું સાધન અતિ અત્ય છે અને ધરીમાં અહીં અને ધરીમાં ત્રીજી દિશાએ એમ જેઓ વલખા માર્યા કરે છે, તેઓ કદિ પણ જિનતિ સાધી શકતા નથી માત્ર ઉપદેશ જ આપવાના કન્વાથી શો લાભ ? જેઓ તમોગુણથી ભરપૂર છે, અજ્ઞાન છે, આગસુ છે, જેમનું મન એક વિષયમાં સ્થિર થઈ શકતું નથી, જેઓ ગમ્મતની ખાતર નવીનતા શોધતા કરે છે અને નવા નવા વિષયો પાછળ રોકે છે, તેમને માટે તો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન જેવી અરહુત વસ્તુઓ પણ માત્ર જુદીનાં રમકડાં જેવી-ગમ્મતનાજ માધનરૂપ છે તેમ નામાં માધના કન્વાનું જગ્ન હોતું નથી મડળા રહેવા જેટલું ચિ વપાવું

નથી તેઓ ધર્મ સમધી ઉત્તમ વ્યાખ્યાન આમળીને કહે છે કે, વાહ ! વાહ ! બહુ મગનું છે પણ ઘેર જમને મધુએ ભૂથી જાય છે મિદ્ધિ મેગવ નાગમા તો પ્રયત્ન પ્રયત્ન અને પર્વત જેવી દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ હોવા નોંધએ તે તો એમજ કહે કે “ મારે તો એને માટેજ જીવવું છે અને એનેજ માટે મરવું છે ”

અતરાયો મહામાગર જેટલા હશે તોપણ તેને હું હેવડે ઓળંગી જવાનો અને વિતો પર્વત જેવડાં હશે તોપણ તેના ચૂરેચૂરા થઇ જવાના તમે પણ એવુંજ મનોનગ કળવજો, આવી દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ પ્રાપ્ત કરજો અને ખૂબ પરિશ્રમ કરજો, અને તેમ કરજો એટલે તમે જરૂર પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરશો.

અધ્યાય ૭ મો-ધ્યાન અને સમાધિ

અત્યાર સુધીમા આપણે રાજયોગના ખરેખરા-અહરના અગ મિવાય માફીના બીજા અંગેનું વિવેચન કરી ગયા હવે રાજયોગના જે મુખ્ય અગ માફી રજા છે તેનું લક્ષ્ય પૂર્ણ એકાગ્રતાની પ્રાપ્તિ છે, અને આખા રાજયોગનું મુખ્ય લક્ષણ પણ એજ છે એમ કહેવામા પણ ખોટું નથી આપણે જાણીએ છીએ કે મનુષ્યજાતિને જે કાંઈ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જેને આપણે શુદ્ધિજન્ય જ્ઞાન કહીએ છીએ, તે અહ ભાવને અધીન છે અર્થાત્ જ્ઞાનને મહજ્જુ ટરનાર અને મને અમુક વિષયનું જ્ઞાન છે એમ માનનાર આપણામા રહેનો અહ ભાવજ છે મારી સામે આ મેજ પડ્યું છે તેનું મને જ્ઞાન થાય છે તમે મારી સામે બેસો છો તેનું મને જ્ઞાન થાય છે, એ પ્રમાણે મને બીજી બધી વસ્તુઓના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે તમે અહીં છો, મેજ અહીં છે અને બીજી અને- વસ્તુઓ જેમને હું નોંધ શકું છું, માલગી શકું છું અથવા જેનો અનુભવ લઇ શકું છું તે મર્વ વિરેનું જ્ઞાન મારામા રહેના અહ ભાવને વધને થાય છે પરંતુ

બીજા બાજુએ એમ પણ જોવામાં આવે છે કે, મારા સરીરની અંદર રહેલી અનેક વસ્તુઓ મને જરાએ જ્ઞાન થતુ નથી. સરીરની અંદરના ભાગનાં યંત્રો, મગજના નાના પ્રકારના ચંદ્ર એ સર્વથી કાંઈને કશું-એ જ્ઞાન હોતુ નથી.

હું એ-જ બાઈ છું તેનું મને જ્ઞાન હોય છે, પણ તે બન્નમાંથી એક તરફને હું જોતો છું છું તેનું મને જ્ઞાન હોતુ નથી. એ બોરા-કમાંથી રૂધિર જને છે તે પણ મારી જાણમાં આવતુ નથી. વળી એ રૂધિરદ્વારા સરીરનાં જુદાં જુદાં અવયવોને જગ મને છે તેની પણ મને ખબર હોતી નથી. પણ તે જતાં આ જમી કિયાઓ કુ કું છું એ વાતની તો ના પાડી શકાય એમ નથી, કારણ કે જેટલી કિયાઓ સાથે છે તે દરેક કિયા દો એક એક કરી જુદો જુદો જણીએ તો તો મારા સરીરમાં ત્રીસ પંચીસ છોકો હોવા જોઈએ, પરંતુ તેમ તો છે-જ નહિ.

પરંતુ એ જમી કિયાઓ કુ જ કું છું અને બીજી કાંઈ નહિ તેની સાક્ષિતી મુ' કાં એમ કહેવો કે માઈ કામ તો માત્ર બોરાક લેવાતુ જ છે અને તેને પચાસનાર તથા તેના રમચડે સરીરનાં એક કરનાર તો બીજો કાઈ હોવો જોઈએ. પણ એવી દલીલ હવે નમે એમ નથી, કારણ કે જે જે કાર્યો આપણાથી અજાણપણે થાય છે તે જમાં એ આપણે ઇન્જનપૂર્વક અને આપણને ખબર પડે તેવી રીતે પણ આપણે કરી રહીએ તેમ છીએ એમ સાક્ષિત થઈ ચૂક્યું છે. ઇખલા તરીકે આપણા ઉદયનું થતુ અપોચપચ વાત્સા કં છે અને એમાં આપણે કાંઈ જાતની મદદ આપના નથી, પણ અભ્યાસ કરતાં કરતાં મનુષ્યને એવી દક્ષિણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે પોતાના ઉદયની રતિ હિનાવળી તથા ધીમી કરી દે છે, અથવા ગરજમાં આવે તો તે તેને એકદમ જાગે પણ કરી રાકે છે આ પ્રમાણે સરીરનાં એકેક ભાગને અભ્યાસદ્વારા કાનુમાં લાવી રાકાય છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે જે જે કાર્યો આપણાથી અજાણપણે થાય છે તેના પણ કર્તા તો આપણે જ છીએ, માત્ર

તેની આપણને ખબર પડતી નથી આ ઉપરથી સમજાશે કે મનુષ્યનું મન બે અવસ્થાઓમાં કામ કરે છે પહેલી અવસ્થા જ્ઞાનની કહેવાય છે એનું તાત્પર્ય એ છે કે જે જે કાર્યો કરતી વખતે આપણને કર્તાપણાનું જ્ઞાન રહે છે, તે બધા જ્ઞાનની અવસ્થામાં થાય છે, અને જે જે કાર્યો કરતી વખતે આપણને કર્તાપણાનું જ્ઞાન નથી હોતું તે બધા અજ્ઞાનની ભૂમિકામાં થાય છે

પણ આ બે અવસ્થાઓમાં કાંઈ બધી ભૂમિકાઓનો સમાવેશ થતો નથી એ ખેના કરતા વધારે ઉચ્ચ-જ્ઞાનથી પર ભૂમિકામાં પણ મન પ્રવેશ કરી શકે છે અજ્ઞાનની ભૂમિકા જેટલી જ્ઞાનની ભૂમિકાથી નીચી છે, તેટલીજ જ્ઞાનભૂમિકા જ્ઞાનાતીત ભૂમિકા કરતા નીચી છે એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ખરી પરંતુ તેમાં અહ ભાવ હોતો નથી અહ ભાવ તો માત્ર વચની ભૂમિકામાં જ રહેયો છે એ અહ ભાવની સીમાથી ઉપની

મજ નીચથી અવસ્થાઓમાં અહ ભાવ હોતો નથી જ્યારે મન જ્ઞાનની -અહ ભાવની ભૂમિકાથી ઉપરના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે એ અવસ્થાને “મમાનિ” અથવા પૂર્ણ ચૈતન્ય કે જ્ઞાનાતીત સ્થિતિ કહે છે સવાન એ થાય છે કે સમાધિની સ્થિતિમાં અહ ભાવ હોતો નથી ત્યારે મમાધિસ્થ મનુષ્ય જ્ઞાનથી ઉચી ભૂમિકામાં જવાને બદલે નીચી ભૂમિકામાં જતો નથી એની ખાતરી શી? કારણ કે એક ભૂમિકામાં અહ ભાવ રહી શકતો નથી એનો જવાબ એટલેજ છે કે અમુક મનુષ્ય જ્ઞાનથી ઉચી ભૂમિકામાં ગયો છે કે નીચી ભૂમિકામાં ગયો છે, તેનો નિર્ણય તેના કામનું પરિણામ જોઈને કહી શકાય છે જ્યારે કોઈ મનુષ્ય ગાઢ નિદ્રામાં પડે છે ત્યારે તે જ્ઞાનભૂમિકાથી નીચેના પ્રદેશમાં દાખલ થાય છે તેને ખમ્ પડ્યા વિના પણ તેનું શરીર તો કામ કરતું જ હોય છે જેમકે શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા અને જરૂર પડે શરીરના અવયવોને હલાવવાની ક્રિયા પણ ચાલુ જ રહે છે, એ બધાંએ કાર્યોમાં લેશ માત્ર પણ અહ ભાવ એટલે કર્તાપણાનો ભાવ હોતો નથી, પણ જ્યારે તે ઉદ્ધર્મથી જાગે છે ત્યારે

ઉપવા પહેલાં તેનામા જોટલુ જ્ઞાન હતુ તેટલુ જ નામવા પડી
પણ જોવામા આવે છે એના જ્ઞાનમા કશોજ પધારો થયેયો જણાવો
નથી. પ્રકાશ જોવામા નથી આવતો. ત્યારે સમાધિરમ્ય મનુષ્ય સમધિ
પ્રવેશની પૂર્વે અનાની હોય છે, તે સમાધિમાથી ઉત્થાન થવા પડી
મહાજ્ઞાની બની રહે છે

હવે એ બેઉ અવસ્થાઓ વચ્ચે જાતરો જાયો તદ્દાવન હોવાનુ
કારણ શુ ? એક સ્થિતિમાથી મનુષ્ય જોવો હતો તેવો ને તેવોજ પાડો
આવે છે અને બીજી સ્થિતિમાથી તે જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ પામીને મહા
સાધુ પદમળા અમવા સિંહ પુરુષ બનીને મહાર નીકરે છે તેના સ્વભા
વમા ક્યારે પરિવર્તન થયેયુ દેખાય છે તેના જીવન ઉપર નવીન પ્રકાશ
પડ્યો હોય છે અને તે નવીન સ્વરૂપજ ધારણ કરે છે બેઉ સ્થિતિના
પરિણામમા આવડુ મોટુ અંતર છે પરિણુ મ જુદા હોય તો તેના
કારણ પણ જુદાજ હોવા જોઈએ જે જ્ઞાનના પ્રકાશનો અનુભવ પેમા
મનુષ્યને સમાધિમા થયો તે જ્ઞાન જ્ઞાન પ્રમાણમાં મન-બુદ્ધિવડે પ્રાપ્ત
થતા જ્ઞાન કરતા ધણા ઉંચા પ્રકારનુ છે એ જ્ઞાન જે જ્ઞાન નીત અધિક
માધી પ્રાપ્ત થાય છે તેનુ બીજુ નામ સમાધિ છે

આ પ્રમાણે મે તમને સમાધિનુ સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં સમજાવુ હવે
આપણા જીવનમાં એ મમાધિની ઉપયોગિતા શી છે ? તેના વિચાર
કરીએ આપણુ મન, જે જે કામ જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે તેનુ અર્પણ
આપણી જુદિનુ કાર્યક્ષેત્ર જલ્દન માંડુ છે મનુષ્યની જુદિ એક કુદ
કુડાળામાજ મતિ કરી શકે છે એ સીમાની પેલી મેર તે જાલ સંખી
નથી. તે છતાં જે પન્થ તરવને મનુષ્ય ધણજ મુશ્કવાન માને છે તેનુ
સ્થાન જુદિના એ સાંકડા કુડાળાની પેલી બાજુએ છે આત્મા જિવિ
નાશી છે કે નહિ હિંમરનુ અસ્તિત્વ સનુ છે કે મિથ્યા, આ અધિય
વિષયો નિષ્પતા, ૫ મત નસ્વરૂપ શાસ્ત્ર છે કે નહિ, એવા એવા અને
મહાપ્રશ્નો જુદિથી આપે. પ્રવેશના છે મનુષ્યની જુદિ એના જીવ

આપી શકતી નથી શુદ્ધિ કહે છે કે “હું તો અચ્ચેવાદી છું છે એમ પણ કહી શકવાની નથી અને નથી એમ પણ કહી શકીશ નહિ” છતાં પણ એ પ્રશ્નોના ઉત્તર મનુષ્યને ધણા જરૂરના તો છેજ એમના સતોષમારક ઉત્તર મળ્યા વગર મનુષ્ય-જીવનજ અસાજ જેવું થઈ જાય છે તમામ નૈતિક સિદ્ધાંતો, મનુષ્યના મનમાં ઉદ્ભવતી નૈતિક વૃત્તિઓ અને મનુષ્ય સ્વભાવમાં જે કાંઈ સુદર અને જળીર છે તે સર્વનો આધાર શુદ્ધિની પેલીમેરના પ્રદેશમાંથી જે ઉત્તર મળ્યા છે તેનાજ ઉપર ગ્રહેલો છે માટે આ બધા પ્રશ્નોની યથાયોગ્ય મીમાંસા થયા વગર મનુષ્યજીવન શુદ્ધ અને પશુતુલ્યજ બની જાય જે જીવનની અવધ, આપણે જોઈએ છીએ તેટલી અપ્રમાણનીજ હોય, અને જગત અમુક પરમાણુઓના આકર્ષક સંયોગથીજ બનેલું હોય, તો પછી બીજા ઉપર ઉપકાર કરવાનું મારે શું પ્રયોજન ? દયા, ન્યાયપરાયણતા અને બહુભાવનું જગતમાં કામજ શું છે ? એમજ હોય તો મારી મરજીમાં આવે તેમ વર્તવું અને આનંદ કરવો એજ મારે કર્તવ્ય રહ્યું જે લવિષ્યનું જીવન મિથ્યા વાદજ હોય, મરણ પછી પણ જીવતા રહેવાની આશાજ ન હોય, તો પછી મારા લાભ ઉપર પ્રેમ રાખવાને બદલે તેના ગળા ઉપર છરી ફેરવું તોપણ શું ? આ દૃશ્ય જગતની પેલી પાર કાંઈ હોયજ નહિ, જે મુક્તિ એ સ્વપ્નવતજ હોય, જે જગતમાં કેટલાક જડ અને કરોર નિયમોનું સામ્રાજ્ય હોય, તો પછી આપણું તો કર્તવ્ય છે કે જેમ બને તેમ આ જીવનમાં સુખભોગ કરવો વર્તમાન સમયમાં “ઉપયોગવાદ” નામનો એક નૈતિક દર્શનનો સપ્રદાય જોવામાં આવે છે તેનો મત એ છે કે વધારેમાં વધારે માણસોને ધણામાં ધણું સુખ થાય એજ નીતિનો પાયો હોવો જોઈએ પણ “જો હકીકત ઉપર પ્રભાવેજ હોય તો તેમને આપણે પૂછીશું કે શામાટે અમે એ તમારો સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ ?” જે મને પોતાને સુખ થવાને ખાતર વધારેમાં વધારે માણસોને ધણામાં ધણું દુઃખ દેવું પડે તોપણ શા માટે ન દઉં ? ઉપયોગવાદીઓ આનો

શો ઉત્તર આપી શકશે ? અમુક કૃત્ય સાર છે કે નહીં, તે મારે કેવીરીતે જાણવું ? મારામાં ગ્રહેલી સુખ ભેગવવાની વાસનાથી હું કામ કરવાને પ્રેરાઉં છું એ વાસનાથી પ્રેરાઈને તેને તૃપ્ત કરવાના ઉપાય શોધું છું એ મારો સ્વભાવ છે આથી વધારે હું કાંઈ જાણતો નથી. મને અમુક અભિનાયાઓ છે મારે તેને તૃપ્ત કરવી છે. તેમાં બીજાને શું ? બીજાને તેમાં શામાટે હરખત કરે ? મનુષ્યજીવનને સમર્થતા મહાન સત્યો, જેમકે નીતિ, આત્માનુ અમરત્વ, ઈશ્વર, પ્રેમ, બહુભાવ, સાધુતા અને એ મર્વ ઉપરાંત નિસ્વાર્થપરાયણતા, એ બધાં મહાસત્યો આપણને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયાં ?

સમમ નીતિસાત્ત્વ, મનુષ્યનાં તમામ કાર્યો અને વિચારસૃષ્ટિ એકજ ભાવનાના પાયા ઉપર અવલંબી રહેલા છે, અને તે ભાવના નિસ્વાર્થ-પરાયણતા છે મનુષ્યજીવનની સાથે સળધે ધરાવતી તમામ ભાવનાઓને 'નિસ્વાર્થપરાયણતા' એટલા એક શબ્દમાત્ર દર્શાવી શકાય છે માત્ર પૂછશે કે "મારે નિસ્વાર્થ થવું જોઈએ તેનું કારણ શું ?" નિસ્વાર્થતાનું પ્રયોજન શું છે ? અથવા મારે નિસ્વાર્થ થવું હોય તો તેટલું મનોબળ, આધ્યાત્મિક બળ મારે કેવી પાસેથી પ્રાપ્ત કરવું ? તમે કહેા છો કે "અમે ઉપયોગવાદી છીએ," "અમે શુદ્ધિવાદી છીએ," પણ તમારા ઉપયોગવાદ મને મનોબળગ્રંથ કરજી નહિ જતારી શકે તો હું ક્ષીણ કે તમે શુદ્ધિવાદી નથી પણ તેથી વિપરીત છો મારે સ્વાર્થ શા માટે ન થવું તેનું મને કારણ જણાવો અવગત, નિસ્વાર્થતાની ભાવના કવિતાની દૃષ્ટિએ બહુ સુંદર છે, પણ કવિતા એ કાંઈ દલીલ નથી મારે તો નર્થ કરજી જોઈએ. શામાટે મારે નિસ્વાર્થ થવું ? શામાટે મારે સાધુચરિત થવું ? અમુક માણસો કહે છે માટે એમ કરવું જોઈએ એવી દલીલ મારી આગળ નહિ ચાલે હું નિસ્વાર્થ થાઉં એમા મને લાલ શો ? ઉપયોગવાદ એટલે ધણામા ધણુ દિત, તો હું ખીશ કે મારું ધણામા ધણુ દિત અથવા સુખ તો મારો સ્વાર્થ માધવામાં છે

ખીજને છીને તેનું સર્વસ્વ ધન હરણ કરી લેવાથી મને વધારે મુખ મળતું હોય તો મારે તેમ શા માટે ન કરવું ? ઉપયોગવાદીઓ આ મવા-લનો શો જવાબ આપી શકશે ? વાસ્તવિક રીતે તેઓ એનો સતોષકરક ઉત્તર આપીજ શકતા નથી.

હવે એ પ્રશ્નોનો સત્ય જવાબ એ છે કે આ દસ્ય જગત એક અનત વિશ્વસમુદ્રનું એક મિન્દુ છે એક અનત માંકળનો નાનકડો અંકડો છે જેમણે જગતમા નિસ્વાર્થતાનો પ્રચાર કર્યો છે, મનુષ્યજાતિને એનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તેમને ઉપર કહેવા તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થઈ હશે ? આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે એ મહાજાતજ્ઞાન અર્થાત્ કુદરતી રીતે જન્મની સાથેજ મળેલું જ્ઞાન નથી પણ પક્ષીઓમા મહા જાતજ્ઞાન મારી પેઠે છે તેમને આ તત્ત્વની ખબર નથી વાર, એકથી સુદ્ધિવડે વિચાર કરતાં કરતાં પણ આ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી -આમાનું એક લેશ માત્ર પણ જાણી શકાયું નથી. ત્યારે આ જ્ઞાન આનું ક્યાંથી ?

ઇતિહાસ કહે છે કે જગતના તમામ ધર્મપ્રચારકો અને ધર્મશિક્ષકો એક વાત તો વગર અપવાદે જાહેર કરતા આન્યા છે કે, અમે આ મહાન સત્યો જગતથી પેલી મેરના પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત કર્યા છે કેટલાકને એ સત્યની પ્રાપ્તિ થએની હોવા છતાં એ સત્ય ક્યાંથી મળ્યું તેની પૂરી ખબર ન હતી એ વાત સાચી છે દાખલા તરીકે એક મહાત્મા કહે છે કે "સ્વર્ગમાંથી એક દેવગણ પાખોવાળી મનુષ્યાકૃતિ ધારણ કરીને મારી પામે આન્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, હે માનવી 'સાલજી, આ ખુદનો પેગામ' અન્ય મહાપુરુષ કહે છે કે તેજસ્વી આકૃતિવાળો એક દેવ આવીને મને આ સત્ય સમજાવી ગયો ત્રીજો કહે છે કે મને સ્વપ્નાવસ્થામા માગ દોષ સ્વર્ગવાસી પિતૃઓ આવીને મને અમુક જ્ઞાન આપ્યું આ ઉપરાંત તેઓ વિશેષ કંઈ કહી શકતા નથી પણ તેમના કથનમાંથી એક મામાન્ય

સિદ્ધાંત આપણે તારતી ચાકીએ છીએ કે, તેમને આ જ્ઞાન એકલી જુદી-વડે વિચાર કરતાં કરતાં મન્યું નથી, પણ જગતથી પેલી પદ્મના અતીન્દ્રિય પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત થયું છે.

હવે એ વિષે યોગદાતા શું કહે છે તે જોઈએ. યોગદાતા કહે છે કે આ જ્ઞાન જુદીથી પેલી પદ્મના પ્રદેશમાંથી મન્યું, એમ ને પેલા મહાત્માએ કહી ગયા છે એ વાત સત્ય છે: પણ સાથે એટલું પણ ઉમેરે છે કે એ જ્ઞાન બીજે કોઈ દેહાણેથી નહિ પણ તેમની અંદરથીજ પ્રાપ્ત થયેલું છે.

યોગવિદ્યા કહે છે કે અંતઃકરણની પોતાનીજ એક ચોક્કસ ઉચ્ચ અવસ્થા છે કે જે અવસ્થામાં તે જુદી અને અહંભાવની પેલી પદ્મ દંડિયાનીત પ્રદેશમાં આપ્યું ગયેલું હોય છે. એ ઉચ્ચ ભૂમિત્તમાં ભાગે તે પહેંની જાય છે ત્યારે, જે જ્ઞાનને એકલી જુદી મદલ કરી ચાકી નથી તે જ્ઞાન તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત કરી આપે છે. એવી સ્થિતિમાં ખરેખર પારમાર્થિક જ્ઞાન-દંડિયજન્ય જ્ઞાન કરતાં વિશેષ ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળે પ્રાપ્ત થાય છે; કે જે જ્ઞાન મન-જુદીથી પણ જન્ય નથી, ભ્યાં તર્ક અને વિચારની જનિ પહેંની ચાકી નથી તે જ્ઞાન તે અમુક કોટિનાં મનુષ્યોને કોઈ કોઈ વાર હીરો કોહરે ચડે તેમ આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું તેની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વિષે એ મનુષ્યો કદ્યં જાણતાં હોતાં નથી; પણ લેધી કરીને તેમને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કોઈ જાનની હલ્કા આવતી નથી. આથી રીતે એ કોટી સામાન્ય રીતે એમજ માની લે છે કે એ જ્ઞાન કોઈ બદારના પ્રદેશમાંથી આવતું હશે. આ પારમાર્થિક જ્ઞાન જેને ઈશ્વરપ્રેરિત જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે બધા દેશોમાં એકનું એકજ હોવા છતાં તેની પ્રાપ્તિ સંબંધી જુદી જુદી વાતો સાં કારણથી પ્રચલિત થઈ હશે તે આ ઉપરથી સમજાઈ જશે. કોઈ મહાત્માને અમુક દેવગણે આવીને જ્ઞાન આપ્યું, કે:ઈને અવધં ભગવાનેજ દર્શન આપીને ઉપદેશ કર્યો, એવી એવી અનેક કથાઓ

કહેવામાં આવે છે તેનું એકજ કારણ છે કે એ જ્ઞાન આત્માની અંદરજ રહેલું હતું, અને હિંદુ ભૂમિકામાં પહોંચી ગએલા મનડારાજ તે પ્રાપ્ત થયું હતું; પણ એ જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તેની હકીકત દરેક મહાત્માએ, પોતાને જે પ્રકારની કળવણી મળી હોય, તેને અનુસરીને તેઓથી જેવી આપી શકાય તેવી તેમણે આપી. ખરી વાત એ છે કે ઘણાખરા મહાત્માઓ યોગશાસ્ત્રથી અજાણી હતા. તેમને એ જ્ઞાન આકસ્મિક રીતે પ્રાપ્ત થયું હતું.

યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે આ પ્રમાણે જ્ઞાનાતીત અવસ્થામાં આકસ્મિક રીતે જ્ઞાન પહોંચવામાં કેટલાંક જોખમ રહેલાં છે. કેટલાક તો એમ કરતાં સાવ ગાંડા થઈ ગયા હોય એવા દાખલા પણ જોવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરાંત તમે એક બીજી બાબત પણ જોઈ શકશો કે, આ પ્રમાણે આકસ્મિક રીતે ઇન્દ્રિયાતીત પ્રદેશમાં જન્મને આવ્યા છતાં ત્યાં કેવી રીતે જન્મ્ય અને એ સ્થિતિ થી છે, તેનું જે જે મહાપુરુષોને વાસ્તવિક જ્ઞાન ન હતું, તેઓ તે જ્ઞાનની સાથે કાંઈને કાંઈ વહેમ પણ ભેળી લાખ્યા હતા. તેમણે અનેક પ્રકારના મિથ્યાજ્ઞાનને પોતાના મનમાં સ્થાન આપ્યું હતું.

મહાન ધર્મચાર્યોનાં જીવનચરિત્રો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, યોગવિદ્યાના પૂરા જ્ઞાન વગર અતીન્દ્રિય પ્રદેશમાં જન્મ પહોંચવામાં ભારે જોખમો રહેલાં છે. છતાં એટલું તો ખરુંજ કે તેઓ સમાધિની દશાએ પહોંચી ગયા હતા; એમાં તો સંદેહજ નથી. તેઓ બધા ઇશ્વરભાવમાં તન્મય બની ગયા હતા એ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તોપણ જ્યારે જ્યારે કાંઈ પણ મહાપુરુષ કેવળ ભક્તિ અને ભાવનાને ખૂબ ઉત્તેજિત કરીને જ્ઞાનાતીત અવસ્થામાં જાય છે, ત્યારે ત્યારે તે કેટલાંક સુંદર સત્યો અને સાથે સાથે કેટલાક ધર્મોન્માદથી ભરેલા વહેમો પણ લેતા આવે છે. તેના ઉપદેશથી જેટલો જગતને લાભ થયો છે, તેટલુંજ આ વહેમ અને ઇમણાઓએ, નુકસાન પણ કર્યું છે. મનુષ્યજીવન એ નાના પ્રકારની વિપરીત લાવનાઓથી ગૂંથાએલી સમસ્યા

તે પણ બુદ્ધિનુ વિરોધી તો નજ હોઈ શકે. માટે પ્રાઈ પણ પોતાને ઈશ્વરપ્રેરિત અથવા ભાવાવિષ્ટ કહેવણવનારો માણુમ મહાન્ત જ્ઞાન કે બુદ્ધિમાધ્ય જ્ઞાનની વિરદ્ધ બોનવા માટે તો તેનો નિરૂપણે વિરોધ કર્યો. ખરેખરા ઈશ્વરપ્રેરિત મહાત્માઓ તો અપૂર્ણ હોય તેને પૂર્ણ કરે છે એક મહાપુરુષ (ધમ્મ ધિસ્ત) કહી ગયો છે કે 'હું ખંડન કરના નથી આવ્યો, પણ તમારામા જે છે તેને વિશેષ રીતે પૂર્ણ કરના અમે છું.'

યોગના જે જે અગ સાધના મનાયા છે તેનો વૈદ નિરૂપિત રીતે અભ્યાસ કરતા કરતા મમાધિની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે આ ઉપરાંત નીજ એક વિશેષ વાત તમારે જાણી લેવી વડે છે કે જે જે પરમાથ જ્ઞાન અને ઈશ્વરીય ભાવો પ્રાપ્તિન મહાત્માઓને પ્રાપ્ત હતા તે પ્રત્યેક મનુષ્યની અદરજ ગહેના છે વળી તેઓ પણ અપણા જેવાજ મ્યુજ તથા મુદ્ધમ અવયવો ધરાવનારા મનુષ્યો હતા તે માધનેતો જે મમ જાણુપૂર્વક જેવો ઉપયોગ કરીને ઉચ્ચ પ્રમરની યાગ્યતા તેમણે મેળવી હતી તથા ધનિયાતીત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી તેવી મમજાણુ અને પ્રયત્નદ્વારા આપણે દરેક પણ એ સ્થિતિએ જઈ શકીએ એક મનુષ્યે અમુક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, એજ મતાવી આપે છે કે દરેક મનુષ્ય તે સ્થિતિએ જઈ શકે શકે 'એટલુજ નહિ પણ અમુક કાળે તો દરેક એ સ્થિતિએ પહોચશેજ, અને એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી એનુજ નામ ધર્મ પ્રત્યક્ષ અનુભવદ્વારાજ ખરેખર મગીન જ્ઞાન આપણને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે આપણે આખી જિંદગીમા વાદવિવાદ કયા કળીએ બુદ્ધિ દોડાવ્યાજ કરીએ, તરફ કર્યાજ કરીએ-પણુ જાને અનુભવ લીધા વગર સત્યનો એક કણુ માન આપણને મગનાર નથી વૈદન્ટી ચોપડીઓ વાચીને વૈદ ન થવાય તમારા દેહનો નક્શોજ માત્ર જોયા ગવાથી શુ દેશનુ અવલોકન કરવાની મારી અભિનાયા નૃમ થવાની હતી ? મારે તો જાતેજ ફરી ફરીને જોવુ જોઈએ હા, નક્શો જોવાથી થ થ જોવા લાયક છે તે જાણવામા અવે અને જોવામા સુગમતા થાય

ખરી, પણ એ ઉપરાંત નકશાની બીજી હિયોગિતા નથી. ઈશ્વરીય જ્ઞાન માત્ર અમુકજ પુસ્તકમાં કે અમુકજ શાસ્ત્રમાં છે એવા કથન કરતાં, ઈશ્વરની વધારે ભાવનાક નિદા બીજી હોઈ શકે નહિ મનુષ્યો! ઈશ્વરને અનંત કહે છે અને છતાં તેને એક નાનકડી ચોપડીમાં પૂરી મૂકવાની ધૃષ્ટતા કરે ■ । અમુક પુસ્તકમાંજ ઈશ્વર સંબધી જ્ઞાન ભરેલું છે, એવું માનવાની ના પાડનારા લાખો માણસોની કતલ થયેલી છે અમુક શાસ્ત્રમાં લખેલી બાતો અમે માનતા નથી એમ કહેવાના ગુન્હા માટે લાખો મનુષ્યોએ પ્રાણુ બોધ્યા છે. એ હત્યાકાંડનો જમાનો તો જો કે હવે પૂરો થયો છે, પણ જગતની દૃષ્ટિ હજીપણુ વિચાર, અભ્યાસ તરફ ન વળતા અધર્મદાર્માં અને પુસ્તકોમાંજ ભય કરી તે બંધાઈ રહેની છે

વૈજ્ઞાનિક રીતે સાધન કરીને જ્ઞાનાત્મીત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો મે રાજયોગના જે પગથીઆ બતાવ્યા છે તેનો કમવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ગયા વ્યાખ્યાનમાં મે તમને પ્રત્યાહાર અને ધારણાવિશે કંથુ હતું આ પ્રમંથે ધ્યાનવિશે વિવેચન કરીશું' દેહની અંદરના અથવા બહારના કોઈ પણ સ્થાનમાં મનને અમુક વખતસુધી સ્થિર કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય, એટલે તે ધીરે ધીરે એકજ દિશામાં અખંડ પ્રવહ રૂપે વહેવા લાગે છે આ સ્થિતિને ધ્યાન કહે છે જ્યારે ધ્યાનનું સાધન એટલું હિયા પ્રકારનું થઈ જાય કે અનુભવના બદારના અશને છોડી દઈને, દેવજી અદના અનામાં એટલે પરમપ્રાપ્ત થમા સંપૂર્ણપણે લીન થઈ જાય, તે સ્થિતિનું નામ સમાધિ ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ એ ત્રણ ક્રિયાઓને એકત્ર કરીએ તેનું નામ સયમ મન કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર અમુક સમયસુધી એકાગ્ર થઈ જાય અને પછી એ પ્રમાણે અખંડ એકાગ્રતાવડે મન તે પદાર્થના આન્તર સ્વરૂપમાં લીન થઈ શકે તો એવા શક્તિમંત્ર મનુષ્યને પછી દરજ્જા મેળવવાનું મહેતુ નથી તેને માટે પત્રી કશુંજ અસક્ય નથી

ધ્યાનમય અવસ્થા એ કેવું અવસ્થા છે પણ જ્યાંસુધી

મનુષ્યમા વિષયવામના ગ્રહેલી છે ત્યાંથી તે તે અવસ્થાના મુખનો ઉપભોગ કરી શકે નથી પણ, પક્ષીઓ ઇન્દ્રિયમુખમાં મગ્ન છે મામાન્ય મનુષ્યોનું સુખ સુદ્ધિના વિનાશમાં છે અને ઈશ્વરી આનંદ તો આધ્યાત્મિક ધ્યાનમાજ રહેલો છે જે ભાગ્યરાગી મનુષ્ય એ ધ્યાનાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે તેની નજરે આખું જગત પરમ મુદર અને અવગ્રિયત સ્વરૂપમા દેખાય છે જેને વામના નથી, જે મપૂર્ણ રીતે નિર્વિખન છે, તેની દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિના વિવિધ ખેન અત્યંત લગ્ય અને મુદર દશ્યોના વિરાગ પટરૂપે દેખાય છે.

ધ્યાન ક્રમતા પહેલા આ બધી બાબતો બરાબર મમગ લેવાની નજર છે ધારો કે અમુક અવાજ માટે કાને પડે છે પ્રથમ એક ઠેકાણે બાજ્ય પ્રદેશમા કપન શરૂ થાય છે ત્યાર પછી જ્ઞાનતત્ત્વની મારફતે એ કપનની અમર મનસુધી પહોંચી જાય છે મનલાગ તેની મામ એક પ્રાગ્ની પ્રતિક્રિયા થાય છે તેમ થતાંની માથેજ આનંદ (ધય) ના પન્માણુઓમા ઉત્પન્ન થએના કપનથી માડીને આપણા મનની પ્રતિક્રિયા મુધીના તમામ પગિણામોનું મૂળ કારણ જે માલ પદાર્થ હતો, તેનું આપણને એકદમ ભાન થઈ જાય છે યોગવિલામા આ ત્રણ ક્રિયા એને રાખ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ મગ એથી એળખાવવામા આવે છે શારીરશાન્તની પગિલાવામાં પહેલી ક્રિયાને આક્રમણ પગમાણુઓનું કપન, બીજીને જ્ઞાનતત્ત્વ અને મગજની અદર પેદા થએલી ગતિ અને ત્રીજી ક્રિયાને માનમિદ પ્રતિક્રિયા રહેવામા આવે છે આ ત્રણે ક્રિયાઓ એક બીજાથી મપૂર્ણ સ્વતંત્ર હોવા છતાં એવી બેળસેળ થઈ ગએની છે કે આપણને એમની વચ્ચે બેદરજ લાગુનો નથી વાસ્તવિક રીતે આપણે એ ત્રણમાની કોઈ પણ ક્રિયાનો અનુભવ કરી રહ્યા નથી મગ એ ત્રણનું મામદુ પગિણામ-માલ પદાર્થનું રન-નેનુજ આપણને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે ત્યારે આપણને કોઈ પણ માલ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આ ત્રણે ક્રિયાઓ થયા વગર ગહેતી નથી તો પછી આપણે

તેમને પૃથ્વરૂપે સામાટે અનુભવી ન થયીએ ?

અમુક સમય પર્યન્ત માધના કરતા કરતા મન સાગી રીતે દદ થાય અને હાથમા આવી રહે, તથા સદૃશ અનુભવો મહત્ત્વ કરવાની રમિતો વિકાસ થાય, ત્યારે મનને ધ્યાનમા જોડવાનો સમય આવે છે પ્રથમ તો પ્રાણ યુગ પદાર્થના ધ્યનથી આરભ કરવો અને એમ કરતા કરતા મુક્તિનું ધ્યાન કરવાની યોગ્યતા આવે છે, તથા જેને વિષયશૂન્ય એટલે નિવિરહપૂર્ણ ધ્યાન કરવાની શક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે શરૂઆતમા તો મનને ઇચ્છિતાનના બાહ્ય કાર્યોમા મુક્ત કરવું ત્યાર પછી જ્ઞાનતત્ત્વોની ગતિમા અને ત્યાર પછી માનસિક પ્રતિક્રિયામા પરોવી તેનો અનુભવ કરવા માડવો ત્યારે બાહ્ય પદાર્થને એકાદ ચિત્તથી જોવાની નિપુણતા આવી, એટલે પછી મૂર્ત સૂક્ષ્મ પદાર્થો અને સ્વરૂપોને જોવાની શક્તિ પણ અવી જાય છે એવી રીતે મનમા શરીરની અદ્ભુત શક્તિ દેવી સુદૃઢગતિ નાણાની નક્તિ કેળવાય, એટલે પછી તે પોતાના લક્ષ્ય ભીજના મનના વિમરો પણ મમજી શકે છે તે એટલ મુક્તિ કે તે શિખરોની બાહ્ય પ્રતિક્રિયા થય પામે તે પડેનાં તો ગણી તેને જોઈ શકે છે આ પ્રમાણ માનસિક પ્રતિક્રિયાઓ જાણવાની શક્તિ આવી ચૂકી એટલ પછી યોગીને આપોઆપજ અનેક વાતોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે નારાય કે પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રત્યેક વિચાર એ આપણી માનસિક પ્રતિક્રિયાનું જ પરિણામ છે આની રિચિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી યોગીને પોતાના મનનું પણ મૂળ અવગત થાય છે અને મનના સર્વ ભેદો તેના સમજવામા આવી જાય છે આ યોગીને અનેક પ્રાણી શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જો તેમાની એકાદ પણ શક્તિ-સિદ્ધિમા દુસાધો નો તેનું આત્મિક પ્રગતિમાં અટકાવ પડે છે ભોગની પાળા બાહ્યવસ્તુરિચિતિઓમા લોભાવામા આટલો બધો અનર્થ મડેલો છે મનને દદ ગણીને સિદ્ધિઓને પણ જે નુબંધગી શકે અને મનરૂપી મમુદના તમામ તરંગોનું રમન કરી શકે, તેજ યોગના પરમ ભદ્રને

પામે છે આ પ્રમાણે મન તથા શરીરના અનેક પ્રકારનાં બંધનો તથા વિકારોથી છૂટનારો યોગસિદ્ધ પુરુષજ પોતાના સ્વયંપ્રકાશ આત્મસ્વરૂપને સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરીને દૃતકૃત્ય થાય છે પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ, અવિકારી, નિત્ય અને મર્વવ્યાપી છે અને અનાદિ કાળથીજ પોતે તેવો હતો, એવો યોગીને અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે.

આ મમાધિની સ્થિતિ દરેક મનુષ્યને માટે શક્ય છે. ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર જન્તુંથી માડીને ઉચ્ચમા ઉચ્ચ કોટિના દેવ પર્યન્તના તમામ જીવોને વહેની યા મોડી પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યેજ છૂટકો છે, અને એ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થાય તોજ તેનું ધાર્મિક જીવન તેના ખરા અર્થમા મિદ્ધ થયું કહેવાય અત્યારે આપણે એ બાબત તરફ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ તે તો માત્ર એ સ્થિતિ તરફ ધીમે ધીમે ડગનાં ભરવા પૂરતીજ છે, અત્યારે તો જેઓ ધર્મને નથી માનતા તેઓમાં અને આપણામાં વધારે ભેદ નથી કારણ કે આપણને વાણીના અને પુસ્તકીયા જ્ઞાન કરતા વિશેષ કોઈ પણ પ્રકારનો જાતિઅનુભવ નથી એ જાતિઅનુભવ મેળવવાને માટેજ એકાગ્રતાનું માધન કરવાનું છે. સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાના તમામ અંગવિષે મહાત્મા પુરુષોએ પૂર્ણપણે વિચાર કર્યો છે, અને તે અંગોને તેમણે ક્રમનાગ ગોળીને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી આખા અભ્યાસ ક્રમની રચના કરી છે જે તે પ્રમાણે બરાબર અભ્યાસ કરવામા આવે, તો આ માર્ગ આપણને જરૂર પરમ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ કરાવે, અને તેમ થતા દુઃખ માત્રનો મદાને માટે નાશ થઈ જાય, સર્વ કર્મો બાંને ભરમ થઈ જાય અને મદાને માટે જે પગમ આનંદમય મુક્તદશા તે આપણી પોતાની બની ગહે—આપણે મોક્ષરૂપ જની ગદીએ છે જ્ઞાન્તિ: ।

અધ્યાય ૮ મો-રાજયોગનો સંક્ષિપ્ત સાર

(આ લેખમાં ૨૧૧૦ વિવેકાનંદજીએ કર્મપુરાણના અમુક ભાગનો
બાવાનુવાદ આપ્યો છે)

યોગાગ્નિ મનુષ્યના બંધનરૂપ પાપપિબરને બાળી ભરમ કરી નાખે
છે, અને તેમ ચતાળ શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રકટી નીકળાને તત્કાલમાં નિર્વાણની
પ્રાપ્તિ થાય છે આ પ્રમાણે યોગની સાધનાદ્વારા જ્ઞાન મળે છે અને
તે જ્ઞાનયોગના સ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં સહાયબૂત થાય છે. આ પ્રમાણે
જેનામાં યોગ અને જ્ઞાન બેઉનો શુભયોગ થયો હોય તેના ઉપર ઈશ્વર
પ્રસન્ન રહે છે જેઓ દિવસમાં એકવાર, બેવાર અથવા ત્રણવાર,
અથવા બીજી શકે તો બધીએ મમમ મહાયોગનો અભ્યાસ કરે તેને
દેવતુલ્ય જણવો યોગ બે પ્રકારના છે. તેનાં નામ “ અભાવયોગ ” અને
“ મહાયોગ ” છે આત્માને નિર્ગુણ-શૂન્યરૂપ માનીને તેનું ધ્યાન કર
વામાં આવે છે તેને અભાવયોગ કહે છે, અને આત્માને આનંદપૂર્ણ,
ધર્મિત્ર અને બ્રહ્મથી આભિન્ન માનીને તેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે
તેને મહાયોગ કહે છે. આ બેમાંથી ગમ તે યોગદ્વારા આત્મમાદ્વા
રાજ મધ શકે છે શાઓમાં આપણે અનેક પ્રકારના યોગનાં વર્ણન
વાંચીએ છીએ, પરંતુ આ મહાયોગ, જેમાં યોગી પોતાનું અને અખિન
વિશ્વનું ભગવાનરૂપે ધ્યાન કરે છે, તેની તુલનામાં મુખી શકાય એવો
બીજો એક પણ યોગ નથી. સર્વ પ્રકારના યોગમાં આ મહાયોગ શ્રેષ્ઠ છે
રાજયોગનાં કેટલાક લુદ્ધાં લુદ્ધાં અંગ અથવા પગથીયાં છે જેમકે
યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ
એમાં અદિસા, સત્ય, અસ્તેય, અહમકાર્ય અને અપ્રતિમદ, એટલા
લક્ષણોનો ચમતી અદર મમાવેશ થાય છે. એ ચમત્કાર મન એટલે કે
ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે મન, વાણી અને કર્મથી કદિપણ કાષ્ટપણ પ્રાણની
દિસા ન કરવી અને દુઃખ પણ ન દેવું એને “ અદિગ્યા ” કહે છે

અહિસાના જેવો શ્રેષ્ઠ ધર્મ બીજો એકે નથી જીવમાત્ર પ્રત્યે અહિસા-
વૃત્તિ રાખવી એના કગ્તા વધારે હિંસા પ્રકારનો આનંદ મનુષ્યને
મોટે છેજ નહિ ચમત્તુ બીજી લક્ષણ “મત્ય” છે. મત્યની મહાયથીજ
આપણે આપણે! વ્યવહાર ચનાવી શકીએ છીએ, મત્યદ્વારાજ પ્રત્યેક
વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે અને મર્વનો આધાર મત્ય ઉપરજ રહેનો છે જે
કાષ્ટ જેવું હોય તેવું કહેવું એનુજ નામ મત્ય ચોરી કરીને અથવા જોર
જીવમથી પારકી ચીજ ન લેવી એને “અસ્તેય” કહે છે મન, વાણી
અને કર્મથી વીર્યવું રક્ષણ અને ક્રમેજનો નિમ્મલ કરવો, એવું નામ
“અહિંસા” છે મુશ્કેલીમાં પણ કોઈનું દાન (બક્ષિમ) ન લેવું એવું
નામ “અપરિગ્રહ” છે

એક વ્યક્તિ કોઈની પાસેથી કાષ્ટ વસ્તુનું દાન કિંવા સહાય મહણ
કરે છે ત્યારે તેવું હલ્લ મલિન થાય છે, તેજ ક્ષીણ થાય છે, સ્વન-
ત્રના અને પ્રભાવ ધરી જાય છે અને તે ઝડપી તથા પગલત્ર મને છે

નિયમના પણ પાલ્ય લક્ષણ છે અને તે યોગાભ્યાસમા અત્યંત
ઉપનરક છે નિયમ એટલે નિયમિત અભ્યાસ અથવા માધના કરવી
તે આ પાંચ માધનના નામ તપ, સ્વાધ્યાય અર્થાત્ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું
વાચન, મતોપ એટલે બધી અવસ્થાઓમા પ્રમન્નતા શૌચ એટલે
પવિત્રતા, ધ્વિરપ્રશ્નિધાન એટલે ધ્વિરોપામના એ પ્રમાણે છે

એમા ત્રતોવડે દેહમાના વ્યાધિ, મગ અને જડતા ઉપર કાણુ
મેગવવો એવું નામ “તપ” (શારીરિક તપ) કહેવાય છે વેદાદિ
અતિ ઉપકારક ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું અથવા જોનાવી મત્વજીવનની
વદિ થાય એવા મત્વનો જપ કરવો એને “સ્વાધ્યાય” કહે છે
જપ કરવાની ત્રણ રીત કહેવાય છે (૧) વાચિક, (૨) ઉપાશુ
અને (૩) માનસ વાચિક એટલે જેનો હિંચાર બીજને મલગાઈ
થકે એવી રીતનો જપ એ પ્રકારનો જપ દનિષ્ઠ કહેવાય છે હોડ
દાને પાતુ પામે જોરેયો માણુમ અવાજ માલગી ન થકે એવા જપને

એક પવિત્ર મંત્ર ગાયત્રી છે. એ મંત્રનો અર્થ એવો છે કે “જેણે અખિત્ત બ્રહ્માંડની રચના કરી છે તે પરમાત્માના રમણીય તેજનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. તે અમારી બુદ્ધિને યોગનો પ્રકાશ અર્પે.” એ મંત્રના આરંભમાં અને અંતમાં પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. એક પ્રાણાયામમાં ત્રણ ગાયત્રી મંત્રનો માનસિક જપ કરવાનું કહેલું છે. યોગ સખંધી દરેક અયમા પ્રાણાયામનાં ત્રણ અંગ બતાવ્યાં છે. જેમકે રેચક એટલે શ્વાસને બહાર કહાડવો, પૂરક એટલે ફેરમામા વાયુનું મોપણ કરવું અને કુલક એટલે વાયુને ગેટી રાખવો. વિષયનો અનુભવ કરાવવાવાળી બહિર્મુખ ધ્વનિયોને કાણુમા લાવવી અને અંતર્મુખતા સાધવામાં યોગવી, એ “પ્રત્યાહાર” શબ્દનો અર્થ છે.

હૃદયકમળ અથવા મરિતજ્ઞના મધ્યગિદ્ધુમા-તાળવામા મનને સ્થિર કરવું એને ધારણા કહે છે. મનને એકજ સ્થાનમા સ્થિર કરીને તે સ્થાનને આધારરૂપ ગણવાથી એક પ્રકારનો ચિત્તવૃત્તિનો જે પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રવાહને બીજા વૃત્તિપ્રવાહ ઉત્પન્ન થકેને દબાવી ન દે તેવો પ્રયત્ન કરતા કરતા તે પ્રવાહ એવો બળવાન બની જાય છે કે, બાકીના બધા પ્રવાહ નિર્મળ થતા ચાલી આખરે અદ્વૈત થઈ જાય છે. આવી રીતે ધીમે ધીમે બહિર્વૃત્તિનો નાશ થઈ જઈ માત્ર એકજ વૃત્તિ કાયમ રહે, એ સ્થિતિને “ધ્યાન” કિંવા એકાગ્રતા કહે છે.

જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારના અવયંબનની જરૂર ન રહે અને બધું મન એક અખડ તરંગરૂપ બની જાય, ત્યારે મનની એવી એકરૂપતાને “મમાધિ” કહે છે. તે વખતે શરીરના કોઈ પણ સ્થાનનો અથવા ચક્રનો આધાર લઈને ધ્યાનનો પ્રવાહ ન ચાલે, પણ કેવળ ધ્યેય વસ્તુનો લાવજ અવશિષ્ટ રહેવા પામે. મનને અમુક સ્થાનમા ૧૨ સેકન્ડ સુધી ધારણ કરવામાં આવે તેને ધારણા કહે છે. એવી બાર ધારણા મળીને એક ધ્યાન થાય છે અને બાર ધ્યાનની એક સમાધિ ગણાય છે.

જે સ્થાનમાં અગ્નિ હોય, પાણીનો ભેજ હોય, સૂકાં પાનના ટગલા

થયા હોય, જગથી જાનવરો વમતા હોય, ચાગ વસ્તા બેગા થતા હોય, ઉધાઈના રાહડા જામ્યા હોય, ભય હોય, કાલાહલ હોય, દુષ્ટ માણુઓ વમતા હોય, એવું સ્થાન યોગમાધનને માટે અયોગ્ય છે ત્યારે કઠીનમાં અત્યંત આગસ ભરાઈ ગયું હોય અથવા ઘરીર સ્વસ્થ ન હોય, મન ચિંતાતુર કે બેચેન હોય, તે વખતે યોગનું સાધન કરવું નહિ ત્યાં તમારા અભ્યાસમાં વિધન આવે એવું ન હોય એવું એકાન્ત સ્થાન શોધીને ત્યાં યોગાભ્યાસ કરવો અપવિત્ર સ્થાનમાં સાધન કરવું નહિ. સ્વચ્છ અને થોડી થણી થણું સુદરતાવાળું સ્થાન શોધી કાઢજો, અથવા તમારા પોતાનાજ ઘરનો એકાદ સુદર ઓરડો પસંદ કરજો. માધન કરવા બેમતા પહેલાં પ્રાચીન યોગીઓને, તમારા ગુરુદેવને તથા પરમેશ્વરને વદન કરજો.

ત્યાર પછી ધ્યાન કરવાની કેટલીક પદ્ધતિઓનું વર્ણન આપવ મા આપું છે ભરાખર સીધા બેસીને નાકના અગ્રભાગપર દષ્ટિ રિથત કરવી. આવી રીતે નેત્રોની સાથે સબધ રાખતા જ્ઞાનનવૃત્તોનો મધ્યમ કરવાથી ચિત્તની એકાગ્રતા કરવામાં સહાયતા મળે છે, ઇન્દ્રિયક્રિયા સમજ થાય છે અને માનસિક પ્રતિક્રિયાનો નિમજ્જ કરવાનું કામ પણ મહેલું થઈ જાય છે એ જ્યાં પશ્ચિમાત્ર શાથી આવે છે તે આગળ જતા મમજાઈ જશે ધ્યાન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપોના નમુના આપતા કહું છું કે, તમારા અસ્તકના ઉપલા ભાગમાં યોગ્ય આગળ ઉભે એક કમગની કુપત્તા કરો. ધર્મ-મુદ્દ આચરણ એ તેનો મધ્ય ભાગ છે અને જાન એ તેની દાડી છે એમ ધારો યોગની અદ્યસિદ્ધિઓને તેની આડ પાખડીઓની જગ્યાએ કપો, અને એ પાખડીઓના મધ્ય ભાગમાં એક અને બીજાકાને રેકાણે વૈદ્યાગ્રની જાવના કરો. એમ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે યોગી આ સિદ્ધિઓ તરફ નહિ ખેંચાતાં પૈનાન્યપૂર્વક તેનો સ્વાગ કરીને, જ્ઞાનરૂપી દાંડીના ઉપર તન્મ આગળ વરે તોજ ને પરમાત્મમાણુત્કાર અથવા મોહનો અધિકારી થાય છે. એટલાજ

માટે સિદ્ધિઓને પાંદડીઓની જગ્યાએ કલ્પેલી ॥ અને અદ્વના ખીજ-
કાપ તથા કેસરમા પરમ વૈરાગ્યની કલ્પના કરેલી છે. હવે એ કમળની
અદર ગાનરૂપી દાંડીના છેડા ઉપર મુવણુંના જેવી કાંતિવાળા, સર્વ
સંક્ષિપ્તમાન, અતકર્ષ, જેનું નામ ઐશ્વર્ય છે, જેની આસપાસ અવણું-
નીય તેજના અખાર વરસી રહ્યા છે, એવા પરમેશ્વરની કલ્પના કરજો
અને તેવા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરજો. એક ખીજને પણ ધ્યાનનો પ્રકાર બતાવું
ધુ તમારા હૃદયની અદર જાણે પોલાણ છે, તેની અદર દીવાની
જ્યોત પ્રકાશી રહી હોય એવી કલ્પના કરો. એ જ્યોતિર્મા તમારા
આત્માની ભાવના કરજો, એ જ્યોતિર્ની અદરના વચવા ભાગમાં વિશેષ
તેજસ્વી પ્રકાશની કલ્પના કરજો અને તે તમારા આત્માનો આત્મા-
પરમાત્મા છે એમ મનગજો. આ સ્વરૂપનું તમાગ હૃદયમા ધ્યાન કરજો.
અભયર્થ, અહિમા—અને તે એટલે સુધી કે તમારા કદામાં કદા રાત્રી
તરફ પશુ ક્ષમાભાવ, સત્ય, ઈશ્વરમા શ્રદ્ધા એ બધા ગુણુ લુહી લુહી
વૃત્તિઓને ઠેકાણે છે. એ બધા ગુણુ તમે પૂરેપૂરા પ્રાપ્ત નજ કરી રાહો
તો તેથી નાહિમત થતા નહિ. તમારી પાસે અત્યારે જે કાંઈ છે તેના
વડે પ્રયત્ન ચાલુ ગજો અને બાકીનું સર્વ એની મેલે આવી મળશે.જેણે
તમામ જાતની આસક્તિ, ભય અને દેવનો પરિત્યાગ કર્યો છે, જેણે
ભગવાનનું શીઘ્ર લીધું છે, જેનું હૃદય નિર્મળ બની ગયું છે, તેની
તમામ મનકામનાઓ ઈશ્વર પૂર્ણ કર્યા વગર રહેતોજ નથી. માટે ગાન,
ભક્તિ અને વૈરાગ્યમહિત ઈશ્વરની ઉપાસના કરવી. શ્રીમદ્ ભગવદ્
ગીતામા કહેતું છે કે—

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દ્વદનિશ્ચયઃ ।

મગ્ધર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મે મક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ હ્રદાસીનો ગતવ્યયઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ગત્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણાસુહૃદુઃસેષુ સમઃ સંગવિવાર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમાર્તિર્મક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

૭.૧૫ થી ૩-૮ ને કાર્ધના પ્રતિ રૂપ કરને નથી ને મર્વની માથે મૈત્રી રાખે છે, ને મૌના પ્રત્યે દયાવાન છે, ને તે અદકર આગળ ને છે અને ને મમતા વિનાનો છે ને નુકસાન તેમજ દુઃખમાં સમાન વૃત્તિવાળો છે, ને સ્વમાવાન છે, ને હમેશા મંત્રુષ્ટ રહે છે, ને હમેશાં યોગારૂઢ રહે છે, ને દિવિઓને વદ કરી છે, ને દદ નિશ્ચયવાળો છે, જેણે પોતાના મન અને શુદ્ધિ મને (ઇશ્વરને) અર્પણ કર્યા છે, તે આત્મા પ્રિય લગ્ન છે નૃનાથી નોકોને ઉદ્દેગ થતો નથી અને ને લોકોથી ઉદ્દેશ પામતો નથી જેણે દર્પ દુઃખ, ભય અને ઉદ્દેશને ત્યાગ કર્યો છે તે આત્મા પ્રિય લગ્ન છે ને કરાતી રૂપદા રાખતો નથી, ને પવિત્ર છે, કુલગ છે, ને વૈરાગ્યવાન છે, જેના કલેશનો નાશ થઈ ગયો છે, જેણે કર્મના પ્રાગલભો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે આત્મા પ્રિય લગ્ન છે મિત્ર તેમજ શત્રુ પ્રત્યે મમાનવૃત્તિ વગેરે, માન અને અપમાન બેઉ જોને સરખાં છે, જોને મન શીત, ઉષ્ણ, સુખ દુઃખ ગૌ મમાન છે, ને પૂરેપૂરો નિમગ્ન ગતી ગયો છે, જોને નિંદા અને સ્તુતિ તુલ્ય છે, ને શાત છે અને ને મહમગા આવે તેથી મતુષ્ટ છે, ને ધર્મ વિનુનો છે, જેની શુદ્ધિ સ્થિર છે અને ને

નાગે કહ્યું કે “ મ મે આગથીલું જાઉં તેં જોયું તેના ઉપર જોટલા
 પદ્મ છે એટલા જન્મ તારે થા-છું કંઈ પણ પડ્યો પડી તારી મુખિ
 યો ” એ સુન્દરનાગ પેલો માણસ તો ખુશ ખુશ રહ્યો ગયો અને
 નાચવા લાગ્યો અને જોત્યો ‘ હાથ ’ એટલા ટુંક વખતમાં મને
 મુક્તિ મળી જવાની । ’ તત્કાલ એ મહાશયી રહ્યો “ વાસ ! તું એ
 પગથીજ મુખ મળી ગયો છે ’ ધીરજના આવા કૃષ્ણ મો છે જા
 પણ નાદિગમન થયા વગર લાખો કંગોડો જન્મમ છુના દેનામાંથી પસા
 થયા તે તૈયા- હને પણ પળેજા માણસને ચાર જન્મ પણ વધારે પડી
 ગયા કપના કપસુધી ખત વખીને માધન કરવાનું જેનામાં પૈય
 છે તેજ પગ પદને પામે છે

પાતંજલ યોગસૂત્ર

ઉપક્રમણિકા

યોગસૂત્રનો વિષય હાથમાં લેતા પહેલાં યોગવિદ્યામાં સમાવેલો ધર્મ કયા મિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલો છે તેનું આપણે અવલોકન કરી લઈએ. જગતના ઉચ્ચ કોટિના મહાપુરુષો એકમતે ઝાહેર કરે છે કે, અને ભૌતિક-શાસ્ત્રે પણ એ સિદ્ધાંતને પ્રયોગમદિત સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે, કે એક નિર્વિશેષ, અર્વાતીત સત્તા, જે આ દ્વૈત જગતની પાછળ રહેલી છે, તેમાથીજ આપણે પ્રત્યેક તથા આ મમત્ર જગત ઉત્પન્ન થયું છે અને એ સત્તામાં પાછું સમાઈ જવામાટે એ દિશા તરફ વશું જાય છે. જો આ મિદ્ધાંતને આપણે માન્ય રાખીએ તો પછી સ્વાભાવિક રીતેજ એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે, કે તે એક મૂળ અન્યક્ત અને નિર્વિશેષ અવસ્થા તથા બીજી વ્યક્ત અને દ્વૈત અવસ્થા એ બેમાંથી કયી શ્રેષ્ઠ છે ? વ્યક્ત અવસ્થા એજ મનુષ્યની સર્વોત્તમ સ્થિતિ છે એવું માનનારા ઘણા માણ્યો છે. કેટલાએક મોટા વિચારકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે આપણે-મનુષ્યો જે એક અખંડ અન્યક્ત સત્તાના વિદ્યસરૂપ છીએ, તે આપણી વ્યક્ત અવસ્થા અન્યક્તની અવસ્થા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, ક્ષરણ કે નિરપેક્ષ શાશ્વત બ્રહ્મમાં શુણ્ણુ તો છેજ નહિ. તેઓ એમ માને છે કે પૂર્ણ બ્રહ્મ કેવળ શૂન્ય, અચેતન અને જડ હોવો જોઈએ, અને આ વ્યક્ત અવસ્થામાંજ સુખનો ઉપભોગ થઈ શકે છે, માટે આપણે આ સ્થિતિમાંજ કાયમને માટે રહેવું જોઈએ.

હવે એ જીવન-સમસ્યાનો બીજી કાંઈ રીતે ઉકેલ થઈ શકે છે કે કેમ તે આપણે તપાસીએ. એક પ્રાચીન સિદ્ધાંત એવો છે કે મૃત્યુ પછી મનુષ્ય જેવો ને તેવોજ રહે છે. માત્ર તેનાં અશુભ કર્મો ત્યાં ધોવાઈ જાય છે અને જે કાંઈ શુભ કર્મો તેણે સચિત કર્યા હોય છે, તે તેની સાથે અનંત કાળ પર્વત રહે છે. તર્કશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે આ દલીલને રજૂ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે, આ જગત કરતાં જરાક વધારે

આર્ય જનન અવશ્ય સ્વર્ગ, એજ મનુષ્યનુ અતિમ હૃદય છે :
 મિદાતને જોતાજ દહી રાકાય કે તે અમલવિન અને દુઃખ છે એ
 કે એ મિદાન જગતને-સ્વર્ગને જેણે આની લે છે તેણે તે છે જ ન
 અશુભ અને શુભ એ બેઉ એવા વણાર્થ અએવા છે કે શુભ વિના અશુ
 ન્હી રાખી નથી અને અશુભ વિના શુભ રહી રાખી નથી એવી દુનિ
 કે જેમા અણુ શુભજ હોય અને લેણ માત્ર પણ અશુભ ન હોય,
 દિલના નૈયાયિકાની ભાષામા દહીએ તો આગલ-કુદરત જેવી વાત
 એ સિવાય એ જીજ્ઞે મિદાન વર્ણચાન મમયમાં કેટલાક મંત્રદ
 દારા રજૂ કરવામા આવ્યો છે એનો સાનાય એ છે કે મનુષ્ય કેમ
 ઉન્નતિને માર્ગે ચાલ્યો જાય છે, પણ તે કોઈ કાલે અતિમ હૃદયને કે
 કરી રાકેના નથી. અ. સિદ્ધાંત દેખીની રીતે થલો નુદન અને મગ
 ભાગે છે તોપણ તેને તથાસી જોતાં તેની અમલવિતના ઉતારી
 જાય છે કારણ કે કોઈ પણ અતિ સીધી લીંગમા થઈ જ રહે નહિ કે
 અથગ વિશ્વનિષ્ઠ છે અતિ હમેશા વર્તુલામરજ હોય છે જો તમે :
 પત્થરને અતિ નાપીને સીધો અ.મયમાં ફેંકી દેશો અને તેને માર્ગ
 દહી નહાર ન આવે, તેમજ તે પાછો આવે ત્યાંમુધી નમે કુવતાર
 તો તે પત્થર આખું વિશ્વ ધૂમી વગાડે પાછો તમારાજ આગળ આવ
 ઉતો રહેશે કોઈ પણ સીધી લીંગને તમે અનત માર્ગે લખા ૧ જ
 તો તે વર્તુળામર બની જશે. અ. નિષ્ઠ પ્રમાણે વિચારી જોના મનુષ્ય
 અનિ અનત ઉન્નતિની દિશા તરફ હોય અને તેનો અતજ ન
 માન્યતા દહી રાખી નથી. વિચારતર તો થાય છે પણ કહેવાની
 છે કે, આપણે કદિ કોઈના તરફ તિરસ્કાર કરવો નહિ પણ મૌના
 પ્રેમ કરવો એ નીતિચક્ષુને મિદાન ભોતિષ વિજ્ઞાનના નિયમ
 પણ ખરો છે છે કારણ કે વિષ્ણુના મજાપમા આધુનિક વૈજ્ઞાનિક
 અભિપ્રાય એવો છે કે વિજ્ઞાની યમ્નિ, યમ્નિ પેદા કરનાર યજ્ઞ
 બહાર નીકળીને જોગ ચક્રર ફરીને તેના તે યજ્ઞમાં પાછી દાખલ

છે તેજ પ્રમાણે જન્મતની તમામ શક્તિઓનું સમજવું શક્તિ ત્યાથી નીકળે છે ત્યાં ને ત્યાજ ફરી ફરીને પાછી આવે છે તેથી ઈરીને કાઢતો ધિક્કાર કરવો નહિ કારણ કે ધિક્કારની લાગણીનાં મોજ તમારા હૃદય માંથી નીકળીને, ગમે ત્યારે પણ એકવાર તમારાજ હૃદયની સાથે આવીને અચડશે. જો તમે પ્રેમની લાગણી દર્શાવશો તો તેના મોજ પણ તમારા તરફ ફરીને પાછા આવશે. આ એક અત્યંત ખાતરીભરેલી ખીના છે કે મનુષ્યના હૃદયમાંથી નીકળેલી ધિક્કારની નાની નાની વૃત્તિઓ પણ, તેમના પૂરવેસથી ધિક્કારને ઉત્પન્ન કરનારના હૃદયની સામે પાછી અચડાયા વગર રહેતીજ નથી દુનિયામાં કોઈ શક્તિ તેને તેમ કરતા અટકાવી શકે તેમ નથી હવે આપણે પાંચ મૂળ વિષય તરફ ફરીએ અનંત ઉન્નતિનો જે સિદ્ધાંત આપણે જોયો, તે ખીજા કેટલાક પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપર રચાયેલા પ્રમાણોની ક્રમોગતિએ ચકાવતા ખોટો કહે છે, કારણ કે પ્રત્યેક પાર્થિવ વસ્તુ અતે નાશ પામવાનાજ સ્વભાવ વાળી હોય છે અને તેમ હોવાથી આપણે જે અનેક પ્રમગ્ની પ્રવૃત્તિઓ ફરી રહ્યા છીએ તેનું પરિણામ શુ ? આપણા હૃદયમાં વાસ કરનારી આશા, ભય, સુખ વગેરેની લાગણીઓ આખરે આપણને કયા ક્ષણ જશે ? શરીરનો અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા મર્વ પદાર્થોનો વિયોગ, એ પણ આપણે માટે નહીં યએલી બાબત છે ત્યારે પછી પેલી અનંત ઉન્નતિ કેવી રીતે થવાની ? પરંતુ વસ્તુસ્થાત એથી ભુદીજ છે જેનો અત-હેડોજ ન હોય એવી કોઈ ગતિજ નથી ગમે તેવી બાબત ગતિ પણ નથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાંથી અમુક છેટે જઈને જોળ ખનતી ચાલે છે તે ને છેવટે પાડી તે પોતાના ઉત્પાત્તસ્થાન તરફ પાડી વળે છે જે હારમય * નક્ષત્ર સમૂહમાંથી સૂર્ય, ચંદ્ર ઇત્યાદિ ગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે

* ખગોળવિદ્યાનો એવો અભિપ્રાય છે કે આજસામા અધારી રાત્રે મહાકાશમાં અથવા દેવનદી નામે જોળખાતો જે પહોળો લાગ દેખાય છે તેમજ, કરોડો યોજન લાંબા પહોળા ધુમ્રસરેવા નક્ષત્રસમૂહ, જેને નેપ્ચ્યુલો કહે છે તેમાંથીજ સૂર્ય અને તેની આસપાસ ધ્રુમતી ગ્રહમાલ્યાની ઉત્પત્તિ થઈ છે એવા અનેક નક્ષત્રસમૂહ આકાશમાં દેખાય છે. અનુવાદક

તેઓ કાળક્રમે રૂપાનર પામીને ફરીથી પાછા અસહ્ય નક્ષત્રમન્દક
આવી જવાના જેવી જ ન્યાયી એક વાર નીકળે છે ત્યાં પાછી ફરે
છે. આ નિયમ વિશ્વ-આપી છે જુદાને પૃથ્વીમાંથી પોષક તરવો મોર
પશુ આખરે ઝાડ સડી જઈને એ તરવો પાછા પૃથ્વીમાંજ મમાઈ જાય
જનનમા જે જે આકૃતિવાળા પદાર્થો છે તે મરવાના શરીર આસપાસ
પરમાણુઓમાંથી ધડાર્યા છે અને આખરે એ પરમાણુઓમાંજ તે
મળી જાય છે

એકનો એક નિયમ હું હું દેશણે લુદા લુદા પરિણામ નીપજ
એ માની યમજ નહિ નિયમ તો જાણે દેશણે એક મરખી રીતેજ હા
પડતો હોવો જોઈએ આના કરનાં વધારે ચોક્કસ વાત બીજી કોઈ હો
શકેજ નહિ. જે ઉપર કહ્યા તેવોજ વિશ્વનિયમ હોય તો તે જેમ આ
જનનમા હાથ પડે છે, તેજ રીતે આનર જનનમાં પણ હાથ પડે
જોઈએ આ પ્રમાણે હમીક્ત કે એટલે મન પણ આખરે તેના ઉત્પત્તિ
રૂપાનમ જ હાય પામવું જોઈએ. આપણી ધમ્મજ હોય કે ન હોય તોપ
આપણને આપણા નૂતન તન્ન જવા વિના જુદોજ નથી અને તે
એટલે ઈશ્વર અથવા નિર્વિદ્યોત અનંત પરબ્રહ્મ આપણે એ ઈશ્વરમા
પ્રકટ થયા છીએ અને અતે એ ઈશ્વરમાંજ જન્મ મગરના છીએ.
ઈશ્વરને તમે મરણમા આવે તે નામથી ઓળખાવો-તેને ઈશ્વર કહો
બ્રહ્મ કહો, કે હૃદયશક્તિ કહો, પણ વસ્તુ એકની એકજ. 'યતો
જ્ઞાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ, યં પ્રવન્ત્યર્વા
સંવિદાન્તિ' અર્થાત્-જેમાંથી આ જૂતમાત્રની-અખિન વિશ્વની ઉત્પત્તિ
થઈ અને જેમાંથી મમજ જૂત પ્રાણી જન્મ મેળવે છે, તેઓ જ
તેમાંજ મળી જવાના છે

કુદરત પોતાની નિયમાવલિ બદલતી નથી તેની યોજના ફેરવ
નથી. એકે સ્થળે જે પરિણામ થયું તેજ પરિણામ બીજી કોરોડે હો
યામાં પણ થવાનું. જે નિયમ આપણે જુદોની જાતનમાં જોયો તે

નિયમ મનુષ્ય, પ્રહો, તારાઓ, સૌને લાગુ પડે છે મનુદ્રના મોટા મોટા તરંગ અનેક ક્ષુદ્ર તરંગોના સમૂહરૂપ છે તેમ આ મમમ જગત પણ કરોડો જીવોના સમૂહરૂપ છે એ કરોડો જીવોના મૃત્યુનો સરવાળો એટલેજ જગતનું મૃત્યુ

હવે અત્રે સવાય એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ભગવાનની માથે પુનર્મિલન કરવું એ સ્થિતિ આપણી વર્તમાન માનવદશા કરતા ઉચ્ચ છે કે નીચા પ્રકારની છે ? યોગી પુરુષો આ પ્રશ્નનો જવાબ અત્યંત દૃઢતા મહિત આપે છે કે અવગત એજ સ્થિતિ ઉચી છે એમા કાંઈ સંદેહ નથી તેઓ તો એમજ કહે છે કે મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિ એ તો તેની મનિદ્રાજ અવસ્થા છે મનુષ્યની પૂર્વે જે સ્થિતિ હતી તે કરતા અધારે તેની સ્થિતિ વધારે ઉન્નત છે " એવી માન્યતાવાળો જગતમા એક પણ ધર્મ નથી સર્વ ધર્મનું આ તો એક સામાન્ય તત્ત્વ છે કે મનુષ્ય પ્રથમ પૂર્ણ નિર્દોષ હતો અને ત્યાર પછીજ ધીમે ધીમે તેની અધોગતિ થવા લાગી છે એમ કરતા કરતા જ્યારે તેનો એટનો અધ પાત થશે કે પડી વધારે અધ પાતનો અવકાશજ નહિ રહે ત્યારે ત્યાંથી મનુષ્ય ઉચે ચડવા લાગશે અને આખા વર્તુળનો ફેરાવો પૂરો કરીને પાછો તેની અસ્ય સ્થિતિએ આવી પહોંચશે ગતિમાત્ર જે જાકારમાજ હોય છે અને મનુષ્યને પણ ગોળ રેષામાજ ભ્રમણ કરવું પડે છે મનુષ્યનો ગમે તેટલો અધ પાત થાય તોપણ આખરે તો તેને જર્થ્વગતિ તરફ પાછા ફરવુંજ પડશે અને છેવટે પોતાના આદિ કાગળ ભગવાનમાજ મળી જવું પડશે મનુષ્ય પ્રથમ ઈશ્વરમાંથી પ્રકટ થાય છે વચલી સ્થિતિમા તે મનુષ્ય ગ્રહે છે અને છેવટે પાછો તે ઈશ્વરનેજ જઈ મળે છે દ્વૈતવાદની પદ્ધતિ પ્રમાણે આ સિદ્ધાંતને ઉપર પ્રમાણે ઘટાવી સકાય છે અને અદ્વૈતવાદ પ્રમાણે આપણે એમ કહી શકીએ કે મનુષ્ય ઈશ્વરજ છે અને પાછો ઈશ્વરમા નય પામે છે

કેટનાકો કહે છે તેમ જો આપણી વર્તમાન સ્થિતિજ હયામા હયી

શેન પરબ્રહ્મ કહેવામા આવે છે તેજ વસ્તુ મમજની વધારે કદિન છે ધણુકાને એ ગિચ્છિત કેવળ જડ પાપાણુ જેવી ભામે છે એવો વિચાર ધગવનારા મોટા એમજ સમજતા હોય છે કે જગતમા માત્ર એજ પ્રકારની સ્થિતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એક પત્થર જેવા જડ પદાર્થો અને બીજા વિચારામિત ધગવનારા જીવો પણ તેમને આપણે પૂછીશુ કે તમે અસ્તિત્વ ધગવનારા પદાર્થોના એજ ભાગ પાડીને કેમ બેસી રહો છો ? એમ કહેવામા તે તમારી પામે કાઈ પ્રમાણુ છે ખરું ? વિચારશક્તિ કરતા વધારે ઉચ્ચ અવસ્થા શુ હોઈ શકેજ નહિ ? પ્રશ્નના અદ્વિનન જ્યાં ધણુજ મદ હોય છે, ત્યારે તે આપણી નજરે પડતા નથી અને અધમગજ લાગે છે જ્યારે એ મૃદુ આદેવનો તેજસ્વી થાય છે ત્યારે જ તે આપણી આંખે જોઈ શકાય છે પરંતુ એજ કિત્થુ જ્યારે અતિ રાપ ઉમ્મના ગાણુ કરે છે ત્યારે પાછા આપણે તેમને જોઈ શકતા નથી અને આપણને બધુએ અધમગવત્ થઈ જાય છે હવે એ પહેલા પ્રશ્નનો અર્થ જ અને બીજા પ્રશ્નનો અધમર એ બેઠે શુ સર્વ રીતે એમજ છે ? એમની વચ્ચે કાઈજ ફેર નથી ? તેમની વચ્ચે તો અમ માન જમીન જેટલો તફાવત છે એજ પ્રમાણુ પત્થરની વિચારશક્તિતા અને ઈશ્વરની વિચારશક્તિતા—એ બે સ્થિતિ શુ સગળી છે ? નહિ જ ઈશ્વર વિચાર પણ કરતો નથી અને તર્ક પણ કરતો નથી. તેને તેમ કંવાની જરૂર રી ? તેને કોઈ પણ વાત અજણી છે કે જેથી વિચાર કે તર્ક કરવા પડે, પત્થર વિચાર કરી શકતોજ નથી અને ઈશ્વરને વિચાર આવેજ પડતો નથી. એજ બેઠેની વચ્ચેનો ભેદ છે ઉપર કહ્યા તેવા વિચારકો એમ મમજ છે કે વિચારના પ્રદેશની પેનીપાર જવામા મોટો ભય ગહેલો ■ અને તેથીજ તેઓ વિચારને છોડીને આગળ જવાની પેસ્વી પણ નથી કરતા

શુદ્ધિની સીમાની પેની મેર વિચારભૂમિમના કરતાં પણ વધારે ઉચ્ચ ભૂમિમઓ આવે છે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની શરૂઆત પણ ખરું જોત

બુદ્ધિથી ઉચેની ભૂમિકામાં થાય છે. બુદ્ધિ, વિચાર, તર્ક-એ પ્રદેશોને છોડીને તમે આગળ વધો ત્યારેજ ઈશ્વર તરફની પહેલી મંડલ પહેંચ્યા એમ કહેવાય, અને ખરેખરા જીવનનો એજ આરંભ છે. આપણે અત્યારે જેને જીવન, જીવન કહ્યા કરીએ છીએ, તે તો ખરેખરા જીવનની ગર્ભા-વસ્થાજ છે.

અહીં એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે બુદ્ધિ અને તર્કની પેલી પારની ભૂમિકા સર્વોત્તમ છે એની સામિતી શું ? પ્રથમ તો જન્મનના મર્વથી એક પુરુષો-કેવળ મોદેથી સારી મારી વાતો કરનારા નદિ પશુ જેમણે પોતાની શક્તિના પ્રભાવથી જગતને દહાવી નાખ્યું છે, જેમના હૃદયોમાં સ્વાર્થનો એક છંદ પશુ નહોતો-તેઓ કહે છે કે આપણી વર્તમાન સ્થિતિ એ તો માત્ર અનંત માર્ગનું એક પગથીયુંજ છે, અને એ અનંત તો અહીંથી હજી બહુજ દૂર છે બીજી વાત એ છે કે તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે એટલુંજ નહિ, પશુ જે માર્ગનું અનુસરણ કરીને, જે પ્રકારનું સાધન કરીને તે પોતે અનંત તરફ પહોંચી શક્યા છે તે માર્ગ અને તે સાધનપ્રણાલિ પશુ તેઓ સર્વને સિખવે છે, અને તેમાં જે મૂલ્યો આવે તેનો ઉકેલ જતાથી આપે છે કે જેથી જેની પશુ હૃદય દોષ તે માર્ગનું અનુસરણ કરીને પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરે. ત્રીજી વાત એ છે કે જીવન-અભરમાની દમણાં જે મીમાંસા કહી, તે સિવાય બીજી મીમાંસા થઈ શકે એમજ નથી. જો આપણે એમજ માનીએ કે બુદ્ધિના પ્રદેશ કરતાં વધારે ઉચી ભૂમિકા કાંઈ છેજ નહિ, તો પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે આપણે શામાટે આખો વખત આ ગેળા ચક્રમાંજ ફર્યા કરવું ? વળી જગતમાં જે જે પદાર્થો આપણે જોઈએ છીએ તેનું અથ મતિ વિવરણ બુદ્ધિવડે થઈ શકશે ખરું ? જો બુદ્ધિના પ્રદેશની પેલી પાઠ જવા આપણે અમમર્યજ હોઈએ, બુદ્ધિ જેટલું જ્ઞાન પૂરું પાડે તે કરતાં વધારે જ્ઞાન મેળવવાનો આપણને અધિકારજ ન હોય, તો પછી પચેન્દ્રિયોવડે જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકાય તેટલાથીજ આપણે અટ-

કવાનુ ધ્યુ પચેન્દ્રિયના કાર્યપ્રદેશમાજ આપણા જ્ઞાનની તીમા આવી ગઈ આવા પ્રકારના અભિપ્રાયને “અજ્ઞેયવાદ” અથવા “શન્યવાદ” કહે છે પણ ઇન્દ્રિયો જે હમીકત રહ્યું કરે તેના ઉપર વિશ્વાસ ગળીતે તેનેજ સાચી માનવાનું કાંઈ પ્રમાણ છે? ઇન્દ્રિયો માયુજ જથ્થાવે છે એની શી ખાતરી? હુ તો તેનેજ ખરેખર અજ્ઞેયવાદી કહું કે, જે ગસ્તા વચ્ચે હોમો ગહે અને ડગનું પણ હાથ્યા વગર ત્યાનો ત્યાં જ મરી જાય જો છુદ્ધિનેજ પ્રમાણ માનીએ તો તો શન્યવાદમાથી બચવાનો કશો ઉપાય નથી પૈમા અને કીર્તિ એ નિવાયની બીજી ખામતોમા હુ માનતો નથી, હુ તો અજ્ઞેયવાદી છું એમ જે કાંઈ કહે તો તે ઢોંગી છે જર્મન તત્ત્વવેત્તા કાન્ટ એમ મિદ્દ હગ્વા મથ્યો છે કે આપણે છુદ્ધિથી દુર્ભેદ દિવાનને બેઠીને આગળ જઈ શકતાજ નથી પણ અહીં આગળથીજ ભારતવર્ષનું તત્ત્વદર્શન નવો માર્ગ ઉઘાડી આપે છે ભારતવર્ષમા જે જે દર્શનો રચાયા છે તેમનું મર્વનું ક્ષય છુદ્ધિથી ઉચેના પ્રદેશ તરફજ છે યોગી પુરુષો માહમ કરીને એ પ્રદેશમા પ્રવેશ કરી આ-આ છે અને ત્યાં તેમને એ-એવું અમદ્ય તત્ત્વ હાથ લાગ્યું છે, કે જેનાવડે આ જગતની વર્તમાન સ્થિતિનો અને તેના કારણનો યુક્તિપૂર્વક ખુલામો આપી શકાય છે સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે-અર્થાત્-જે વિદ્યા આપણને આ ત્રિગુણાત્મ-જગતથી મુક્ત કરે છે, તેની પેનીપાઠ લઈ જાય છે તેજ ખરેખરી અને મહત્વની વિદ્યા છે ‘ત્વં હિ નઃ પિતા, યોઽસ્માકમવિદ્યાયા’ પર પારં તારયસિ+” અર્થાત્-હે વિદ્યા! તુંજ અમારો પિતા છે કેમકે અમને અવિદ્યાની પેલી પાર લઈ જશે ધર્મનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ તે એવું નામ એ વિનાના બીજા વિચારમયૂહ ધર્મવિજ્ઞાનના નામને યોગ્ય નથી.

અધ્યાય ૧ લો-સમાધિપાદ

અથ યોગાનુશાસનમ્ ॥૧॥

મુદ્રાર્થ — દેવે યોગવિદ્યાવિશે વ્યાખ્યાનતો આરભ માંય છે

યોગશ્ચેત્તૃત્તિનિરોધઃ ॥૨॥

સુત્રાર્થ — ચિત્તને નાના પ્રકારની ઋતિ અર્થાત્ સ્વરૂપે ધારણ કરતુ અટકાવતુ એને યોગ કહે છે

વિવેચન — આ દેહાને વિસ્તારથી વિવેચ કરવાની જરૂર છે કેટલીક નવી નાનતો પણ સમજાવવાની છે પ્રથમ તો ‘ચિત્ત’ એટલે ॥ અને ‘તૃત્તિ’ એટલે શુ તે સમગ્ર લેતુ જોઈએ આપણને તેજા છે, પણ ખરી રીતે જોવાનું કામ નેત્રા કરતા નથી મગજમાં ગ્રહેણ દર્શિગોચર અથવા દર્શનેન્દ્રિયને જો નાશ કરવામાં આવે તો આપણી આંખો સાજામગી દોષ આંખની ખાટી જેટીને તેથી દોષ અને તેના ઉપર પદાર્થની આકૃતિ જરાજર પડતી દોષ, તોપણ આપણને કાંઈ મુશ્કેલી નહિ તદ્દપર્થ એ છે કે નેત્રા તો માત્ર દર્શનનાપરતુ ગોળું યત્ર છે એ કાંઈ દર્શનેન્દ્રિય નથી ખરેખરી દર્શનેન્દ્રિય તો મગજની અદરતુ ચાનતણુઓનું એક કેન્દ્ર છે આ ઉપરથી સમજાશે કે નેત્રા માં જોવાનું કામ કરના નથી કેટલાક લોકો ઉપાડી જાયે પણ ઉપના જોવામાં આવે છે તેઓ કાંઈ જોઈ શકતા નથી પ્રકાર છે આમેના પદાર્થની આકૃતિ પણ આંખની કીમીમાં પડે છે, પણ પદાર્થનું લાન થવા માટે એક ત્રીજી વસ્તુની પણ જરૂર પડે છે તે એ કે દર્શનેન્દ્રિયની સાથે મનનો પણ મયોગ થયે જોઈએ નેત્ર દૃશ્ય બદારતુ યત્ર છે એ ઉપરના મગજમાં ગ્રહેતુ ચાનતણુઓનું કેન્દ્ર અને મનની પણ આનસ્ખતા પ. છે કેટલીકવાર એમ બને છે કે પામેના રસ્તાપર ચાંને ગાડી ચાલી જાય પણ તેનો અવાજ તમે ન સુભળી શકો. એનું કારણ

શું ? કારણ એજ કે શ્રવણેન્દ્રિય એટલે શબ્દનું જ્ઞાન કરાવનારા મગમના
 જ્ઞાનતંતુઓના કેન્દ્રમાં તમારું મન નહિ હતું. માટે બહારનું યંત્ર, ઇન્દ્રિય
 અને એ બેઉમાં જોડાએલું મન, એ ત્રણે વસ્તુઓ બદરની છે. બહારના
 અનુભવગ્રનિત સંસ્કારને મન વધારે અંદર લઈ જઈને નિશ્ચયા-
 ત્મિણ બુદ્ધિને અર્પણ કરે છે. બુદ્ધિમાં તેનો આઘાત પહોંચે એટલે
 તેમાંથી પ્રતિક્રિયા સર થાય છે. એ પ્રતિક્રિયા ચતાની સાથે અહંભાવ
 જાગ્રત થાય છે; અને એ ક્રિયા તથા પ્રતિક્રિયાનો સરવાળો, પુરુષ-જેને
 જીવાત્મા કહીએ છીએ તેની આગળ રજૂ થાય છે અને એ દ્વારા તેને
 વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. ઇન્દ્રિયોસહિત મન, નિશ્ચયાત્મિક બુદ્ધિ
 અને અહંકાર એ સર્વના સરવાળાને અંતઃકરણ કહે છે. મનની
 અંદર ચાલતી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓને ચિત્ત કહેવામાં આવે છે;
 અને ચિત્તની અંદર ઉત્પન્ન થતાં વિચારનાં મોજાંને વૃત્તિ કહે
 છે. ત્યારે કોઈ પૂછશે કે વિચાર એટલે શું ? વિચાર એ પણ આકર્ષક
 (ખેંચનારી) અને વિકર્ષક (પાછું ધકેલનારી) શક્તિના જેવી
 એક પ્રકારની શક્તિ છે. કુદરતી શક્તિઓના અક્ષય લાંડારમાંથી ચિત્ત
 નામનું યંત્ર કેટલીક શક્તિઓને ગ્રહણ કરે છે, તેનું શોષણ કરે છે અને
 પછી વિચારરૂપે તેને પ્રકટ કરે છે. આપણે જે અન્ન ખાઈએ છીએ
 તેમાંથી આ શક્તિને પોષણ મળે છે અને શરીરને નાના પ્રકારની ગતિ
 ઇત્યાદિ કરવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે મનુજી
 છે. આમ છતાં તે આપણને ચેતન જેવું લાગે છે તેનું કારણ એ છે કે ચેત-
 ન્યમય આત્માનો તેને આધાર છે. એ આત્માજ માત્ર ચૈતન્યમય છે.
 ખાકી મન તો તમને બહારની દુનિયાનો અનુભવ પહોંચાડનારું યંત્રજ
 છે. આ પુસ્તકનું હિદાયકરણ લો. તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ કેવું ? તે આપણે
 જાણતા નથી અને જાણી શકીએ પણ નહિ. બહારની આવી અજ્ઞાત
 વસ્તુઓ માત્ર આપણા મનને એક પ્રકારનું સૂચનજ કરી શકે છે; મનને
 ઉત્તેજિત કરવાનું તે સાધન માત્ર છે; અને એ સૂચનાની આમે મન પ્રતિ-

ક્રિયા કરે છે. જેમ પાણીમાં પથર નાખીએ છીએ ત્યારે પાણી મોજાનું
 ગરમ લઈને પથરની આગે પ્રતિક્રિયા કરે છે, તેની રીતે મનના ઉપર
 કાંઈ પદાર્થનો આઘાત થવાથી મન પ્રતિક્રિયા કરે છે અને મનની આ
 પ્રતિક્રિયા જે રૂપ ધારણ કરે છે તે રૂપમાં આપણે તે પદાર્થ ભેદ સ્પષ્ટીએ
 'છીએ. આ જગતમાં પુસ્તક, હાથી, મનુષ્ય વગેરે જે કાંઈ પદાર્થો આપ
 ણે દેખાય છે તે ખરા પદાર્થો નહિ પણ પદાર્થોના આગ્રાનની પ્રતિ
 ક્રિયાઓ અથવા પ્રતિભાઓજ છે. જોન મૂર્ટી મિન નામનો અંગ્રેજ
 નૈયાયિક કહે છે કે, “ પદાર્થ એટલે લાગણી અને આભામને ઉત્પન્ન
 કરનાર કાયમની સંભવિતતા.” પદાર્થનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણે ભેદ
 સકતા નથી પણ આપણા મનમાં પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરાવનાર ઉત્તેજક
 કારણ બદલ છે, એટલુંજ આપણે જાણી શકીએ છીએ. કાંતુ માછ
 હીનું ઉદાહરણ લઈએ. મોતી કેમ બધાય છે તે તમે જાણો છો? એક
 જુદા જાંતુ તેની છીપમાં પ્રવેશ કરીને તેના શરીરમાં ખજવાળ ઉત્પન્ન
 કરે છે. એથી કરીને માછલીના શરીરમાંથી એક પ્રકારનો ચળકો, ચીકણો
 રમ કરીને તે જાંતુની આમપામ લપેટાય છે અને તેથીજ મોતીનો
 આકાર બધાય છે. એજ પ્રમાણે આપણા જોવામાં આવતું આ મમમ
 'લજાંડ પણ આપણે પોને આમપામ પાથરેલી આપણીજ જતિઓની
 મમદિ કે-આપણી પોનાનીજ કૃતિ છે. એમાં વાસ્તવિક જગત તો માત્ર
 પેશા, જાંતુ પૂરતુંજ છે. મામાન્ય માણુમોના ધ્યાનમાં આ વાત ઉતરવી
 મુશ્કેલ છે; કારણ કે જ્યારે જ્યારે તેઓ મમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે
 ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાની આમપામ રૂતિની રમ પાડે પાથરે છે એટલે
 તેઓ મૂળ વસ્તુ તો ભેદ સકતાજ નથી. હવે “ જનિ ” વચ્ચેનો
 અર્થ તમાગ મમજવામાં આવી ગયો હશે જે ખરેખરો મનુષ્ય અથવા
 પુરુષ તે તો મનની પાછળ ઉભો વ્હીને કાર્ય કરે છે. પુરુષનું ચૈતન્ય
 મનદાર બદલ નીકળી આવે છે. મનની પાછળ ઉભો વ્હીને પુરુષ
 કાર્ય કરે છે ત્યારેજ મનમાં ચૈતન્ય આવે છે; અને પુરુષ જ્યારે તેનો

ખીનકુલ ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેનો નાશ થઈ જાય છે, તેનું અસ્તિત્વ પણ મ્હેનું નથી આ ઉપરથી તમે ચિત્તનું સ્વરૂપ મમજી મયા હશે. અતઃસ્વરૂપ જે મૂળ પદાર્થનું મન જનેનું છે તેજ પદાર્થના એક સ્વરૂપને ચિત્ત કહે છે અને વૃત્તિઓ તેના તરંગને સ્થાને છે જ્યારે એ શાંત ચિત્ત ઉપર કોઈ બાહ્ય પ્રગ્ણુ અસર કરે છે ત્યારે વૃત્તિઓનું રૂપ ધારણ કરે છે, અને જેને આપણે જગત કહીએ છીએ તે આ વૃત્તિઓનોજ સમૂહ છે.

તળાવનું તળીયું આપણે જોઈ શકતા નથી, કાગળ કે એની ઉપરની મપાટી ઉપર નાના નાના મોઝા ઉત્પન્ન થયાજ કરે છે જ્યારે એ તમામ મોઝા શાંત બની જઈને પાણી સ્થિર થવા પામે ત્યારેજ તળાવના તળીયાની કાંઈક ઝાંખી આપણને થઈ શકે છે. જે પણી ડોળુ હોય છે અથવા તે લાક્ષ્મી કરતું અને ઉછળ્યા કરતું હોય છે, તો તેનું તળીયું જોવાની આત્મા વ્યર્થ છે પાણી નિર્મળ હોય અને તેમા નાનું મરખું મોલું પણ પેદા ન થતું હોય તોજ આપણે તેના તળીયા સુધી નજર નાખી શકીએ હવે આ તળાવના તળીયાને ઠેકાણે આપણું પોતાનું મૂળ ખડે સ્વરૂપ સમજી લો તળાવ તે આપણું ચિત્ત છે અને ચિત્તમા ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિઓને મોળને ઠેકાણે સમજી-વળી એક ખીજી ધ્યાનમા લેના જેની બાબત એ છે કે મનની ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિ હોય છે. પહેલી અધક્ષરમય સ્થિતિ જેને આપણે તમમ કહીએ છીએ પણ તથા પશુના જેવા મૂર્ખ મનુષ્યોના મનની સ્થિતિ એવીજ હોય છે. તેમનું ત્ર્યં બીજાનું અનિષ્ટ કરવા જેવુંજ હોય છે એવી સ્થિતિમા જેમનું મન હોય છે તેઓ કોઈ પણ સારો વિચાર કરી શકતા નથી. મનની બીજી અવસ્થાને સંજસ અથવા ક્રિયા-શીલ અવસ્થા કહે છે. એ સ્થિતિમાં માત્ર સત્તા અને ઉપભોગ બેનાજ વિચાર મનમા આવી શકે છે. હું જળવાન થાઉં, ધનવાન થાઉં અને બીજાના ઉપર માઠી સત્તા થવાનું, આવાજ પ્રવ્રરના વિચાર એ સ્થિતિમાં

આવે છે ત્યાર પછી ન્યારે ચિત્તથી સરોવરમાં મોઝા લીધાતાં બધે
ચક્ર જાય છે અને મમસ્ત જલરાસિ સાંતળી રહે છે, ત્યારે જલ પશુ
નિર્મળ જની જાય છે. એવી સ્થિતિને સાત્વિક અવસ્થા નાત અવસ્થા
હરે છે આ અવસ્થામાં તરંગ ઉત્પન્ન થતા નથી તે ઉપરથી કેમકે
એવી પ્રાણિમાં ન પડતું કે એ જલ અવસ્થા છે તે જલ નથી એટલુંજ
નહિ પણ અત્યંત કિચાદીન અવસ્થા છે કેમકે એ અવસ્થામાં જ શક્તિનો
ઉચ્ચામાં ઉચ્ચો વિભવ રહેલો છે વૃત્તિઓને છૂટી ગળી ગમે તેમ જમવા
દેવી એવા પ્રગરના કિચાદીન થતું એ તો જલ સહેતું છે સમામ હોડી
હોડી એટલે ધોડો આયોગ્યાપજ તમને ધમકીને કાવે ત્યાં દોડી જવાનો
એ કામ તો ગમે તે માણસ કરી ચોક, પશુ દોડતા બોલને યોભાવી
અનુકૂળ રસ્તે ચલે તેજ ખરેખરો શક્તિમય અને કિચાદીન પુર
ગણાય છે ધોડને છૂટી લગામે જવા દેવા અને તેમને રોકી ગમવા
એ બેમાંથી કયા કામમાં વિશેષ શક્તિનો ખુપ પડે છે ? સાંત માણસ
અને આજસુ મણસ એ બે એકસરખા નથીજ સત્યગુણ એ કાષ
આજમ કે જડતાનું કારણ નથી. જે માણસ ચિત્તના તમામ તરબોને
સ્વાધીન કરી દે છે તેજ સાંત થશે હૃદયન અસાત્વિક કિચાદીનનામ
ઉતરતા પ્રકારનીજ શક્તિ જોવામાં આવે છે પરંતુ સાતભાવમાં નો
ધણજ ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિનું દર્શન થાય છે

ચિત્ત હમેશાં પોતાની સ્વાભાવિક નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ
કરે છે, પણ પ્રતિષે તેને વારંવાર બહારનીજ ખાલુ તરફ ખેંચા કરે
છે આ પ્રવૃત્તિને રોકવી, ચિત્તના બહાર જવાના વલણને ખાલી દેવું
અને તેને પાછું વાળીને ચિત્તન્યથન પુરત તરફ જવાને પ્રવૃત્ત કરવું એજ
યોગ્યું પડેલું પગથીયું છે કારણ કે એ રીતે જ ચિત્તને તેને ખરે
રસ્તે વાળી શકાય છે

નાનાથી માંડીને મોટા સુધીના પ્રત્યેક પ્રાણીમાં ચિત્ત રહેતું હોય
છે પરંતુ તે વિચારશક્તિસંધિન તો એમના અનુભવસરીરમાંજ જોવા

માં આવે છે. હવે એ મન જ્યાં સુધી એ વિચારશક્તિનો યથાર્થ ઉપ-
યોગ ન કરે, ત્યાં સુધી-તેને તેની હાલની દશામાંથી પાછું વાળીને મુક્ત
અનવાનું કામ જીવાત્માથી બની શકે જ નહિ. ગ્રામ, શ્વાન વગેરે
પ્રાણીઓને મન છે તોપણ તેમને હાલ તુરત મુક્તિ મળી શકે એમ નથી;
તેનું એજ કારણ કે તેઓ જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં તેમનું મન
વિચારનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકતું નથી.

આ ચિત્તની પાંચ અવસ્થાઓ છે. ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને
નિરૂદ્ધ. ક્ષિપ્ત અવસ્થામાં મન રજોગુણની અધિકતાથી ચચળ બનીને
ચોતરફ દોડાદોડ કરે છે. આ સ્થિતિમાં સુખ તેમજ દુઃખના મિશ્ર રૂપમાં
મનની ચેષ્ટા બહાર આવે છે. મૂઢ અવસ્થા એ તમોગુણપ્રધાન
છે. એ અવસ્થામાં ક્રોધ, આળસ અને બીજાનું ભુંડું કરવાનીજ વૃત્તિ
ઉદ્ભવે છે. ચિત્ત જ્યારે બાહ્ય સુખનાં સાધનરૂપ રમાદિમાં જોડાયતું
હોય ત્યારે તેને વિક્ષિપ્ત કહે છે. ક્ષિપ્ત અવસ્થા મોટે ભાગે મનુષ્યોની,
વિક્ષિપ્ત અવસ્થા દેવતાઓની અને મૂઢ અવસ્થા રાક્ષસોની હોય છે. માત્ર
ચિત્તની એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ અવસ્થાઓજ સમાધિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

તદા દ્રઢુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-તે વખતે એટલે નિરોધ સ્થિતિમાં દૃઢ એટલે પુરુષ
પોતાના શુદ્ધ સ્વચ્છિદાનંદ સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે

વિવેચન-જ્યારે મનોવરમાં ઉદ્ભવતા તરંગો શમી જાય છે
અને તે શાંત, તરંગરહિત બની જાય છે ત્યારે આપણે તેના તળીયા સુધી
નજર પહોંચાડી શકીએ છીએ. તેવી રીતે મનનું પણ સમજવું. જ્યારે
તે શાંત થાય છે ત્યારે આપણે આપણા સ્તરસ્વરૂપને જોઈ શકીએ છીએ.
એ અવસ્થામાં આપણે ચિત્તની માથે જોડાવાનું-મળી જવાનું હોતું, નથી
એટલે આપણે પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત થઈ રહીએ છીએ.

વૃત્તિસારૂપ્યમિતરત્ર ॥૪॥

સૂત્રાર્થ:-અન્યાન્ય સમયે એટલે ચિત્તનો નિરોધ ન થયો હોય ત્યારે

દણ પૃથ્વીની મધ્યે તદ્દત્ત યત્ત યથા છે

વિવેચન-દાખલા તરીકે જણે કે કેમ અપણી નિદા કરે છે તેથી અપણેને દુઃખ થાય છે એ એ પ્રકારે પૃથ્વી-એ પ્રમાણી થિતિ થમ અને તેની સાથે અપણે અપણી જાનને પણ નેમ દીધી તેથી અપણેને દુઃખને અનુભવ થયે.

વૃત્તયઃ પંચતયઃ હિંદા અહિંદાઃ ॥ ૫ ॥

નૃતાર્થ-એટલુંક અને કોટક દિન પૃથ્વીના ૨૫ પ્રકાર છે

પ્રમાણવિષયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ ॥ ૬ ॥

નૃતાર્થ-પ્રમાણ વિષયવિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ અર્થાત્ સ્વપ્ન જાન વિષયના નૂન સ્વપ્ન નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ ૪૫ પ્રકારની જાનિ એ છે

પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥ ૭ ॥

નૃતાર્થ-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને અગમ એટલે તેના ઉપ વિષયનાની ક્રમ એવા પુ પના શબ્દ એ જણ પ્રકારે-એટલે ૨૫૫ જાનના સંપત્તિ છે

વિવેચન-એક પદ્યને વિષે અપણેને એક અનુભવ આવે છે. તે પદ્ય વિષેની ખીજે અનુભવ પડેલાના ક્રમના ભૂતે ન દેવ તે અપણે તેને કાલ્ય માનીએ છીએ અને પૂર્વે જે અનુભવ આવ્યો તેથી તેની ભુદા પ્રકારની જાન મળવાને તે અપણે વાકી ઉઠાવે તે જાન માનવીની ના પડીએ છીએ. પ્રમાણ જણ પ્રમાણ દેવ છે ન હવે અનુભવ અથવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એક પ્રકાર થયે. અપણેને અને જો નિયમ બહુવાચ ન જાતા હોય એવી પ્રિતિમાં અપણે જે કદ દેખીએ અથવા માલ એ તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે ખીજા પ્રકારે પ્રમાણ અનુમાન છે તેને અનુમાનિત ભૂતો છે. એ ચિન્હ જે પદ્યાર્થનું સૂચન કરે તે ઉપથી તે પદ્યાર્થવિષે જાનને જાન

માન છે. આત્મવાક્ય એ ત્રીજા પ્રકારનું પ્રમાણ છે. યોગીઓ અથવા જોમણે માન્યતા અનુભવ કર્યો છે તેમના અનુભવને માન્ય કરવો એનું નામ આત્મવાક્ય. આપણે બધાએ જ્ઞાન તત્ત્વ જવા મળીએ છીએ; પરંતુ એ માર્ગે જતાં ખૂબ પરિશ્રમ કરવાની અપેક્ષા રહે છે, લાખો ઇંછા સુધી મળેજી ઉકેલિત્વન કર્યા પછી જ્ઞાનનું દિરણ આપણને હાથ લાગે છે. પણ યોગી પુરોણુ મન પવિત્ર હોવાથી તેઓ તેા વિચારના પ્રવેશના કરતાં આમગ્ય મળેલા છે તેઓના મન આમગ્ય તેા જૂત, સ્વર્ણમ્ય અને વર્તમાન, તરો દાણનું જ્ઞાન પાડવ પુરતકના આકારમા પ્રત્યક્ષ થઈ ગયું હોય છે જ્ઞાન મેળવવાને મારે આપણે જે લાગે અને કટાણાભરેલો માર્ગ ગ્રહણ કરવો પડે છે, તેની યોગીઓને જરૂર રહેતી નથી. એવા પુરોણુ વાક્ય પ્રમાણુ મનાય છે, કશુંકે તેઓ પોતાની અજ્ઞ ગહેલા મૈત્ર્યનુ દર્શન કરી શકે છે. એવા સર્વજ્ઞ મહાત્માઓનાં રચેલા ચાલો પણ પ્રમાણુ મનાય છે. પતંગધિ પછીના ફેટલાક દર્શનશાસ્ત્રેએ આત્મ વાક્યના અભિપ્રાય ભારે ચર્ચા લાગેલી છે. તેઓ કહે છે કે માત્ર આત્મ વાક્યનેજ મત્ત્ય માનવાનું કામજી શુ ? જો નહીં જ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનનું વિરોધી ન હોય તો આપણે સામાન્ય મનુષ્યોનું જ્ઞાન પણ મત્ત્ય અને પ્રમાણુજ્ઞ માનવું જોઈએ અત્રીન્દ્રિય જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ તેા હેજ અને મનુષ્ય તેને પ્રમા કરી શકે છે એ વાત પણ મત્ત્ય છે તેા પછી વર્તમાન મમકના યોગી લોકોનું કથન, લુદ્ધિ અને પૂર્વ અનુભવનું વિરોધી ન હોય તેા તેને પણ મત્ત્ય અને પ્રમાણુ માનવામા કશી અગત્યજી હોવી ન જોઈએ એક માણે માણસ આપણી આમગ્ય અગત્યને કહે કે જુ ચાગે દિશાએ દેવોને જોઈ છુ, તેા એના કથનને આપણે પ્રમાણુ માની શકીએ નહિ. કારણ કે કેઈ પણ વાતને પ્રમાણુ માનતા પહેલાં જોવું જોઈએ કે તે મત્ત્ય છે કે નહિ, ખીજી તે પૂર્વ અનુભવનું વિરોધી ન હોવું જોઈએ અને ત્રીજી તે વ્યક્તિના ચાગિય હિપગથી પણ તેના કથનની સત્યામન્યની તુલના કરવી જોઈએ. મે બધી વાગ લોકોને કહેતા

ન જોઈએ તે સત્ય બીજાઓ પણ અનુભવી શકે એવું હોવું જોઈએ.

આ રીતે ત્રણ પ્રકારના પ્રમાણોમાં પહેલાનું નામ ‘પ્રત્યક્ષ’, બીજાનું નામ ‘અનુમાન’ અને ત્રીજાનું નામ ‘આપ્તવાક્ય’ અથવા ‘શબ્દ પ્રમાણ’ છે એ “આપ્ત” શબ્દનો હું અગ્રેજીમાં અનુવાદ આપી શકતો નથી. એને જો હું “પ્રેરણા” કહું તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રેરણા બહારથી આવે છે અને આ જ્ઞાન તો અદરથી ઉદ્ભવે છે.

વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્વરૂપપ્રતિષ્ઠમ્ ॥૮॥

સૂત્રાર્થઃ—વિપર્યય એટલે મિથ્યા અથવા વિપરીત જ્ઞાન—જે વસ્તુ જોવી હોય તેવી ન જોવી તે.

વિવેચનઃ—એ પણ એક પ્રકારની વૃત્તિ છે કે જોવી કરીને એક પદાર્થમાં અન્ય પદાર્થની બ્રાન્તિ થાય છે જેમ મોતીની ચંચળની છીપને જોઈને રૂપાનો ભ્રમ થવો, એને વિપર્યય કહે છે.

શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ ॥૯॥

સૂત્રાર્થઃ—કેવલ શબ્દથીજ એક પ્રકારનું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને તે શબ્દ જેનું પ્રતિપાદન કરે છે તે વસ્તુનું અસ્તિત્વ પણ ન હોય, એવી વૃત્તિને વિકલ્પ અથવા શબ્દથી ઉત્પન્ન થએલો ભ્રમ કહે છે.

વિવેચનઃ—વૃત્તિના એક બીજા પ્રકારને વિકલ્પ કહે છે દાખલા તરીકે અમુક શબ્દ માંભળ્યા પછી તેના અર્થનો શાંતિપૂર્વક વિચાર ન કરતા આપણે એકદમ એક મિદ્ધાત બાંધી દઈએ, તો તે ચિત્તની દુર્મનતાનું વલણ કહેવાય આ ઉપરથી તમને સમજતો આ મિદ્ધાત મમળાઈ જશે કે મનુષ્ય જેમ નિર્મળ, તેમ તેનું સયમ કરવાનું પણ અપહોય છે. આ વાત સ્મરણમાં રાખીને આ ક્યોગીવડે તમારી પોતાની વારંવાર પરીક્ષા લેતા રહેજો જ્યારે આપણે ક્રોધને વશ થઈએ અથવા દુષ્ટી થઈએ, સારે કષ્ટ વાત સાંભળવાથી અથવા યાદ આવવાથી આપણા મનમાં એવી વૃત્તિઓનો ઉદ્ભવ થવા પામ્યો એ વિશે વિચાર કરવો.

અભાવપ્રત્યયાલમ્બનાષ્ટચિનિદ્રા ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:—જો જ્ઞાતિ જામત વ્યતે સ્વપ્નની જ્ઞાતિઓના અભાવના દેવરૂપ તમસનુ સ્વપ્નજન શરીર રહે છે, તેને નિદ્રા કહે છે

વિવેચન:—નિદ્રા એ પણ એક પ્રકારની વૃત્તિ છે આપણે ઉપ માધી જાગીએ છીએ ત્યારે આપણને સ્મરણ થાય છે કે આપણે ઉપી ગયા હતા જેનો આપણને અનુભવ થયો હોય તેનીજ સ્મૃતિ હેતુ થો જેનો અનુભવ ન હોય તેની સ્મૃતિ હેતુ નથી મળતી મત્તેક પ્રતિષ્ઠિયા એ ચિત્ત, પી સરોવરમા ઉત્પન્ન થયેનો તરંગ છે હવે જો ઉપમા ચિત્તની પંદર જ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થતી ન હોય તે પછી આપણને કારણમા કે અભાવામા એમાથી એક પ્રકારનો અનુભવ સંભવ નથી થયો તેથી શરીરે આપણને નિદ્રાની માપણ પ્રકારની સ્મૃતિ કહેવી જોઈએ નહિ હકીકતમા આપણને ઉપનુ સ્મરણ રહે છે એજ માનિત કરે છે કે નિ. વસ્થામા પણ મળતી અદર ચોક્કસ પ્રમાણ તરંગ હોઈ. હોવાજ જોઈએ સ્મૃતિ પણ એક પ્રકારની વૃત્તિજ છે

અનુભૂતવિષયાસમ્પ્રમોય: સ્મૃતિ: ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ:—અનુભૂત વિષયનુ સ્મરણ હોવામા માનસિક જ્ઞાન થતુ તેનુ નામ સ્મૃતિ

વિવેચન—૧૨મ આગ પ્રમાની જ્ઞાતિઓના વિષય કહેવામા અનુ તેમાના દરેકમાથી સ્મૃતિ અવી પડે છે કારણકા તરીકે તમે એક કબજ સામો. તે એ કબજ ચિત્ત, પી સરોવરમા પથરની માફક તરંગ ઉત્પન્ન કરે છે અને એ તરંગ સ્ત્રીજ વ્યતે જ્ઞાના જ્ઞાના મોક્ષજ્ઞાની તરંગમાના ઉત્પન્ન કરે છે અને એ તરંગમાના તેજ સ્મૃતિ નિદ્રામા પણ એમજ પદનુ આવે છે નિ. પી અનુ પ્રકારનો તરંગ ચિત્તમા સ્મૃતિ રૂપી સ્ત્રીજે તરંગ ઉત્પન્ન કરે છે તેને સ્વપ્ન કહે છે જાગત અવ સ્થામા જેને સ્મૃતિ કહે છે તેજ તરંગ નિદ્રાવસ્થામા સ્વપ્ન કહેવાય છે

અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તદ્વિરોધ: ॥૧૨॥

મુનાથ:-અબ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે એવૃત્તિઓનો નિરોધ થાય શકે છે
 વિવેચન:-આ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિને માટે મનને નિર્મલ, શુભ અને
 વિચારપૂર્ણ બનાવવાની જરૂર છે. અબ્યાસનું શું પ્રયોજન છે? દરેક
 ક્ષણ એ ચિત્તરૂપી સરોવરની સપાટી ઉપર કેપનપુત્ર પ્રવાહતુલ્ય છે.
 એ કેપન તો સમી જાય છે, પણ તેના મસ્કાન મ્હી જાય છે. જ્યારે
 મન ઉપર એટલું પ્રક્રાન્તા અનેક મસ્કાર પડ્યાજ કરે છે, ત્યારે તે બધા
 એકત્રિત થાય છે અને તેમાંથી દેવ-ચારિત્ર્ય બધાય છે. કહેવત છે કે
 “દેવ એ બીજો સ્વભાવ છે.” વારતકમાં એને બીજો નહિ પણ ‘પહેલો’
 સ્વભાવ કહીએ તોપણ ખોટું નથી મનુષ્યના મમત્ર ચારિત્ર્યનો આધાર
 એ દેવના ઉપરજ રહેલો છે. આપણી આચારની જે પ્રકૃતિ નામ્નેલી
 છે તે પહેલાની દેવોતુજ પરિણામ છે, અને તેને આપણીજ દેવોતુ
 પરિણામ તપ્પયાથી મનને એક પ્રકારનું સાત્ત્વ મળે છે. કારણ કે જ્યારે
 આપણે સમજી શકીએ છીએ કે એ પ્રકૃતિ બહામ્થી આપણા ઉપર
 આવી પડી નથી પણ તેના ગુનાજ આપણે પોતેજ છીએ, ત્યારે તો
 જેવી રીતે આપણે તેને ધડી છે તેવીજ રીતે આપણે તેનો નાશ પણ
 કરવાને શક્તિમાન છીએ. આપણા મનની અદર વિચારોનો જે પ્રવાહ
 ચાલુ રહે છે, તેમના વિચાર પોતાની પાછળ સરકાર મૂકતો જાય છે
 અને એવા મસ્કારોનેજ પરિણામે દેવો બધાય છે. આ પ્રમાણે આપણા
 તમામ પ્રકારના મસ્કારનો સરવાળો તેજ આપણું ચારિત્ર્ય અને જે
 વખતે જે વૃત્તિનો પ્રવાહ પ્રત્યજ હોય તે વખતે મનુષ્ય તેને મનુરૂપ
 વસ્તુ બે છે. જ્યારે સદ્ગુણનો પ્રવાહ જળવાન હોય ત્યારે મનુષ્ય શુભા-
 ચરણ કરે છે, દુષ્ટ વૃત્તિનો પ્રવાહ બળવાન હોય ત્યારે તે પાપાચરણ
 કરે છે, અને આનંદનો પ્રવાહ ચાલુ થાય ત્યારે તેના મનને સુખની
 પ્રાપ્તિ થાય છે. દુષ્ટ વૃત્તિઓને નિર્મૂળ કરવાનો એકજ ઉપાય એ છે
 કે, તેમાંથી ઉતરી દેવો પાડ્યા માડી. જો એ દુષ્ટ દેવોએ આપણા મનમાં
 ‘હાં મૂળ ધાલેલાં’ હોય તો નવેસરથી મારી દેવો પાડવાથી તેનો નાશ

યદ્ય શકે એમ છે. તમે હમેશાં સારાં કામ કર્યા જાઓ, શુભ વિચારો કર્યા જાઓ-માફી દેવોને કહાડી નાખવાનો એ એક જ ઉપાય છે. અમુક માણસ કદિ પણ સુધરવાનો નથી એવો ઉદ્ગાર તમે કદાચતાજ નહિ, કાંચુ કે અત્યારે તેનો દુષ્ટ સ્વભાવ છે તે પાછલી દેવોનું પરિણામ છે અને તેને નવી સારી દેવો કળવ્યાથી સુધારી શકાય એમ છે ચારિત્ર્ય એ લાંબા વખતની દેવોનું પરિણામ છે, અને એજ પ્રમાણે નવી મારી દેવોને અમુક વખત સુધી ધારણ કરવાથી ચારિત્ર્ય બદલાઈને સુધરી જાય છે

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ટત્તિરહિત-નિરુદ્ધ-ચિત્ત સ્વસ્વરૂપમાં પરિણામ પામે, તેનું નામ સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિને માટે પ્રયત્ન કરવો, તેને અભ્યાસ કહે છે.

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—એ અભ્યાસનું દીર્ઘકાલ સુધી અતર પડવા દીધા વિના અને ઉત્સાહપૂર્વક સેવન કરવાથી તે દૃઢ થાય છે.

વિવેચનઃ—અભ્યાસ કાંઈ એકજ દિવસમાં સિદ્ધ થઈ જતો નથી, પણ લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ કરતા કળતા થાય છે વળી આ અભ્યાસ આત્મરો પડવા દીધા વિના દરરોજ કરવો જોઈએ તથા ઉત્સાહપૂર્વક કરવો જોઈએ

दृष्टानुश्रविकचिपयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થઃ—જોએલા અથવા સાંભળેલા સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં ચિત્તની તૃષ્ણારહિત ઉપેક્ષાવૃત્તિ, તેને વશીકાર નામનો વૈરાગ્ય કહે છે.

વિવેચનઃ—આપણાં તમામ કાર્યોની મૂળ પ્રેરણા કરનાર બે કારણ હોય છે (૧) આપણે જે કાંઈ જોઈએ હોય અથવા બોલવું હોય તે, અને (૨) બીજાઓથી માંડવું હોય તે. આ બે કારણો આપણા ચિત્ત-રૂપી સરોવરમાં નાના પ્રકારના તરંગો ઉત્પન્ન કરે છે. એ બેઉ કાર-

હોતી સામે યુદ્ધ કરવાનું અને મનને વશ કરવાનું હથિયાર વૈરાગ્ય છે એ બેઉ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવા આપણે તૈયાર થવું, એ આપણે માટે અત્યંત જરૂરનું છે ધારો કે હું રસ્તા ઉપર ચઢને ચાલ્યો જાઉં છું અને એક જગ્યા અવીને મારું ઘડીઆળ ઝુટવી લખ ગયો અને તેમ થના તર તજ મારા ચિત્તમા ક્રોધનો એક તરંગ ઉત્પન્ન થયો એ ક્રોધનો તરંગ ઉત્પન્ન ન થાય એવી સ્થિતિ તમારે પ્રાપ્ત કરવાની છે જો એ તરંગને તમે ન રોકી શકો તો તમે કાષ્ઠજ ક્યું નથી અને તમારી પાસે જરા પણ આતરમણ નથી એમજ કહેવાય જો તમે એ તરંગને શમાવી શકો તોજ તમે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ કરી છે એમ મનાય સસારમય લોભ જે નાના પ્રમરના વિષયોપભોગ કરે છે તેઓના વ્યવહાર અને સહવાસ આપણને એવું જ શિખવે છે કે વિષયભોગ એજ ખરો લાલ છે અને ઇવનતુ લક્ષ્ય છે માટે એવાં પ્રલોભનો તરફ સંપૂર્ણ ઉદાસીનતા રાખવી અને તેમના તરફ ચિત્તવૃત્તિ દબા નહિ તેની સભાળ રાખવી એને વૈરાગ્ય કહે છે સ્વાનુભૂતિ અને પરાનુભૂતિ એ બેઉદ્વારા આપણામાં જે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ જન્મ પામે છે, તેનો નિમજ્જ કરવો અને ચિત્તને વિષયાધીન થવું અટકાવવું એ વૈરાગ્યનો ખરો અર્થ થાય છે એ પ્રેરકશક્તિઓ ઉપર આપણો ધ્યાન રહે અને આપણે તેમના કાળુમા ન રહીએ, એવા પ્રમરના મનોબળને વૈરાગ્ય કહે છે અને મુક્તિના એ એક આવશ્યક માધ્યમ છે

તત્પરં પુરુષરૂપાતેર્ગુણવૈત્તૃણ્યમ્ ॥૧૬॥

સૂત્રાર્થ:—પુરુષ-આત્માનું જ્ઞાન ચલાવી સત્ત્વાદિ ગુણોમાથી પણ તૃપ્તિ જતી ગ્રહે, તેનું નામ “પરવૈરાગ્ય” કહે છે

વિવેચન:—જો વૈરાગ્યના પ્રભાવથી ગુણો ઉપરથી પણ આપણા રાગદ્વેષ છૂટી જાય તે વૈરાગ્ય સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો મનાય છે પ્રથમ તો પુરુષ અથવા આત્મા એ શી વસ્તુ છે તથા ગુણ એટલે શું તે પરામૃત સમજી લેવાની જરૂર છે ચોગસાજિના મત પ્રમાણે સર્વત્ર

મનન-એ ચોવીશ તત્ત્વોવિષેજ દેવાથી તેના ઉત્તરમાં એ તત્ત્વો પોતા સખથી મત્સરતાન-પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ-ધ્યાન કરનારને દર્શાવે છે, તેમજ પોતાનું ગુપ્ત સામર્થ્ય પણ તેને અર્પણ કરે છે પરંતુ એ સામર્થ્ય-એ સિદ્ધિ ઐદિ-વિષય ભોગનેજ આપનારી તથા અનિન્ય અને રોક્ષી રાખનારી દેવાથી એને પ્રાપ્ત કરવામાં તથા વાપરવામાં લાભ તો મધ્ય નથી વળી એવી બાહ્યશક્તિની પ્રાપ્તિ કરવાથી મુક્તિ પણ મળી જતી નથી એની શક્તિની ઇચ્છા માત્ર ભોગનેજ અર્થે દોષ છે, અને આ બાહ્યજીવનમાં ખરેખર ભોગનો તો અવમણજ નથી. મરણ કે એ વાસનાગમે તોટવી શક્તિ અને પગથોં મળ્યા છતાં કદિજ તૃપ્ત થઈ શકતી નથી માટે એવા ભોગોની પાછળ ફાંફાં મારવાં મિથ્યા છે આ અતિ પ્રાચીન ઉપદેશ મનુષ્યના અતરમાં ઉતરવો ધણો મુશ્કેલ છે પણ આ વાત જ્યારે પણ તેના અતરમાં પૂરેપૂરી રીતે ઉતરી જાય છે, ત્યારેજ તે આ સ્થૂળ જગતની પાઠ જઈને મુક્તિ દશા પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે.

સાધારણ બાપામાં જેને સિદ્ધિઓ અથવા ગુપ્ત શક્તિઓ કહે છે, તે વડે માત્ર ભોગોનીજ વૃદ્ધિ થાય છે જગતનાં બધેનાં એથી તો ઊલટાં વધારે દૃઢ થાય છે અને તેને પરિણામે દુ ખની પણ વૃદ્ધિજ થાય છે પતંજલિ ‘એ ગુપ્ત શક્તિઓની પ્રાપ્તિ શક્ય છે’ એવું લખે છે તેનું કારણ એ છે કે પૈરાનિક તરીકે તેમ કંવાની તેની ફરજ છે પણ માથે સાથે એ સમ્પત્તિના પ્રલોભનોમાં આપણે ન ફસાઈએ તેને માટે તે આપણને માવધાન ગ્રહેવાનું વારવાર સૂચન કરતો રહે છે.

હવે જ્યારે ધ્યાનાવસ્થામાં એ તત્ત્વોને દિશા અને ક્રાંતિથી અનગ કરીને તેમના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની સમાધિને નિર્વિકલ્પ મમાધિ કહે છે એ પછી એક પગથીયુ આગળ વધીને જ્યારે તન્માત્રાઓ દિશા અને મવની અદર સમજાઈને તેમનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે સવિચાર (વિચારયુક્ત) સમાધિ કહેવાય છે અને જ્યારે મુદ્ધમ તત્ત્વોને દિશા અને ક્રાંતિથી અતીત સમજીને તેમનું ધ્યાન કરવામાં

આવે છે ત્યારે તે નિર્વિચાર સમાધિ કહેવાય છે. એ પછી સૂક્ષ્મ અને સ્પૃશ્ય બેઉ પ્રકારનાં તત્ત્વોને છોડી દીધેને એકલા અંતઃકરણનેજ ખ્યાનને વિષય જનાવવામાં આવે છે, અને અંતઃકરણને રમસુ તમસ્વી અવસ્થા કરીને તેનું ખ્યાન કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્નાનક સમાધિ સંધાય છે. એજ સમાધિમાં ત્યારે અંતઃકરણને હેઠળ છિપાધિરહિત મણીને તેનું ખ્યાન કરવામાં આવે; અને ત્યારે એ સમાધિ વિશેષરૂપે પરિપાત્ર થઈ જાય, ત્યારે સ્પૃશ્ય, સૂક્ષ્મ તથામ તત્ત્વોનો તથામ વિચાર છૂટી જાય, અને એકલો સાત્ત્વિક અહંકારજ વ્યવસિદ્ધ રહે, ત્યારે તે અસ્મિતા સમાધિ કહેવાય છે. જે વ્યક્તિ આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે તેણે વેદાન્તામાં વર્ણવેલી “વિદેહ” અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી કહેવાય, પરંતુ તેને સ્પૃશ્ય દેહદું ભાન નહિ રહેવા છતાં સૂક્ષ્મ ચરીરનું ભાન તો રહેહેજ. હવે જો તે આગળ વધી પરમ પદની પ્રાપ્તિ કર્યા વગર એજ અવસ્થામાં અટકી જાય છે-પ્રકૃતિમાં લીન થઈ રહે છે-ત્યારે તેને “પ્રકૃતિધ્ય” કહેવાય છે. જેઓ કોઈ પણ પ્રકારના બોજમાં નહિ લક્ષ્યતા આગળ વધે છે તેઓજ અંતિમ સદ્ગુણ મુક્તિના અધિકારી થાય છે.

વિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વઃ સંસ્કારશ્લેષોજ્યઃ ॥૧૮॥

સૂત્રાર્થઃ—જેમાં માત્ર સાત્ત્વિક જ્ઞાનના અદ્વિત સંસ્કારોજ બાકી રહેવા પામે છે, એવી જે અન્ય અસંપ્રગાત સમાધિ છે; તે મનોજ્ઞાનના સમન કરવાવાળા પર વૈશ્યનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચનઃ—આ સમાધિ સંપૂર્ણ અને જાનાતીત હોવાથી તે અસંપ્રગાત સમાધિ કહેવાય છે, અને તે મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. નજા સૂત્રમાં સમાધિના બીજા જે જે પ્રકાર વર્ણવ્યા છે, તેનાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. માણસ ગમે તેટલી શક્તિઓ મેળવે તોપણ આખરે તેનું પતન થવા વિના રહેતું નથી. ત્યાંસુધી આત્મા પ્રકૃતિથી જાતીત ન થાય અને સંપ્રગાત સમાધિથી આગળ ન જાય, ત્યાંસુધી તેને ખરી રિચરતા

મગી શક્તી નથી. આ સમાધિની રીત દેખીતી ધણી મહેવી લાગે છે, પણ તેને સિદ્ધ કરવી બહુ મુશ્કેલી છે અને સિદ્ધ કરવાની રીત બ પ્રમાણે છે કે, મનનેજ પોતાના ધ્યાનનો વિષય બનાવી દેવું અને તેમાં કોઈ પદ્ય જાતનો વિચાર આવે તેને દગાવી દેવો. મનની અદર કોઈપણ જાતનો વિચાર પ્રવેશવા ન દઈને તેને મપૂર્ણ ગ્રન્થ કરી નાખવું. આ કાર્ય પૂરેપૂરું સિદ્ધ થાય એટલે તેજ પગે આપણે મુકન થઈ એમ જાણવું.

પરંતુ જેઓ શરૂઆતના સાધનો આપ્યા વગરજ એકદમ મનને ગ્રન્થ કરવા મડી જાય છે, તેમનું ચિત્ત હિન્દુ જ્ઞાનના મ્યાનરૂપ તમે જુણથી જગદ જાય છે અને તેમનું મન આજમ્બુ અને મૃદ યદ જાય છે આમ છતાં તેઓ પોતાના મનથી તો એમજ મમજતા હોય છે કે અમે અમારા મનને તન ગ્રન્થ કરી દીધું. મનને ગ્રન્થ કરી દેવામાં પુષ્કળ સામર્થ્યની જરૂર પડે છે કેમકે મનની ગતિને તદ્દન ગાફી દેવામાં સુધમની પરાકાષ્ટા આવી જાય છે. આવી અભ્યાસ કરતા કરતા જે અસપ્રગાત અથવા ચાનાતીન અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તેને નિર્મળ સમાધિ પણ કહેવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સપ્રગાત સમાધિમાં ચિત્તવૃત્તિનો માત્ર નિવ્રત્ત થાય છે પણ તે મરમર અથવા બીજાના સ્વરૂપમાં રહી જાય છે અને તેથી કરીને સમય આવતાં પાડી તે અકુરિત યદને તરગાદૃતિ ધાગણ કરવાનો મહત્વ ગ્રહે છે પણ ત્યારે સરકાર પણ તદ્દન નિર્મલ થઈ જાય ત્યારે મન પણ નિર્મળ થઈ ગયું જાણવું એ અવસ્થા આવે એટલે જેને નિષ્કીર્ણ સમાધિ કહે છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાર પછી મનની અદર એવાં કોઈ પણ પ્રાર્થના બીજા રહેવા પામતા નથી, કે જેથી જીવન-વૃત્તા કરી કરીને અગ્નિ થાય અને જન્મ મુગ્ધનું ચા પાણુ કરવું થઈ જાય.

કદાચ તમે એવો પ્રશ્ન કરશો કે જ્ઞાન ન ગ્રહે અને મનનું પણ અસ્તિત્વ ન રહે એ અવસ્થા તે વળી કેવી હશે ? જેને આપણે જ્ઞાનપૂર્ણ અવસ્થા કહીએ છીએ તે જ્ઞાનગીત અવસ્થા કરતા નીચા પ્રકારની છે.

તમારે હમેશાં સ્મરણમાં ગણવું જરૂરું છે કે, કેમ પણ વિધવાની ઉંચામાં ઉંચી અને નીચામાં નીચી એ બેઉ અવસ્થાઓ તારે એક મદખીજ હોય એવું જામ થાય છે. પ્રકાશના અસ્તિત્વ ત્વારે ધણાંજ મંદ હોય છે ત્વારે તે આપણને અધાર એવા દેખાય છે; તેથીજ રીતે એ આરોહન ત્વારે અત્યંત વેરથી કંપામમાન થતા હોય છે ત્વારે પ્રમુગ એવું પ્રખર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કે, તેથી પણ આપણી અભિ તો તે અધાર જેવુંજ દેખાય છે પણ આ બે અધિકાગમ્ય સ્થિતિને જ એક જી સ્થાવર પટેલી અવસ્થા ખરેખર અધિકારની છે અને બીજી અવસ્થા તેના સાક્ષા ઉપાની અન્યતઃ પ્રકાટપૂર્ણ છે પણ આપણી આંખ તેને પ્રકાશ ગ્રીહી કરતી નથી એવીજ રીતે અજ્ઞાન એ સૌથી નીચા પ્રમાણની અવસ્થા છે, જન એ મધ્યમ અવસ્થા છે, અને જાનથી પણ ભરીત થઈ જવાય તે સુર્ગોદય અવસ્થા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પટેલી અને ઉંડલી સ્થિતિ ભેગામાં સુખીજ હોય છે એ જાણાતી દસા કેમ પણ પ્રમાણની ગતિવતથી અથવા મિત્રાણથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાતમાં કમુજ સ્વ નથી.

હવે પ્રકારની એકાગ્રતાને જનશમદ અવસ્થા હર્ષ કરવાથી પૂર્વકાલની મિત્રની વચગતા, અદ્યત્વ અને મુખ્યમુખ મરશ્ચિ એ સર્વને એક કાગળે નાશ થઈ જાય છે એવાને લાડીમા બાપી મુદ્દ કરી વખતે તેમની મરિતલા ગણી જવાની સાથે સુદિમાટે તેમાં જે મહાવનિષ્ઠ પદાર્થો બેજગ્યા હોય છે, તે પણ નાશ થઈ જાય છે; તેથીજ તેને મિત્રના અમૃત મત્સરે નદ કરવાની સાથે મુખ સરસરોવરે પણ નાશ થઈ જાય છે. હાંપ્રાપ્ત સુધી લગભગટ મૈત્ર્ય કરવાથી પૂર્વની અમૃત પ્રવૃત્તિને ઉપરના મુજ પ્રવૃત્તિઓનું પણ નાશ નિશાન મેટું નથી. આ પ્રકારે જ્ઞાતિ મુખ અને અમૃત સમક્ષે તથા જિતિએથી રૂપ મંદ સર્વજિતિમત્ત સર્વવ્યાપક અને સર્વગ્રાપે તેના પોતાવાજ તેથી અપ્રકટે અવસ્થિત રહે છે. આ પ્રમાણે લગભગ સમિતનો ત્વાજ

‘ પ્રકૃતિમત્રે ’ આત્માઓ માન્યા છે, તેમજ અસ્તિત્વસ્વીકારે છે તેઓ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત હતા વચ્ચે અમુકી અંશેલા યોગીઓ છે અને એકે પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરવામાં તેમને કેટલોક વિઘ્ન થાય છે ખરો. પરંતુ તેઓ જગતના અમુક વસ્તુઓ ઉપર અધિકાર ચક્રવર્તી હોય છે

મવપ્રત્યયો વિદેદમકૃતિલયાનામ્ ॥૧૯॥

સુતાર્થ — વિદેદ ‘ અને ’ પ્રકૃતિયથ ” દશાનાના યોગીઓના તે અમ પ્રજા । મમપિ મસારનો (જન્મમરણનો) દેવ થઈ પડે છે વિવેચન — ભરતગુપ્તા પ્રચીન સાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે દેવતા સમૂહ ઉપર હજારો તેવા ઉચ્ચ કેટલા આત્માઓનેજ વ્યય પડે છે જુદા જુદા મનવના જુદા જુદા કાલો એ પદનો ઉપભોગ કરે છે પણ એમાં કોઈ પણ દેવતા પૂર્ણ છે એમ ન સમજવું

બ્રહ્મીર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વકં હૃતરેપામ્ ॥૨૦॥

સુતાર્થ — નીળ કેટલાકને શ્ઠા, પીર્ષ એટલે ઉત્સાહ-મતોજગત્ સ્મૃતિ મમવિ-એટલે એમમતા, અને મત્પ્રસન્ન બનુનો વિવેક-આ સાધનોનારક પણ સમગ્રાત સમાધિ અને તે પછી પરચૈરાગ્યદાગ અગ પ્રજ્ઞાત મમપિ પ્રાપ્ત થાય છે

વિવેચન — જેમને દેવ થવાની અથવા કોઈ પણ કરમનો સંસ્થાન કતા ચલાંતી પણ હજારો નથી, તેઓને વિશે આ મ્યન છે તેઓ મુક્ત થઈ જાય છે

ત્રીપસંધેમાનામાસન્નઃ ॥૨૧॥

સુતાર્થ — સાધનાના અનુબંધમાં જોયે ત્રીસ વેગવાના હોય છે, તેઓને નિશાના ચરેલી મળે છે

મૃદુમધ્યાધિમાત્ત્વસ્ત્વ તતોપિ વિશેષઃ ॥૨૨॥

સુતાર્થ — સાધનામાં મૃદુ ત્રીસ વેગવાનાને એ સાધન પહેતો મળે છે, મધ્ય ત્રીસ વેગવાનાને એથી પણ વહેતો અને અધિક ત્રીસ વેગવાને

કરવાની અને તેનો નિભાવ કરવાની સામ્યતામાં પડે શા માટે? મુખ્ય આત્માને કોઈ પણ પ્રભુની વાસના તો હોય જ નહિ એટલે પછી સૃષ્ટિને કૃત્યના કરવાનું અને તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવવાનું તેને પ્રયોગના જે મુ હોય? એ ઉપરાંત સામ્યદર્શન એવા સિદ્ધાંત પણ સ્થાપિત કરે છે કે, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માની લેવાની જરૂર નથી. એમની પ્રકૃતિ નું અસ્તિત્વ સ્વીકારીએ એટલે તેના વડેજ જન્મતની પ્રત્યેક વસ્તુનાં કાર્ય કારણ સમજાવી શકાય છે, અને તેમ છે તો પછી ઈશ્વરની જરૂર જ રી? પણ એ સામ્યદર્શનના પ્રભુતા કપિનમુનિ એટલું ઉમેરે છે કે, જેમણે મૂર્છા મુખ્ય દયા પ્રાપ્ત કરી ન હોય એવા અનેક આત્માઓ છે તેઓ પોતાની અનૌકિક શક્તિઓની વાચનાને મમૂળ ત્યાગ કરી શક્તા નથી તેથી કરીને તેઓ મુક્તિની છેક નજીક પહોંચી મળેના હોવા છતાં પણ પૂરેપૂરા મુક્ત થઈ શકતા નથી. તેમનું મન પોતાના ગુણ પુનવાને શક્તિમાન થતા મુખી તેઓ લાખા મમય પર્વત પ્રકૃતિમાંજ નિમગ્ન રહે છે જો એવા આત્માને ઈશ્વર માની લેવો હોય તો એવા ઈશ્વર તો અનેક છે આપણે જ્યાંએ એકવાર એવું ઈશ્વરત્વ વહેને મોડે પ્રાપ્ત કરવાનાજ છીએ સામ્યદર્શનના મન પ્રમાણે વેળા વર્ણવેના દેવતાઓ આવા મુક્ત આત્માઓજ છે એમને નાદ કરીએ તો માખ્ય મત પ્રમાણે નિત્યમુક્ત, આનંદમય અને જગતનો સદા એવો ઈશ્વર તો હજ નહિ પરંતુ યોગવિદ્યાનો અભિપ્રાય આપી જુના પ્રદર્શનો છે તે એમ જણાવે છે કે ઈશ્વર તો છેજ બીજા * આત્માઓથી તે ભિન્ન અને એક હોઈને નિત્યમુક્ત અખિલ વિશ્વનો સ્વામી અને ગુરુઓનો ગુરુ છે ” આ તરફ યોગીઓ પણ સામ્યદર્શનના એમને

* પરમાત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવામાં સામ્યતા કરતા યોગ વિદ્યા એક પક્ષે આજ્ઞા વધી, અને એ પક્ષમાં આ આત્માથી અભિન્ન છે એ અદ્વૈતવાદ ત્વાર પછી વેદાદ્વૈતને સમજાવી આ રીતે પરદશન એ વાસ્તવમાં એક જ નિસરણોના પત્થીયા ॥

અનુવાદક

“ પ્રતિભ્રમ ” આત્માઓ માન્યા છે, તેમણે અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. તેઓ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરતાં વચ્ચે અટકી ગયેલા યોગીઓ છે અને જોકે પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરવામાં તેમને કેટલોક વિલંબ થાય તો ખરું, પરંતુ તેઓ જીવનના અમુક વખતે ઉપર અધિકાર ચક્રવર્તી હોય છે.

મયપ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિલયાનામ્ ॥૧૯॥

અર્થ—“ વિદેહ ” અને “ પ્રતિભ્રમ ” દસાવળી યોગીઓની તે અભ્યંતર મમાધિ અંસારનો (જન્મમરણનો) દેવ થઈ પડે છે.

વિવેચન—ભરતખંડમાં પ્રચલિત શાસ્ત્રોના અભિપ્રાય પ્રમાણે “ દેવના ” રાગ ઉપર કેટલાં તેવા ઉચ્ચ કોટિના આત્માઓને જ હાથ પડે છે જુદા જુદા સમયમાં જુદા જુદા જીવો એ પદનો ઉપભોગ કરે છે પણ એમાંના કોઈ પણ દેવતા પૂર્ણ છે એમ ન સમજવું.

શ્રદ્ધાર્થસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વકં દત્તરેષામ્ ॥૨૦॥

અર્થ—પીગ કેટલાકને મહા, પીર્ષ એટલે ઉત્સવ-મનોરમ, સ્મૃતિ મમાધિ-એટલે એકાગ્રતા, અને સત્યામલ વસ્તુનો વિવેક-આ માધનોદાગ પણ સંપ્રગાત મમાધિ અને તે પછી પરવેરામદાગ અમં-પ્રગાત મમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન—જેમને દેવ થવાની અથવા કોઈ પણ કુપનો શાસન કર્તા થવાની પણ ઇચ્છા નથી, તેઓને વિશેષ આ કથન છે. તેઓ મુક્ત થઈ જાય છે.

ત્રિવસંવેગાનામાસજઃ ॥૨૧॥

અર્થ—સાધનાના અનુષ્ઠાનમાં જેઓ ત્રિવ વેગવાળા હોય છે, તેઓને અજ્ઞતા વહેલી મળે છે.

મૃદુમધ્યાધિમાગ્રત્વાત્ તતોઽપિ વિશેષઃ ॥૨૨॥

અર્થ—આધનામાં મૃદુ ત્રિવ વેગવાળાને એ સાધ વહેલી મળે છે, મધ્ય ત્રિવેગવાળાને એથી પણ વહેલી અને અધિક ત્રિવેગવાળાને

તેથી પણ વહેલો મળે છે.

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥२३॥

સૂત્રાર્થ —અથવા ઈશ્વરભક્તિથી પણ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥२४॥

સૂત્રાર્થ —જેને દુઃખ, કર્મ, કર્મનાં પરિણામ તથા વામના સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, એવા પુરુષવિશેષને ઈશ્વર કહે છે

વિવેચન —અહીં હું તમને બીજીવાર યાદ દેવડાવું છું કે પાત જલ યોગશાસ્ત્ર મોટે ભાગે સામ્યદર્શન ઉપર ગ્યાએલું છે. ફેર એવું છે કે સામ્યદર્શન ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતું નથી, અને યોગશાસ્ત્રે ઈશ્વરને સ્થાન આપેલું છે યોગીઓ ઈશ્વરનો સ્વીકાર તો કરે છે પણ સ્પષ્ટિકૃત્વ અને એવી એવી કટકીકે ઈશ્વરને ક્ષણે ભાવનાઓવિષે તેઓ કશો અભિપ્રાય આપતા નથી યોગીઓ જેને ઈશ્વર કહે છે તેનો અર્થ સૃષ્ટિનો ઈર્તા થઈ શકે નથી, પરંતુ વેદના મત પ્રમાણે ઈશ્વર જગતનો કર્તા પણ મનાય છે. વેદનો અભિપ્રાય એવો છે કે જગતમા સર્વત્ર એકતાનતા જોવામા આવે છે, તેથી કરીને એકની હઝાશક્તિથીજ તેનો વિકાસ થયો હોવો જોઈએ

યોગીઓ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ મિદ્ધ કરવા નવા પ્રકારની દલીલો ઉપયોગ કરે છે તેઓ કહે છે કે —

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥२५॥

સૂત્રાર્થ —સર્વગપણ જે બીજાઓમા બીજરૂપે મહેલું છે તે તેનામા (ઈશ્વરમા)વિકાસ પામીને નિરતિશયતા એટલે અનંતતાને પામેલું છે

વિવેચન —મનને અત્યંત ગૃહત અને અત્યંત ક્ષુદ્ર એવા બે છેડાની વચમા ભ્રમણ કરવું પડે છે. તમે અમુક મર્યાદિત વિષયનો વિચાર કરી શકો છો, પણ તેમ કરતાની સાથેજ તમારા મનમા અનંત દેહનો વિચાર આવ્યા વગર રહેતોજ નથી. આખું બંધ કરીને એકાદ

નાનકડી જાણનાં વિચાર કરી જોવાથી પ્રત્યક્ષ જોઈ શકશે કે, જે ધડીએ નાની જાણથી એક સુદ્ર વર્તુળની તમે કલ્પના કરો છો, તેજ વખતે તેની આસપાસ અનંત વિસ્તારવાળું વર્તુળ પડેલું છે એ ખ્યાલ પણ તમને આવવાનોજ. જેવું દેશના સંબંધમાં તેવુંજ કાલના મધ્ય-ધમાં પણ છે દાખલા તરીકે, તમે એક સેકન્ડનો વિચાર કરશો એટલે તેની માથે સાથેજ તમારી આગળ અનંતકાળનો વિચાર આવી ઉભો ગ્રહેશે એજ પ્રમાણે જ્ઞાનનું પણ સમજવું મનુષ્યમાં જ્ઞાન બીજાં રહેતું છે પણ એ સુદ્ર જ્ઞાનનો વિચાર કરતાંની સાથેજ અનંત જ્ઞાનનો વિચાર પણ આવી જાય છે મારાંશમાં, આપણા મનનું બંધારણજ મિલક કરી બતાવે છે કે અનંત જ્ઞાન છે અને યોગીઓ કહે છે કે એ અનંત જ્ઞાન જેનામાં પૂર્ણ વિકાસને પામેતું છે તેજ ઈશ્વર.

સ પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ ॥૨૬॥

મૂનાર્થ —તે ઈશ્વર પૂર્વપુરૂષોનો પણ ગુરુ છે કારણ કે તેની અવસ્થા કાળથી અર્ચાદિત નથી

વિવેચન —આપણી અદ્ભુત મર્વપ્રકારનું જ્ઞાન રહેતું છે એ વાત સત્ય છે, તોપણ તેને ઉત્તેજિત-વિકસિત કરવામાટે બીજાના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની રીતિ પણ આપણામાં રહેતીજ છે, પણ આપણે તેને ઉત્તેજિત કરી પડે છે યોગીઓ કહે છે કે આ જ્ઞાનની જાગૃતિ, બીજા કોઈ પુરુષના જ્ઞાનની મદદ દોષ તોજ થઈ શકે છે, જ્યાં અને અચેતન પદાર્થોદ્ધારા દ્વિતિ પણ જ્ઞાનનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. દીવાવડે દીવો સળગે છે, તેમ જ્ઞાનની સક્રિયરૂપે જ્ઞાનનો વિકાસ થઈ શકે છે. આપણામાં જે જ્ઞાન ગ્રહેતું છે તેને જાગૃત કરવાને માટે જ્ઞાની પુરૂષોનો મમાગમ હમેશા આપણે એવવોજ જોઈએ એટલા માટે ગુરુની સદાયતા તો પડેલીજ અમત્યની મનાઈ છે એવા ગુરુઓનો જગતમાં કોઈ કાળે અભાવ હતો પણ નહિ અને યશો પણ નહિ તેમની સદાયતા વિના જ્ઞાન સંભવતુંજ નથી મર્વ ગુરુઓનો ગુરુ એક ઈશ્વર

જ છે. કારણ કે ઉપર કહેલા ગુરુઓ-મહાત્માઓ ગમે તેટલા ઉન્નત થયા હોય અને જીવન્મુક્ત બની રહ્યા હોય, પરંતુ જ્યાંસુધી તેમના પ્રારબ્ધનો ક્ષય ન થઈ રહે ત્યાંસુધી ઉપાધિદ્રષ્ટિથી તેઓ તેના બંધનમાં જ છે; અને દેશ, કાળ, ધન ની મર્યાદા તેમને લાગુ પડે છે. માત્ર ઈશ્વરને એકલાનેજ એ બંધન હોતું નથી.

યોગીઓના બે મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. પ્રથમ તો એ કે સાત્ત્વ પદાર્થનો વિચાર કરવા જતાં મનને અનંતનો વિચાર કરવાની કુશળ પડે છે; અને એક બાલુનો માનસિક અનુભવ સાચો હોય તો બીજી બાલુઓનો માનસિક અનુભવ પણ સાચો હોવોજ જોઈએ; કારણ કે બેઉ એકજ મનના અનુભવો હોવાથી તેમની કિંમત એક સરખીજ ગણાય. મનુષ્ય અદ્યક્ષ છે એજ બતાવી આપે છે કે ઈશ્વર અનંતજ્ઞાનસંપન્ન છે. આ બે અનુભવોમાંથી જો હું એકને માન્ય રાખું તો મારે બીજાને પણ માન્ય રાખવોજ જોઈએ. બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરતાં તો મારે બેઉને માન્ય રાખવા અથવા બેઉને છોડી દેવા એ મિવાય ત્રીજો રસ્તો જણાતો નથી. મનુષ્ય અદ્યક્ષ છે એમ જો આપણે માનતાજ હોઈએ, તો પછી તેની પાછળ એક અસીમ જ્ઞાનસંપન્ન પુરુષ રહેલો છે એ વાત પણ કબૂલ રાખ્યેજ છુટકો. યોગીઓનો બીજો સિદ્ધાન્ત એ છે કે ગુરુની મહાવ્રતા વિના જ્ઞાન મળી શકતુંજ નથી. હાલના દાર્શનિકો પણ એમજ કહે છે કે જ્ઞાન મનુષ્યની અંદરથીજ ક્ષિપન્ન થાય છે એ ખરું; પણ એ જ્ઞાનની જાગૃતિ થવામાટે કેટલાક અનુકૂળ અને સહાયક સંયોગોની આવશ્યકતા રહે છે. એટલામાટે ગુરુની જરૂર છે. એના મિવાય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. હવે અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો મનુષ્ય, દેવ અથવા પેગંબર પણ આપણા ગુરુ હોય, તોપણ તેઓ બધા મર્યાદિતજ છે; એટલે તેમનો પણ કોઈ ગુરુ હોવોજ જોઈએ. એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં આખરે એક પુરુષ, જેને કાળનું બંધન લાગુ પડતું નથી, તેજ સર્વ ગુરુઓનો ગુરુ છે એવો અંતિમ સિદ્ધાન્ત માન્ય રાખ્યા વગર

ચાલુજ નથી જે ચુરુ અનંતજ્ઞાનસંપન્ન છે, તથા સર્વ પ્રકારે અનંત અને અનાદિ છે, અને તેનેજ આપણે હૃદય કહીએ છીએ.

તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ॥૨૭॥

સુતાર્થ—એણે એટલે હૃદય તેનો વાચક છે.

વિવેચન—આપણા મનમાં જે કોઈ વિચાર આવે છે તે દરેકનો અંગીકૃત એકેક સ્વપ્ન પણ હોય છે એ સ્વપ્ન અને વિચારને કૃત્રિમી કહેતા નથી એજ વસ્તુને બાહ્યજ્ઞ તે સ્વપ્ન અને તેનો અદ્વિતીય ભાગ તે વિચાર અથવા ભાવના કહેવાય છે કોઈ પણ મનુષ્ય પૃથક્કણ કરીને ભાવનાને સ્વપ્નથી છુટી પાડી શકતો નથી. બહુને એવો અભિપ્રાય છે કે દરેકનાં મણુદેહને એકજ સ્થાને અમુક વસ્તુને ક્યા નામથી ઓળખતી તેનો વિચાર કરીને ભાવ કયો હશે, અને એમ કરતાં કરતાં ભાવનાની ઉત્પત્તિ થતી હશે પણ એ અભિપ્રાય ખોટો છે એવું સુખિત થઈ ચૂક્યું છે તથિની જગ્યા સહ ત્યારથીજ ભાવ અને સ્વપ્ન અસ્તિત્વ ધરાવતા બનેલા છે ત્યારે હવે પ્રશ્ન થાય છે કે સ્વપ્ન અને ભાવના એ બેનો પરસ્પર સંબંધ છે અથવા? આપણે એટલું તો જોઈ રહીએ છીએ કે સ્વપ્ન અને ભાવનાનો સંબંધ અવિનિશ્ચય છે, તેપણ એક ભાવ એકજ સ્વપ્નથી દર્શાવાય અને તેને માટે એક કરતાં વધારે સ્વપ્ન નજ દોષ એવું નથી. વીશ પચીસ દેશના લોકોના મનમાં એકજ પ્રકારની ભાવના હોય, પણ તે ભાવના દર્શાવવાને માટે તેઓ એકજ સ્વપ્નનો પ્રયોગ કરતા નથી પણ જુદા જુદા સ્વપ્ન વાપરે છે પ્રત્યેક ભાવના દર્શાવવામાટે આપણને સ્વપ્નની જરૂર પડે છે પણ એ સ્વપ્નનો એકજ રીતે ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી જુદી જુદી પ્રજાઓ જુદા જુદા ઉચ્ચારવાળા સ્વપ્નનો ઉપયોગ કરે છે તેથી કરીને પતંજલિના યોગસૂત્રનો ભાષ્યકર લખે છે કે, “ભાવના અને સ્વપ્નનો સ્વાભાવિક સંબંધ તો છેજ, પણ એક સ્વપ્ન અને એક ભાવના એ બેની વચ્ચે અનિવાર્ય સંબંધ હોવો જ જોઈએ એવું કહીને થયું

નથી.” એકજ ભાવનાને દર્શાવનારા શબ્દો અને ઉચ્ચારો ભિન્ન હોય છે, તોપણ તેમની વચ્ચે સ્વાભાવિક સંબંધ રહેલો છે. જો વાચ્ય અને વાચકની વચ્ચે સ્વાભાવિક સંબંધ હોય તોજ શબ્દ અને ભાવનાનો સંબંધ સંભવી શકે. એમ ન હોય તો વાચક શબ્દ કોઈ દિવસ મામાન્ય વપરાશમાં આવી શકેજ નહિ. વાચક શબ્દ વાચ્ય પદાર્થનો પ્રદર્શક છે. વળી એ વાચ્ય પદાર્થનું પ્રથમથીજ અસ્તિત્વ હોય અને અનેકવારના અનુભવથી આપણી ખાતરી થાય કે, અમુક વાચક શબ્દનો ત્યારે જ્યારે ઉપયોગ થાય ત્યારે ત્યારે અમુક વસ્તુનુંજ સૂચન થાય છે, ત્યારેજ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક માની શકીએ કે વાચ્ય અને વાચકની વચ્ચે એક પ્રકારનો વાસ્તવિક સંબંધ છે. પછી એ વાચ્ય પદાર્થ સંમુખ ન હોય તોપણ એકલા વાચક શબ્દની સહાયતાથીજ જેમને તે પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે એવા હજારો માણસો નીકળી આવશે. વાચ્ય અને વાચક વચ્ચે સ્વાભાવિક સંબંધ હોવાની ખાતરી જરૂર છે. એમ હોય તોજ વાચક શબ્દનું ઉચ્ચારણ થતાંની સાથે વાચ્ય પદાર્થની ભાવના સાંભળનારના મનમાં તાજી થઈ જાય છે. પાતળા દર્શનનો લાભ્યકાર કહે છે કે હૃદય એ ઈશ્વરનો વાચક છે. લાભ્યકાર આ ખામત ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકે છે તેનું કારણ શું હશે? “ઈશ્વર” એ વિચાર જણાવવાને માટે સેકડો શબ્દો યોગ્ય છે. જેમ એક વિચારની સાથે હજારો શબ્દોનો સંબંધ જોડાએલો હોય છે, તેવી રીતે “ઈશ્વર” એ ભાવનાની સાથે સેકડો શબ્દોનો સંબંધ છે અને એ દરેક શબ્દ ઈશ્વરનો વાચક થઈ શકે છે. એ તો જાણે હીક, પણ એ બધા શબ્દો પૈકી આપણે એક એવો સાધારણ શબ્દ શોધી કહાડવો જોઈએ કે જે સમસ્ત વાચક શબ્દોના સામાન્ય આધારરૂપ હોય. તમામ શબ્દોનો વાચક હોવો જોઈએ, સર્વ વાચક શબ્દોમાં શ્રેષ્ઠ હોવો જોઈએ અને વાસ્તવિક રીતે બધા શબ્દોની જગ્યાએ વપરાઈ શકાય, એવી શબ્દશક્તિવાળો હોવો જોઈએ. જેમ ગળામાંથીજ અત્યેક શબ્દનો ઉચ્ચાર પ્રકટે છે; તેમ એવો કોઈ લાતિક શબ્દ

છે કે જોનાવડે ખીજ બધા સંજોનું આપોઆપ પ્રતીકરણ થઈ જાય છે એ એક એવો સંજ છે એ તમામ સંજોના આધારરૂપ છે એમાં પહેલો અક્ષર જે ઓ છે, તેમાં તમામ સંજોનું મૂળ રહેલું છે એ તમામ સંજોની સ્ત્રી જેવો છે એનું ઉચ્ચારણ કમળી વખતે જીલ તથા તાજવાના કોઈ પણ ભાવને સ્પર્શ કરવો પડતો નથી ત્રીજો અક્ષર મ-તે તમામ વર્તના બજબોનો છે. તો અક્ષર છે એટલે તેને બધા અક્ષરોનો પ્રતિનિધિ ગણી શકાય અને એનો ઉચ્ચાર કરતી વેળા બેઠે હોય બધા કરવા પડે છે. વચનો અક્ષર છે તે જીલના મૂળથી માંડીને મુખમાં ગળા સંદર્ભના વચના ખીજ છેડા સુધી પ્રસરી જાય છે એ રીતે એમાં જ સંજોદ્વારા સંજોચ્ચારના તમામ પ્રભરનું પ્રતીકરણ થઈ શકે છે એટલામાટે જ એને સ્વાભાવિક ધ્વનિસ્વાયક સંજ માન્યો છે અને તમામ પ્રભરના સંજોના જનકુત્સ ગણવો છે. જેટલા પ્રકારના સંજ થઈ શકાય તે અર્થનું સંકારવડે મૂલ્યન થઈ શકે છે આ બધા અનુમાન એક બાજુ ઉપર મૂકીને તોપણ સંકાર ધ્વનિનો વાયક છે એમ માનવાને ખીજ પણ કારણો છે ભરતખડમાં જે જે ધર્મની ભાવનાઓ પ્રચલિત થયેલી છે તે બધી સંકારની આસપાસ ગૂંથાયેલી હોઈ સંકારમાત્ર આવીને એકત્ર થાય છે વદમા વર્ણવેલી વિવિધ પ્રભરની ધાર્મિક વિચારણાઓ સંકારની આસપાસ એકત્ર થયેલી છે અને કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે એની માથે અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ તથા ખીજ દેશોનો મળધાર ખરો ? એનો હિતર એ છે કે તમામ દેશોમાં સંભગતોના ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે ભારતવર્ષમાં જે જે લિન્ન લિન્ન ધર્મભાવનાઓનો વિષય થયો છે તે બધામાં સંકાર સચવાઈ રહ્યો છે અને ધ્વનિસ્વયં જુદી જુદી ભાવનાઓ દર્શાવવાને માટે તેને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અતૈતવાદી દૈતવાદી દૈતા-દૈતવાદી બેદવાદી અને નાસ્તિકવાદીઓએ પણ સંકારનો સ્વીકાર કર્યો છે માનવ પ્રજામાં જે જે ધર્મભાવનાઓ પ્રચલિત થયેલી જોવામાં આવે છે, તે

મરવંતુ સૂચન હૌકરદ્વારા થઈ શકે છે એજેન્ટ શબ્દ “જાહ” હોયો એનાવડે કેટલીક મર્યાદિત ભાવનાઓનું સૂચન થઈ શકે છે એ ઉપ-
રાંત બીજી કોઈ ભાવનાને “જાહ” શબ્દદ્વારા સમજાવવી હોય તો તેમા
શેઝાહ વિશેષણો હિમેરવા પડે છે જેમકે પર્યનન (સગુણ), ઇમપર્સ-
નન (નિર્ગુણ), અંબેદ્યુટ (પૂર્ણ) વગેરે બીજી ભાષાઓમા પણ જે
જે પ્રિયવાચક શબ્દો છે તે મર્યાદા પછી એમજ સમજી લેવું. તેમના
દ્વારા ઈશ્વર સભાષી ધણેજ મર્યાદિત ભાવ દર્શાવી શકાય છે. પણ
હૌકરમાં સર્વ પ્રકારના અર્થ સમાઈ જાય છે ચાટે એનો ઉપયોગ સર્વને
આવશ્યક છે

તજપસ્તદર્થમાવનમ્ ॥ ૨૮ ॥

સત્રાર્થ — એ હૌકરનો જથ્થા તથા તેના અર્થરૂપ પરમાત્માનું
ધ્યાનનિતન કરવું, એનું નામ ઈશ્વરપ્રતિધાન છે

વિવેચન — કોઈ એમ પૂછશે કે ઉપર પ્રમાણે કરવાની જરૂર શા
માટે માનવામાં આવી હશે? આગળ કહેવાય ચૂકેલો સંસ્કારનો મિદ્ધાત
લે આપણને બધાને હજી માદજ હશે તમામ પ્રકારના મંસ્કારનો
સમૂહ આપણા મનમા રહે છે, એ સિદ્ધાંત મંસ્કારના સબંધમાં મનાય
છે તેઓ ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મ અને તેથીએ વધારે સૂક્ષ્મ બનતા જાય છે
ખગ, પણ નિર્મૂળ તો નથીજ થતા માઈ હિતેજક કરણુ યજી આવતા
પાછા તે જામત થઈ જાય છે અને તેમનો વિક્રમ થવા લાગે છે એમ
થતા થતા પરિણામે તેઓ સ્વભાવ-દેવતું પ્રકટ સ્વરૂપ પણ ધારણુ કરે
છે આણુઓનું કપન કદિ વિરામ પામતુ નથી મમમ જગતનો નાશ
યશે ત્યારે મોટાં મોટાં અદિલનો શમી જશે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, પૃથ્વી
એ સર્વ લય પામી જશે, પણ પરમાણુઓમા જે કપન ચાલી ગયું છે
તે લો કાયમજ ગઢેવાનું. મોટા મોટા અહાકિમા જે કાર્ય ચાલી રહ્યું
છે તે જ કાર્ય નાનામા નાના પરમાણુમા પણ ચાલ્યા કરે છે આ
નિયમ બાહ્ય વસ્તુઓને તેમજ ચિત્તને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. ચિત્તની

અદર ચાલી રહેલા આગેશનો અદસ્ય ભવે યષ્ઠ જાપ, પણ પરમાત્મ
ઓના આદિતનની આજ્ઞા તેમની મુદ્દમ અતિ તો આતુજ્ય રહેવાની અને
જ્યારે કોઈ ઉનેજક કારણ મળી આવશે ત્યારે તે પાછા ફરીથી પ્રકટ
સ્વરૂપ પણ કારણ કરવાના હવે અભ્યાસ અથવા અભુજ મનનો પુન
પુન ઉચ્ચાર કરવાનું રહસ્ય તમને મમજાયુ હશે. આપણા મનની અદર
ધર્મના જે સંસ્કાર પડી રહેલા છે, તેને વિશેષ જે ઉત્તરિત નવામાં
આ મનોચ્ચાર બહુજ સદાયતા આપે છે

ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા । મવાતિ મવાર્ણવતરણે નૌકા ॥

અર્થાત્-એક ક્ષણનો પણ સાધુસમાગમ સે યો હોય તો તે ભવ
માગર તરી જવાની નૌકામમાન યષ્ઠ પડે છે સત્મગતુ અતુ અદનુત
મામર્થ્ય છે બાલ મત્સગની જેવી અસર છે તેવીજ આતરિક સત્સમની
પણ છે હૈંકારનો વારવાર જપ અને તેના અર્થનું ધ્યાન કરવું એ
આતરિક સાધુમગ કરવા જેવું છે હૈંકારનો વારવાર જપ કરો અને
તેની સાથે સાથે તેના અર્થનું મનન કરો એટલે તમારા હૃદયમાં શાનનો
પ્રમશ પ્રકટી નીમ્જવાનો અને આત્મભાતુ ઝગડો ઉઠાવો

પરવુ હૈંકારનું ધ્યાન કરતી વખતે તેના અર્થનું પણ ચિત્તવન
કરવાની જરૂર છે અમત પુરોના સમાગમમા પગ વાર પણ આવતા
નહિ, કારણ કે તમારા જૂના પાની જે નિશાનીઓ હજી તમારા ફરી
માં રહેલી છે તે બદારથી રૂઝાએલા દેખાય છે તો પણ અસત્સગરૂપી
ઉત્તેજન મગતાં તે આ પાછા અમલના સ્વરૂપમાં તાલ્ય યષ્ઠ જવાના આ
ઉદાહરણ ઉપરથી તમને મમજાયુ હશે કે આપણા મનની અદર જે
ઉત્તમ મરમરો અન્યક્ત અવસ્થામાં પડી રહેલા છે, તેમને મત્સગદારા
જમત કરાવ તો તે વ્યક્ત સ્વરૂપ કારણ કરે છે જગતમાં સત્સ
ગના ફરતા પસારે પવિત્ર કંશુ છે જ નહિ; કારણ કે એકલા મત્સ-
ગથીજ શુભ સંસ્કારને જમત કરવાનો ઉત્તમોત્તમ સુયોગ પ્રાપ્ત થાય છે

તતઃ પ્રત્યક્ષેવનાધિગમોઽપ્યન્તરાયામાયથ ॥૨૧॥

મુદ્રાર્થ:-એના ચડી આન્તર્દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને યોગમાર્ગના અંતરાયો-વિખોનો નાશ થાય છે.

વિવેચન:-કેન્દ્રરત્ન જપ અને ધ્યાનનું પદ્ધતિ રૂણ થો એ બેવામાં આવે છે, કે ધીમે ધીમે અંતર્દષ્ટિનો વિકાસ થવા લાગે છે અને યોગ-માર્ગમાં જે જે માનસિક અને શારીરિક વિધો હોય છે તે મર્વ દર યજ જાય છે. એ વિધો ક્યાં ? તે હવેના સૂત્રમાં આવે છે.

વ્યાધિસ્થાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાવિરતિપ્રાન્તિર્દર્શનાલબ્ધપૂ-

મિક્ત્વાનવસ્થિતત્ત્વાનિચિત્તવિષેપાસ્તેન્તરાયાઃ ॥ ૨૦ ॥

મુદ્રાર્થ:-વ્યાધિ, માનસિક જડતા, સંશય, પ્રમાદ (અભ્યાસ તરફ બેકાશી), આળસ, વૈરાગ્યની ન્યૂનતા, મિથ્યા અનુભવ, એકાગ્રતા ન થવી, એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થવા છતાં તેના દહાવ ન થવો, આ તર ચિત્તમાં વિષેપ ઉત્પન્ન કરનારા અતરાયો છે.

વિવેચન:-સંસારરૂપી સમુદ્ધે તરી જવાના શરીર પછી ખાત્ર અમત્વનું માધન હોવાથી તેને પછુ પછુ કાળજીથી જાળવવું પડે છે. અશ્વરથ અને રાણી શરીરવાળાથી યોગાભ્યાસ થઈ શકતો નથી. માન સિદ્ધિ જડતા પછુ યોગમાર્ગના આપણા પ્રબલ અનુભવ તથા ઉત્સાહને સિધ્ધિશ કરી નાખે છે. સાધન કરવામાટે જે દંડ એકાગ્રતા, દંડ સંકલ્પ અને શક્તિની અત્યંત જરૂર હોય છે તેમાંનું કશું એથી કરીને મહેતુ નથી. વળી યોગવિદ્યાના સંબંધમાં આપણો વિચારજતિત વિશ્વાસ ગમે તેટલો હોય તોપણ ત્યાંસુધી દરદર્શન, દરથવેલ તથા એવી વાતના અધૈયિક અનુભવો આપણને ન મળે, ત્યાંસુધી આ વિદ્યાની સત્યતાવિષે આપણા મનમાં અનેક તરેહની શંકાઓ આભાસ કરવાની. ત્યારે એવા એવા અનુભવો મળવા લાગે છે ત્યારેજ આપણુ મન દંડ થાય છે અને માધનમાર્ગમાં વિશેષ ખતથી પ્રયત્ન કરવાનું પ્રેરણાદન મળતું જાય છે. માધનમાં પ્રવૃત્ત થયા પછી કેટલાકોને થોડા દિવસનુધી

પોતાનું મન ખૂબ રિધર અને એકાગ્ર બની ગયું હોય એવું લાગે છે, અને એમજ થાય છે કે જાણે સાધનમાર્ગમાં ધણીજ ત્વરાથી પ્રગતિ થતી ચાલે છે પણ તે પછી ઉન્નતિનો પ્રવાહ એકએક બમ થમ જાય છે. સમાપ્તબદ્ધ જાતું વહાણ જેમ એકએક લાડા ઉપર ચડી જઇને જમીનમાં ખુચી ખેંચે અને કેમેકયું ત્વાથી હોં નહિ, તેમ તમારી ઉન્નતિ એકદમ અટકી પડે છે. પરંતુ આવી સ્થિતિ થાય તોપણ પ્રમત્ત કર્મજન દરજે, એમ ધણીવાર ચડ ઉતર કરતા કરતાજ ઉન્નતિને માર્ગે આગળ વધી શકાય છે.

દુઃસ્વદૌર્બનસ્યાદ્ભયેજયત્સ્વાસપ્રશ્વાસવિશેષસહયુગઃ ॥૨૧॥

અર્થ—કુ.ખ, માનસિક શોભ, શરીરનું ધૂળનું, અનિશ્ચિત શ્વાસોચ્છ્વાસ, એટલાં વિશેષ (ધ્યાનજન)ની સાથે સાથે ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન—અભ્યાસની સાથે માથેજ મન પણ જાત થતું ચાલે છે. ત્યારે અભ્યાસમાં આવળે રહેતે ચાલતો હોય અથવા મનનો સંયમ નેવો નેહરે તેવો થયો ન હોય, ત્યારેજ ઉપર મણુવેલાં વિદિા ઉપ-રિચત થાય છે. હેંહરેનો જપ અને ઇશ્વરની આગળ મનસા-વાચા-કર્મજ્ઞા આત્મસમર્પણ કર્યાથી મન દઃ થાય છે અને નવું જાણ પ્રાપ્ત થાય છે, સાધક અવસ્થામાં સર્વને જાનતાનું મન્યતાને અનુભવ થાય છે; પરંતુ એ તરફ ધ્યાન ન આપતા સાધન કર્મજન જાયો. સાધનના બળથી એ બધાં વિદિા ટળી જાય અને તમારું આગન રિધર થઇ જાયો.

વત્પ્રતિષ્ઠાર્થમેકવત્સ્વામ્યાસઃ ॥૨૨॥

અર્થ—એ (વિદ્યાનું) નિવારણ કરવામાટે એક તત્ત્વના અભ્યાસની આવશ્યકતા છે.

વિવેચન—શોડા સમય સુધી પ્રાપ્ત પણ એક પ્રજ્ઞ વસ્તુનો અભ્યાસ કરવાથી-અર્થાત્ તે વસ્તુમાં વારંવાર મનને નેહવાથી, ઉપર મણુવેલાં વિદિા ટળી જાય છે. આ ધણી સામાન્ય ઉપદેશ છે, આના પછીની

સૂત્રોમાં એ વિષે વધારે વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એકજ પ્રકારનો અભ્યાસ બધાને માટે અનુકૂળ હોતો નથી. એટલામાટે નાના પ્રકારના હિપાય બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી પોતપોતાનો અનુભવ અને પ્રકૃતિ પ્રમાણે જે જેને અનુકૂળ લાગે તે હિપાય તેણે ગ્રહણ કરી લેવો.

**મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાનાં સુખદુઃસ્વપુણ્યાપુણ્યવિષયનાં
ભાવનાતથિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૩૩ ॥**

સૂત્રાર્થ:—સુખીથી મૈત્રી, દુઃખીપર કરુણા, પુણ્યવાનથી હર્ષ અને પાપાત્માની ઉપેક્ષા, એવી વૃત્તિઓ ધારણ કરવાથી ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન.—હિપર કહી તે ચારે પ્રકારની ભાવનાઓને દેખવવાની થઈ જરૂર છે. આપણે સર્વના પ્રતિ બંધુભાવ રાખવો, દીન-દુઃખી પ્રત્યે દયા રાખવી, લેહિને સત્કર્મ કરતા બોધને રાજ્ય થવું અને અસત્ પ્રવૃત્તિ કરનાર તરફ ઉપેક્ષા કરવી. આ પ્રમાણે જે જે પ્રાણી, પદાર્થ કે વિષય આપણી આગળ આવી અડે તેના પ્રત્યે હિપર કહી તેમાંની એકદલ શુભ ભાવના પ્રમાણે વર્તવું. શુભ વિષયથી પ્રસન્ન થવું અને અશુભ વિષય તરફ ઉદાસીનવૃત્તિ રાખવી એમાંજ કલ્યાણ છે. અનેક પ્રકારના જુદા જુદા પ્રાણી પદાર્થો તરફ આવી ભાવના રાખવાથી મન શાંત થઈ જાય છે. આપણે દરરોજ નાના પ્રકારના કાલાહલ અને અસાંતિનો અનુભવ કરીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે, આપણું મન હિપર કહ્યા તેવા ભાવ ધારણ કરી શકતું નથી. દાખલા તરીકે, અથૂંક માણસ આપણા તરફ અન્યાય ભરેલું વર્તન ચલાવે છે તો આપણે પણ તેનો બદલો વાળવા તૈયાર થઈએ છીએ; અને તે પ્રમાણે ક્યારે વગર આપણને નિરાંત વળતી નથી. એનું કારણ એ છે કે આપણું ચિત્ત નિર્ભળ નથી અને આપણે વશ નથી. આપણે તેને રોકી શકતા નથી. આથી દરીને ચિત્ત તે પ્રાણી પદાર્થ વગર દેખના રૂપમાં વહેવા લાગે છે અને તે દ્વારા

આપણે જે કાંઈ જોઈએ છીએ અથવા ઇન્ડિયોદારા અનુભવીએ છીએ, તે સ્વયં પદાર્થો આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે; અને તેમાં રહેલી જુદી જુદી સક્રિયતા પ્રાણુમાંથી પ્રદટ થઈ છે. જો પ્રાણુને જહાર કહાડી નાખે તો અથવા તેને નિયત કરે તો તેનું નામ પ્રાણુવાચ. યોગશાસ્ત્રના જ્ઞાનરૂપ પતંજલિ આ પ્રાણુવાચના સંબંધમાં વિશેષ વિધાન બતાવતા નથી. પરંતુ તેમના પછી થઈ ગયેલા યોગીઓએ પ્રાણુવાચવિષે અનેક તત્ત્વોની શોધ કરીને તેમાંથી એક મહાન વિદ્યાની રચના કરી છે. પતંજલિના મન પ્રમાણે ચિત્તરૂપિનો નિરોધ કરવાના અનેક ઉપાયો છે તે જોઈને પ્રાણુવાચ એક ઉપાય છે; પણ એ વિષય ઉપર એ કરતાં વધારે જાણ તેણે મૂક્યો નથી. પતંજલિના ઉપદેશ જનને સંસારાં તો એક છે કે, શાસને યોગીવાર જહાર કહાડી નાખ્યા પછી તેને અંદર ખેરવો અને યોગીવાર સુધી પારણ કરી રાખવો. એટલું કર્ત્વ્યી મન પાલનાં કરતાં કાંઈક વધારે સ્થિર અને શાંત થઈ શકે છે. પણ તેના પછી થઈ ગયેલા યોગીઓએ પ્રાણુવાચવિષેની એક ખાસ વિદ્યા ઉત્પન્ન કરી છે. એમનો આ વિષયના સંબંધમાં તો અભિપ્રાય છે તે જાણી શકે જરૂરનો છે. આ જાણત ઉપર અગાધ પણ કેટલુંક વિવેચન થઈ શકું છે પણ તેનું પુનરાવર્તન કરવાથી તમારા મનમાં તે સારી રીતે ફી જશે. પ્રથમ તો તમારે એટલું સમજી લેવું જોઈએ કે પ્રાણુનો શાસ્ત્રોક્તિ નહિ પણ જે સક્રિયવડે શાસ્ત્રોક્તિસભી ચિત્તિ નિરંતર ચાલ્યા કરે છે, જે સક્રિય શાસ્ત્રોક્તિસભી ચિત્તિને જીવન અર્પે છે તેને જ પ્રાણુ કહેવામાં આવે છે. વળી એ “પ્રાણુ” શબ્દનો ઉપયોગ તમામ હિંદુઓના અર્થમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે, તેઓ પણ “પ્રાણુ” નું સારી જાણખામ છે. વળી મનને પણ પ્રાણુ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી તમને મમજાવું હશે કે પ્રાણુ એ સર્વ પ્રકારની સક્રિયતાનું નામ છે. આમ જનાં તેને સક્રિયતાનું નામ આપવામાં આવતું નથી તેનું કારણ એ છે કે, સક્રિય પણ પ્રાણુનો જ વિદ્યમાન માત્ર છે. જેમજી કલ્પ સક્રિય

અથવા ગતિક્ષે પ્રકટ થાય છે, તે મૂળવસ્તુનેજ પ્રાપ્ત કરેવામાં આવે છે. આપણું ચિત્ત યત્રરૂપ બનીને ચારે તરફથી એ પ્રાણતત્ત્વનું આકર્ષણ કરે છે અને પછી એ પ્રાણમાયીજ શરીરનું રક્ષણ કરનારી અનેક શક્તિઓ જેવી કે વિચારશક્તિ, સંકલ્પશક્તિ તથા એવી એવી અનેક શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાથી આપણું શરીરની અંદર ચાલી રહેલી તમામ ગતિઓને તથા શરીરની અંદરની નાડીઓની અંદર ચાલી રહેલા શક્તિપ્રવાહને આપણે ઠાણમાં સાચી રાખીએ છીએ. પ્રથમ તો આપણે તેમના વિશે અપરોક્ષ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તે પછીજ તેમને વશ કરવાની યોગ્યતા ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થાય છે. પતંજલિના પછી થઇ ગયેલા યોગીઓએ શરીરની અંદર પ્રાણના પશુ પ્રવાહનો નિર્દેશ કર્યો છે એકને ઇડા, બીજાને પિંગલા અને ત્રીજાને સુષુમ્ણા કહેવામાં આવે છે તેમના મત પ્રમાણે પિંગલા નાડી મેરુદંડ (કરોડ) ની જમણી દિશાએ અને ઇડા ડાબી બાજુએ આવેલી છે મેરુદંડના મધ્યભાગમાં એક પોક્કળ નાડી છે તેને સુષુમ્ણા એવું નામ આપેલું છે. ઇડા અને પિંગલા નામની બેઠી નાડીઓ મનુષ્ય માત્રના શરીરમાં રહેલી છે અને તેનાદ્વારા ચાલી રહેલા શક્તિના પ્રવાહ વડે આપણું જીવન ટકી રહે છે. સુષુમ્ણા નાડી પણ સર્વના શરીરમાં છે તો ખરી પણ તે અવ્યક્ત છે માત્ર યોગીઓના શરીરમાંજ તે વ્યક્ત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તમારે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે યોગીઓ યોગસાધનના બળવડે પોતાના શરીરમાં ફેરફાર કરી શકે છે તમે પણ સાધનમાર્ગમાં જેમ જેમ આવજી વધતા જશો તેમ તેમ તમારા શરીરમાં પણ પરિવર્તન થવા માંડશે સાધનનો આગ્રહ કરતાં પહેલાં તમારું શરીર જેવું હતું, તેવું ને તેવુંજ સાધન કરવા માગ્યા પછી રહેશે નહિ. આ સિદ્ધાંત બુદ્ધિવડે વિચાર કરતા સમગ્રજ શકે એવો છે, અને એ પરિવર્તન ચાપી થાય છે તેનો યુક્તિપૂર્વક ખુલાસો પણ આપી શકાય તેવો છે. આપણે જ્યારે જ્યારે નવો વિચાર ટકીએ છીએ ત્યારે સમેક

આપણા મગજમાં એક નવી નીક જોવાય છે. મનુષ્ય માત્રને સ્વાભા-
વિક રીતે નવો વિચાર ગ્રહણ કરતાં ચામાટે કડિન લાગે છે, અને જૂના
વિચારને તે ચામાટે આગ્રહથી વળખી રહે છે તેનું કારણ તમને આ
ઉપરથી સમજાઈ જશે. સ્વાભાવિક રીતેજ તેને જૂને માર્ગે ભ્રમણ કર-
વાનું મમે છે; કારણ કે એ વધારે મહેલું છે. ઉદાહરણાર્થે, ધારો કે
આપણું મન સોયના જેવું છે અને મગજ એક નરમ પદાર્થનો ગોળો
છે. હવે તમે જોઈ શકશો કે ત્યારે ત્યારે આપણે નવો વિચાર ફરીએ
છીએ ત્યારે મનફૂલી સોયવડે આપણા મગજની અંદર એક નવી સડક
જોવાય છે. આ મગજ મફદ અને જૂરો એવા બે નરમ પદાર્થનું બનેલું
છે. ત્યારે નવો માર્ગ તૈયાર થાય છે ત્યારે પેલો જૂરો પદાર્થ ત્યાં
આવીને તેની સીમા બાંધી લે છે, નહિ તો મફદ પદાર્થવડે તે પૂરાઈ
જાય. એ જૂરો પદાર્થ મગજમાં ન હોત તો મનુષ્યમાં સ્મરણશક્તિ
જેવું કંઈ હોતજ નહિ. કારણ કે સ્મરણશક્તિ એટલે જૂના માર્ગે પુનઃ
ભ્રમણ કરવું; પહેલાં જેનો વિચાર કરી મયા હોયજે તેનો ફરીથી વિચાર
કરવો; તેના તરફ ફરીથી દષ્ટિ કરવી. બધાને મારી રીતે જાણીતા હોય
એવાજ પ્રકારના વિચારો લઈને તેમના વિષે જો હું વિવિધ પ્રકારથી
વિવેચન કરે, તો તે તમને બધાને તરતજ સમજાઈ જશે. એનું કારણ
એજ છે કે તે પ્રકારના વિચારનો માર્ગ તમારા મગજમાં
પ્રથમથીજ જોવાઈ ચૂકેલો છે અને તેના તેજ માર્ગે તમારે ફરી ફરીને
જવાનું છે. પણ ત્યારે આપણી આગળ કોઈ તદ્દન નવીન વિચાર
મુક્તિમાં આવે છે ત્યારે તેને માટે આપણે નવોજ રસ્તો ધડવાની જરૂર
હોવી થાય છે. આથી કરીને તે મહેલાઈથી સમજી શકાતો નથી. મનુષ્યો
નહિ પણ તેમનાં મગજોજ અજાણપણે નવા વિચાર ગ્રહણ કરવાની
ના પાડે અને તે અંદર દાખલ થવા જાય છે ત્યારે તેનો જળપૂર્વક
અટકાવ કરે છે. મનુષ્યમાં રહેલો પ્રાણ એ મમમે જો નવો માર્ગ જોવા-
વાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં મગજ અટકાવ કરવા જાય છે. માણસો

જૂના વિચારને છા માટે વળગી રહે છે અને નવા વિચારને બસદી કેમ
 અહણ નથી કરતા તેનું આ કારણ છે. મગજમાં માર્ગની સંખ્યા જેમ
 ઓછી હશે અને પ્રાણરૂપી સોમવડે મગજની અંદર જેમ ઓછી સડકો
 ખોદાઈ હશે, તેટલા પ્રમાણમાં તે માણસ જૂના વિચારને વળગી રહેશે
 અને નવા વિચાર અને ભાવનાઓને અહણ કરતાં રકમક કરશે. મનુષ્ય
 જોતો વધારે વિચારથીલ તેટલા પ્રમાણમાં તેના મગજની અંદર આડી
 અવળી સડકોની સંખ્યા પણ વધારે, અને તેટલા પ્રમાણમાં નવીન વિ
 ચારોને ગ્રીક્ષવાની તેની તત્પરતા પણ વધારે હોવીજ જોઈએ. દરેક નવા
 વિચારને માટે બાજ નિયમ છે. મગજમાં બધારે પણ નવો વિચાર દાખલ
 થાય છે ત્યારે તેને માટે એક નવો રસ્તો તૈયાર થાય છે. એટલાજ માટે
 યોગાભ્યાસ કરતી વખતે શરૂઆતમાં અનેક શારીરિક વિનિ આવી પડે
 છે. કારણ કે એ તદ્દન નવોજ વિષય છે. એની અંદર તદ્દન નવીન
 ભાવનાઓનો સમાવેશ થએલો છે. આજ કારણને કીધે, ધર્મની બાનતમાં
 પણ એમજ છે. કુદરતમાં અથવા દુનિયાદારીમાં સાચુ પડે એવું કોઈ
 ધર્મનું અમ લઈને સમજાવવા બેસીએ તો તેમાં બધાને સમજ પડે
 છે પરંતુ દર્શનશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન કે મનુષ્યના આંતરિક જીવનવિષે
 કોઈ વ્યાખ્યાન આપવા માટે તો સામાન્ય માણસોને તેમાં સમજ પડશે
 નહિ આપણે જેને જગત કહીએ છીએ તે શું છે તે બરાબર સમજ
 લેવું જોઈએ. એક અનંત સત્તાજ આ જગતનું રૂપ ધારણ કરે છે એ
 અનંત મતાનો માત્ર અસ્પ અંશજ જગતરૂપે અકટ થાય છે અને તેને
 આપણે જગત કહીએ છીએ. આ ઉપરથી તમે જોઈ શકશો કે જગ
 તની બહાર પણ તે અનંત સત્તા રહેલી છે આ ન્યનું સરખું બહાર
 કે જેને આપણે જગત કહ્યું છે તે, અને જગતથી પર-નેની બહારની
 અનંત સત્તા, એ બેઉની સાથે ધર્મનો સંબંધ છે.

જે ધર્મ આ બેમાંથી માત્ર એકનોજ વિચાર કરે છે તે ધર્મ ખરેખર
 અપૂરોજ છે. ધર્મની અંદર બનેનો સમાવેશ થવો જોઈએ. જે ધર્મ

અનંત સત્તાના જગતરૂપી વ્યક્ત અંશસાથેજ માત્ર સંબંધ ધરાવતો હોય છે, તે ધર્મને છેવટે દિશા, કાલ અને કારણરૂપી ચક્રમાં અટવાઈ જવું પડે છે. જે ધર્મશાસ્ત્રોમાં માત્ર આ જગતરૂપી વ્યક્ત અંશનીજ ચર્ચા હોય છે, તેમાં આપણને બંધાને સમજ પડે છે; કારણ કે આપણે પોતે પણ તેની અંદરજ આવી જઈએ છીએ, અને જગત વિષેની ભાવનાઓનો આપણને અનંત કાળથી પરિચય થયેલો છે. પણ ધર્મને જે અંશ અનંતની ચર્ચામાં ઉતરે છે તે તો આપણે માટે તદ્દન નવીન જ છે. એથી કરીને એને સાફ મગજમાં નવો માર્ગ તૈયાર કરવો પડે છે; અને એનાથી આખા શરીરમાં મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે. સાધારણ માણસો યોગાભ્યાસ કરવા જતાં પોતાના હમેશના માર્ગમાંથી દૂર નીકળી જાય છે તેનું આજ કારણ છે. આ વિધોની નડતર બને તેટલી ઓછી કરવા માફક ભગવાન પતંજલિએ આ બધા ઉપાયો યોજ્યા છે. એમાંથી આપણે જે ઉપાય સૌથી વધારે અનુકૂળ અને ઉપયોગી લાગે, તે પસંદ કરવો અને તે રીતે સાધન કરવા માંડવું એજ દર્શન છે.

વિષયવતી વા પ્રવૃત્તિરુપન્ના મનસઃ સ્થિતિનિબન્ધની ।૩૫

સૂત્રાર્થઃ—જે જે સમાધિદ્વારા કેટલાક અલૌકિક ઇન્દ્રિયવિષયોનો અનુભવ થાય છે, તેના વડે પણ મનની સ્થિરતા થાય છે.

વિવેચનઃ—આ બધા અનુભવો ધારણાવડે એટલે એકાગ્રતાવડે આગોઆપ થઈ જાય છે. યોગીઓ કહે છે કે જો નાકના અગ્રભાગ ઉપર મનને એકાગ્ર કરવામાં આવે તો થોડાજ દિવસમાં અલૌકિક સુગન્ધનો અનુભવ થાય છે. જીભના મૂળમાં મનને એકાગ્ર કરવાથી ઘણાજ મધુર શબ્દો સંભળાય છે અને જીભના ટેરવા ઉપર મનને સ્થિર કરવાથી અત્યંત સ્વાદિષ્ટ રસનો અનુભવ મળે છે. જીભના મધ્ય ભાગ ઉપર મનને સ્થિર કરવાથી કોષ્ઠક વસ્તુને સ્પર્શ કરતા હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે. તાળવામાં મનને એકાગ્ર કર્યાથી સવળાં દિવ્ય સ્વરૂપોનું દર્શન થાય છે. યોગના અમુક માર્ગનું અવલંબન કરવા છતાં આ વિધાની

અત્યંત વિશેષ જોઈને મન ચક્રાચીવ હોય, તેઓ ઉપર કહેલી બાબતોના શોડા દિવસ અવસાસ કરી જોશે તો તેમને એ બધા અનુભવો થવા લાગશે અને તેમની ચક્રાઓ પણ આપોઆપ ટળી જશે

વિશોકા વા જ્યોતિષ્મતી ॥ ૩૬ ॥

મુત્તાર્થ — અથવા શોકગતિન જ્યોતિર્ભય પદ્યર્થનુ ધ્યાન કરવાથી પણ મમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે

વિવેચન — આ પણ એક પ્રકારની મમાધિ છે જાણે હૃદયની અદર એક કમળ છે એવી કલ્પના કરીને ધ્યાન કરવું. તેની પાંખડીઓ નીચી નમેલી છે તેમની વચમાં થઈને સુષુમ્ણા ચાલી જાય છે, આવું ચિત્ર કલ્પીને તેનું ધ્યાન કરે ત્યાગ પછી એક પૂરક કરવો પછી રેશ્મક કરતી વગા એવી કલ્પના કરે કે કમળની પાંખડીઓ જે નીચી નમેલી હતી તે ઉઘી થતી જાય છે, અને એ કમળની અદર ઝગઝગતા તેજની કલ્પના કરીને એ તેજનું ધ્યાન કરે

શ્રીતરાંગ-વિષયં વા ચિત્તમ્ ॥ ૩૭ ॥

મુત્તાર્થ — અથવા જોણે તમામ પ્રકારના ધન્દ્રિયવિષયની આસક્તિને ત્યાગ કર્યો છે એવા વીનરાગ પુરુષના હૃદયનું ધ્યાન કરવાથી પણ ચિત્ત રિયર થાય છે

વિવેચન — કોઈ માધુ પુરુષને માદ કરે કોઈ મહાત્મા જેના ઉપર નમને ધણીજ શ્રદ્ધા દોય અથવા કોઈ સતજન જે મપૂર્ણ રીતે અનામન છે એમ તમે જાણતા ના, તેના હૃદયનું ધ્યાન કરે જેનું અંત કરણ દરેક પ્રકારના વિષય તરફ અનાસક્ત થઈ ગયું છે, એવા સાધુ પુરુષના અંત કરણનું ધ્યાન કરવાથી પણ તમારે અંત કરણ ચોંત થઈ ગયેશે તમને આ પદ્ધતિ અનુકૂળ ન હોય તો બીજો પણ એક માર્ગ બનાવવામાં આવે છે

સ્વમનિદ્રાજ્ઞાનાવલંબનં વા ॥ ૩૮ ॥

મુત્તાર્થ — અથવા નિદ્રાને વિશે પણ કોઈ કોઈવાર અપૂર્વ જ્ઞાનની

પ્રાપ્તિ થાય છે, તેનું ધ્યાન કરવાથી પણ ચિત્તની સ્થિરતા થઇ જાય છે.

વિવેચન:—કોઇ કોઇ વાર કેટલાક માણસોને સ્વપ્નમાં એવો અતુલ ભય થાય છે કે જાણે કોઇ દેવ આવીને તેની સાથે વાતચીત કરી રહ્યો છે. એવે વખતે તે એક જાતના આનંદમાં ચક્રવૂટ જની જાય છે. હવામાં જાણે અત્યંત અંતીત ચાલ્યું આવતું હોય અને તેના ધ્વનિ તે સાંભળતો હોય એવું તેને લાગે છે. અથવા પ્રકાશના સ્વપ્નમાં તેને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા પછી પણ તેના મનમાં ઉપર એ સ્વપ્નની કોઈ અસર રહી જાય છે. એ સ્વપ્ન જાણે સત્યજ્ઞ હોય એમ મનજીને તેનું ધ્યાન કરો. તમારાથી આટલું પણ જે બની શકતું ન હોય તો નીચેના સૂત્રમાં કશું છે તેમ તમને જે પણ રહે તેનું ધ્યાન કરજો.

યથામિતજ્ઞાનાદા ॥ ૩૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—અથવા કોઇ પણ પદાર્થ જે તમને પ્રિય લાગતો હોય તેનું ધ્યાન પણ કરી શકાય.

વિવેચન:—જનનજ, આ ઉપરથી એમ તો તમારું માનવું જોઈએ કે કોઇ અનિષ્ટ વસ્તુનું પણ ધ્યાન કરવાની ગતિ આપવામાં આવે છે. પણ જે કોઇ શુભ વસ્તુ તમને પ્રિય હોય—એવો કોઇ પવિત્ર સ્થાન પર્વ પક્ષદ હોય, અથવા કોઇ દેશ તમને ધર્મજ્ઞ મનોહર લાગતું હોય, અથવા કોઇ ભાવના તમને ધર્મીજ પ્રિય હોય—સારાંશમાં જેનું ધ્યાન કરવામાં તમારે ચિત્ત સ્વાસ્થ્યવિક રીતિજ એકમ જની જગત્ હોય, તેનું ધ્યાન તમારે માટે યજ છે.

પરમાણુપરમામહાન્તોઽસ્ય વક્ષીકારઃ ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—એવે પ્રકારે ધ્યાન કરતાં-કરતાં યોગીનું મન પરમાણુથી મોટીને પરમ જૂઠું પદાર્થસુધી વચર પ્રતિનયે જમન કરી શકે છે.

વિવેચન:—અજ્ઞાસવરે મન નાનામાં નાની તેજસ્ મોટામાં મોટી વસ્તુનું ધ્યાન સહેલાઈથી કરી શકે છે. તેમ જ્યાં મનોવૃત્તિને

પ્રવાહ પણ ક્ષીણ થતો જાય છે

ક્ષીણયુત્તેરમિજાતસ્યેવ મળેર્ગદિત્તગ્રહણગ્રાહ્યેષુ તત્સ્યતદ-
જ્ઞનતાસમાપત્તિઃ ॥ ૪૧ ॥

મુદ્ધાર્થ — શુદ્ધ સ્ફટિકની સામે જેવા ગંગા વસ્તુ મૂકવામાં આવે તેવોજ રંગ તે ધારણ કરતો દેખાય છે, તેમ જેની ચિત્તવૃત્તિઓ સાધ નદારા ક્ષીણ થઈ ગઈ છે એવો યોગી (આત્મા) માં, ગ્રહણ કરનાર ગ્રહણક્રિયામાં અને ગ્રાહ્યપદાર્થમાં એકાગ્રતા અને એકરૂપતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે

વિવેચન — ઉપર જતાવેળા વિધિ પ્રમાણે ક્રમવાર ધ્યાન કરતા શ પરિણામ આવે છે ? તમને સર્વને યાદ તો હશે જ કે આગલા એક મુદ્ધામાં પતજ્ઞાનિએ જુદા જુદા પ્રકારની સમાધિઓનું વર્ણન કર્યું છે. આરભમાં સમાધિનો વિષય કોઈ સ્થળ પદાર્થ હોય છે, પછી સૂક્ષ્મ વિષયને ગ્રહણ કરી શકાય છે અને એ રીતે ધીમે ધીમે સૂક્ષ્મમાથી વધારે વધારે સૂક્ષ્મ વસ્તુ યોગીની મનાધિનો વિષય થઈ શકે છે. ઉપર જે સમાધિનો વિધિ જતાઓ છે તે પ્રમાણે સાધન કરવાથી સ્થૂળની પેઠે સૂક્ષ્મ વસ્તુનું ધ્યાન પણ આપણે સહેલાઈથી કરી શકીએ છીએ. આ અવસ્થામાં યોગી ત્રણ વસ્તુઓને સ્પષ્ટ જોઈ-સમજી શકે છે, ગ્રહણ કરનાર ગ્રાહ્ય વસ્તુ અને ગ્રહણક્રિયા. ધ્યાન કરવાને માટે આપણને ત્રણ જાતના વિષય જતાવવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ સ્થૂળ વિષય-જેમકે શરીર અથવા એવો બીજો કોઈ ભૌતિક પદાર્થ બીજો સૂક્ષ્મ વિષય-જેમ કે મન અથવા ચિત્ત, ત્રીજો શુભવિશિષ્ટ પુરુષ-શુદ્ધપુરુષ નહિ પણ અસ્મિતા અથવા અહંકાર. અભ્યાસવડે યોગી આ ત્રણે વિષયના ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ શકે છે. જેમ કરતા કરતા તેને એવી એકાગ્રતાશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે ત્યારે તે ધ્યાન કરવા બેઠે છે ત્યારે ધ્યેય વસ્તુ મિથ્યા બીજી તમામ વસ્તુઓને લગતા વિચારો તેના મનમાંથી નીકળી જાય છે, અને પોતે જે વિષયનું ધ્યાન કરતો હોય તેમાં તન્મય બની જાય છે. જેમ સ્ફટિકની પામે લાલ રંગનું પુષ્પ મૂક્યું હોય તો સ્ફટિક લાલ ગમતો

દેખાય છે. અને જુરા રંગનું હોય તો રક્તિષ્ઠ પણ જુરાજ દેખાય છે. તેમ થોભીના ચિત્તમાંથી રજસ્તમસની કૃતિઓ દીણુ થઈ ત્યારે તે સ્વચ્છ બની રહે છે, ત્યારે તે ચોતના ધ્યેય પદાર્થમાં તદાક્રર બની રહે છે.

તત્ત્વશુદ્ધાર્થજ્ઞાનવિકલ્પૈઃ સદ્વૈકીર્ણા સવિતર્કા સમાપત્તિઃ ॥૪૨॥

શ્રુતાર્થઃ—શબ્દ, અર્થ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન એ ત્રણે ત્યારે મિત્ર થઈ જાય છે ત્યારે સવિતર્ક સમાપ્તિ કહેવાય છે.

વિવેચનઃ—અહીં “શબ્દ” તે અર્થ અદ્વિતન અથવા કંપન મન્નજવાનો છે. “અર્થ” એટલે જ્ઞાનતંતુ માટેનો સંકિતપ્રવાહ એ અદ્વિતનને અંદર લઈ જાય છે તે ક્રિયા, અને “જ્ઞાન” એટલે તેની માથે થતી પ્રતિક્રિયા. અત્યારસુધી આપણે જ્ઞાનના જો જો પ્રકાર તેમજ તે સર્વને પર્ત્તજનિ “સવિતર્ક” એવું નામ આપે છે. ત્યાર પછી તે આપણને ક્રમે ક્રમે જોના કરતાં પણ ઉચ્ચ જ્ઞાનતું લક્ષણ મન્નજાવે છે. આ સવિતર્ક સમાપ્તિમાં અપણે વિષય અને વિષયી બેઉને મૂર્છાસ્પે અક્ષય રાખીએ છીએ; દારણ કે સવિતર્ક સમાપ્તિમાં શબ્દ, તેના અર્થ અને તત્ત્વજનિત જ્ઞાન એ ત્રણેનું મિત્રધુ થએલું હોય છે. પ્રથમ તો માહ્ય કંપન, જેને આપણે “શબ્દ” કહીએ છીએ તે ઉત્પલ થાય છે; પછી એ કંપન હન્દ્રિયપ્રવાહદ્વારા સરીવતી અંદર સખલ થાય છે અને જેને આપણે “અર્થ” કહીએ છીએ તે ક્રિયા થાય છે, અને ત્યારપછી આપણું ચિત્ત તેની માથે પ્રતિક્રિયા કરે છે. અહીં લેતા એ પ્રતિક્રિયાને જ “જ્ઞાન” એવું નામ આપવું જોઈએ. પરંતુ એ ત્રણે ક્રિયાઓ એટલી ઝડપથી માય છે કે આપણે તેને છૂટી પાડી સક્તા નથી; તેથી એ ત્રણે ક્રિયાના સરવાળાનેજ આપણે “જ્ઞાન” કહીએ છીએ. આપણે અત્યારસુધી સમાપ્તિના જો જો પ્રકાર તેમજ તેમાં આ ત્રણેનું મિત્રધુજ્ઞ આપણા જ્ઞાનનો વિષય હોય છે; પણ હવે પછી જો સમાપ્તિ વર્ત્તમા કરવામાં આવનાર છે તે જોના કરતાં બેધ છે.

સ્તૃતિપરિશુદ્ધૌ સ્વરૂપસૂન્યેવાર્થમાત્રનિર્માણા નિર્વિતર્કાઃ ૪૩

સુત્રાર્થ — ત્યારે સ્મૃતિમાંથી સખ્દ અને અર્થનું સ્મરણ દૂર થઈ તે શુદ્ધ બની રહે અર્થાત્ ચિત્ત કેવળ બ્યેથસ્વરૂપમાં તદાકાર બની રહે, ત્યારે તે નિર્વિતર્ક સમાધિ કહેવાય છે

વિવેચન — આગળ સુત્રમાં સખ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે એ ત્રણનો સાથે સાથે અભ્યાસ કરતાં કરતા એક સમય એવો આવે છે કે એ ત્રણેનું મિશ્રણ થવા પામતું નથી તે વખતે આપણે એ ત્રણેને સહેલાઈથી અલગ અલગ કરી રાખીએ છીએ હવે એ ત્રણેનું સ્વરૂપ શું છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ પ્રથમ આપણે ચિત્તનો વિચાર કરીએ ચિત્તના સમ્બંધમાં આગળ આપણે સરોવરનું દર્શન લીધું હતું તે પાછું યાદ કરો ચિત્ત અથવા મનના તત્ત્વને આપણે સરોવરની ઉપમા આપી હતી અને સખ્દ એટલે કાંઈ બાહ્ય વસ્તુનું કપન, તેને સરોવરમાં ઉત્પન્ન થતા મોજની સાથે સરખાવ્યું હતું. હવે ધારો કે તમારી આંદર એક તદ્દન સ્થિર સરોવર છે હવે જાણે કે મેં “ગાય” એવો ઉચ્ચાર કર્યો એ સખ્દના અદિષ્ટન તમારા જ્ઞાનમાં દાખલ થતાની સાથેજ તમારા ચિત્તરૂપી સરોવરમાં એક મોજ પેદા થાય છે “ગાય” એ સખ્દજ્ઞાન ને જાવનું મૂલ્યન થાય છે તે તમજારા ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેનું મોજનું છે એ જાવનેજ આપણે આકાર અથવા અર્થ એવું નામ આપીએ છીએ આપણે ને ગાયનું સ્વરૂપ જોઈએ છીએ તે બીજું કાર્ષ્ણ નહિ પણ બાહ્ય તેમજ આંતરિક અદિષ્ટનોની પ્રતિક્રિયાએ ચિત્તમાં ને તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે તે તરંગ નામ છે એવી રીતે આપણે ને ને પદાર્થને જોઈએ છીએ અથવા અનુભવીએ છીએ, તે બધાએ આપણા મનની પ્રતિક્રિયાનાજ પરિણામ માત્ર છે અદિષ્ટન જુદા થાય છે એટલે તરંગ પણ સમી જાય છે અનિયનવિના તરંગ હોઈ શકેજ નહિ કાંઈ એવો પ્રશ્ન કરશે કે ત્યારે આપણે “ગાય” એવો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તો બહારથી કાર્ષ્ણ પણ જાતનો સખ્દ આવે નથી અને છતાં સખ્દ વગર ચિત્તમાં તરંગ

કેની રીતે ક્રિયન્ન થયો ? એનો ઉત્તર એ છે કે એ સ્વદ તમાગ મનની અદર તમે પોતેજ ઉચ્ચારો ॥ તમે પોતેજ મનમાં ને મનમાં “અય” એવો ઉચ્ચાર કરો. હેન, અને એમ થાય એટલે તમારા ચિત્તમાં તમ ઉત્પન્ન થવા શરૂ છે સ્વદની ઉત્તેજના વિના તરંગ કદિ પશુ ઉત્પન્ન થાય નહિ એ ઉત્તેજના એ જાહારથી નથી આવતી તો અદગી આવે છે સ્વદ સમી જ્ય છે તેની સાથે તરંગ પણ સમી જ્ય છે. ત્યારે બાકી શું રહે છે ? બાકીમાં પ્રતિક્રિયાનું પરિણામ, જેને આપણે “ચાન” કહીએ છીએ, તેજ રહેવા પામે છે એ તથુ આપણા મનની અદર એવા તો દહપણે સકળાએલા છે કે આપણે તેમને એક બીજાથી અન્ય કરી ચક્રતાજ નથી. સ્વદ ઉત્પન્ન થાય છે કે તરંગ જનિત્રયેનું આદોનન થવા લાગે છે અને તેની પ્રતિક્રિયારૂપે ચિત્તમાં તરંગો પેદા થાય છે આ બધી ક્રિયાઓ એક પત્રી એક એટલી ક્રડપથી થાય છે, એમાંથી કોઈ પણ એક ક્રિયાને આપણે ભૂતી પાડીને તપાસી શકતા નથી. જે સમાધિની વાત હમણાં ચાલે છે, તેના લાગે વખત અઘ્યાસ કર્યાથી, તમામ મનકારના આધારરૂપ જે સ્મૃતિ તે શુદ્ધ થવા પામે છે, અને તેમ થવા પછી એ તથુ પૈકી એ તે એક ક્રિયાને આપણે તુલ્લી પાડી શકીએ છીએ એ સમાધિને નિર્વિતર્ક (તર્કવિતર્કરહિત) સમાધિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याताः ४४

સુદાર્ઠ —ઉપરના બે સૂત્રોમાં સવિચાર અને નિર્વિચાર સમાધિની જે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, તે દ્વારા જે સવિચાર અને નિર્વિચાર સમાધિનું ધ્યેય વધારે સૂક્ષ્મ પદાર્થનું છે, તેની પણ વ્યાખ્યા ચર્ચન્ય છે.

વિવેચન —આને વિષે પણ ગયા સૂત્રમાં કહ્યું તે પ્રમાણેજ મમક જોવાનું છે માત્ર રૂઝ એટલેજ છે કે પહેલાં જે જે પ્રકારની સમાધિ કરી, તેમાં ધ્યાનનો વિષય મ્મૂળ પદાર્થ છે અને આ ઠેકણે ધ્યાનનો વિષય સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે.

સૂક્ષ્મવિષયત્વં ચાલિદ્ગપર્યવસાનમ્ ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ — સૂક્ષ્મ વિષયોનો અલિંગ-અન્યક્ત પ્રકૃતિ આગળ અત આવે છે

વિવેચન — મૂળતરવો અને તેમના સયોગથી હિતવન્ન થએલા તમામ પદાર્થોને સ્પૂળ કહેવામા આવે છે સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનો આરભ તન્માત્રા એટલે સૂક્ષ્મ પરમાણુથી થાય છે ઇન્દ્રિયો, મન, અહ કાર ચિત્ત, બ્યક્ત જગતનુ કારણ સત્વ રજગ્ન અને તમગ્ન એ ત્રણે ગુણોની સામ્ય અવ સ્થાઈપ્ર પ્રધાન પ્રકૃતિ અથવા અન્યક્ત સૃષ્ટિ, એ સર્વનો સૂક્ષ્મ વસ્તુ ઓમાં સમાવેશ થઈ જાય છે એકલા પુરુષનીજ એમાં મજાના થતી નથી

તા એવ સર્વીજ સમાધિઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ — આ પ્રમગ્ની સમાધિઓને સમીજ મમાધિ કહે છે

વિવેચન — આવી સમાધિઓથી પૂર્વ કર્મના બીજનો નાશ થતો નથી, અને તેથી તેનાવડે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ત્યારે એમનુ ફળ શુ હશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે પછીના સૂત્રોમાં આપવામાં આ પો છે

નિર્વિચાર-વૈશારદ્યેઽધ્યાત્મપ્રસાદઃ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ — નિર્વિચાર સમાધિની નિર્મલતા થવાથી (ચિત્ત ગમ્મ તમસ્થી રહિત થઈ પ્રકૃતિપર્યંત તેનો શુદ્ધ એકાગ્ર પ્રવાહ થવાથી) ચિત્તમાં અધ્યાત્મપ્રસાદ (આન્તરિક પ્રમુખતા) થાય છે

તત્ર ક્રતંમરા પ્રજ્ઞા ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ — એ આધ્યાત્મિક શાંતિદારા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને “સતભરા પ્રજ્ઞા” અર્થાત્ સત્યથી ભરપૂર જ્ઞાન કહે છે

વિવેચન — નીચેના સૂત્રોએ એ મમજાઈ જશે

ધ્રુતાઽનુમાનપ્રજ્ઞામ્યામન્યવિષયા વિદ્વેષાઽર્થત્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાર્થ — ત્રણશ્રદ્ધારા તથા અનુમાનદ્વારા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે જ્ઞાન સાધારણ વિષયોને લગતું હોય છે પણ ઉપર કહેલી મમા

ધર્મો તે ને વિષય શ્રવણ અને અનુમાનથી જાણે છે, તેનો પ્રાપ્ત થઈ જાય છે

વિવેચન—આનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે માધ્યમ રાખીને વિશેષ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવદ્વારા, અથવા તે અનુભવને આધારે આધેન અનુમાનદ્વારા, તથા આપ્ત વિશ્વાસપાત્ર માણીએના વચનદ્વારા મેળવીએ છીએ “આપ્ત” શબ્દ થોડી લોકી શ્રુતિઓને ઉદ્દેશીને જ વાપરે છે “શ્રુતિ” એટલે કેના ને વિચારે વર્ધુવ્યા છે તેનો અપરોચ સાક્ષ્ય તરીકે કરનારા પુરુષો થોડીઓના મત પ્રમાણે સાક્ષ્યના વચન માન્ય મનવાનું કારણ એ છે કે એ સાક્ષી ઉપર કદા તેવા વિશ્વાસપાત્ર પુરુષોએ જ રહેવા છે આ પ્રમાણે સાક્ષી વિશ્વાસપાત્ર પુરુષોના વચન તે છે, પણ એકની શબ્દોનું વાચન આપણને જદી પણ સત્યનો અનુભવ કરાવી શકતું નથી આપણે ચારે વેદ બધી બધી પણ તેથી કરીને આધારિત સત્યનો સાક્ષાત્કાર યત્ન નથી. સાક્ષ્યમાં બતાવેલી પદ્ધતિ મુજબ આપણે સાધન કરવા માડીશું તો જ તે સત્યનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકશે, કે જેને ઇન્દ્રિયગમ્ય જ્ઞાન, અનુમાન અથવા આપ્તશબ્દ એમાંનું કોઈ પણ પહેલ્લી શકતું નથી. આ સૂત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે તે પ્રથમ સત્યનો અવરોધ અનુભવ કરવો એનું જ નામ અરેખરો ધર્મ છે ધર્મનો સાગ આમાન રહેવો છે એ મિવાપ જીવન ને ત્રણ ધર્મની અદર મજાપ છે, જેમને ધાર્મિક વ્યાખ્યાનનું શ્રવણ અથવા સાંભળવું અધ્યયન કે સંપ્રિયકરણ એ વધુ ધર્મને માર્ગે જવાની તૈયારી કરવામાં મદદ કરે છે અને તેટલા પૂરતી જ તેની જરૂરીઆત છે પહેલો ધર્મ શ્રવણ, વાચન કે ચર્ચામાં મહેલો નથી. ધર્મના સિદ્ધાન્ત અપણે શુદ્ધિરૂપે સમજીએ અને તે સૂત્ર છે એમ સ્વીકારીએ પણ ન સ્વીકારીએ, તેટલાંથી જ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એમ હતું નથી થોડીઓના વાસ્તવિક અભિપ્રાય એવો છે કે, જેની મન ઉન્નિયોવરે સ્વદ પદ્ધતિનો આપણે સાક્ષાત્ અનુભવ કરીએ છીએ તેની જ રીતે ધર્મના મેળોનો

પણ સાક્ષાત્ અનુભવ થઇ શકે છે; જ્યેષ્ઠાંજ નહિ પણ જોટલી રૂપ-
તાથી આપણે બાહ્ય પદાર્થો જોઈએ છીએ તે કરતાં પણ વધારે રૂપ-
પણે ધર્મનાં સત્યો અનુભવી શકાય છે. ઈશ્વર આત્મા વગેરે જે સત્યોનું
ધર્મ પ્રતિપાદન દરે છે, તેમનો બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી અનુભવ થઇ શકતો
નથી. આપણે ઈશ્વરને આંખવડે જોઈ શકતા નથી તેમજ હાથવડે
તેને અડકી શકતા નથી. વળી બુદ્ધિ પણ ઇન્દ્રિયોના પ્રદેશની પેલી પાર
ગતિ કરી શકતી નથી. આખી જિંદગીસુધી બુદ્ધિવડે વિચાર ઈર્માંજ
કરીએ-દબારે વર્ષ થયાં દુનિયા તેમ કરતી આવી છે; પરંતુ ધર્મનો
સાક્ષાત્કાર કરવાની કે તેને અસત્ય કહેવાની શક્તિ બુદ્ધિમાં આવી શકે
તેમજ નથી. જેનો આપણને સાક્ષાત્ અનુભવ થઇ શકતો હોય તેને
આધારે આપણી બુદ્ધિ અનુમાન ઝાંધી શકે છે. આ ઉપરથી રૂપરૂપીતે
સમજાશે કે બુદ્ધિને ઇન્દ્રિયજનિત અનુભવોની મર્યાદામાં રહીનેજ હામ
કરવું પડે છે. એની પેલી પાર તે જઈ શકતી જ નથી. અને જે
આધ્યાત્મિક સત્યનો આપણે અનુભવ કરવા ઇચ્છીએ છીએ, તે સત્ય તો
એ ઇન્દ્રિયોની પેલી બાજુના પ્રદેશમાં રહેલું છે. યોગીઓ કહે છે કે
મનુષ્ય ઇન્દ્રિયજનિત અનુભવ અને વિચારશક્તિ બેઉને ઓળંગી શકે
છે. બુદ્ધિની સીમા ઓળંગી જવાની શક્તિ મનુષ્યમાત્રમાં-જીવજંતુમાં
પણ રહેલી છે. યોગાભ્યાસવડે આ શક્તિ જાગૃત થાય છે અને તેમ
થતાંજ બુદ્ધિની સીમા ઓળંગીને જ્યાં બુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકતી નથી
એવા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરીને, બુદ્ધિથી અગમ્ય સત્યોનો મનુષ્ય સાક્ષાત્કાર
કરી શકે છે.

તત્ત્વઃ સંસ્કારોઽન્યસંસ્કારપ્રતિચન્ધી ॥૫૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—આ સમાધિવડે ઉત્પન્ન થએલા સંસ્કાર બીજા સંસ્કારો
નો પ્રતિબંધ કરે છે, અર્થાત્ તેમને આવવા દેતા નથી.

વિવેચનઃ—આપણે આગલા સૂત્રમાં જોઈ ગયા કે શાનાતીત બ્રહ્મ-
શમાં પ્રવેશ કરવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે માત્ર એકાગ્રતાજ છે.

વળી આપણે એ પણ જોઈ શક્યા છીએ કે આપણા પૂર્વના મરહત
જ આપણને આવા પ્રકારની એકાગ્રતાની પ્રાપ્તિમાં વિમુક્ત છે તમને
બધાને અનુભવ થયો હશે કે, ત્યારે તમે ચિત્તને એકાગ્ર કરવા બેસો છો
ત્યાં નાના પ્રકારના વિચારો તમારા મનમાં તરવરી આવે છે ત્યારે
તમે ઈશ્વરનું ચિત્તવન કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો ત્યારે ઈશ્વર જાણે કેમ
તમામ તમામ મરહદો એટલે જામત થઈ જાય છે ! બીજે પ્રયત્ને
તેમનું અટકતું બધું પ્રાપ્ત્ય જોવામાં નથી આવતું. પણ તમે તેમને
મનમાંથી કઢાડી નાખવા કશું જોઈએ તે જિલટા વધારે જોરથી આવ
વાના અને તમારા મનને ચારે દિશાએથી ઘેરી વળવાના. આમ થવાનું
કંઈક શું ? એકાગ્રતા કરવા બેસીએ ત્યારેજ તેમનામાં આટલું બધું
બળ આવવાનું કારણ શું ? કારણ એજ કે તમે તેમને દબાવી દેવાનો
પ્રયત્ન કરો છો ત્યારે તેઓ તેમના મધ્યમાં બળથી તમારી સામે પ્રતિ
ક્રિયા કરે છે. બીજે પ્રયત્ને તેઓ આટલું બધું બળ હાવવતા નથી
એ પૂર્વના મરહત એટલા બધા છે કે ગણવા મળ્યા નહિ. ચિત્તના
ક્યા ખૂણામાં ઈશ્વર જાણે ક્યા ભંગાઈ રહે છે અને વાધની પેટે તરાપ
મારવા હમેશા લાગ જોતાજ હોય છે જે વિચારને આપણે હૃદયમાં
ધાવ્યું કરવો હોય તે એકતોજ આવે અને બીજા બધા ચાલ્યા જાય,
એટલામાટે આ જૂના ઘર કરી બેઠેના મરહદોને દબાવી દેવાની જરૂર
છે ત્યાંસુધી તેમનું પૂરેપૂરું દમન નહિ થયું હોય ત્યાંસુધી એકાગ્રતા
કરવાની વખતેજ તે અશ્વીને ઊભા રહેશે. આ રીતે એકાગ્રતાનો ભંગ
કરવાનું સામર્થ્ય સરકારમાં રહેતું છે, એટલા માટે જે સમ્મધિની આપણે
હમણા ચર્ચા કરી તથા તેને અવધાન કરવાની ખાસ જરૂર છે. એના
વડેજ જૂના મરહદોનું દમન થઈ તકશે આ સમ્મધિના અવધાનથી જે
નવા સરહદો પેલ થશે તે એટલા તો ગળ-સળ હશે કે, બીજા તમામ
સરહદોનું કાર્થ જાણ કરી છાં તેમને પૂરેપૂર્ણ દબાવી દેશે

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाच्चिर्बीजः समाधिः ॥५१॥

છે. શરીર એ ગ્ય છે, ઇન્દ્રિયો અધને ઠેકાણે છે, અને તે અધને કાણુમાં ગખવાની લગામ છે, જુદી મારગિ છે, અને આત્મા રથમાં બેસનાર ગ્યનો આમી છે નો ઘોડા અત્યંત બળવાન હોય, લગામને પત કરતા ન હોય અને એ તોફાની ઘોડાને કેવી રીતે કાણુમાં ગખવા એનું શાન જુદીરૂપી મારગિને ન હોય, તો એ રથ મદા વિપત્તિના ખાણમાં જઈ પડવાનો, એમાં સતય નથી એથી ઉલટુ નો ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડા મારગિના પૂરેપૂરા કાણુમાં આવી ગયા હોય, અને મનરૂપ લગામને જુદીરૂપી મારગિએ દટતાથી પકડી હોય, તો એ રથને જે સ્થાને ઢાંકી જવો હોય ત્યાં ઢાંકી શકાય આ ઠેકાણે " તપશ્વર્ધા " શબ્દનો અર્થ પણ અગ્રમગ મમજી લેવો નોંધએ તપશ્વર્ધા એટલે શરીર અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર કરતી વખતે મનરૂપી લગામને એવી મજબૂત હાથે પકડી ગખવી કે, તે પોતાની મરજી પ્રમાણે કાર્ય ન કરતાં આપણી આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કરતાં ગદે ત્યાર પછી બીજી બામત સ્વાધ્યાયને લગતી છે આ ઠેકાણે સ્વાધ્યાયનો શો અર્થ લેવાનો છે ? અધ્યયન એટલે વાર્તાઓ કે નવલકથાઓનું વાચન નહિ, પણ આત્માની મુક્તિ કયા ઉપાયે કરી શકાય એનેજ લગતો ઉપદેશ જે પ્રથોમાં આપ્યો હોય તેનાજ માન અભ્યાસ વળી એ સ્વાધ્યાયમાં તર્ક અને જુદીવિનયક ચર્ચાઓથી ભરેલાં પુસ્તકોનો પણ મમાવેશ થનો નથી. એટલું તો પહેલેથીજ માની લેવું નોંધએ કે યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા હચ્ચનાર, વાદવિવાદ અને તર્ક-વિનર્કની અવસ્થાને ઓળંગી ચૂકેલા તથા તેનાથી ધગઈ ઉપરામ બનેલો હોવો નોંધએ તેને માટે કશુંજ વિચાર કરવા જેવું ગદેનું હોવું નથી નેજા પોતાનો માર્ગ નક્કી કરી દીધો હોય છે, અને હવે તો પોતાની ત્રાગશુ-માન્યતા વિશેષ દૃઢ બને એટલાજ માટે તેને વાચનની જરૂર હોય છે સામ્રાજનનાં બે પગથીયાં છે એક વાદાત્મક જેમાં તર્ક, દલીલ, વિચાર વગેરે જુદીના વ્યાપાર ચાલે છે, અને બીજું મિદ્ધાત જેની અદ્ય અમુક નિયમ પડાઈ ચૂકેલો હોય છે અજ્ઞાન અવસ્થામાં લોકોની

પ્રતિ પહેલા પ્રકારના સામીય અભ્યાસ તરફ હોય છે એ એ જાતની શુદ્ધિ સામગ્રી છે એમાં પૂર્વપક્ષી અને ઉત્તરપક્ષીની તફારાવિષે વિચાર કરાય છે એ વિચારનું કાર્ય પૂર થાય એટલે પછી અમુક નિશ્ચય સિદ્ધાંત ધરાય છે, પણ માત્ર મનથી મિદ્ધાત મગજ વીધા એટલે કાંઈ પૂર થયું કહેવાય નહિ. ખરૂં કાર્ય તો ત્યાંથી જ રહે થાય છે એ મિદ્ધાત મનમાં પૂર દરપણે દસી જવો જોઈએ છાઓ તો અનુભવ છે અને જીવન દેડ છે, તેથી કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આવી તો મન ચાલતો ખરે ખરો કાગ મદલ્યુ કરીને તે પ્રમાણે જીવન ગાળવામાં ગટેલી હોય છે પ્રતીનપ્રાણથી ભારતવર્ષમાં એક દતકથા કહેવાતી આવી છે કે રામકૃષ્ણ બ્રાહ્મણ દૂધ અને પાણી ભેળા કરીને મૂકીશું તો તે માત્ર દૂધજળ પી જશે અને પાણીને પડતું મૂકશે એટલામાં જ્ઞાનનો જરૂરી માગ રામ મદલ્યુ કરવો અને ગ્રાહીની ઘટપટની મિનજરૂરી તફારાવે ઊઠી રેલી અદમ્ય, સદ્ગુણાત્મી અવસ્થામાં તો શુદ્ધિને કમવાની જરૂર છે એ કોઈ પણ તત્ત્વનો આંખો મીચીને સ્વીકાર ન જ કરાય, પરંતુ યોગને ધ્વજ નર તો તે અવસ્થા પસાર કરી ચૂક્યો હોય છે, અને હવે એક જ મિદ્ધાત ઉપર આવી ચૂકેલો હોય છે તેનું લક્ષ્ય તો હવે એક જ હિંદુ તરફ સ્થિર થઈ જાયું હોય છે કે, કોઈ પણ પ્રમદે તે સિદ્ધાંત હવે જીવનમાં ઉતરી જાય. તે એમજ રહે છે કે વાદવિવાદ ઊઠી રો. વાદવિવાદથી વિદ્યાર્થી થઈ જાય છે તમારી માથે કોઈ વાદવિવાદ કંવા આવે તો ચૂપથી પટ્ટીને બેસી ગેહો. સામગ્રી ખાવી મનને ઝાણી નાખવું જોઈએ. કોઈ મને તે કહે તેને જવાબ ન આપવો વાદવિવાદ કરે પણ એટલું ધ્યેયજન છે અને તે માત્ર શુદ્ધિને કસગત અપવાદ પૂરતું જ શુદ્ધિને જોઈએ તેટલી તાલીમ એકવાર આપી દેવા પછી સામગ્રી ખાવી માથું પડવું જોઈએ. શુદ્ધિ એટલે નિર્મળ વચ્ચે જેની છે તે આપજીને માત્ર હિંદુઓની અર્ચાસ્થિ થયેલા પ્રેરણા જ રાખ આપી શકે છે યોગીનો હિંદુ તો હિંદુઓના પ્રેરણા પેલી જા જવાનો છે એટલે હવે તેને

બુદ્ધિના વ્યાપારનો બહુ ખર્ચ નથી તેને પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ ચૂકેલી છે એટલે હવે તેને વાદવિવાદની જગ્યાએ પરવા નથી. તે પોતાના નિયમમાં દૃઢ રહે છે અને કોઈ વાદવિવાદ કરવા આવે છે ત્યારે ચૂપડી પકડી બેસી રહે છે. ધારણ કે તે જાણે છે કે જો હું વિવાદ કરવા જઈશ તો મારા ચિત્તની સમતાનો ભંગ થશે, ચિત્તમાં વિશેષ ઉત્પન્ન થશે. અને ચિત્તનો વિશેષ એ પ્રગતિના માર્ગમાં મોટી નડતર છે. તર્ક, વાદવિવાદ, વિચારપૂર્વક તર્વાન્વેષણ એ બધું સર્વસ્વની અવસ્થામાં જ્યાંસુધી કોઈ લક્ષ્ય નક્કી ન થયું હોય ત્યાંસુધીજ દિલકર છે આ તર્કના કરતાં વધારે ઉંચી વસ્તુ બુદ્ધિની પેલી પારના પ્રદેશમાં છે. નિરાલેભજતા વિદ્યાર્થીની માફક વાદવિવાદ અને બુદ્ધિની સામ્યારીઓ કર્યા કરવી એ જીવનનો દેવ નથી. કર્મનાં ફળ ઈશ્વરને અર્પણ કરવાં એનો અર્થ એજ કે, પ્રશ્ન સા અગર નિદા બેઠે પોતાને માથે વહોરી ન લેતા બેઠે ઈશ્વરને સમર્પણ કરવા અને શાંતિમાં જીવન પસાર કરવું.

સ સમાધિભાવનાર્થઃ ક્લેશતનૂકરણાર્થચ ॥ ૨ ॥

મૂળાર્થઃ—સમાધિના અભ્યાસમાં મુગમતા મળે અને કલેશજનક વિદ્યમયૂદ્ધ ક્રમી થઈ જાય એ ક્રિયાયોગનું પ્રયોજન છે.

વિવેચન—આપણામાંના ધણાખરાએ પોતાના મનને અતિશય લાડથી બગાડી મૂંઝેલાં છોકરાના જેવાં બનાવી દીધાં હોય છે. આપણું મન જે કંઈ માગે છે તે આપણે તેને પૂરું પાડીએ છીએ મનનો સંયમ થાય અને તે આપણા તાબામાં રહે એટલામાટે ક્રિયાયોગ બહુ જરૂરનો છે. આવા પ્રકારના સંયમનો અભાવ હોવાથી યોગાભ્યાસમાં વિધિ આવી પડે છે, અને કલેશની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ વિધિને દૂર કરવાનો ઉપાય એ છે કે ક્રિયાયોગપડે મનને વશ કરવું અને મનને તેની મરજ મુજબ કાર્ય કરતું અટકાવવું.

અવિદ્યાઽસ્મિતારાગદ્વેષાંઽમિનિવેશાઃ ક્લેશાઃ ॥ ૩ ॥

મુદ્રાર્થઃ—અવિદ્યા x અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને + અભિનિવેશ, એ પાંચ કલેશો છે.

વિવેચનઃ—ઉપર મહાવેદ્યા પાંચ પ્રકારના કલેશ એ આપણને મંત્રારની સાથે જઠરી રાખનાર બંધનરૂપ છે. એમાં અવિદ્યા એ બાકીના ચાર કલેશની જાનેતા છે. અવિદ્યા એજ આપણાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનું એક માત્ર કારણ છે. અવિદ્યા ન હોય તો તેની તાકાત છે કે આપણને લેશ માત્ર દુઃખ દષ્ટ શકે? આત્મા તે નિરુબ્ધાનંતરરૂપ છે. અભાવ, ભ્રમ અને આપા સિવાય તેને દુઃખી કરનાર કંઈ નથી. આત્માનું દુઃખ એ કેવળ ભ્રમજ છે.

અવિદ્યાક્ષેત્રમુત્તરેપાં પ્રસુત્તત્તુવિચ્છિન્નોદારાણામ્ ॥ ૪ ॥

મુદ્રાર્થઃ—એમાં અવિદ્યા, એજ બાકીના ચાર કલેશોને પેદા કરનાર ક્ષેત્ર છે. એ કલેશની ચાર અવસ્થાઓ છે. મમ્મતા, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર.

વિવેચનઃ—અવિદ્યામાંથીજ અહંકાર, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ જન્મ પામે છે. આ કલેશો ભુદા ભુદા માણસોમાં થોડા અથવા વધારે પ્રમાણમાં અને ભુદા ભુદા સ્વરૂપમાં રહેલા હોય છે. કામમાં તેઓ સુપુત્ર અવસ્થામાં હોય છે. આપણે ઘણી વાર સાંભળીએ છીએ કે “અમુક માણસ તો નાના બાળક જેવો નિર્દોષ છે.” પણ એ બાળક જેવાની અંદર પણ દેવતાનો અથવા દૈત્યનો ભાવ રહેલો છે, અને તે સુયોગ મળતાં બહાર પ્રકટી નીકળે છે. ચોનીના હૃદયમાં પૂર્વનાં કર્મોંવડે અંધા-એકા સંસ્કારો ઘણી ટીંકુ અવસ્થામાં પહોં રહેલા હોય છે. તેમને શોળી પુરુષાર્થવડે દબાવી રાખે છે અને પ્રકટ થવા દેતો નથી. વિચ્છિન્ન અવસ્થાનો અર્થ એ છે કે, અમુક સંસ્કાર અમુક સમયસુધી બીજા તેમના કરતાં વધારે બળવાન સંસ્કારવડે દબાઈ રહેલા હોય છે; પણ તેમને દબાવી રાખનાર સંસ્કારોનું બલ કદતાંજ તેઓ પાછા સતેજ યત્ન

x અહંકાર, + એકિક છવતને વચગી રહેવાની વૃત્તિ.

છે. સંસ્કારની આ ઉદ્ધતી અવસ્થાને વિદારં એવું નામ આપેલું છે. એ અવસ્થામાં અનુકૂળ મયોગો મળી આવતાં જૂના સંસ્કાર પોતાના મુલ અથવા અશુભ રૂપમાં ખૂબ જોરજોરે જાગી ઊઠે છે અને પોતાનું કાર્ય કરવા મંડી જાય છે *

**अनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिर-
विद्या ॥ ५ ॥**

મૂત્રાર્થ—અનિત્ય, અપવિત્ર, દુઃખ અને અનાત્મામાં નિત્ય, પવિત્ર હૃદય અને આત્મશુદ્ધિ, તેનું નામ “અવિદ્યા” છે

વિવેચન—અનેક પ્રકારના મરકારોનું એક જ કાન્ધ છે અને તે અવિદ્યા છે, માટે એ અવિદ્યાનું સ્વરૂપ જરાજરા જાણી લેવું જોઈએ. બધા લોકો એમ સમજી જોરેલા છે કે “અમે શરીર છીએ,” અને પોતે શુદ્ધ, જ્યોતિર્મય નિત્ય આનંદસ્વરૂપ આત્મા છે, તેનું તેમને જ્ઞાન નથી. આનુજ નામ અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન છે. આપણે મનુષ્યનો જ્ઞાને ખ્યાલ કરીએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં તેના શરીરનો જ વિચાર આવે છે, એજ મોટો ક્રમ છે.

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता ॥ ६ ॥

મૂત્રાર્થ—જેનારો પુરુષ અને જોવાનું માધન શક્તિ, એ જેને અવિદ્યાથી એક માની લેવા તેનું નામ “અસ્મિતા”

વિવેચન—ખરેખરો દ્રષ્ટા તો પુરુષ છે. એ પુરુષ સ્વરૂપથી શુદ્ધ,

* પ્રસુતાસ્તત્ત્વલીનાનાં તન્વવસ્થાશ્ચ યોગિનામ્ ।

विच्छिन्नोदाररूपाश्च फलेशा विषयसंगिनाम् ॥

અર્થાત્-વિરેદ અને પ્રકૃતિલય પુરુષોના શ્લેષ પ્રસુત (કે યેલા), યોગિ એના વતુ (ક્ષીણ, દુર્બલ) અને વિષયરત પુરુષોના વિચ્છિન્ન (એક વસ્તુ પરના રાગને લીધે બીજી વસ્તુ પરનો રાગ દબાઈ રહેલો) હોય છે અને દબાણ દૂર થતાં ખડો થઈ જાય છે, તેવા પ્રકારના) વધા વધાર (વિષય સન્મુખ આવવા અટ તેને તાલે થઈ જતુ તે) હોય છે

નિત્ય, પવિત્ર, અનંત અને અમર છે. મન, નિશ્ચયાત્મિકતા શુદ્ધિ, ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો એ ચાર સાધનોનો ઉપયોગ ખાલ જગતને જોવા તથા અનુભવવામાટે આત્મા કરે છે, અને એ સાધનો અને આત્મા બંને ભુદા હોવા છતાં તેને એક તરીકે માની લેવાય, એ સ્થિતિને અસ્મિતા અથવા અહંકાર કહે છે. આપણે ક્ષીએ છીએ કે “ હું ગુસ્સે થયો છું; ” “ હું સુખી છું; ” “ હું વિચાર છું, ” “ હું ચિત્તન કરું છું, ” પણ આપણે ગુસ્સે થઈએજ કેવી રીતે ? આપણે વળા ધિક્કાર કેવો ? એ બધું કામ તો ચિત્તવૃત્તિનું છે. આપણે તેની માથે કાષ્ટ લેવા દેવા નથી. આપણે તો આપણી આત્મરૂપતાને અનુભવવી જોઈએ. આત્મા તો અન્યથ છે, તેમા ફેરફાર થઈ શકતોજ નથી. તે ધડીમા સુખી અને ધડીમાં દુખી થાય કેવી રીતે ? તે તો નિરાકાર, અનંત અને મર્દવ્યાપી છે. એનામાં ફેરફાર કરીજ કોણ શકે ? આત્મા મર્દ પ્રકાશના નિયમોથી પણ પર છે. તે કેમ કરીને વિકૃત થઈ શકે ? જગતમા એવો એક પણ પદાર્થ નથી કે જે આત્માની ઉપર અમર કરી શકે, છતાં પણ આપણે અત્યંતને વશ થઈને આત્મા અને ચિત્તવૃત્તિને ભેળમેળ કરી દઈને જાણે આપણેજ સુખદુઃખનો અનુભવ કરીએ છીએ, એમ માની લઈએ છીએ.

સુખાનુશયી રાગઃ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થઃ—સુખ ભોગવ્યા પછી તે સુખમા અને તેના માધનોમા જે આસક્તિ બધાય છે, તેને રાગ કહે છે.

વિવેચનઃ—આપણને અમુક પદાર્થોમાં સુખ જણાય છે, એટલે પછી સ્વભાવથીજ આપણા મનનો પ્રવાહ તે પદાર્થો તરફ વહેવા લાગે છે. આ રીતે સુખરૂપી કેન્દ્ર તરફના મનના પ્રવાહને આસક્તિ કહેવામા આવે છે. જે પદાર્થોથી આપણને સુખ થાય તેવું ન હોય તેમના તરફ આપણું મન જરા પણ આકર્ષાતું નથી. ઘણીવાર આપણને વિલક્ષણ વસ્તુઓમાં પણ સુખનો લાભ થાય છે, પરંતુ તેમા પણ મૂળ નિયમ

તે એજ છે કે સુખશુદ્ધિનેલીધેજ તે પદાર્થો તરફ આપણું મન આકર્ષાય છે.

દુઃખાનુશયી દ્વેષઃ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થઃ.—દુઃખના અનુભવ પછી તેની સ્મૃતિદ્વારા દુઃખ તથા દુઃખનાં સાધનો પ્રત્યે અતઃકરણમાં ઉદ્ભવતી ક્રોધરૂપ વૃત્તિને “દ્વેષ” કહે છે.

વિવેચન.—આપણને જેનાથી દુઃખ થાય તેમ હોય તેનો આપણે તરતજ ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

સ્વરસવાદ્વી વિદુષોપિતયારૂઢોઽમિનિવેશઃ ॥ ૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ.—મૂર્ખ તેમજ વિદ્વાનના ચિત્તમાં પણ પૂર્વસરકારને લીધે મરણનો ભય તથા જીવવાનો આગ્રહ રહે છે, તેવું નામ “અભિનિવેશ” છે.

વિવેચન.—જીવનનો આગ્રહ જીવમાત્રમાં જોવામાં આવે છે. એના આધારે મરણ પછીના જીવનને ભગતા સિદ્ધાંતો સ્થાપવાના ધણા પ્રયત્નો થયા છે. મનુષ્ય માત્રને જીવન એટલું બધું પ્રિય છે કે તેમને મરણ પછી પણ ખીણું જીવન ધારણ કરવાની આકાંક્ષા રહે છે. મનુષ્ય પરલોકમાં જીવન ધારણ કરે છે એની સાબિતીને માટે પાશ્ચાત્ય દેશમાં જીવનની મમતાનો આધાર બતાવાય છે ખરો, પણ તે એકલા મનુષ્યનેજ હાગુ પાડવામાં આવે છે. પશુ-પક્ષીને તેમાંથી બાદ કરવામાં આવે છે. ગયા જ-મોનાં જીવન અને સરકાર સાબિત કરવાને માટે ભરતખંડમાં પણ આ જીવનની મમતાની દલીલોનેજ ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. દાખલા તરીકે, આપણે જે કંઈ જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ તે પ્રત્યક્ષ અનુભવથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે જેનો આપણને કદિ પણ અનુભવ ન થયો હોય તેની આપણે કૃપના પણ ન કરી શકીએ અને આપણી સમજમાં પણ તે વાત ન ઉતરે. મરણનાં બચ્ચાં ઇંડાંમાંથી નીકળતાંજ ખોરાક વીણી ખાવા માડે છે એવું પણ

જોવામા આવ્યું છે કે જતકના ઈર્ષા મરઘીએ સેવા હોય છે તોપણ ઈર્ષા માંથી બહાર નીકળતાજ પાણી તરફ દોડવા લાગે છે અને તેમને મેવ નારી મરઘીને એમ થાય છે કે હમણાં તેઓ પાણીમા ડૂબી જવાના. જે જ્ઞાનનું મૂળ માધન પ્રત્યક્ષ અનુભવજ હોય તો મરઘીના બચ્ચાને ખાવાનું વીણતા કાણે શીખવ્યું ? અને આપણે કુદરતી રહેણાણ પાણીમા જ છે એવું જતકના મચ્ચાને કાણે સમજાયું ? કાંઈ કહેશે કે એ તો બધું મહાજ્ઞાનવાનથી થાય છે પણ એ દલીલ અર્થ વગગતી છે એ પ્રમાણે એમદ શબ્દ વાપર્યાથીજ ખરી વસ્તુનો ખુવામો થઈ શકતો નથી સહજાનજ્ઞાન એટલે શું ? આપણા પોતામાં પણ અનેક પ્રમારનાં મહાજ્ઞાનજ્ઞાન (સ્વાભાવિક-સાહજિજ્ઞાન) રહેવા છે અહીં ખોટી સન્નારીઓમાંથી ઘણી ખરી પિયાનો બગવતી થકે છે તેમને એટલું તો જરૂર ચાહે હશે કે જ્યારે તેઓ પિયાનો બગવતાં શીખતી હતી, ત્યારે કાળી અને મરેદ ચાવીઓ જોઈ જોઈને તેમના ઉપર ઘણીજ સભાળથી આગળીઓ મૂખી પડતી હતી હવે લામા વખતનો મહાવરો થઈ જવાથી મિત્રોની સાથે વાત કરતાં કરતાં પણ તેઓ પિયાનો બગવ્યે જાય છે અને આગળીઓ જ્યાં પડવી જોઈએ ત્યાં પોતાની મેજેજ પડ્યા કરે છે મારાશ એ છે કે વાજીજ બગવવાની કળા તમારે માટે એક પ્રદાનના સહજાનજ્ઞાન જેવી થઈ ગઈ છે આપણે ખીજા કાર્યો કરીએ છીએ તેમના મબધમા પણ એમજ છે અભ્યાસવડે તેઓ સાહજિજ્ઞાન જેવા સ્વાભાવિક બની જાય છે આપણે જાણીએ છીએ ત્યાંસુધી જે જ્ઞાન મધ્યમની અવસ્થામા વિચારપૂર્વજ્ઞાન જ્ઞાન હતું તે હવે એક દરજ્જાને આગળ વધીને સહજજ્ઞાન તરીકે ગણાય છે આથી કરીને જેને આપણે સાહજજ્ઞાન કહીએ છીએ તે પણ વિચારજનિત જ્ઞાનનીજ એક અવસ્થા છે એમાં કશો સુદેહ નથી

હવે આ વિચારજનિત જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવવિના ઉત્પન્ન થતું નથી માટે સાહજજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવનુંજ પરિણામ છે.

મરઘીનાં બન્ધને બાજ પક્ષીનો સ્વાભાવિક રીતે ભય લાગે છે અને
 મંતકના બન્ધા સ્વભાવથીજ પાણી તરફ આકર્ષાય છે ત્યારે પ્રશ્ન એ
 થાય છે કે એ અનુભવ મેળવનાર કેણુ છે ? જી-આત્મા કે શરીર ? બતકના
 મન્થાને જે અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે તે તેમનો પોતાનો મેળવેલો છે કે
 તેના પૂર્વજોને મળેલો અનુભવ તેના સ્વભાવમાં ઉતરી આવેલો છે ?
 આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ અનુભવ કેવળ શરી
 રનોજ છે, પણ યોગીઓ એમ કહે છે કે એ અનુભવ મનનો મેળવેલો
 છે, માત્ર તેને કમળી કિયાજ શરીરદ્વારા થાય છે. આ પુનર્જન્મનો
 સિદ્ધાંત છે આપણે હમણાંજ જોઈ ગયા કે, આપણ તમામ પ્રકારનું
 જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવથી ઉત્પન્ન થએલું વિચારશક્તિવડે મેળવેલું
 અથવા સાહજિક જ્ઞાન-એ બધાએ જ્ઞાન અનુભવજ્ઞાનદ્વારાજ
 આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે એથી કરીને જોને આપણે સહજાત અથવા
 સાહજિક જ્ઞાન કહીએ છીએ, તે પણ પૂર્વના પ્રત્યક્ષ અનુભવનુંજ પગ
 છામ છે. એ સહજાતજ્ઞાન પાણુ વિચારજનિત જ્ઞાનના રૂપમાં પણ ફેરવાઈ
 શકે છે આખા જગતમાં એજ નિયમ ચાલી રહ્યો છે. આના આધારે
 જ જગતખંડમાં પ્રચલિત થએલો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત રચાયો છે પૂર્વ-
 જન્મમાં અનુભવાએલા અનેક ભયના સંસ્કારોજ આ જન્મમાં જીવનની
 મમતારૂપે પરિણત થએલા છે આજ કારણને લીધે બાળપણમાં
 દરેક બાળક પોતાની મેળેજ ઓછના શીખન્યા વગર ભય પામતું જણાય
 છે, કારણ કે પૂર્વજન્મના દુખના સંસ્કાર તેનામાં ગ્રહેલા છે પ્રૌઢમાં
 પ્રૌઢ પડિને, જોઓ સારી રીતે જાણે છે કે આ શરીર નાશવત છે
 અને જોઓ વારંવાર કહે છે કે “આત્માનું મરણ થતુંજ નથી, એક
 શરીર પડી બીજા અનેક શરીર તૈયારજ છે, માટે કશો ભય નથી,”
 તેવાઓ પણ તેમની વિચારજનિત માન્યતા એવી હોવા છતાં
 જીવવાનો આગ્રહ રાખતા જોવામાં આવે છે. એ મમતા થવાનું કારણ
 શું ? આપણે જોઈ ગયા કે એ વૃત્તિ આપણામાં સ્વાભાવિક અથવા

સહજાત મની ગણ છે યોગીઓની ઘર્શનિક ભાષામાં કહીએ તો એ વૃત્તિ / સ્વભાવરૂપે પગિણીત થએલી છે એ મસ્તક સૂક્ષ્મ અથવા ગુપ્ત સ્વરૂપમાં ચિત્તની અદ્વ પડી રહેના હોય છે પૂર્વજન્મના મૃત્યુના અનુભવો જેમને આપણે સહજાતજ્ઞાન કહીએ છીએ તેઓ, આપણા વર્તમાન હિચ્ચ ક્રોધિના જ્ઞાન ક્રંતા નીચલી ક્રોધિના હોવા છતાં પણ તે ચિત્તમાં હિંડા હિંડગી જઈને સ્વભાવરૂપે દદ જની ગએલા હોવાથી પ્રમગ આવતા તરતજ પોતાની નીચલી ભૂમિભમાંથી પ્રકી નીખે છે તેઓનું હેાણ ચિત્તની અદ્વજ હોય છે અને તેઓ છેક સુષુપ્ત અવસ્થામાં પડી ગેતા હોય એવું પણ નથી તેઓ અદ્વ રહ્યા રહ્યા પણ તેમનું કાર્ય ચાલુ કરે છે ચિત્તની જે જે વૃત્તિઓ સ્પૂર્ણરૂપમાં પ્રગ્થાય છે, તેમને તો આપણે મારી ગીતે મમજી અને અનુભવી શરીરે છીએ અને તેમને તો મહેવાઈથી દજાવી દેવાય છે પણ સૂક્ષ્મ સસ્ત્રારૂપી જે વૃત્તિઓ ચિત્તની અદ્વ લગમ્મ બેગી છે તેનો નિગ્રહ ૨ વાનુ કામ વણુ અવર છે આપણે એનો ઉપાય શોધી કહાડવો જેમને ત્યારે આપણે ગુસ્સે થઈએ છીએ ત્યારે આપણુ જધુ મન જણે કોધનુ ભારે મોલુ હોય એવું થઈ જાય છે આપણે તેને લેઈએ છીએ અનુભવીએ છીએ તેની પગિચાઈના કરીએ છીએ, તેનો મરજી મુજબ ઉપયોગ કરીએ છીએ, તેની માથે મુદ્દ પણ કરીએ છીએ પણ ત્યાં સુધી મનના હિંડામાં હિંડા ભાગમાં આપણો પ્રવેશ થયો ન હોય ત્યાં સુધી એ મગ્મગ્નિત વૃત્તિઓ ઉપર પૂરેપૂરો વિજય મેળવવાની આશા વધા છે અમુક માણસ આવીને આપણને કહવા જોન મલગાવે છે તે વખતે આપણામાં કેટલોક વિશ્લેષ થતો હોય એવું આપણને લાગે છે પડી જો તે માણસ ગુસ્સો હિંચન્ન કરે એવા શબ્દો જોવાવાનું વધુ વખત ચાનું રાખે છે, તો આપણે કોધના પૂર્ણ આવેશમાં આવી જઈએ છીએ અને આપણને આત્મવિસ્મૃતિ થઈ જાય છે કોધવૃત્તિ માથે એ સમયે આપણે તદ્દમગ્ન-કોધરૂપજ જની જઈએ છીએ ત્યારે તે માણસે

ક્રમ બોલ જોઈવાની સરખાત કી હતી ત્યારે આપણામાં ગુસ્સો આવવા
લાગ્યો એમ આપણને ધ્યાન હવે અર્થાત્ તે વખતે આપણે અને
કેવ એ બેડે બુદ્ધ છે એવો આપણને અનુભવ થતો હતો પણ ત્યારે
આપણે વધારે ગુસ્સો થયા ત્યારે આપણે એક રીતે કોપરૂપની ગયા
આ પ્રકારની વૃત્તિને અર્થાત્ તન્મયતાને તેના મૂળભાવો—તેની સૂક્ષ્મતા
સૂક્ષ્મ અવસ્થામાંથી—હિંમેડી નાખવાની જ રહે એ વૃત્તિ આપણા ઉપર
તેની અમર અજમાવવા મારે તે પોર્ણ આપણે તેને દયાની દેવી
જેવો જગતના ધણખણ માણસોને તે આ વૃત્તિની સૂક્ષ્મતા અથવા
સૂક્ષ્મતાવસ્થાની ખજા સૂઝા હોતી નથી એ સૂક્ષ્મતાવસ્થા એટલે શું ?
આપણા હાલના હિંમેડીના જ્ઞાનને હીંમે નીચલી સૂક્ષ્મતા દબા
ગૂંધેલી આ વૃત્તિને હિંમેડીના મગના તેજા ધીમે ધીમે રૂઝાધુ રૂઝાડી
અદાગ આવતી જાય છે તેનું નામ સૂક્ષ્મતાવસ્થા છે મોડાને તરીકેથી
ઉપન્યસ થઈને પરપોટો ઉપર આવતો જાય છે તે વખતે આપણે તેને
જોઈ શકતા નથી એટલું જ નહિ પણ તે સૌથી ઉપની સુખગીથી ખૂબ
નજીક આવ્યો હોય ત્યારે પણ તે નજરે પડતો નથી ત્યારે તે ઉપર
આવીને દેખા દે છે તથા ફૂટી જઈને તળાવમાં એક નાનું સરખું મોજું
ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારજ તે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે જો આપણે એ
મોજાને તેની સૂક્ષ્મતામાં જ દબાવી દેએ તો જ તેનું નિવારણ થઈ
શકે એ મોજું આપણી અંતરની ત્યૂજ સ્વરૂપમાં મગ આવે તે
પહેલાં તેની સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં એ હિંમેડીવૃત્તિનું જ્યાંથી દબાવ
વામાં આવશે નહિ, ત્યાંથી તેનો સંપૂર્ણ નિર્મલ નહિજ થાય. હિંમે
વૃત્તિનો સચમ કાવામાં તેને નિર્મળ કાવાનો જ પ્રયાસ કરવો જરૂરનો
છે. ત્યારે તેનાં સૂક્ષ્મ બીજ પણ દબા થઈ જશે ત્યારે જોમ મોજા
દાણા જમીનમાં ચાંચા છતાં કદિ અકૃતિ થવા નથી, તેવી રીતે આ
વૃત્તિએ ફરીથી અકૃતિ થવા પામશે નહિ.

તે પ્રતિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ — કરેશના સૂક્ષ્મ સરસ્કારોનો પ્રતિગ્રસવ કરીને એટલે તેનાથી ઉઘટા પ્રકારની લાવનાઓવડે ચિત્તનો લય કરીને નાશ કરવાનો છે.

વિવેચન — ધ્યાનદ્વારા ચિત્તવૃત્તિઓ શમી ગયા પછી તેમણે જે કંઈ અવશિષ્ટ રહે છે, તેને સૂક્ષ્મ સરસ્કાર અથવા વાસના કહે છે એનો નાશ કરવાનો ઉપાય શો ? પ્રથમ વૃત્તિઓનાં મોટા મોઝાથી આરભ કરવો અને પછી ક્રમે ક્રમે નાના નાના મોઝાને હાથપર લેતા જવું હાથના તરીકે, આપણા મનમાં ક્રોધનું એક બળવાન મોણું ઉત્પન્ન થયું હવે તેનું નિવારણ શી રીતે માય તેના વિચાર કરીએ એ મોઝાનું શમન કરવું હોય તો તેનાથી ઉઘટા પ્રકારનું પણ તેના જેટલું જ બળવાન બીજું મોણું ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ પ્રેમનું ઉઘાડરણ બધાંએ ધારો કે અમુક સ્ત્રી તેના ધણી સાથે ધણી ગુસ્સે થએલી છે અને એવામાં તેનું નાનકડું બાળ- તેની પાસે દોડ્યું આવે છે તે બચ્ચાંને લાઇને સુખનું કે છે પ્રેમના આવેશમાં ક્રોધ શમી જાય છે અને ક્રોધના મોઝાને ઠેકાણો વાસવ્યપ્રેમનું બળવાન મોણું બહુ થઇ જાય છે પ્રેમ એ કોવથી વિરુદ્ધ છે આ ઉઘાડરણ ઉપરથી સમજાશે કે જે તરફને આપણે ધામી દેવો હોય તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારનો તરંગ ઉત્પન્ન કરવો એજ પ્રમાણે જો આપણા સૂક્ષ્મ સ્વભાવની અદ્ય વિરુદ્ધ પ્રકારના સૂક્ષ્મ તરંગો પેદા કર્યા કરીએ, તો યાનની ભૂમિદાની નીચેની ભૂમિમમાં પેદા થતા ક્રોધ વગેરેના સૂક્ષ્મ તરંગોની ઉત્પત્તિજ અટકી જશે આપણે અગાઉ જોઇ ગયા છીએ કે સહજતઃપ્રાપ્ત શરૂઆત પ્રથમ તો વિચારજનિત ક્રોધો માર્થીજ થઇ હતી અને પછી ક્રમે ક્રમે તેઓ સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં પરિણતિ પામતા ગયા તેથી કરીને જો ચિત્તની અદ્ય શુભ વૃત્તિઓનાં મોઝા વારવાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તો તેઓ આપણા સૂક્ષ્મ સ્વભાવમાં ઉડા ઉડા ઉતરી જશે અને અશુભ વિચારોના સરસ્કારોને દમાવી દેશે.

ધ્યાનહેયાસ્તદ્વૃત્તય ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ — તે કલેશોની વૃત્તિઓનો-સ્થૂલ અવસ્થાઓનો નાશ ધ્યાન

વડે થઇ શકે છે.

વિવેચન—તમામ મોટા મોટા ચિત્તવૃત્તિના તરંગોને અટકાવવાને એક જ ઉપાય છે અને તે ધ્યાન છે. ધ્યાનદ્વારા મનની વૃત્તિઓના તમામ તરંગ હથ પામી જાય છે. જ્યારે દિવસ, રાત્રિ અને એમ કરતાં કરતાં વરસનાં વર્ષમધ્યે તમે ધ્યાનનો અભ્યાસ ચાલુ રાખશો અને ધ્યાન-વસ્તુ એ તમારી સ્વાભાવિક સ્થિતિ બની જશે, તે એટલે મુખી કે તમારી ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા ન હોય તોપણ આપોઆપજ તમારી એ સ્થિતિ થવા લાગશે ત્યારે, રાગદ્વેષાદિ તમામ વૃત્તિઓનું શમન થઇ જશે.

ક્લેશમૂલઃ કર્માશયો દષ્ટાદષ્ટજન્મવેદનીયઃ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ—આ જન્મમાં તેમજ જન્માન્તરમાં રૂળ આપવાવાળા જે કર્માશય, (શુભાશુભ કર્મજન્ય કર્માધર્મ) તેનું મૂળ કારણ ઉપર જણાવેલા અવિદ્યાદિ કલેશોજ છે.

વિવેચન—કર્મનો ભંડાર એટલે મરણાંતર સમૂહ. આપણે કોઇ પણ કાર્ય કરીએ કે તરતજ મનરૂપી સરોવરમાં એક પ્રકારનો તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કાર્ય પૂરું થઇ ગયા પછી આપણે એમ માની લઇએ છીએ કે એ તરંગ શમી ગયો; પણ ખરૂં જોતાં તે શમી જતો નથી. માત્ર તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બની રહે છે પણ તેનું અસ્તિત્વ મરી જતું નથી; કેમકે જ્યારે આપણે તે કામને પુનઃ યાદ કરીએ છીએ ત્યારે કર્માશયમાં રહેલો તે કર્મનો સંસ્કાર તાજો થઇ જાય છે અને તરંગની વ્યાકૃતિ ધારણ કરે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે એ તરંગ મનની અદર સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં રહે છે. તેમ ન બનતું હોય તો સ્મરણ શક્તિ જેવું કશું હોઇ શકેજ નહિ. એટલું નહીં યાદ રાખવું કે ગમે તે કામ, ગમે તે વિચાર, પછી તે શુભ હોય કે અશુભ હોય, તોપણ તે મનના ઉડામાં ઉડા પ્રદેશમાં સૂક્ષ્મરૂપે ઉતરી જાય છે અને ત્યાં પડી રહે છે. શુભ તેમજ અશુભ બંને પ્રકારના વિચારો વિદ્યરૂપ મનાય છે; કારણ કે યોગીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક પરિણામે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે; કેમકે

જેટલા પ્રમાણમાં ઇન્દ્રિયોદ્ધારા સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તેટલાજ પ્રમાણમાં પાણુ દુઃખ પેદા થાય છે, અને આપણે સુખનો ઉપભોગ જેમ જેમ વધારે કરતા જઈશું તેમ તેમ તૃષ્ણા વધતી ચાલીને તેના પગિણામમાં દુઃખનીજ વૃદ્ધિ થવાની અનુધ્યની વાસનાનો અત નથી તે પોતાની વાસના વધાર્યોજ જાય છે આ પ્રમાણે વામના વધતી વધતી એટલી બધી વધી જાય છે કે તે પગિપૂર્ણ થઈ શકેજ નહિ. આ વાસના જેમ જેમ વધતી ચાલે છે તેમ તેમ દુઃખમાં પણ વધારો થનો ચાલે છે એટલામાટેજ યોગીઓ કહે છે કે શુભ અને અશુભ બેઉ પ્રકારના સરકાર, પગિણામે તો કયેશજનકજ છે, અને આત્માની મુક્તિના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ છે.

તમામ કાર્યોના મૂળ સ્વરૂપ મસ્કારોના સ્વભેદમાં આજ નિયમ પ્રવર્તે છે તેઓ કારણરૂપ બનીને આ જીવનમાં અથવા હવે પછીના જીવનમાં તેમના રૂળ ઉત્પન્ન કરે છે કેટલાક ખાસ મજોગોમાં સરકાર એટલા બધા પ્રમળ હોય છે કે તરતજ રૂળ આપી દે છે પુણ્યના તેમજ પાપના અત્યંત ઉત્કટ મસ્કારોનું રૂળ આ ને આજ જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે આ ઉપરાંત વિશેષમાં યોગીઓ એવો પણ અભિપ્રાય આપે છે કે જેઓ આ જન્મમાંજ અતિ બળવાન શુભ સરકારોનો પુષ્કળ સચય કરી શકે છે, તેઓ જો ધારે તો બીજાઓની પેઠે મરવાને બદલે આ ને આજ જન્મમાં માનવશરીરમાંથી દેવશરીરમાં બદલાઈ જાય છે, યોગ વિદ્યાના પ્રયોગમાં એવા અનેક દાખલાઓ નોંધાએલા છે આવા યોગીઓ જો ધારે તો પોતાના શરીરમાંના તત્ત્વોમાં ફેરફાર કરી નાખીને પરમાણુઓને પણ એવા સ્વરૂપમાં ઝાડવી શકે છે કે, તેમને માદગી તો શું પણ મૃત્યુ પણ તેમની પાસે આવી રહતું નથી આમ થઈ શકતું જરા પણ અમલવિત નથી શારીરવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે આદ્યારનો અર્થ સૂર્ય-માંથી શક્તિનું શોષણ કરવું એવો થાય છે સૂર્યની શક્તિ પ્રથમ વનસ્પતિમાં પ્રવેશ કરે છે, અને એ વનસ્પતિનું અથવા તે વનસ્પતિનો

અહાર કરનારો પશુઓનું મનુષ્ય ભક્ષણ કરે છે આ બાપારને વેંતા નિઃ ભાષમાં કહીએ તો આપણે સૂર્યચાંચી શક્તિનું શોધણું કરીને તેને આપણા શરીરની અગ્રીમૂલ જનાથી દબાવે છીએ એ આ સિદ્ધાંત સાચો હોય તો પછી રક્તિનું શોધણું કરવાનું સાધન જાત એવો આદાર જ છે એમ માનવાની કશી જરૂર નથી આપણે જે રીતે એ ઈજિપ્ત શોધણું કરીએ છીએ, તેજ રીતે વનસ્પતિ શોધણું કરતાં નથી એની જુદીજ પદ્ધતિ છે એજ પ્રમાણે પૃથ્વી પર સૂર્યચાંચી જુદીજ રીતે શક્તિ મેળવે છે વળા પેગીઓ તો એવા સાધારણ ઉપાયોને કામમાં લીધા વિના જેટલું ભેખડે તેટલું પણ માન સહનના બાધીજ મેળવી લે છે* જેમ કરોળાઓ પોતાના શરીરમાંથી તાંતણું બહાર કાઢી તેનું જાણી લેવાને તેની બહાર એવો તો જુલવાઈ જાય છે કે પછી જાતની બહાર નીકળી શકતો નથી તેવી રીતે આપણે પણ જ્ઞાનતત્ત્વોમાંથી એવી જાણ પેરા કરી છે કે એ જ્ઞાનતત્ત્વોની મદદ લીધા વિના કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતા નથી મોગીઓ કહે છે કે આવી રીતે બધાંજ રહેવાનું કમળ પ્રયોજન નથી

એક ઉદાહરણ લીધાથી આ સિદ્ધાંત સારી રીતે સમજાઈ જશે આપણે જમતમાં ચારે દિશાએ વિજળીના પ્રવાહ મોટાથી ઘડીએ છીએ પણ તેમ કરવાને સાચું આપણને તારની + મદદ લેવી પડે છે પરંતુ મુદતમાં તો વચર ચારે વિજળીના મોટા મોટા પ્રવાહ રોજ વલખા કરે છે આપણે પણ તેમ રાખાડે ન કરી શકીએ / આપણે પણ ચારે દિશાએ માનસિક વિદ્યુતનો પ્રવાહ મોટાથી ઘડીએ તેમ છીએ જેને

* પાંખીએ એકલા સૂચનાથીજ નહિ પણ વનસ્પતિ અર્થે પણ ચાણ અને મનુષ્યના શરીરમાંથી પણ શક્તિ બેચે શકે છે

+ આ બ્યાબ્યાન બાધાનું ત્યારે સર્વકોનિત્રી વચર ત્યારે સહેલો મોડલ નાની રોધ પછે ન હતી જે જમતીસ જાહેર એ રોધ પ્રથમ અને ૧૮૬૬ માં કરી પણ તે દિ હી લોકાથી તેમની રોધના પત્રો ફરીપના વૈજાનિત્કે એ પ્રકાર ન કશા અને એ રોધનો જસ ફરીપવાસીને અપાવ્યો અનુવારક

આપણે મન ક્ષીએ તે પણ એક પ્રમરની વિગળીજ છે મારણ
કે વિગળીની માફ તેને પણ એ કેન્દ્ર હોય છે અને વિગળીના
તમામ ઘસણાએ એની અદર પણ ભેવામા આવે છે યાનતગુની
કિનાની અદર વિગળીની મતિ આપણે અનુભવી રહીએ છીએ
આપણે એ યાનતગુની મારફતે વિગળીનો પ્રવાહ પ્રેરી રહ્યાએ છીએ
પણ યાનતગુનો ઉપયોગ કર્યા વિના પણ યાગાદે આપણે તેમ ન કરી
રહીએ ? પોતીએને પૂછ્યો તો તેઓ કહેશે કે આ કાર્ય પૂરેપૂરું સક
વિત છે અને તે કરવાની આપણામા શક્તિ પણ રહેલી છે તેઓ એધે
પણ આગળ વધીને કહે છે કે જો તમે એટલું કરી રહ્યા, તો તમે આખા
જગતમાં ગમે ત્યા તમારી શક્તિ પ્રેરીને તેની મારફતે જામ લઈ રહ્યો
મેલી શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તમે યાનતગુની મદદ લીધા વગરજ મર
છવા આવે ત્યાં અથવા ગમે તેના શરીર ઉપર તમારી અનસિક વિજ
તીવુ જળ વાપરી રહ્યો માણસ ન્યામિધી પોતાના યાનતગુદાર કાર્ય
ની કહે ત્યામિધીજ આપણે તેને જીવતો ક્ષીએ છીએ અને નમારે
એ વત્તો નાત મધ્ધ વધ છે ત્યારે તેને મરણ પામેલો માનીએ છીએ
પણ જે માણસ શરીરની મદદ લઈને અને શરીરની મદદ લીધા વગર
મેલે રીતે કાર્ય કરી શકે છે, તેના સુબધમા તો જન્મ અને મરણ એ
કળોનો મોજા અર્થ નથી જગતમાં જે સિન્ન સિન્ન પ્રજાના શરીરો
છે તે મધા એ તન્માત્રાના બનેલા છે અને દર માત્ર તેમની ઓલવણમા
જ છે હવે જો તમે તમારા શરીરના ઉત્પન્ન કરનાર તમેજ છો તો
પછી એ તન્માત્રાને તમારી મરણમાં આવે તે રીતે ઓલવી શકે છે
મરણ કે તમામ શરીરને તમે પોતે નહિ તો બીજા કોણે બનાવ્યું ?
કેવું બોરાક આવે છે ? જો બીજા માણસ તમારાવતી ખાઈ લે તો તમે
સંજો વખત જીવતા ન રહો વાદ જો બોરાકમાંથી ક્ષિર કાઢી પેદા
કરે છે ? એ રકતને તમેજ પેદા કરો છો અને તમેજ તેને નાહીએ નાહીએ,
શિયળે શિયળે વટેવણવી ગયા છે તમારા યાનતગુએને અને માંસ

પેશીઓને પણ તમેજ તૈયાર કર્યા છે તમારા સરીરની ગ્યના તમે પોતે કરી છે અને તેમા તમે વાસ કરી રહ્યા છો, પગલુ આ બધુ શી રીતે થાય છે તેનુ જ્ઞાન આપણે ગુમાવી બેગ છીએ આપણે યત્રવત્ બની ગયા છીએ અવનતિએ પહોચી ગયા છીએ સરીરનાં પરમાણુઓની ગોઠવણી કેવી રીતે કરાય તે જ્ઞાન આપણે ગુમાવી દીધુ છે હવે આપણે કશુ નવીન કાર્ય કરવાનુ નથી પણ જે કાર્ય આપણે યત્રવત્ કરતા આયા છીએ, તે કાર્ય જ્ઞાનપૂર્વક કરતાં શીખવાનુ છે આ સર્વ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરનાર પણ આપણેજ છીએ અને તેમને આપણી મરજી પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કરવાનો અધિભાર પણ આપણેજ છે આટલુ કરતાં આવડ્યુ એટને આપણે આપણા સરીરની જેટલીવાર પુનર્ધટના કરવા ઇચ્છીએ તેટલી વાર કરી શકીશુ પછી આપણને વ્યાધિ જન્મ મરણ એમાંનુ કશુ રહેશે નહિ

સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્મોગાઃ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ—એ શ્લેષરૂપી મૂળ કથમ હોવાને લીધેજ તેના પશ્ચિમામ રૂપ જન્મ, આયુષ્ય અને સુખદુઃખરૂપી ભોગો થાય છે

વિવેચન—જ્યામુધી મળ એટલે ક્યેશ તથા મરકારરૂપી કાગળુ અદર રહેલુ હોય છે, ત્યાંમુધીજ તે વ્યક્ત સ્વરૂપ કાગળુ કરીને કળ રૂપે પરિણામ પામે છે આ પ્રમાણે કારણમાંથી કાર્યનો ઉદય થાય છે અને કાર્ય પણ સમય આવનાં પાછુ સક્રમભાવ ધારણ કરીને ત્યાર પછીના કાર્યનુ કાગળુ બને છે જુદુ બીજા ઉત્પન્ન કરે છે અને એ બીજા પાછુ બીજા વૃક્ષની ઉત્પત્તિનુ કારણ બને છે આ રીતે કાર્યકારણનો પ્રવાહ ચાલ્યોજ જાય છે. આપણે અત્યારે જે જે કર્મ કરીએ છીએ તે ધર્માખરા પૂર્વના સરકારનાં પરિણામ છે અને અત્યાગનાં કર્મ પાછાં સરકારરૂપે બનીને ભવિષ્યનાં કર્મોના કારણરૂપ નીવડશે. આ રીતે કર્મમાંથી મરકાર અને મરકારમાંથી કર્મ ધડાતાજ ચાલે છે એટલામાજેજ આ સત્રમાં કહેવામાં આવ્યુ છે કે જ્યામુધી કાગળુનું

અસ્તિત્વ હશે ત્યાંસુધી તેનું કૃણ અથવા કાર્ય થયાજ કરવાનું એ કૃણ પ્રથમ તો જાતિ અથવા જન્મરૂપે પ્રગટ થાય છે. કોઈ મનુષ્ય થાય છે, કોઈ દેવ થાય છે, કોઈ પશુ થાય છે, તો કોઈ વળી અસુર થાય છે. ખીલુ આયુષ્ય પણ કર્મવડે નિર્માણ થાય છે એક માણસ પચાસ વર્ષ જીવી મરણ પામે છે, ખીજો મો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે, ત્રીજો વળી બેજ વર્ષ જીવીને મૃત્યુના મુખમા હોમાઈ જાય છે અને મોગ અથવા પામતોજ નથી આ બધી વિલિન્નતા પૂર્વના કર્માનુમાજ બડાય છે કેટલાકનાં જીવન જોઈએ છીએ તો જાણાય છે કે જાણે તેઓ સુખ ભોગવવાને માટેજ જન્મ્યા છે. તેઓ મસાર છોડીને વનમા જાય તો ત્યાં પણ સુખ તેમની પાછળ ચાલુ આવે છે ખીજા માણસોને જોઈએ છીએ તો દુખ તેનો મિયાગનો કેડોજ મૂકુ નથી. બધુએ તેને દુખ કર્તાજ થઈ પડે છે આ બધુ તેમના કાર્યનું પરિણામ માત્ર છે યોગીઓ જો છે કે પુણ્યકર્મથી સુખ અને પાપકર્મથી દુખ પેદા થાય છે જે માણસ પાપાયણ કરે છે તેને તેના કર્મના પરિણામે કલેશ ભોગવવા જ પડે છે

તે હ્રાદપરિતાપફલાઃપુણ્યાઽપુણ્યહેતુત્વાત્ ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ—પુણ્ય અને અપુણ્ય એ તેમના કારણ દેવાથી તેઓ સુખ અને દુખરૂપી કૃણ ઉત્પન્ન કરે છે

**પરિણામતાપસંસ્કારદુઃસૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ સર્વમેવ દુઃસં
વિવેકિનઃ ॥ ૧૫॥**

સૂત્રાર્થ—વિવેકીને મન તો સુખ અને દુખ જોઈ દુખરૂપજ છે, કારણ કે સુખ પણ પરિણામે દુખ ઉત્પન્ન કરે છે. સુખના ભોગને સમયે ભોજન્ય વસ્તુના નાશની આશંકા દુખ ઉત્પન્ન કરે છે. સુખના સંસ્થા નથી પેદા થતો રાગ પણ દુખનો અનુભવ કરાવે છે વળી ગુણવૃત્તિ એટલે મત્તવ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણની પરસ્પર વિરુદ્ધતાને લીધે

પણ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન—યોગીઓ કહે છે કે જ્યેષ્ઠામા વિવેકચક્રિત છે, જેઓ આંતરદષ્ટિવડે સાથ વસ્તુ જોઈ શકે છે. તેઓ સુખ અને દુઃખ એવા નામથી યોગખાલી વસ્તુઓની આરપાર દૃષ્ટિ નાખી શકતા હોવાથી ખતેને મરખાં, એક બીજા સાથે જડાઈ મચ્છેલાં, અને એક બીજામા બળી જાયેલાં સમજે છે. વિવેકી પુરુષો સમજી શકે છે કે જુગતજની પાછળ જુગ હોડ્યા કરે તેમ મનુષ્યોનું સમગ્ર જીવન કદિ પણ પ્રાપ્ત ન થાય એવા સુખની પાછળજ હોડવામાં વધુ ભય છે અને તેની વામના કદિ પણ પૂર્ણ થઈ શકતી નથી મહારાજા કુપિહિરે એક પ્રસંગે મનુ હવું કે સૌથી વધારે આશ્ચર્યકારક વાત એ છે કે માણસો પોતાની આત્માઓના આત્મોને પણ પોતે મરતાં જુએ છે તેપણ દરેક જાણુ એમજ સમજીને વર્તે છે કે, હું કદિ મરી જવાનો નથી તેને એમજ કાગે છે કે મારી આત્મામાં બપાએ મૂર્ખ છે માત્ર હું એકલોજ અપકાદરજ છું, હું એકલોજ છાની છું મારે બાહ્યને બધી વસ્તુઓની અસ્થિરતા અને નાશવતપણું ત્યાં જતા આપણે જેવું માન્યા કરીએ છીએ આપણે આપણા પ્રેમને શુદ્ધ માનીએ છીએ, પણ તે કેવી રીતે મળવે ? પ્રેમ હમેશાં સ્વાર્થની સાથે મિશ્રિત થાયેલો હોય છે યોગીઓ તો કહે છે કે પતિપત્નીનો પ્રેમ, માતાપ અને સત્તાનનો પ્રેમ અને મિત્રો મિત્રોનો પ્રેમ પણ પોતપોતાના સુખને અર્થ તથા હેવડે નાશ પામવાવાળો છે આ સમારમા દરેક વસ્તુ વહેલી મોટી નાશ પામ્યા વગર ગ્રેહી નથી આ પ્રમાણે જ્યારે દરેક વસ્તુને અને પ્રેમને પણ નાશ પામતો મનુષ્ય જાતે જાનુભવે છે ત્યારે વિજ્ઞાનીના જ્ઞાનનાંતી પેરે તેને એમએક સમાજજન જાય છે કે જગત કેવળ ભ્રમજ છે માત્ર સ્વપ્ન જેવુ જ છે. આની સ્થિતિમા તેને વૈરાગ્યનું એક મિન્દુ પ્રાપ્ત થાય છે અને જગતની પેલી મેર રહેલી સત્તાનો તેને કંઈક ખ્યાલ આવે છે આ જગતના વિચારો બાહ્ય થાય તોજ ખડોડના તત્ત્વની હદમમા

સ્પુરણા યાય છે. ત્યાંસુધી આ જગતનાજ વિચારો અને જગતનાંજ સુખોમાં આસક્તિ રહેલી છે, ત્યાંસુધી સત્યજ્ઞાન હૃદયમાં પેસી શકતું નથી. એવો કેાઈ પણ મહાપુરુષ આજસુધીમાં પેદા થયો નથી કે જેણે ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાટે ઈન્દ્રિયસુખનો ત્યાગ ન કર્યો હોય. મનુષ્યને એક શક્તિ એક બાલુએ ધસડે છે ત્યારે બીજી બીજી બાલુ તરફ ધસડે છે. આથી કરીને સ્થાયી સુખનો તેને સંભવજ નથી.

हेयं दुःखमनागतम् ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—જે દુઃખ હજી આવ્યું નથી પણ હવે પછી આવનાર છે તેનો પ્રથમથીજ પ્રતિકાર કરવો યોગ્ય છે.

વિવેચન:—આપણાં કર્મોનો અમુક ભાગ તો આપણે ભોગવી ચૂક્યા છીએ. અમુક ભાગ આપણે અત્યારે ભોગવીએ છીએ અને બાકીનો ભાગ ભવિષ્યમાં તેનું ફળ આપવામાટે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. આપણે જે ભોગવી ગયા તેનો હિસાબ તો ચોકજો થઈ ગયો છે. આપણે અત્યારે જે ભોગવી રહ્યા છીએ તે પણ ભોગવી લેવાંજ પડશે. એ તો ભોગવી નાખ્યેજ છૂટકો. માત્ર જે કર્મો ભવિષ્યમાં ફળ આપનારાં છે તેમનો જ આપણે જય કરી શકીએ; તેમનોજ નાશ થઈ શકે. આથી કરીને એ કર્મો ફળ ઉત્પન્ન ન કરે તે પહેલાં તેમની ફળ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિનો નાશ થઈ જાય, તેમ કરવા પાછળ આપણે આપણી તમામ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની બંધર છે. પતંજલિએ પૂર્વનાં એક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે વિરૂદ્ધ પ્રકારના તરંગોની ઉત્પત્તિ કરવાથી સંસ્કારના બીજનો નાશ થઈ શકે છે, એમ કહેવાનું આજ તાત્પર્ય છે.

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—જે હેય છે અર્થાત્ જે દુઃખનો ત્યાગ કરવો છે, તેનું કારણ દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યનો સંયોગ છે.

વિવેચન:—દ્રષ્ટા એટલે મનુષ્યનો આત્મા અથવા પુરુષ; અને દ્રશ્ય એટલે મનથી માંડીને સ્પૂળ પદાર્થો સુધીની સમગ્ર પ્રકૃતિ એ

પુરૂષ અને મનના સંયોગથી જે કાંઈ સુખ તથા દુઃખને આપનાર છે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ દેહજી તમારે એટલું જરાબર સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે યોગશાસ્ત્રના મન પ્રમાણે પુરૂષ શુદ્ધસ્વરૂપ છે. જ્યારે તે પ્રકૃતિની સાથે મળી જાય છે ત્યારે પ્રકૃતિમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારેજ તે સુખ અથવા દુઃખને અનુભવતો દેખાય છે.

પ્રકાશક્રિયાસિત્તિશીલં' મૂતેન્દ્રિયાત્મકં મોગાપવર્ગાર્ય
દૃશ્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

અનુવાદ:—દૃશ્ય એટલે સૃષ્ટ વસ્તુઓ અને ઇન્દ્રિયો. પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ એ ત્રણ લક્ષણ તેનામાં જોવામાં આવે છે અને તે દૃષ્ટા એટલે પુરૂષના ભોજ તથા ભોક્ષને માટેજ છે.

વિવેચન:—દૃશ્ય એટલે પ્રકૃતિ, સૃષ્ટ પદાર્થો અને ઇન્દ્રિયોના સમૂહ. સૃષ્ટ પદાર્થોમાં સ્થૂળ તેમજ સૂક્ષ્મ બધાએ પદાર્થોનો સમાવેશ થઈ જાય છે; અને ઇન્દ્રિયો એટલે એકથી ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોજ નહિ, પણ મન વગેરેની પણ એમાંજ ગણતરી થઈ જાય છે. એમનો ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો છે; જેમકે—પ્રકાશ, કાર્ય અને સ્થિતિ અર્થાત્ જડતા. એમને સંસ્કૃત પરિભાષામાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમમ્ કહેવાય છે. સમગ્ર પ્રકૃતિનો હેતુ એજ છે કે પુરૂષ એ સર્વનો ઉપભોજ કરીને વિશેષ અનુભવ મેળવે. પુરૂષને પોતાના મહાન દૈવીસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. આના સંબંધમાં એક ધણીજ સુંદર આખ્યાયિકા કહેવામાં આવે છે. એકવાર દેવોનો રાજા ઇન્દ્ર જૂંડવું સ્વરૂપ ધારણ કરીને કાશ્ય કીચકમાં મસ્ત થઈ પડેલો હતો. તેની પાસે જૂંડણુ અને નાનાં નાનાં અનેક બચ્ચાઓ પણ હતાં. આવી અવસ્થામાં પણ ઇન્દ્ર પોતાને ધણોજ સુખી મમજતો હતો. તેની આવી અધમ અવસ્થા જોઈને દેવતાઓ તેની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે, “તમે દેવોના નૃપતિ છો. તમામ દેવો આપની આઠાનું પાલન કરવા તૈયાર છે અને તેમ છતાં તમારી આવી હાલત કેમ ?” પોતાની સ્થિતિનું જોને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે એવા

ઇન્દ્રે કથું, " હું અહીં જ્યાં છું ત્યાંજ ધણો સુખી છું. મારે તમારા
 સ્વર્ગની પરવા નથી. મારી પાસે મારી જૂંડણુ અને મારાં બચ્ચાં છે
 ત્યાંમુઘી મને તમારા સ્વર્ગની જરાએ દરકાર નથી. " બિચારા દેવતાઓ
 તો આ જવાબ સાંભળીને ચક્રિતજ થઇ ગયા. શું કરવું તેની તેમને
 સમજ ન પડી. થોડા દિવસ પછી તેમણે પોતાના મનમાં એક પ્રકારનો
 સંકલ્પ કર્યો. તેમણે છાનામાના આવીને તેના એક બચ્ચાને મારી નાખ્યું.
 એમ એક પછી એક કરીને તેમણે તેનાં બધાંજ બચ્ચાંઓને મારી
 નાખ્યાં. ત્યાર પછી તેમણે પેલી જૂંડણુને પણ મારી નાખી. આ પ્રમાણે
 પોતાના સમગ્ર કુટુંબનો નાશ થએલો જોઇ બિચારો ઇન્દ્ર આર્તપણે
 વિલાપ કરવા લાગ્યો. પછી દેવતાઓએ ઇન્દ્રના પોતાના જૂડના દેહને
 ચીરી નાખ્યો. જ્યારે તે જૂડના શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને પોતાને
 કેવું ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું હતું તેની જ્યારે તેને ખબર પડી, ત્યારે તે
 પોતે પણ હસી પડ્યો. તેને થયું કે હું ઇન્દ્ર, દેવોનો શિરોમણિ, છતાં
 મને એવોજ ભ્રમ થઈ ગયો કે હું જૂંડ છું અને જૂંડની જિંદગી એજ
 અરેખરી જિંદગી છે. અરે ! એટલુંજ નહિ પણ હું એમ મહાતો કે
 આખું વિશ્વ જૂંડનું સ્વરૂપ ધારણ કરે તો કેવું સાફ ! વાહ ! અહીં
 કેવી મજા છે ! આવીજ રીતે પુરૂષ પણ પ્રકૃતિ સાથે એકમેક થઇ જતાં
 પોતાના શુદ્ધ અને અનંત સ્વરૂપને જૂલી જાય છે. આ પુરૂષ અસ્તિત્વમાં
 છે એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે તે પોતેજ અસ્તિત્વરૂપ છે. તેને
 જ્ઞાનસંપન્ન કહેવાય નહિ; કારણ કે તે જ્ઞાનરૂપજ છે. તેને પ્રેમસંપન્ન
 પણ કહેવાય નહિ કારણ કે તે પોતેજ પ્રેમસ્વરૂપ છે. આત્માને અસ્તિ-
 ત્વવાળો, જ્ઞાનવાળો અને પ્રેમસંપન્ન કહેવો એ મૂર્ખા જૂલ છે. પ્રેમ,
 જ્ઞાન અને અસ્તિત્વ એ પુરૂષના ગુણ નથી પણ એ તેનાં સ્વરૂપજ છે.
 જ્યારે એ તરવોનો પ્રકાશ કોઈ વસ્તુ ઉપર પડે છે ત્યારે એ તરવો એ
 વસ્તુના ગુણ તરીકે કહેવાય છે; પણ પુરૂષના ગુણ તો તે નથીજ. તેઓ
 તો આ મહાન પુરૂષ જોને જન્મ નથી, મૃત્યુ નથી, જે પોતાનાજ

મહિમાવડે પ્રકાશી રહ્યો છે, તેનું સ્વરૂપજ જ તેને પોતાના સ્વરૂપનું એટલું બધું ગાઢ વિશ્મરણ થઇ ગયું છે કે તેની પાસે જઇને મહેશો કે, “તું બૂડ નથી પણ આત્મા છે,” ત્યારે તે આરડવા લાગશે અને તમો કરડવા દોડશે.

માયાના આકરણને કીધે આ જગતરૂપી સ્વપ્નની અદર આપણી પેલા ઇન્દ્રના જેવીજ દશા થઇ ગઇ છે. જ્યાં ત્યાં રૂદન, દુઃખ અને હાહામર ચાલી રહેવા દેખાય છે જેમ થોડાક પૈસા બિખારીએની વચ્ચે ફેંકવાથી તેઓ પડાપડી અને મારામારી મચાવી દે છે, તેમ આમ પણ કરોડો માનવોની વચ્ચે થોડા સુવર્ણના લખોટાઓ ગળગળવામા આવે છે અને આખું જગત તેમને પકડી લેવા દોડદોડી અને પકડા પકડી કરી રહ્યું છે તમારૂં પોતાનું સ્વરૂપ વિચારો તમે કોઇ પણ નિયમથી બંધાએના નથીજ પ્રકૃતિના બંધન તમને કોઇ કાળે લાગુ પડી શકે એમ નથી યોગવિદ્યા તમને જે કંઈ શીખવે તે તમે ધીરજ રાખીને શીખી શો. પુરુષ પ્રકૃતિની સાથે-મન અને જન્મતની સાથે-મળી જઇને પોતાને કેવી રીતે દુઃખી માની બેઠો છે, એ બધું રહસ્ય યોગ વિદ્યા તમારી આગળ ખુલ્લું કરી દે છે તે હિપરાત યોગીઓ તમને એમ પણ કહે છે કે આ દુઃખમય સંસારને તરી જવાને માટે તેનો અનુભવ કરી લેવો એ અનુભવ કીર્ધાવના છૂટકો તો નથીજ, પણ જોતો તો જસદી લેવાશે તેટલા જસદી છૂટા થઇ જવાશે આપણે કાંઈ જ જાળ ગૂંથીને તેમાં આપણે બંધાઇ ગયા છીએ જાળને બનાવનાર આપણે છીએ, એ જાળમાં આપણે કાંઈજ બંધાઇ ગયા છીએ અને તેમાંથી આપણા પુરુષાર્થવડેજ છૂટા થઇ શકાશે માટે પ્રતિનો પત્નીનો, મિત્રોનો તથા ખીજા નાના પ્રકારના સંબંધોનો અને વસ્તુરિચિતિઓનો અનુભવ લઇ સ્ત્રી, જે તમે તમારૂં પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ હમેશાં રમર જુમાં રાખ્યા કરશો તો તમે આ બધા અનુભવોમાંથી સત્ત્વર અને નિર્વિધે પસાર થઇ શકશો એકબીજા વચ્ચેના આ પ્રેમ અને તેના સંબંધો

અપકાલીન છે, એ સત્યનું કદિ પણ વિસ્મરણ થવા ન દેના. એ બધાની બહાર નીકળી જવું એજ આપણું લક્ષ્ય છે. ભોગ-મુખદુઃખનો અનુભવ એજ મહાન ગુરુ છે. ભોગને હમેશાં ભોગરૂપેજ માની લેજો. ક્રમે ક્રમે એ ભોગો-એ અનુભવોજ આપણને એવી સ્થિતિમાં લાવી મૂકશે કે એ બધાએ આપણને તુચ્છ જેવા લાગશે, અને પુરૂષ વિશ્વઆપી વિગ્રહ-સ્વરૂપે દેખાવા લાગશે. આખું જગત તેની આગળ પાણીનાં ટીપાં જેવું કુદ્ર બની જશે અને પછી તે તમારી આગળથી આપોઆપજ હટી જશે કારણ કે તેનું વાસ્તવિક રીતે અસ્તિત્વજ નથી. સારાંશ એ કે મુખ દુઃખના અનુભવો લીધાવિના આપણને ખરા જોડાનું જ્ઞાન થાય તેમ નહિ હોવાથી તે અનુભવો લીધેજ છૂટકો છે; પણ તે ભોગવતી વખતે આપણું મૂળ સ્વરૂપ આપણે વિસારવું જોઈએ નહિ.

વિશેષાવિશેષલિङ્ગમાત્રાજલિङ્ગાનિ ગુણપર્વાણિ ॥૧૯॥

સૂત્રાર્થ:—ગુણની નીચે જણાવેલી કેટલીક અવસ્થાઓ છે. જેવી કે વિશેષ, અવિશેષ, કેવળ ચિન્હરૂપ અને ચિન્હ વિનાની.

વિવેચન:—હું અગાઉનાં વ્યાખ્યાનોમાં કહી ગયો છું કે યોગશાસ્ત્ર સાંખ્યદર્શનને આધારે રચાયેલું છે. આજે પણ સાંખ્યદર્શનમાં જગતની સૃષ્ટિનો વિષય કેવી રીતે સમજાવ્યો છે, તેનું હું તમને ફરીથી સ્મરણ કરાવી દઈશ. સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે પ્રકૃતિ એ જગતનું નિમિત્તકારણ તેમજ ઉપાદાનકારણ પણ છે. એ પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે. એ ત્રણ ગુણ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એનામથી ઓળખાય છે. તમસ્ કેવળ અંધકાર, અજ્ઞાન અને જડસ્વરૂપ છે. રજસ્ એ ક્રિયા અથવા ગતિસ્વરૂપ છે. સત્ત્વગુણ સ્થિર અને પ્રકાશ સ્વરૂપ છે. સૃષ્ટિની પૂર્વે પ્રકૃતિ જે સ્થિતિમાં હતી તેને સાંખ્યમતવાદીઓ અવ્યક્ત, અવિશેષ અથવા અવિભક્ત કહે છે; એનો અર્થ એટલોજ છે કે એ અવસ્થામાં નામરૂપનો ભેદ હોતો નથી; અને આ ત્રણે ગુણ સામ્યભાવે પડી રહેલા હોય છે. ત્યાર પછી એ સામ્ય અવસ્થાનો ભંગ થતાં, એ ત્રણે ગુણ વિશેષરૂપે જૂદા જૂદા પ્રમાણમાં મિશ્ર થવા લાગે

છે અને તેને પરિણામે જગતની રચના થાય છે દરેક વ્યક્તિમાં આ ત્રણે ગુણ રહેલા છે જેની અદર સત્ત્વગુણનું પ્રાગલ્ભ્ય હોય છે તેનામાં ચાલનો ઉદ્ભવ થવા લાગે છે રંગેગુણનું પ્રાગલ્ભ્ય થવાથી ક્રિયા-શક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે અને તમોગુણ વધી પડવાથી આજસ, અજ્ઞાન અને અધઃકારનું આવરણ ધેરાય છે સામ્યદર્શન પ્રમાણે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિના સર્વથી ઉચ્ચતમ વિકાસ-પ્રકીકરણને મહત્ત્વ અથવા બુદ્ધિતત્ત્વ કહે છે તે તત્ત્વ સર્વવ્યાપી છે પ્રત્યેક મનુષ્યની બુદ્ધિ એ સર્વવ્યાપી બુદ્ધિને એક અંશ છે, સામ્યમનોવિજ્ઞાનમાં મન અને બુદ્ધિની વચ્ચે મોટો પ્રભેદ માનેલો છે મનનું કાર્ય એટલુંજ છે કે તમામ મસ્કારોના સમૂહને બુદ્ધિ એટલે વ્યક્તિગત મહત્ત્વની આગળ રજૂ કરી દેવા પછી એ સર્વ ઉપરથી નિશ્ચય કરવાનું કાર્ય બુદ્ધિનું છે મહત્ત્વમાંથી અહતત્ત્વ અને અહતત્ત્વમાંથી સૂક્ષ્મ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે એ સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું પરસ્પર સમિશ્રણ થવાથી બાહ્ય સ્થૂળ પદાર્થોની રચના થાય છે, અને એમ કરતા કરતા સ્થૂળ જગત હિંસુ થાય છે માખ્યદર્શન એવા મતનું પ્રતિપાદન કરે છે કે બુદ્ધિથી માડીને પથર સુધીના તમામ પદાર્થો એકજ મૂળ વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે ફેર માત્ર તેમની વધતી ઓછી સૂક્ષ્મતામાં તથા સ્થૂળતામાંજ છે એ બધા પદાર્થોમાં સૌથી વધારે સૂક્ષ્મ વસ્તુ બુદ્ધિ છે તેના પછી અહંકાર અને તેના પછી સૂક્ષ્મ પદાર્થો જેમને સામ્યદર્શનમાં તન્માના એવું નામ આપેલું છે તે ઉત્તરોત્તર એખીજનીથી સ્થૂળ છે એ સૂક્ષ્મ પદાર્થો નજરેજોઈ શકાતા નથી માત્ર અનુમાનદ્વારાજ તેમનું અસ્તિત્વ જણી શકાય છે એ તન્માનાઓનું પરસ્પર સમિશ્રણ થવાથી સ્થૂળ આકૃતિ બધાય છે અને તેમાંથીજ આપુ જગત ઉજુ થયું છે જે બીજાને મુકાબલે સૂક્ષ્મ છે તે કારણ છે અને જે બીજાની અપેક્ષાએ સ્થૂળ છે તે કાર્ય છે આ પ્રમાણે પદાર્થમાત્રનો આરભ બુદ્ધિમાંથીજ થયો છે. સૌથી વધારે સૂક્ષ્મ પદાર્થ બુદ્ધિ છે, અને એ બુદ્ધિ ધીમે ધીમે વધારે વધારે સ્થૂળ સ્વરૂપ પામતી

ચાલીને આખરે સ્થૂળ પદાર્થો-જગતરૂપે પરિણામ પામે છે સામ્યમત પ્રમાણે પુરુષ પ્રકૃતિથી પર છે તે લેશમાત્ર પણ જડ કે ભૌતિક પદાર્થ નથી. જુદી, મન, તન્માત્રા અને સ્થૂળ પદાર્થો એમાના કોઈનું પણ તેની સાથે મામ્ય નથી એ તો મર્વ પ્રકારે મર્વથી ભિન્ન છે એનાં લક્ષણ પણ મૌથી જૂદાજ પ્રકારના છે આ ઉપરથી મામ્યમતવાળા એવો મિદ્ધાત સ્થાપિત કરે છે કે પુરુષ મૃત્યુરહિત-અગર અમર-છે, કારણ કે તે કોઈ પણ પદાર્થના મિશ્રણથી બન્યો નથી. જે મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતો નથી તેનો કોઈ દિવસ નાશ પણ થઈ શકતો નથી એ પુરુષ અથવા આત્માની સખ્યા અગણિત છે

હવે જે સૂત્રનું વિવેચન ચાને છે તેનું તાત્પર્ય આપણે મમદા શકીશું “વિશેષ” શબ્દ આ ઠેકાણે સ્થૂળ પદાર્થોના સબધેર્મા વપરાયો છે ખામ કરીને જેમનો આપણે ધન્વિયોવડે અનુભવ કરીએ છીએ તેમને ઠેકાણે વપરાયો છે “અવિશેષ” એટલે સૂક્ષ્મ પદાર્થો અથવા તન્માત્રા આ તન્માત્રાનો અનુભવ મામાન્ય માણસો કરી શક્તા નથી. પતન્નિ કહે છે કે તમે યોગાભ્યાસ કર્યા જશો તો તમારી અનુભવ-શક્તિ એની સૂક્ષ્મ બની જશે કે તમે આ તન્માત્રાનો પણ અનુભવ કરી શકશો તમે સામન્યુ હશે કે દરેક માણસની ચોતમ્ એક પ્રકારનું તેજ હોય છે પ્રત્યેક પ્રાણીના શરીરમાંથી ચોક્કસ પ્રકારનું તેજ હમેશાં નીકળ્યા-જ કરે છે પતન્નિ કહે છે કે એ તેજને માત્ર યોગીઓજ જોઈ શકે છે આપણે બધા એ તેજને જોઈ શક્તા તો નથી તોપણ જેમ પુષ્પમાંથી સુગંધરૂપે-અત્યંત સૂક્ષ્મ પ-માણરૂપે-તન્માત્રા બહાર નીકળ્યા કરે છે, તેવી રીતે આપણા શરીરમાંથી પણ હમેશા એક પ્રકારના તેજ રૂપે તન્માત્રા બહાર નીકળ્યા-જ કરે છે કોઈના શરીરમાંથી પવિત્ર તો કોઈના શરીરમાંથી અપવિત્ર-પણ દરરોજ આપણા દરેકના શરીરમાંથી હમલામધે સૂક્ષ્મ તન્માત્રાનો પ્રવાહ નીકળ્યો-જ જાય છે, અને આપણે ત્યાં ત્યાં જઈએ છીએ ત્યાં ત્યાં ચારે બાજુએએ તન્માત્રાવડે બધું સ્થાન

ભરી દધએ છીએ. મનુષ્યના મનમાં મંદિર અને દેવાલયોની ગ્યના કરવાની વૃત્તિ-સ્ફુરી છે તેનું આજ રહસ્ય છે. ઈશ્વરની ઉપાસના કરવા માટે મંદિર બાંધવાની શી જરૂર છે? જ્યાં પણ કરવું હોય ત્યાં ઈશ્વરનું ધ્યાનલગન થઈ શકે છે, પરંતુ તેમને સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગ્યું કે જે દેહાણે બેસીને લોકો હમેશાં ઈશ્વરની ભક્તિ કરતા હોય તે જગ્યા ધણી મોટા પ્રમાણમાં પવિત્ર તન્માત્રાથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. લોકો સાં દરરોજ ઈશ્વરોપાસના કરવા જાય છે અને જેમ જેમ વધારે લોકો એ હેતુથી ત્યાં જતા જાય છે, તેમ તેમ એ જગ્યા વધારે પવિત્ર બનતી જાય છે. જે વ્યક્તિના હૃદયમાં સત્વગુણનો ઉદય થયો ન હોય એવો કોઈ માણસ ત્યાં જાય, તોપણ તે સ્થાનની અમર તેના ઉપર થાય છે અને તેના હૃદયમાં સત્વગુણનો ઉદય થઈ આવે છે. મંદિરો અને દેવાલયોને શામાટે પવિત્ર માનવામાં આવે છે તેનું કારણ આ ઉપરથી સમજાઈ જાય છે, પરંતુ આમાં પણ -એટલું- તો હમેશાં સ્મરણમાં રાખવું ઘટે છે કે, સાધુ પુરોના સમાગમના ઉપગ્રસ્ત એ સ્થાનોની પવિત્રતાનો આધાર રહેલો છે. પણ એ સંબંધી લોકો ભ્રમમાં પડેલા છે. તેઓ મૂળ ઉદ્દેશ બૂલી ગયા છે અને માટી આગળ ઘોડા ન જોડતાં, ઘોડાની આગળ કોઈ અઘાની માણસ માટીને જોડે તેમ આ મંદિરોની બાબતમાં લોકો માટી બૂલ કરી રહ્યા છે. પ્રથમ તો કોઈ પણ સ્થાનને સાધુ પુરોના પવિત્ર બનાવે છે અને પછી તે પવિત્રતા બીજા લોકોને પવિત્ર કરે છે. જો એ સ્થાનોમાં હમેશાં સામાન્ય માણસો જ રહેતાં હોય અથવા અપવિત્ર માણસો જ જતાં આવતાં હોય, તો એ જગ્યાઓ પણ બીજા અપવિત્ર જગ્યાઓના જેવી જ બની જાય છે. મંદિર તેના પોતાના આદર્શથી નહિ પણ પવિત્ર લોકોના સંસર્ગથી પવિત્રતા ધારણ કરે છે. આ તત્ત્વ આપણે હમેશાં બૂલતા આવ્યા છીએ. આજ કારણને લીધે પ્રજા સત્વગુણસંપન્ન સંત મહાત્માઓ પોતાની આમપામ ચારે બાજુએ સત્વગુણનો પ્રભાવ ફેલાવી દે છે અને તેની અમર

તેમના સસર્ગમાં આવનાર માણસો ઉપર પડ્યા વનર રહેલી નથી મનુષ્ય એટલી હદ સુધી પવિત્ર થઈ જાય છે કે તેની પવિત્રતા તેના શરીરમાંથી વહાઈ કરે છે સાધુઓનું શરીર પવિત્ર બની જાય છે અને તેથી જ્યાં જ્યાં વિચરે છે તે જ્યાં જ્યાં જાય તેને પવિત્ર બનાવી દે છે આ હું કવિતાની ભાષામાં કહેતો નથી આ રૂપક નથી પણ સાધુઓના શરીરમાંથી ઝરતી પવિત્રતા એક હનિયમોચર ગાદ વસ્તુના જોટનીજ અનુભવમય છે બીજી વસ્તુઓની માફક ને પણ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેના સસર્ગમાં આવનાર દરેક જાણુને પવિત્રતા અર્પણ કરે છે.

હવે ' કેવળ ચિન્હરૂપ ' એ શબ્દનો અર્થ વિચારીએ એ શબ્દ "શુદ્ધિ" અથવા મહત્ત્વના અર્થમાં વપરાયો છે શુદ્ધિ એ મહત્ત્વ અથવા પ્રકૃતિનું પહેલું જ પ્રકીરણ છે એમાંથીજ પછી બીજા બધા પ્રકીરણો-વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ પ્રગટયા આવવા લાગે છે શુદ્ધિની એ અવસ્થાને ' અસિંગ ' અથવા ' ચિન્હસ્વ ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે આજ બાબતમાં આધુનિક વિજ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્રની વચ્ચે ભારે ભત્તોડ ઉભો થયો છે દરેક ધર્મમાં એક સ્વીકૃત સિદ્ધાંત બોધમાં આવે છે કે આ જગત ચૈતન્યશક્તિદ્વારા પેદા થયેલું છે દરેક ધર્મ આ તત્ત્વનો સ્વીકાર તો કરે છે છતાં પણ કેટલાક ધર્મમાં તાત્વિક દૃષ્ટિએ એ સર્વથી વિશેષ સગીન વિચાર કરેલો લાગે છે આથી કરીને આ વિષયનું અર્થો કરતાં તેઓ વૈજ્ઞાનિક પરિકાષાનો ઉપયોગ કરે છે ઈશ્વર એ આપણા જેવી વ્યક્તિ છે કે નહિ એ પ્રશ્નને બાલુએ મૂકીને માત્ર મનોવિજ્ઞાનની રીતે વિચાર કરતાં પણ ઈશ્વરવાદનું તાત્પર્ય એજ જણાય છે, કે શુદ્ધિ અથવા મહત્ત્વ એજ આ સૃષ્ટિનો સર્વથી પહેલો પ્રકટ થયેલો પદાર્થ છે, અને તેમાંથીજ બીજા બધા સ્પૂર્ણ પદાર્થો ઉત્પન્ન થયેલા છે પરંતુ આધુનિક દાર્શનિકો એવો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે કે ચૈતન્યનું પ્રાગટ્ય એક છેલ્લું જ યાવ છે. સાર્ગમાં તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે અત્યંત જડ વસ્તુઓ ધીમે

દ્વારા (જુદિમાં પ્રવેશ કરીને) જુએ છે

વિવેચન — અહીં પણ સામ્યદર્શનનોજ સિદ્ધાન્ત આવે છે. આપણે હમણા બોલ્યું ગયા છીએ કે સામ્યદર્શનના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે હૃદયનાં હૃદય પદાર્થથી માંડીને ઠીક જુદિસુધીના તમામ પદાર્થોના પ્રકૃતિમાં સમાવેશ થાય છે, પરંતુ પુરુષસમૂહ અર્થાત આત્માઓ પ્રકૃતિથી જુદા છે અને આત્મામા કોઈ પ્રકારનો ગુણ હોતો નથી. આમ છતાં આત્મા સુખીદુઃખી થતો જોવામા આવે છે તેનું કારણ એ છે કે જગતના હાલવાથી જગતમાનુ પ્રતિગિળ હાલતુ દેખાય છે, અથવા જેમ સ્ફાટિકના કટકાની માત્રે પડેલા લાલ રંગના પુષ્પને લીધે તે સ્ફાટિક લાલ રંગનો દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે આપણે પણ જે સુખદુઃખ વગેરેનો અનુભવ કરીએ છીએ તે કેવળ પ્રતિગિળમાત્ર છે આત્માને એમાંતુ કંઈએ હોતુ નથી. આત્મા તો પ્રકૃતિથી તદ્દન જુદીજ વસ્તુ છે સામ્ય-મતવાદીઓ કહે છે કે, જ્ઞાન એક મિશ્ર પદાર્થ છે તેની સ્થિતિમાં વૃદ્ધિ, ક્ષય વગેરે ફેરફારો થવા કરે છે શરીરની માફક તેનામાં પણ ફેરફારો થવાજ કરે છે શરીરના બધા ધર્મ જ્ઞાનમા પણ જોવામાં આવે છે. શરીરને નખ સાથે જે પ્રકારનો સંબંધ છે, તેજ પ્રકારનો સંબંધ જ્ઞાનને શરીર સાથે છે, અનન્ત, નખ એ શરીરનો એક ભાગ છે, પરંતુ મેકડો વાર એ નખને કાપી નાખ્યા છતાં પણ શરીર તો તેનું ને તેવુંજ રહે છે, તેમ એક પછી એક અનેક શરીર ખરતા જાય પણ જ્ઞાન તો કલ્પના કલ્પમુખી કાયમજ રહે છે પરંતુ એ જ્ઞાન પણ ચંદ્ર પદાર્થ છે અને તેમ હોવાથી તે પણ અવિનાશી હોઈ શકે નહિ, કાચુકે તેનામાં વૃદ્ધિ, ક્ષય એવા વિધારો-ફેરફારો જોવામા આવે છે, અને જે વસ્તુ પર્વિર્તન ધીન હોય તે કદાપિ અવિનાશી હોયજ નહિ બીલુ કે જ્ઞાન એ મિશ્ર પદાર્થ છે તે ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે એના ઉપર-એના ફરતા કોઈ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હોવી જોઈએ ચંદ્ર પદાર્થ-મિશ્રમુખી હિત્વન્ન યએલો પદાર્થ કદિ પણ મુક્ત સ્વરૂપ હોઈ શકે નહિ. જેને પ્રકૃતિની માથે મળવ

હે, એ પ્રકૃતિની ચલની વસ્તુ છે, તે સ્થાને માટે બદલ નંચત દોષ
 ને દરે ત્યારે સવશ્ય મુખ મેળુ ? એ વસ્તુ કાર્ણકરણના સમબંધી
 ૧૨ દોષ તેજ વસ્તુવશ્ય મુખ દેણ સકે તમે સહેલો, તમારી પ્રકૃતિની
 આત્મતા જ અમાત્ય છે તે હુ મીઠા કે તમારી ગણની મનના
 પણ પૂરેપૂરી કામગામ દે આપણા સુખમા કનેકાં એ પ્રકારની નાવ
 નાઓ જોવામાં આવે છે, અને તે બને એક જીવનને આધારેન દર્શી
 રહે છે. એ જોમાંની એક ન દોષ દો બીજી દર્શી સકે નહિ એ
 લેખની એક ભાવના એ છે કે, આપણે નષ્ટાએણ છીએ અને
 બીજી એ છે કે આપણે મુખ છીએ. ધારો કે આપણને દિવાલની
 આરપાર થઈને જગત મન રહ્યાં આપણુ, પણ આપણુ મધુ
 દિવાલ સાથે ભટકાય કંઈને આપણે દિવાલથી નુકાએણ છીએ
 એવુ આપણને સુખ ઉપજત થયુ પણ તેની મધે આ વસ્તુ પણ જાન
 આપણને દોષ છે ? કે અત્યારે આપણી ચિત્તિ દિવાલથી પેખેલી છે
 ખરી, ૧૨મુ આપણી ક-ભાવનિ અને ક્રિયાક્રિયા ૧૨ નથી ૧૬
 નથી, અને આપણે ધારીએ તે તેનો ઉપદેશ કરીએ એ અત્યારને
 દર્શી થયોએ છીએ દરેક જામતના સમબંધમા એવી ૧૨૨૨૨૨૨૨૨૨
 સુવશ્યએ આપણી અવગત આવીએ કોમી રહે છે આપણે મુખ છીએ
 એ વસ્તુ સ્વીકાર્યા છતાં દરેક જો આપણે અત્યુખનીએ છીએ કે, આપણે
 મુખ નથી એ આ બેકયી માધ પણ એક ભાવના અનુવ દોષ તે
 ૫૬ બીજી પણ અજાણ દોરી જ જોઈએ મનુ કે બેકને આધાર
 એક જીવનની દવાની ઉપજ છે થોડીએ રહે છે કે આ બેકે ત. ૧
 નાઓ સાચી છે હુદિયા પ્રદેશનથી આપણે નષ્ટાએણ છીએ પણ
 આત્માએ આપણે સ્વભાવથીજ મુખ છીએ. મુખવસ્તુ વાતવિક સ્વરૂપ
 ને પુખ્ત અવશ્ય આત્મા તે કાર્ણકરણની સીમાથી બદલતી વસ્તુ છે
 એ આત્માનો મુખ સ્વભાવજ સ્થૂળ પદાર્થના અનેક પ્રકારના ય-માં
 વધને પ્રકારિત થાય છે, અને હુદિ મન રહેરે નાના પ્રકારના રસમ

ધારણ કરે છે, પણ એ સર્વમાં ચમત્ પ્રકાશિત થતું તેજ તો આત્માનું જ છે જુદિમા પોતાનું કશુંજ ચૈતન્ય નથી દરેક ઇન્દ્રિયનું મગજની અંદર એક એક કેન્દ્ર હોય છે બધી ઇન્દ્રિયોનું એક મામાન્ય કેન્દ્ર હોતું નથી પણ દરેક ઇન્દ્રિયને પોતપોતાનું સ્વતંત્ર કેન્દ્ર હોય છે, ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ યાવ છે કે બધી ઇન્દ્રિયોના અનુભવોનો સમન્વય કરનાર કોણ ? એ એકીકરણ બો મગજદ્વારા થતું હોય તો તે નેત્ર, કાન, નાક મર્મને માટે એકજ કેન્દ્ર હોવું જોઈએ પરંતુ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક જાણીએ છીએ કે દરેક ઇન્દ્રિયને પોતપોતાનું સ્વતંત્ર કેન્દ્ર છે, અને તેમ છતાં પણ સોફા એકી વખતે જોઈ શકે છે અને સાંભળી શકે છે આ ઉપરથી સમજાશે કે જુદિની પાછળ અમુક એક તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ જુદિનો મગજની સાથે કાયમનો સંબંધ છે પણ એ જુદિની પાછળ જે પુરુષ રહેયો છે તે એક તત્ત્વસ્વરૂપ છે ત્યાંજે જુદા જુદા અનુભવો આત્માની પામે પહોંચી જાય છે ત્યારે ત્યાં તેમનું સર્વનું એકીકરણ થાય છે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોના અનુભવો ત્યાં એકા થતા હોય એવું એક કેન્દ્ર તે આત્મા છે, અને એ આત્મા સ્વાભાવિક રીતેજ મુક્ત છે એ આત્માનો મુક્ત સ્વભાવજ તમને પણે પણે દેશા કરે છે કે તમે મુક્ત છો, પણ તમે જમમા પડી જાવો એ મુક્ત સ્વભાવને દરેક પણે જુદિ અને મનની માથે મેળમેળ કરી દો છો. તમે આત્માનું જુદિમાં આરોપણ કરી દો છો તેથીજ તમને એમ અમગ્નય છે કે તમે મુક્ત નથી. તમે એ મુક્ત સ્વભાવનું શરીરમાં આરોપણ કરો છો ત્યારે પણ તમજ કુદરત તમને તમારી ભૂલ જતાતી દે છે અને કહે છે મુક્તતા એ દેહનો ધર્મ નથી. આ પ્રમાણે જમને લીધેજ આપણને મુક્તિ અને બંધનના જુદા જુદા ભાવો અનુભવાય છે યોગી મુક્તિ અને બંધન બેઉનો વિચાર કરે છે કોણ મુક્ત છે અને કોણ બંધાએલું છે તેનો તે વિચેક કરી લે છે, એટલે તેજ દેહને તેના અઘાનનો અધેકાર દળી જાય છે યોગી જોઈ શકે છે કે જુદિ દેહ વગેરે નાંદિ પણ એકલો પુરુષ મુક્ત છે તે જ્ઞાન સ્વરૂપ.

વિવેચન — આ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે આત્મા પ્રતિતિની સાથે સંયુક્ત થાય છે ત્યારે એ મયોગના પરિણામે દ્રશ્ય અને દશ્યત્વ એ બેઉ શક્તિઓ પ્રકટ થાય છે એમં થાય છે ત્યારેજ જન્મતનો પ્રપચ નાના પ્રમરના રૂપોમાં વ્યક્ત થાય છે આ સયોગનો હેતુ અજ્ઞાનજ છે આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ કે આપણો અને શરીરનો મયોગ એજ આપણા મુખદુ ખનુ મળ કાચુ છે આપણે આ શરીર નથી પણ શરીરથી તદ્દન ભુદાજ છીએ, એવું જો આપણને નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થઈ જાય તો પછી, રહી ગમ્મી તથા એવો બીજો શરીરને લગતો કાંઈ પણ ખ્યાલ આપણા મનમાં આવતી રહેજ નહિ આ શરી- માત્ર ૫૦ માણુઓનો મમૂદજ છે મારો દેહ જૂનો, તમારો દેહ બૂલો અને મૂર્ચનો દેહ જૂનો એ સર્વ કહેવામાનજ છે આ આખું જન્મત પદાર્થના એક મહાન સમુદ્રુત્થ હે હુ, તમે અને મૂર્ચ મૂર્ચ તેમાના બિન્દુઓ છીએ આપણે વિશેષમાં એમ પણ જણીએ છીએ કે આ પદાર્થોના દ્વમેશા નાના પ્રમરના રૂપાનજ થવાજ રહે છે આજ જે પદાર્થનું મૂર્ચનું અન બનેનું છે તેજ પદાર્થકનેઆપણા શરીરમાં દાખલ થતનેઆપણા શરીરનું ઉપાદાન બની જશે

તસ્ય હેતુરવિદ્યા ॥ ૨૪ ॥

મૂત્રાર્થ — આ મયોગનું ક્ષ-ણ અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન છે

વિવેચન — અજ્ઞાનને વશ થઈનેજ આપણે પોનાના અન્માને શરી રની સાથે જોડાઈ ગએતો માની લીધો છે, અને એવી રીતે આપણેજ આપણે મારે દુઃખના કારણ બુદ્ધા કી દીધા છે ‘ હુ આ શરીર હુ ’ એવી માન્યતા એ તો મોટાબી બ્રાન્તિજ છે એ બ્રાન્તિને લીધેજ આપણે મુખી છીએ, અથવા દુખી છીએ એવી માન્યતામા-જમમ પડતા આજા છીએ અજ્ઞાનથી ઉપન્ન થએલા આજા અનુદાને લીધેજ આપણે ધીન, ઉચ્છ, મુખ, દુઃખ એવી અને પ્રકનની દુઃ સુખોનો ઉપભોગ કરીએ છીએ. આ મુઝમને દગાવી નેવાની યોગ્ય

મેળવવી એ આપણું કર્તવ્ય છે આ દાખાં કેવી રીતે સિદ્ધ કરવું તેનો ઉપાય યોગવિદ્યા બતાવે છે અમુક પ્રકારની મનશિક્ષા રિવાજોમાં માણુ સનુ શરીર દાહી ઉઠે પણ તેને કેવી વેદના મતી નથી, એવું ચોક્કસ પુનવાર થઈ ચૂક્યું છે પરંતુ મનની એવી હિચ પ્રકારની રિવાજ માં કોઈવાર વાતચીતની સાફક ચાલી જાય છે અને બીજી જાણે માલી જાય છે મારે જો યોગવિદ્યાની મદદથી, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ એ અવસ્થા આપણે સદાને માટે પ્રાપ્ત કરીએ તે પછી શરીર અને આત્માને આપણે સદાને માટે અલગ કરી રાખીએ

તદસાધાત્ સંયોગાપોવો જ્ઞાનં તદ્દયઃ કર્વલ્યમ્ ॥ ૨૫॥

સૂત્રાર્થ — તે અવિદ્યાનો—અજ્ઞાનનો અભાવ થવાથી પુરુષ અને પ્રકૃતિનો મયોગ નહીં થઈ જાય છે એને 'જ્ઞાન' અર્થાત્ અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરે છે અને એજ જ્ઞાન એટલે પુરુષનું સ્વતંત્ર ભણવું

વિવેચન — યોગશાસ્ત્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે અવિદ્યાને લીધેજ પુરુષ પ્રકૃતિની સાથે તદ્દાત્મ્ય પામ્યો છે આમ હોવાથી એ પ્રકૃતિની આપણા ઉપર જે સત્તા જામેલી છે તેમથી મુક્ત થવું એજ આપણું મુખ્ય લક્ષ્ય હોવું જોઈએ તમામ ધર્મોનું એજ એક સામાન્ય લક્ષ્ય છે હરેક આત્મા પોતે અવ્યક્ત થઈ છે બાહ્ય અને આંતરપ્રકૃતિને વશ કરીને પોતાના એ સ્વહાવાને પ્રમતાવજો અનુભવજો એજ મનુષ્યજીવનનું અતિમ લક્ષ્ય છે મન, ઉપાસના, મનોનિમગ્ન અથવા જન એમાંથી કોઈ પણ એક એક કરતા વધારે અથવા બધાએ ઉપાયોવડે પોતાના જ્ઞાનને પ્રમતાવજો અને મુક્ત થવું, એજ ધર્મનો મુખ્ય જ્ઞાને આંતરિક હિદેશ છે પ્રદયો, કર્મક્રિયા, શાસ્ત્રો, મંદિરો, મૂર્તિઓ અને એવાં સદગાં બાહ્ય સાધનો તથા ન્યાયસે એ બધાં ધર્મોનાં માણુ અગાજ છે યોગી તે આત્મ સવમદ્વાસજ ના પરમ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો પ્રયત્ન આકરે છે ત્યાંથી આપણે આપણી જાતને પ્રકૃતિની સત્તા મંદિરો મુક્ત ન કરીએ ત્યાંથી આપણે અવિદ્યાનાં ગુલામજ છીએ,

અને પ્રકૃતિ જેમ ચલાવે તેમ આપણે ચાલવું પડે છે યોગીઓ કહે છે કે જે પોતાના મનને વશ કરી લે છે, તે બાહ્ય પદાર્થો ઉપર પણ પોતાની સત્તા બેસાડી દે છે બાહ્યપ્રકૃતિ કરતા અત પ્રમૃતિ હિયા પ્રકા રતી હોવાથી અત પ્રકૃતિ ઉપર જ્ય મેળવવો એ બાહ્યપ્રકૃતિને છૂતવા કરતા વધારે કઠિન છે આથી કરીને જે વ્યક્તિ અત પ્રકૃતિને વશ કરી શકે છે, તેને આખું જગત આપોઆપ વશ થઈ જાય છે, જગત તેનું દાસ બનીને ઉભું રહે છે પ્રકૃતિને આ રીતે વશ કરવાનો ઉપાય રાજ યોગ બતાવી રહ્યો છે આપણે બાહ્યજગતમાં કામ કરતી જે જે મતાઓ અને શક્તિઓને જોઈએ છીએ, તેના કરતા પણ વધારે બળવાન શક્તિઓને તામે કરવાનું કામ યોગવિદ્યા બતાવે છે શરીર તો મનનું બાહ્ય આવરણ છે વાસ્તવમાં શરીર અને મન બુદ્ધી બુદ્ધી વસ્તુઓ નથી શરીર અને મનનો સંબંધ કાનું માછલી અને તેની છીપના સંબંધ જેવો છે એ બંને એકજ વસ્તુની બિન્ન બિન્ન અવસ્થાઓ છે કાનું માછલીની બહાર રહેતું તત્ત્વ બહારથી નાના પ્રકારની સામગ્રી ગ્રહણ કરીને, તેનાવડે પોતાની ઉપરની છીપની રચના કરે છે તેજ પ્રકારે મન નામની એક આત્મિક સૂક્ષ્મ શક્તિ બહારથી સ્થૂળ પદાર્થોનું શોષણ કરીને તેના વડે શરીરરૂપી બાહ્ય આવરણ તૈયાર કરે છે આમ હોવાથી જે આપણે અત સૃષ્ટિને આપણા કાનુમાં લાવી દઈએ, તો પછી બાહ્યસૃષ્ટિને કાનુમાં લાવવી એ તો રમત વાત છે. વળી એ મે શક્તિઓ એક બીજાથી બુદ્ધી હોય એવું પણ નથી અમુક શક્તિઓ ભૌતિક છે અને અમુક શક્તિઓ માનસિક છે એમ પણ નથી આ દૃશ્યમાન બાહ્યજગત એ સૂક્ષ્મજગતના સ્થૂળ વિકાસરૂપ છે; તેમ ભૌતિક શક્તિઓ પણ સૂક્ષ્મ શક્તિઓનું બનીકરણ સ્થૂળરૂપ છે વાસ્તવિક રીતે એ બેની વચ્ચે કોઈ પ્રભેદ નથી

વિવેકરૂપાતિરવિષ્ટવા હાનોપાયઃ ॥ ૨૬ ॥

મુનાર્થ — મિથ્યાજ્ઞાન તથા વિપરીતજ્ઞાનરહિત જે વિવેકજ્ઞાન,

તેનો અભ્યાસ કરવો એજ અજ્ઞાનનો નાશ કરવાનો ઉપાય છે

વિવેચન—સત શુ અને અસત શુ, તેનો વિવેક પ્રાપ્ત કરવો એ તમામ પ્રકારની સાધનાનું વાસ્તવિક લક્ષ્ય છે. પુરુષ પ્રકૃતિથી સ્વતંત્ર છે એ જાણવું જોઈએ વળી એ પણ ખાસ જાણી લેવું જોઈએ કે પુરુષ જડ પદાર્થ નથી, તે મન પણ નથી તેમ તે પ્રકૃતિ પણ નથી તે લેશ માત્ર પણ પરિવર્તનશીલ નથી પરિવર્તન તો દમ્ભેશાં એકલી પ્રકૃતિમાંજ થયા કરે છે સંયોગીકરણ અને પૃથક્કરણની ક્રિયા નિરતર પ્રકૃતિમાંજ ચાલ્યા કરે છે નિરતર અભ્યાસ અને મનન કરવાથી જ્યારે આપણામાં વિવેક જામત યાય છે એટલે અજ્ઞાન તરતજ દૂર થઈ જાય છે અને તેમ થયું એટલે પુરુષ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં એટલે સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપી સ્વરૂપમાં પ્રકાશવા માંડે છે.

તસ્ય સમ્પદા પ્રાન્તભૂમિઃ પ્રજ્ઞા ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ—તેની એટલે જ્ઞાનીની જીવિની સાત ઉચ્ચતમ યેણિ (ભૂમિકા અથવા અવસ્થા) હોય છે

વિવેચન—એ જ્ઞાનની સાત અવસ્થાઓ છે અને તે અભ્યાસીને એક પછી એક પ્રાપ્ત થતી ચાલે છે. જ્યારથી જ્ઞાન મેળવવાની મનમા તૃપ્તિ જાગે છે ત્યારથી આપણે જ્ઞાનની શોધ કરતા ફરીએ છીએ મનમા એમ થયું કે અમુક ઠેકાણે જવાથી જ્ઞાન મળશે તો તરતજ આપણે ત્યાં દોડી જઈએ છીએ અને એમ કરતાં જો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થઈ તો મનમા બારે અસંતોષ જાગે છે, અને બીજો ઠેકાણો જ્ઞાનની શોધમાં દોડ્યા જઈએ છીએ સમગ્ર જ્ઞાન આપણા પોતામાંજ રહેતું છે એવો અનુભવ જ્યાંસુધી ન થાય, એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આપણી જાત અને આપણો પ્રયત્નજ મુખ્ય સાધન છે, એવી જ્યાંસુધી આપણને દૃઢ પ્રતીતિ ન થાય ત્યાંસુધી એ જ્ઞાનની શોધ કરવાના બધા પ્રયત્ન મિથ્યા છે. વિવેકજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાથીજ આપણે તેની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ છીએ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું પહેલું ચિન્હ એ છે કે આપણો

અમતોષ જતો રહે છે, અને એવી ધારણા થવા લાગે છે કે આપણે જે સત્ય જ્ઞાન મેળવવા માગીએ છીએ તેજ જ્ઞાન મત્ય છે અને એ સિવાય બીજું કાંઈ સાત્ય હોઈ શકેજ નહિ એ પછીની સ્થિતિમાં આપણને મત્યનો મૂર્ચ ઉગવા લાગ્યો હોય અને અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિ પૂરી થઈ હોય એવો અનુભવ થવા માંડે છે, અને શારીરિક, માનસિક કે આધ્યાત્મિક એમાંનો કોઈ પણ વિષય આપણને કલેશ આપી શકતો નથી. એ પછીની અવસ્થામાં મનમાં એવી લાવના થવા લાગે છે કે આપણને વિવેકની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે, હવે આપણે માટે કશું કર્તવ્ય બાકી રહ્યું નથી ત્યાર પછી ચિત્ત મુક્તઅવસ્થા અનુભવવા લાગે છે આપણને મનમાં એવો નિશ્ચય થતો જાય છે કે આપણા માર્ગમાના તમામ વિધાનો નાશ થઈ ગયો છે જેમ કોઈ પર્વતના શિખર ઉપરથી એકાદ પત્થર નીચેની ખીણમાં ગૂમડી જાય અને સાંધી તેને પર્વત ઉપર જવાનો મહાવજ ન ગ્રહે, એવી રીતે મનની ચચળતા અને મનનો મયમ દરવાનું અસામર્થ્ય જણુ રહે છે અને ફરીથી કદિ પણ નજરે આવતું નથી ત્યાર પછી આગળ વધતા એવી અવસ્થા થાય છે કે વિચાર આવવાની સાથેજ ચિત્ત પોતાના મૂળ કારણમાં લય પામી જાય છે, અને આપણે આપણા મૂળસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈએ છીએ હવે આપણને સમ જાય છે કે અત્યારસુધી પણ આપણા મિવાય જગતમાં બીજું કાંઈ હતુજ નહિ મન અને શરીરની માથે આપણો કોઈ પણ પ્રકારનો સબ્ધ પ્રયમથીજ હતો નહિ એઓ આપણી માથે કદિ જોડાએવાં પણ હતાજ નહિ. એઓ પોતપોતાનું કામ કર્યે જતા હતા અને આપણે અજ્ઞાનને વશ થઈને તેમની સાથે જોડાઈ જતા હતા, તેમાં અક્રમસ લાવ રાખતા હતા આપણે તો પહેલેથીજ સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ હતા. આપણો પોતાનો આત્મા એટલો જાણે પવિત્ર અને પૂર્ણ હતો કે આપણને બીજા કરાની આવશ્યકતા હતીજ નહિ આપણને સુખી દરવાને કરા સાધનની કે કોઈની મદદની જરૂર ન હતી, કશું કે આપણે

યોગેજ સુખસ્વરૂપ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છીએ અને જન્મના સર્વ પદાર્થ આપણા જ્ઞાનના પ્રકાશવદેજ પ્રકાશિત થાય છે આ રીતિએ પદોચ્ચ પછી યોગી એવો સ્થિર અને શાંત બની જાય છે કે તેને પ્રાપ્ત થયું દુઃખનો સ્પર્શ થઈ શકતો નથી તે કંઈ પણ અજ્ઞાનના મોહમાં ફસાતો નથી કુખ તેને વિચલિત કરી શકતું નથી તે ચારી રીતે ભણી લે છે કે હું નિત્યાનંદ સ્વરૂપ છું, નિત્યપૂર્ણ સ્વરૂપ છું અને સર્વ શક્તિમાન છું

યોગાદ્ગાનુષ્ઠાનાદવિશુદ્ધિયે જ્ઞાનદીપ્તિરાવિવેકરુધાવેઃ ॥

સૂત્રાર્થઃ—યોગના અંગોનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં ત્યારે અપ્રવિ-
વતાનો નાશ થઈ જાય છે ત્યારેજ વિવેકખ્યાતિમુખીના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્થ—હવે ખરેખરા સાધનનો વિષય આપણે લાંબા સમયે છીએ. અત્યારે જે તમને કહેવામાં આવે છે તે વિષય ખીજા બધાને મુકામલે ધણેજ ઉચા પ્રકારનો છે. એ અત્યંત મહત્ત્વ વિષય છે, પણ એજ આપણો આદર્શ છે. આપણે મર્ત્યનું એક માત્ર લક્ષ્ય તેજ હોવું જોઈએ એ પ્રાપ્તિને સિદ્ધ કરવામાટે શરીર અને મન બેઉ પૂરેપૂરાં કાશુમાં બાંધી જઈને જોઈએ, ત્યારેજ એ લક્ષ્યનો નિરતર અધરોક્ષ અનુ-
ભવ થઈ શકે આપણે આદર્શ અને આપણે લક્ષ્ય શું છે તે આપણે ચારી રીતે સમજી મચા છીએ હવે તો તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનીજ આવશ્યકતા છે.

યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયૌ

ષ્ટાવહ્ન્યાનિ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગના આઠ અંગ છે

અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ

પાય યમ છે

વિવેચન —જોને પૂર્ણ યોગાખ્યામ કુવો હોય તેણે પોતે પુરુષ અથવા સ્ત્રી છે, એવું સ્પષ્ટાલિમાન મનમાથી કહાડી નાખવું જોઈએ. આત્માને કોઈ પણ પ્રકારનું ચિન્હ હોય નહિ તો પછી એનું ખોટું અલિમાન ધારણ કરીને શા માટે તેણે પોતાની જાતને અપવિત્ર કરવી જોઈએ ? આવી ભાવનાએનો સામાટે એક સામયે પગિત્યાગ કરવો જોઈએ તેનું કારણ તમને આગળ હિપ મમજાઈ જશે. ચોરી કરવી એ જેવું પાપ છે તેવું જ ખીજવો પાસેથી દાન ગ્રહણ કરવું એ પણ પાપ છે જેઓ ખીજ પાસેથી દાન ગ્રહણ કરે છે તેમના મન ઉપર દાન આપનારના મનની અસર થાય છે, અને તેથી કરીને દાન લેનારનું અંધ પતન થાય છે. વળી ખીજની પાસેથી દાન લેવાથી સ્વતંત્રતા પણ ગુમાવરી પડે છે. દાન લેનાર એક અર્થમાં દત્તાનો ગુલામ જેવો થઈ જાય છે, માટે દાન લેવું એ યોગ્ય નથી.

एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमामहाव्रतम् ॥

સૂત્રાર્થ —આ ચમોનો જાતિ, દેશ, કાલ અને સમયના કારણથી ભગ ન થવા દેતાં મર્વ અવસ્થામાં પાળન કરવા યોગ્ય હોવાથી તે મહાવ્રત કહેવાય છે.

વિવેચન —આ બધા માધન જેવા કે અર્દિમા, સત્ય, અસ્તેય, અહમ્યર્થ અને અપરિગ્રહ એ દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાલકને માટે જાતિ, દેશ અને અવસ્થાનો વિચાર કર્યા વગર મર્વદા પાલન કરવા યોગ્ય છે, અને તેથીજ તે ‘ મહાવ્રત ’ એવા નામથી ઓળખાય છે.

औचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥३२॥

સૂત્રાર્થ —આશ અને અત શૌચ (શરીરિક અને માનસિક પવિત્રતા), મતોષ, તપશ્ચર્યા, સ્વાધ્યાય (મનરૂપ અથવા અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું મનન) અને ઉશ્વરોપામના, એ પાંચ નિયમ છે.

વિવેચન —આશૌચ એટલે શરીરની શુદ્ધિ જેનું સરીર અપ-

વિષ છે તે માણસ કહી ચોખી થઇ શકે નહિ, પણ બાહ્યશુદ્ધિની સાથે આંતરશુદ્ધિની પણ લેટવીજ જરૂર છે પૂર્વે જે જે વ્યક્તિનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેમના સાધનથી આંતરશુદ્ધિ થઇ શકે છે. એ તો ખરૂં જ કે બાહ્યશુદ્ધિ કરતાં આંતરની શુદ્ધિ વધારે ઉપકારક છે, પણ ખેડે જરૂરના છે, અને આંતરની શુદ્ધિ વિના એકલી બાહ્યશુદ્ધિ કશું ફળ મળતું નથી.

વિતર્કવાધને પ્રતિપક્ષમાવનમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ—યોગમાં વિધ્ન કરે એવા વિતર્ક મનમાં આવે તો તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારની ભાવનાવડે તેનો નાશ કરવો.

વિવેચન—ઉપર જે મત નિયમ જતાવનામાં આવ્યા છે તેનું સાધન કરવાનો ઉપાય એ છે કે, જ્યારે જ્યારે એમાં વિધ્ન કર નારા વિચાર આવે ત્યારે ત્યારે તેથી ઉત્પન્ન પ્રકારના વિચાર કરવા દાખલા તરીકે મનમાં ચોરી કરવાનો વિચાર આવે તો અસ્તેય-અચોર્યના વિચારથી તેનો નાશ કરવો જન લેશની છત્રા થાય તો અપરિબ્રહ્મના નિશ્ચયથી તેનો બાધ કરવો.

**વિતર્કા હિંસાદયઃ કૃતકારિતાઽનુસોદિતા લોભક્લોધ-
મોહપૂર્વિકા મૃદુમધ્યાઽધિમાત્રા દુઃશ્ચાઙ્ગાનર્નવફલા
इति प्रतिपक्षमावनम् ॥ ૩૪ ॥**

સૂત્રાર્થ—ગયા સૂત્રમાં જે વિરુદ્ધ પ્રકારની ભાવના કરવાનો ઉપ દેશ અપાયો છે તેનું વિધાન નીચે પ્રમાણે છે—

વિતર્ક એટલે યોગમાં વિધ્ન નાખનારી હિંસા વગેરેની ભાવનાઓ લોભ, ક્રોધ અથવા મોહને ક્ષીણ કરી દોષ, બીજા પાસે કરાવી દોષ અથવા બીજા કરતાં દોષ તેમાં અનુભવન આપ્યું હોય તે, અત્પ, મધ્યમ અથવા અધિક પ્રમાણમાં દોષ તોપણ તે યોગમાર્ગમાં અતરાય કર નાર દોષને, તે અત વગરના અગ્નિ તથા કલેશરૂપી રૂબેરૂબ ઉત્પન્ન

કરે છે, એમ વિચારવું-એવી લાવના કરવી એજ વિરુદ્ધ લાવનાને ઉત્પન્ન કરવાનો મરણ ઉપાય છે

વિવેચન —આપણે પોતે જૂઠું બોલીએ તે પણ પાપ છે બીજા પાસે જૂઠું બોલુવીએ તે પણ પાપ છે, અને જૂઠું બોલનારને અનુ-મોદન આપીએ તે પણ પાપ છે એ જૂઠાણ વચારે હોય, મધ્યમ હોય કે અંપ હોય તોપણ તે ખરામ તો છેજ પર્વતની એકાત શુદ્ધમા બેસીને તમે કાંઈ પાપી વિચારને તમારા અત કરજુમાં રચાન આપો અથવા કાંઈના વિષે મનથી માત્ર તિરસ્કાર ભયાં વિચાર કરો તોપણ તે મચિત થવાના અને વખત આવતાં તેની પ્રનિક્રિયા તમારાજ અત કરજુ ઉપર થવાની હમણા નહિ તો ગમે ત્યારે પણ તે કાંઈ પણ પ્રકારના દુખના સ્વરૂપમા તમાગ ઉપર પૂરેપૂરા બળથી આઘાત કરવાનાજ તમે તમારા હૃદયમા ઈર્ષ્યા અને તિરસ્કરનાજ વિચારોને પોપણુ આધ્યા કરશો અને તમારી આસપાસ એવી મહિન લાવનાઓનેજ પ્રેર્યો કરશો, તો એક દિવસ અકબરિ બ્યાજ માથે તે તમારી ઉપર પ્રત્યાઘાત કર્યા વિના રહેશે નહિ જગતની કાંઈ પણ રક્તિથી એવું નિવારણ થઈ શકશે નહિ એકવાર તમે તમારી વિચારશક્તિને બહાર પ્રેરી દોષી એટલે તેનો પ્રત્યાઘાત સહન કર્યેજ તમારો છૂટકો છે એ આ વાત તમે હમેશા સ્મરણમા રાખશો તો તમે અશુભ પ્રવૃત્તિ છૂટા અટકશો

અહિંસાપ્રતિષ્ઠાર્યાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ ॥ ૩૫ ॥

સૂત્રાર્થ —અત કરજુમા અહિંમાવૃત્તિ દહ થતાજ તેના આગળ વૈરવૃત્તિનો ત્યાગ થાય છે

વિવેચન —અહિંસાવૃત્તિને પૂરેપૂરી દહ કરવાથી હિંસક સ્વભાવ-વાળા પ્રાણીઓ પણ તેની આગળ શાંતભાવ ધાગજુ કરે છે. આજ કરજુથી યોગીની આગળ વાદ અને વેટાનુ બચ્ચુ ભેગા ગેલ કરવા સાગે છે, અને એક બીજાની હિંસા કરતા નથી. તમે પોતે આવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરો ત્યારે તમારામાં અહિંસાવૃત્તિ પરિપક્વ થઈ છે એમ મમજવું.

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશયત્વમ્ ॥ ૩૬ ॥

સુત્રાર્થ — અત્મની દૃઢતા ચચાથી ચોખ્ખીને ચોતારને માટે અથવા બીજાને માટે ક્રિયાવિનાશ રૂઢ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન — જ્યારે અત્મની શક્તિ તમારા અતઃસ્થમા માગી ગીને દૃઢ થઈ જાય, જ્યારે સ્વપ્ને પણ તમારા સુખમાંથી અત્યંત વચન ન નીકળે, જ્યારે મન વાણી અને કર્મથી તમે લેણમાત્ર પણ મિથ્યા બાબત ન કરો, ત્યારે તમારા સુખમાંથી જે કાંઈ વચન નીકળે તે સિદ્ધ થવા વિના નહિ રહે તમે મેળવે નેશો કે, “તમારું કલ્યાણ થાયો” તે; તેજ પડે તેનું કલ્યાણ થઈ જશે કોઈ માત્ર માણુમને તમે કહેશો કે, “તુ માન્યે થઈ જા” તે તેજ પડે તે રોગમુખ થઈ જશે.

અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્યાનમ્ ॥ ૩૭ ॥

સુત્રાર્થ — અસ્તેયશક્તિ દૃઢ થવાથી ચોખ્ખીની આગળ સર્વ પ્રદાનના રત્નો આવી પડે છે.

વિવેચન — જ્યારે પ્રકૃતિને જેમ જેમ હોય જશે તેમ તેમ તે તમારી પાછગ દોડની આવશે, અને તમે તેના તરફ લેણમાત્ર પણ કંઈ નહિ આપો તો તે તમારી દામી બનીને ઉભા નેશે.

બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ॥ ૩૮ ॥

સુત્રાર્થ — બ્રહ્મચર્યની દૃઢતા ચચાથી વીર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિવેચન — બ્રહ્મચર્યવાન વ્યક્તિના મનજમા કશુંજ બગવાન શક્તિનો મત્સ્ય થાય છે અને તેની કૃતિશક્તિ પણ અમાધારલ રીને બગવાન બની જાય છે બ્રહ્મચર્ય વગર માનસિક અને આધ્યાત્મિક બગ મંલવતુજ નથી જે જે પુરો અમાધારલ શુદ્ધિશક્તિસુપત્ર થઈ ગયા છે તે જઘાએ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરુંજ હોવું જોઈએ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર બીજા માણુસો ઉપર અશ્વય ક્ષરક પ્રભાવ પાડી શકે છે. માનરમમાનના નેનાએ જઘાએ બ્રહ્મચરીઓજ દત્તા તેમની શક્તિનું

મૂળ એમાંજ રહેયુ હવે, માટે યોગીએ તો બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ

અપરિગ્રહપ્રતિષ્ઠાયાં જન્મકથન્તાસંત્રોધઃ ॥ ૩૯ ॥

સૂત્રાર્થ — અપરિગ્રહની દહતા થવાથી યોગીને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય છે

વિવેચન — જ્યારે યોગી બીજાની પામેથી કંઈ પણ ચેતુજ નહિ, એવા સંકલ્પનું પાલન કરે છે, ત્યારે તેનું મન બીજાઓની અમરમાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર તથા મુક્ત બને છે કારણ કે જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની સાથે જ્ઞાન આપનારના પાપ તેમજ અવગુણની અસરોનો પણ આપો આપજ સ્વીકાર થઈ જાય છે અને મન ઉપર તેના એક પછી એક એવા અનેક આવરણ જામતાં આછી મન તેની અદર રૂંધાઈ જાય છે પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવાથી એ પ્રમાણે યતુ અટકે છે અને મન નિર્મળ થઈ જાય છે આથી જે જે લાલચ થાય છે તેમાં પૂર્વજન્મનું સ્મરણ એ મુખ્ય છે તેમ થવાથી યોગી પોતાના લક્ષ્યમાં દૃઢ થાય છે, કારણ કે પોતે આ દુનિયામાં અનેકવાર આવ્યો અને અનેકવાર ગયો તે વાત તે સારી રીતે સમજી શકે છે, અને તેથી તે દૃઢ સંકલ્પ કરે છે કે હવે એ લવચકના બ્રમણમાં ફરી મારે આવવું નથી અને પ્રકૃતિનો દાસ બનવું નથી

શૌચપ્રતિષ્ઠાયાં સ્વાદ્વજ્રગુપ્તા પરૈરસંસર્ગઃ ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થ — જ્યારે બાહ્ય અને અભ્યંતર બેહિ પ્રકારના શૌચ દૃઢ થઈ જાય છે, ત્યારે યોગીને પોતાના શરીર ઉપર એક પ્રકારની ધૃષ્ટા ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજાઓના સંસર્ગની પણ ઈચ્છા થતી નથી

વિવેચન — જ્યારે બહારની તેમજ અંતરની પવિત્રતા બરાબર રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે શરીર ઉપર અભાવ પેદા થતા લાગે છે શરીરને કેવી રીતે સુદર બનાવવું, મારૂં રાખવું, એ બધા વિચારો ચાલ્યા જાય છે જેનો ચહેરો લોકો ધણો સુદર કહેતા હોય તેનામાં જો કાંઈ જ્ઞાન ન હોય તો તેનો સુદર ચહેરો યોગીને મન પશુતુલ્ય લાગે છે અને

લોકો જોને સુદર ન ગણુતા હોય, તેની અદર જો સત્યજ્ઞાનનો પ્રદાય જોવામાં આવે તો હોય તો યોગી તે માણસના અહેસામાં સ્વર્ગીય સુન્દરતા જુએ છે શરીર ઉપરનો મોહ એ મનુષ્ય જીવનના ઉપર મોટામાં મોટી આદત છે પવિત્રતા જરાજર રીતે દૃઢ થઈ જાય છે ત્યારે તેની પહેલી નિશાની એ જોવામાં આવે છે કે આપણે શરીર છીએ એ જાણના દળી જાય છે.

સત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાગ્ર્યેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિચ ૪૧

સૂત્રાધર — વળી આ પવિત્રતાપડે મત્ત્વશુદ્ધિ, સૌમનસ્ય એટલે મનની પ્રસન્નતા, એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિયજય અને આત્મદર્શનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે

વિવેચન — આ પવિત્રતાનું પાલન કરતા કરતા મત્ત્વશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેમ થતા ચિત્ત પણ એકાગ્ર અને આનંદી બની રહે છે તમે ધર્મ તરફ પ્રગતિ કરો છો તેનું પહેલું લક્ષણ એ છે કે તમારામાં આનંદની વૃત્તિ સારી પેઠે દૃઢ થવી જોઈએ કોઈ માણસ ઝમગીન અને મુજબ જોવો રહેતો હોય તો તે અધર્મનું ચિન્હ સમજવું પણ ધર્મનું તો નહિજ શાન્તિ અને આનંદ એજ સત્ત્વશુદ્ધિના સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણ છે સાન્નિધ્ય મનુષ્યને બધું એ સુખરૂપજ લાગે છે આથી કરીને તમારા અંતઃકરણમાંથી આનંદના ઝરણુ પૂટતા હોય એવું તમને લાગે ત્યારે તમારે સમજવું કે તમે યોગાભ્યાસમાં ચીક પ્રગતિ કરી શક્યા છો. જે જે કાંઈ કનેસ જોવું છે તે બધું એ તમોગુણમાયીજ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે એ કનેસનો જેથી નાશ થાય એવો ઉપાય લેવો જોઈએ અત્યંત દિવગીરીમાં મો યગવીને બેસવું એ તમોગુણનું લક્ષણ છે. સરન સ્વભાવનો, દૃઢ અને નિરોગી શરીરવાળો સાદસિક મુચાનજ યોગી યજ્ઞને લાયક છે યોગીને તો દરેક ચીજ સુખજનક દેખાય છે કોઈ પણ માણસને જોતાં યોગીને તો આનંદજ થાય છે ધાર્મિક માણસનું આજ લક્ષણ ॥ પાપ એજ કલેશનું કારણ છે, પાપ ન હોય તો કલેશ

ઉત્પન્ન થઈ શકતોજ નથી. તોજરા જેવું મોટું તમારે શા માટે કરવું જોઈએ ? એ કેટલું લયકર છે ? જો તમારું મોં કોઈ દિવસ એવું થાય તો એવે મોંએ બહાર નીકળતાજ નહિ. તમારા મનનો વ્યાધિ બીજા-ઓમા ફેલાવવાનો તમને અધિકારજ શે છે ? તમારું મન એકવાર કા-જુમાં આવી જશે એટલે ચરૂં તો આપોઆપ વશ થઈ જશે; અને તમે એ શરીરચંત્રના દાસત્વમાંથી મુક્ત બની જશો. એ દેહજ તમારો દામ બની જશે. એ તમને પોતાની મરજીમા આવે ત્યાં ઘસડી જઈ શકશે નહિ, પરંતુ ઊલટો એ તમને મુક્તિમાર્ગ તરફ જવામાં મદદ આપશે.

સંતોષાદનુષ્ઠાનઃ સુસલાભઃ ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ.—સંતોષવડે અતિઉત્તમ મુખનો લાભ થાય છે.

કાયેન્દ્રિયાસિદ્ધિરશુદ્ધિસ્વચ્છતાચ્છપસઃ ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ.—નપવડે અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી શરીર તથા ઇન્દ્રિયોની શક્તિ જાગ્રમ થાય છે.

વિવેચન.—તપશ્ચર્યાને પરિણામે દૂરદર્શન, દૂરશ્રવણ, ઇત્યાદિ શક્તિ-ઓનો વિકાસ થાય છે.

સ્વાધ્યાયાદિદેવતાસંપ્રયોગઃ ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ.—સ્વાધ્યાયવડે ઈદ્ર દેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

વિવેચન.—જેવું દર્શન કરવાની ઇચ્છા હોય તે દેવતા જેટલો ઉચી કેટીનો હોય તે પ્રમાણમા સ્વાધ્યાયની માધના પણ વધારે કરવી જોઈએ.

સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થઃ.—ઈશ્વરપ્રણિધાનથી (ઈશ્વરને મર્વસ્વ અર્પણ કરવાથી) સમાધિની મિદ્ધિ થાય છે.

વિવેચનઃ.—સર્વ કર્મ અને તેનાં ફળ ઈશ્વરને અર્પણ કરવાથી—એકલા ઈશ્વર ઉપરજ બધું છોડી દેવાથી સંપૂર્ણ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થિરસુખમાસનમ્ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ — સ્થિર અને સુખમરક હોય—જે આસનથી લાગ્યા વખત સુધી સુખપૂર્વક બેસી રહાય—તેનું નામ આમન

વિવેચન — આ પ્રસંગે હવે આપણે આસનવિશે વિચાર કરીએ જ્યાંસુધી તમે નિયમપણે લાંબા વખતસુધી બેસી રહો નહિ ત્યાં સુધી પ્રાણાયામ તથા બીજી ક્રિયાઓ તમારાથી કરી પણ મિદ્ધ થાય નહિ આસન સિદ્ધ થયું ત્યારેજ કહેવાય કે તમારે શરીર છે એની પણ તમને ખબર ન રહે એવું સુખપૂર્વક બેમાથ કે શરીરનો વિચાર કરવાનું કારણજ ન રહે સાધારણ રીતે, એક આસને થોડીવાર પણ બેસવાથી શરીરમાં અને પ્રકારના વિશેષો થવા લાગે છે, પણ આમ નહીં સિદ્ધિ થતાં તમે એવી સ્થિતિએ પહોંચશો કે તમને દેહના અસ્તિત્વની પણ ખબર નહિ રહે તથા સુખ કે દુઃખની પણ લાગણી તમને થઈ શકશે નહિ પાછળથી જ્યારે તમને તમારા શરીરનું જ્ઞાન આવશે ત્યારે જાણે તમે ખૂબ આરામ લીધો હોય એમ તમને તમારું શરીર હલકું હલકું લાગશે શરીરને ખરેખરો આગમ આપવો હોય તો આ રીતેજ આપી શકાય છે આ રીતે શરીરને વશ કરીને તેને તમે આસનમાં સ્થિર રાખી શકશો એટલે તમારો અભ્યાસ પણ દૃઢ થશે આશરો અને જ્યાંસુધી તમે ચલિત થવા કરશો ત્યાંસુધી તમારા ચેતનત્વ એમાં પણ અવ્યયતા રહ્યા કરીને ચિત્તને પણ એમમ કરવામાં તમને સફળતા નહિ મળે

પ્રયત્નશૈથિલ્યાનન્તસમાપત્તિમ્યામ્ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ — શરીરમાં એક પ્રકારનો અભિમાનાત્મક લાવ હોય છે તેને શિથિલ કરી દેવાથી તથા અનતનું ધ્યાન કરવાથી આમન સ્થિર અને સુખકર બની રહે છે

વિવેચન — અનતનું ધ્યાન કરવાથી આમન સ્થિર થઈ શકે છે અનતત, હૃદયથી અનતપરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું એ થાય કહીને છે,

પણ આરંભમાં અનંત આકાશનું ધ્યાન કરાય તોપણ ચાલે.

તતો દ્વન્દ્વાઝનભિષાતઃ ॥ ૪૮ ॥

મુત્રાર્થઃ—આ પ્રમાણે આસનની સિદ્ધિ થયા પછી દંડો બાધ કરી શકતાં નથી.

વિવેચનઃ—૬-૬ એટલે શુભ અને અશુભ, શીત અને ઉષ્ણ, પ્રકાશ અને અંધકાર, મુખ અને દુઃખ ઇત્યાદિ એકબીજાથી વિપરીત સ્વભાવવાળા પદાર્થોનાં ભેદકાં. આસન સિદ્ધ થયા પછી એ દંડ યોગીને ચક્રિત કરી શકશે નહિ.

તસ્મિન્ સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ॥ ૪૯ ॥

મુત્રાર્થઃ—આસનનો જય કર્યા પછી શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ ભંગ કરવો તેનું નામ પ્રાણાયામ.

વિવેચનઃ—આસનનો જય થયા પછી શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિનો ભંગ કરીને તેનો નિગ્રહ કરવાનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવે છે, એટલે હવે આપણે પ્રાણાયામનો વિષય વિચારવો ઘટે છે. પ્રાણાયામ એટલે શરીરમાં રહેલી ઊવન શક્તિનો સંયમ. જે કે “પ્રાણ” શબ્દનો અર્થ “શ્વાસ” કરવામાં આવે છે તે સાચો નથી. પણ પ્રાણ એટલે જગતમાં બાપી રહેલી તમામ શક્તિઓનો સરવાળો. એ શક્તિ પ્રાણી માત્રમાં રહેલી છે, અને એનું સૌથી સ્થૂળ સ્વરૂપજ ફેફસાંની ગતિરૂપે ભેવામાં આવે છે. પ્રાણની જ શક્તિથી એ ગતિની હિતપતિ થાય છે અને તેનો જ આપણે વિજય કરવાનો છે. જે એ પ્રાણને કાણુમાં લાવવો હોય તો પ્રથમ આપણે શ્વાસપ્રશ્વાસનો સંયમ કરતાં શીખવું જોઈએ. પ્રાણનો જય કરવાની એજ સહેલામાં સહેલી રીત છે.

વાહ્યામ્યંતરસ્તં મૃત્તિર્દેશકાલસંખ્યાભિઃ પરિદૃષ્ટો દર્ધિસૂક્ષ્મઃ ॥

મુત્રાર્થઃ—બાહ્યવૃત્તિ, અભ્યંતરવૃત્તિ અને સ્તંભવૃત્તિ એ ત્રણ વૃત્તિભેદે પ્રાણાયામ ત્રણ પ્રકરના થાય છે. વળી દેશ, કાળ અને સંખ્યા

યકી દીર્ઘ અને સૂક્ષ્મ એવા પણ પ્રાણાયામમાં નાના પ્રકારના બેઠ જોવામાં આવે છે

વિવેચન —પ્રાણાયામ ત્રણ ભતના થાય છે (૧) જેમાં શ્વાસને અદઃ ખેંચવામાં આવે છે, (૨) જેમાં શ્વાસને બહાર કઢાડી નાખવામાં આવે છે, (૩) જેમાં શ્વાસને ફેરસાની અદર અથવા બહાર રોકી રાખવામાં આવે છે વળી એમાં દેશ અને કાળ પ્રમાણે પણ નૂના પ્રકારના સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. દેશ " એટલે પ્રાણને શરીરના જે એક ખાસ સ્થાનમાં રોકી રાખવામાં આવે છે તે "કાળ" એટલે જે અમુક મમય સુધી પ્રાણને રોકી રાખવામાં આવે છે તે એટલામાટે રેચક, કુભક વગેરે ક્રિયાઓમાં કેટલો વખત માગવો જોઈએ તેના નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. ' ઉદ્ઘાત " અથવા કુડલિનીને ભગત કરવી, એ પ્રાણાયામનું ફળ છે

આશ્વામ્યન્તરવિપયાક્ષેપી ચતુર્યઃ ॥ ૫૧ ॥

સૂત્રાર્થ —શરિરમાં બહારના તેમજ અદરના વિષયોનો ક્ષેપ-નિરીક્ષણ-જેમાં કરવામાં આવે છે, તેનું નામ ચોથો-કુમ્ભક પ્રાણાયામ છે

વિવેચન —આ ચોથી ભતનો પ્રાણાયામ છે એનું કાર્ય પ્રાણને બહાર અથવા અદર ધારણ કરવાનું છે

તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ ॥ ૫૨ ॥

સૂત્રાર્થ —એ કુમ્ભક સિદ્ધ થવાથી શુદ્ધિના પ્રભાસપર જે આવરણ મધ્યમાં હોય છે તે ક્ષીણ થાય છે

વિવેચન —શુદ્ધિમાં સ્વભાવથીજ જ્ઞાન રહેલું હોય તે, કેમકે તેની ઉત્પત્તિજ સત્ત્વગુણમાથી થએલી છે તેના ઉપર રજસુ અને તમમનુ એક પ્રકારનું જે આવરણ આવી ગયેલું હોય છે, તેનો પ્રાણાયામ દ્વારા ક્ષય થઈ જાય છે

ધારણાસુ યોગ્યતા મનસઃ ॥ ૫૩ ॥

સૂત્રાર્થ —આવરણ ખરી જવાથી ચિત્તમા એકાગ્રતા કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે

સ્વવિષયાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્ય સ્વરૂપાનુકાર ઇવેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ॥ ૫૪ ॥

સૂત્રાર્થ —ઇન્દ્રિયસમૂહ પોતપોતાના વિષયનો પરિત્યાગ કરીને ચિત્તના સ્વરૂપનુ અનુસરણ કરે તે સ્થિતિને ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કહે છે

વિવેચન —ઇન્દ્રિયોએ મનની જુદી જુદી અવસ્થાઓજ છે દાખના તરીકે હું એક પુસ્તક જોઉં છું હવે ખરે જોતા પુસ્તકની આકૃતિવાળો કોષ બાહ્ય પદાર્થ છેજ નહિ એ આકૃતિ તો કેવળ મનમાજ રહેલી છે બહારનો કોષક પદાર્થ મનમા રહેલી તે આકૃતિને માત્ર જાગ્રત કરી દે છે, એટલે કે વાસ્તવિક રીતે એ આકૃતિ પુસ્તકની નથી પણ ચિત્તની અવસ્થાજ માત્ર છે ઇન્દ્રિયોના સંસર્ગમા જે જે પદાર્થ આવે છે તેની સાથે ઇન્દ્રિયો મિશ્રિત-તન્મય થઈ જાય છે અને તે પદાર્થનો આકાર ધારણ કરી લે છે જે તમે તમારા મનને આ વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરતું અટકાવી શકો તો તમે તેને શાત સ્થિતિમાં લાવી શકશો આ સ્થિતિને પ્રત્યાહાર કહે છે

તતઃ પરમાવશ્યતેન્દ્રિયાણામ્ ॥ ૫૫ ॥

સૂત્રાર્થ —પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કરવાથી ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણ વશ થાય છે

વિવેચન —જ્યારે યોગી ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય સ્વરૂપો ધારણ કરતી અટકાવીને ચિત્તને અનુસરતા એકજ સ્વરૂપમા તેને જોડી રાખવામા સંપૂર્ણ વિજય મેળવે છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણ કાણુમા આવી ગણાય છે આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો વશ થઈ એટલે પછી શરીરના તમામ સ્નાયુઓ અને નાડીઓ યોગીને વશ થઈ રહે છે એ ઇન્દ્રિયોના બે પ્રકાર છે (૧) ઇન્દ્રિય (૨) કર્મેન્દ્રિય કર્મેન્દ્રિયો પોતાને વશ થઈ ગઈ એટલે તમામ કાર્યો અને વિદ્યારો યોગીને વશ થઈ જાય છે, અર્થાત્ આખું

શરીર તેની ઇચ્છાને અધીન થઈ રહે છે આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેથીજ મોગી ખેરખર્ડ સુખ અનુભવી શકે છે અને મથાર્થમાં કહી શકે છે કે “ મારો જન્મ સફળ-સાર્થક થયો. ” જ્યારે આટલે દરજ્જે ઇન્દ્રિયોપર કાબુ આવી જાય છે, ત્યારેજ શરીરજગતી આશ્ચર્યકારક રચનાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ અવી શકે છે.

અધ્યાય ૩ જો-વિમૂતિપાદ

હવે યોગસિદ્ધિઓનું જેમા વર્ણન કરવામા આવ્યું છે તે ‘ વિમૂતિ પાદ ’ નામના અધ્યાયનો આરંભ થાય છે.

દેશચન્દ્રશ્ચિત્તસ્ય ધારણા ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ — ચિત્તની ચોતાના ધ્યેયસ્થાનમાં સ્થિતિ, તેને ધારણા કહે છે.

વિવેચન — અદરના અથવા બહારના કોઈ પણ ધ્યેય પદાર્થમાં ચિત્તની સ્થિતિ થવી તેનું નામ ધારણા કહેવાય છે.

તત્ર પ્રત્યયેકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ — જ્યારે તે ધારણાના પ્રદેશમાં શક્તિ એકત્ર-એકતાન થાય અર્થાત્ તેજ વિષયમાં શક્તિનો પ્રવાહ વહેવા માડે ત્યારે તે અવસ્થાને ધ્યાન કહે છે.

વિવેચન — મન ચોતાના અમુક ઇષ્ટ વિચારને પ્રત્યક્ષ અથવા તો ચોતે ધારણા અમુક તાતુસ્થાનમાં અથવા હૃદયસ્થાનમાં સ્થિતિ કરે, અને તે સ્થાનદ્વારાજ જ્ઞાન મેળવવાને શક્તિવાન થાય અને શરીરના બીજા બધા અવયવો વિષયોનું જ્ઞાન પ્રદણુ કરતા અટકી જાય, ત્યારે તે અવસ્થાને ધારણા કહે છે, અને મન એવને એવી સ્થિતિમાં અમુક સમય સુધી ટકી રહે તે સ્થિતિને ધ્યાન કહેવામા આવે છે.

તદેવાર્થમાત્રનિર્ભાસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ.—તે ધ્યાન જ્યારે ઉપર જણાવેલા પોતાના સ્વરૂપથી પશુ રહિત જેવું થઈને પોતાના અર્થ—ધ્યેય સ્વરૂપેજ પ્રકાશવા માટે છે તે સ્થિતિને સમાધિ કહે છે.

વિવેચન —કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ પ્રકારના બાહ્યસ્વરૂપ-ગહિત ધ્યાન થવું જોઈએ. ઘણવા તરીકે આપણે એક પુસ્તક ઉપર વિચાર કરતા બેઠા છીએ. હવે જ્યારે એ વિચારમાં આપણું મન એટલું બધું એકાગ્ર અને હીન થઈ જાય કે જેથી આપણને તેનું રહસ્ય—અર્થ—ધ્યેય તેનીજ માત્ર પ્રતીતિ થાય, આવી સ્થિતિને સમાધિ કહેવામાં આવે છે.

ત્રયમેકત્ર સંયમઃ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ —આ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, ત્રણે એકજ વસ્તુના મબંધમાં કરવામાં આવી હોય ત્યારે તે “ મંયમ ” કહેવાય છે.

વિવેચન —જ્યારે મનુષ્ય પોતાના મનને પોતે ધારણા પદાર્થ અથવા વિષયમાં જોડી શકે અને તેમાને તેમાજ એટલી હદસુધી ટકાવી રાખે, કે જેથી તે પદાર્થનું સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અંગતું જ્ઞાન જતું રહે અને માત્ર તે પદાર્થના રહસ્ય—તત્ત્વાર્થનીજ પ્રતીતિ રહે ત્યારે મનને સંયમ થયો કહેવાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણેનો એકજ પદાર્થ ઉપર ક્રમવાગ પ્રયોગ થયો, તેનું નામ સંયમ.

તજ્જયાત્ પ્રજ્ઞાલોકઃ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ —તે સંયમના (ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ ત્રણેના) જયથી પ્રતાનેા પ્રકાશ થાય છે.

વિવેચન —જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સંયમને રૂંડે પ્રકારે સાધ્ય કરી શકે છે, ત્યારે તમામ પ્રકારની શક્તિઓ તેના કાબુમાં આવી રહે છે. સંયમ એ યોગીનું એક બળવાન હથિયાર છે. જ્ઞાનના વિષય અનંત છે. સ્થૂળ,

સ્પૃહાતર, સ્પૃહાતમ અને સુદૃઢ, સુદૃઢતર અને સુદૃઢતમ એ રીતે તેના અનેક વર્ગ પડી શકે છે. સ્વેચ્છાત્મા સ્પૃહા વસ્તુ ઉપર સયમ કરવાનો આરંભ કરવો. જ્યારે સ્પૃહા વસ્તુનું જ્ઞાન થવા માટે ત્યારે કેમે કેમે સુદૃઢ વસ્તુઓ ઉપર પ્રવેશ કરવા માંડવો.

તસ્ય ધૂમિષુ વિનિયોગઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ — આ સયમ એક પછી એક ધૂમિકાના કાપીજ કરવો જોઈએ.

વિવેચન — સયમના અભ્યાસમાં જાતી ઉતાવળ કરવી નહિ એવી આખા ચેતવણી આપી છે.

ત્રયમન્તરદ્વયં પૂર્વેભ્યઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ — મેગના પૂર્વે જે સાધનો કર્યા છે તેના કરતાં આ ત્રણ વિશેષ અતરંગ છે.

વિવેચન — પ્રથમ ત્રય નિયમ અસન પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહારવિશે કહેવામાં આવ્યું હતું તે સાધનો પાસણ, ખ્યાન અને સમાધિની અપેક્ષાએ જાલ કહેવાય. પાસણ વગેરે ક્રિયાઓ સિદ્ધિ કર્યા પછી મનુષ્ય સર્વથા અને સર્વ શક્તિમાન થઈ શકે છે. પરંતુ એ કોઈ શક્તિ ન કહેવાય એ ત્રણ ક્રિયાઓ સિદ્ધ કરવાથી મન નિર્વિકલ્પ અવસ્થા પરિણમિત થઈ શકતું નથી. એ ત્રણ સાધનમાં પારદર્શિતા મેળવ્યા પછી પણ દેહધારણ કરવાનું કાસ્ય ખીજ તો રહીજ નવ્ય છે. જ્યારે એ ખીજ યોગીઓના અંદરમાં કદીએ તો સંપૂર્ણ રીતે શીઘ્ર જાય છે ત્યારેજ તેમાંથી પુનઃ અકુરિત ચક્ષુની શક્તિનો નાશ થાય છે. સર્વવતા અને શ્રવ શક્તિમતાદી મોટા સિદ્ધિઓમાં એ ખીજનો નાશ કરવાતી શક્તિ નથી.

તદપિ ચદિરદ્વય નિર્વિજિસ્ય ॥ ૮ ॥

અર્થ — નિર્વીજ સમાધિની અપેક્ષાએ આ સયમ પણ બહિ

૨૪૧ બાહ્ય અંગ-બાહ્ય સાધન) ગણાય છે

વિવેચન — ઉપર જણાવેના કારણથી નિર્બીજ સમાધિની મરખા-
મણીમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ પણ બહિરગત કહેવાય એ સયમ
એ કાંઈ વાસ્તવિક હિયામાં હિયા પ્રકારની સમાધિ નથી એ પણ એક
પ્રકારની નીચલી જ ભૂમિકા છે એ ભૂમિભમા પણ દસ્ય જગત જેવું
તે તેવું જ રહે ॥ અને સર્વ પ્રકારની મિદ્ધિઓ એ જગતમાં જ
આવી રહેલી છે

**વ્યુત્થાનનિરોધસંસ્કારયોરભિભવપ્રાદુર્ભાવૌ નિરોધ-
ક્ષણચિત્તાન્વયો નિરોધપરિણામઃ ॥ ૯ ॥**

સૂત્રાર્થ — જ્યારે વ્યુત્થાન સંસ્કાર અને નિરોધસંસ્કારનો તિરો-
લાવ અને પ્રાદુર્ભાવ (અસ્ત તથા ઉદય) થાય છે ત્યારે નિરોધની ક્ષણ
(અવસ્થા)વાળા ચિત્તનું નિર્બીજ નિરોધરૂપ પરિણામ થાય છે

વિવેચન — એનો અર્થ એવો છે કે સમાધિની શરૂઆતની અવ-
સ્થામાં પણ મનની વૃત્તિઓથી નિરોધ તો થાય છેજ, પરંતુ તે મૂર્ખ-
રૂપે નથી થતો વિકારો અથવા સંસ્કારોનો મૂર્ખ નિરોધ ધર્મ કોઈ
તો પછી વિકારનું અસ્તિત્વજ ન રહે ધાગે કે યોગીના મનમાં એક
પ્રકારની વૃત્તિનો ઉદય થયો અને તેથી કરીને મન ઇન્દ્રિય તગ્ન બેસાવા
લાગ્યું અને યોગીએ તે વૃત્તિનો સયમ કરવાનો ચત્ન કર્યો આવી સ્થિતિમાં
વૃત્તિનો સયમ કરવાનો પ્રયત્ન તે પણ એક પ્રકારની વૃત્તિ જ છે આપ્ર-
માણે એક વૃત્તિવડે બીજી વૃત્તિ દમાઈ જવી એવી સખીજ મવિકરૂપ
સમાધિને સર્વ વૃત્તિઓની નિવૃત્તિરૂપ, નિર્બીજ, નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે-
વાય નહિ જે અવસ્થામાં મનની અદર એક પછી એક તરંગો
આવ્યાજ કરતા હોય તેના કરતા તો એ સમાધિ હિયાજ પ્રકારની
હોઈને સર્વોત્તમ (અસપ્રજાત) સમાધિની નજીકનીજ તે સમાધિ ગણાય

તસ્ય પ્રશાન્તવાહિતા સંસ્કારાત્ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ — નિરૂદ્ધ સરકારની વૃદ્ધિ થવાથી તેનો (ચિત્તનો) પ્રવાહ વધવા મળીને પ્રવાહ (સંસ્તિષ્ઠ) થાય છે

વિવેચન — દરેક જાન નિયંત્રિત અભ્યાસ કર્યા કરવાથી હિપર કલા મુજબ મન સપમનાજ સ્વભાવનાજી બની રહી હમેશાં એમમ ભાવ આગળ કરે છે

સર્વાર્થતૈકાગ્રવયોઃ ક્ષયોદયૌ ચિત્તસ્ય સમાધિપરિણામઃ ૧૧

સૂત્રાર્થ — સર્વાર્થતા (અનેક પદાર્થકારે થવા શરૂ) ને ક્ષય અને એકમતાનો હિંચ, એજ ચિત્ત સમાધિપરિણામ (સમાધિની હયા) છે

વિવેચન — મન હમેશાં નાના પ્રકારના વિષયો મદદથી કર્યાજ કરે છે હમેશાં અનેક વસ્તુઓમાં વાટકપાજ કરે છે પણ ત્યારે તેને હિંચ અવરથા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે બીજી બધી વસ્તુઓ છોડી દઈને માન એક ક્ષેત્ર વસ્તુ નેજ મદદ કરે છે આ પ્રમાણે મન માન એકજ વસ્તુને મદદ કરે એ અવરથાનુ નામ સમાધિ છે

તતઃ પુનઃ શાન્તોદિતૌ તુલ્યમત્યયૌ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાપરિણામઃ

સૂત્રાર્થ — વિશિષ્ટપણાનો તિરેહાવ થવા પછી અર્થાત્ બૂન અને વર્તમાન બને શાન્ત થએથી બને હિંચ થએથી વૃત્તિઓ, સમાનપત્યમવાણી (સરખા અનુભવવાળી અથવા એકજ ધ્યેયવાળી) થાય ત્યારે તેને ચિત્તનું એકમતાદૃષ્ટ પરિણામ કહે છે, અર્થાત્ મનની એવી સ્થિતિ થાય તેને એકમતા કહે છે

વિવેચન — મન એમમ થયુ છે કે નહિ તે શી રીતે જાણવુ ? ત્યારે મન એકામ થાય છે ત્યારે સમથુ જાન રહેવુ નથી જોઈએ અશે આપણા મનમાંથી સમથનુ ઉત્પન ટળી જાય બને એકામતા વિશેષ સમય ટકી ચાલે, તેટલે અશે મનની એકમતા વિશેષ થતુ છે એમ સમજવુ માધારણ રીતે એટલુ તો આપણે અનુભવીએ છીએ કે ત્યારે આપણે અમુક પુસ્તકના વાચનમાં અથવા અમુક જાણ

તની ચર્ચા કે ગમ્મતમા ખૂબ તનમય બની ગયા હોદ્દાએ છીએ, ત્યારે વાંચવામા કેટલો વખત ગયો તેનું આપણને લાન થતું નથી વાચનમાથી નિવૃત્ત થયા પછી જ્યારે આપણને ખબર પડે છે કે ધણો વખત વહી ગયો, ત્યારે આપણને નવાઈ પણ લાગે છે સર્વ મનો વર્તમાન સમય રૂપ બની ગયું છે, માટેજ સૂત્રમા કહ્યું છે કે જ્યારે શૂન્ય અને વર્તમાન બે બે એક થઈ રહે, ત્યારે જાણવું કે મનની એકાગ્રતા મિદ્ધ થઈ

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥

સૂત્રાર્થ—એ (પૂર્વોક્ત) પ્રતિપાદનવડે જૂતો અને ઇન્દ્રિયોમા ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા રૂપ પરિણામો વ્યાખ્યાત થાય છે

વિવેચન—એ (પૂર્વોક્ત) સૂત્રોવડે મનના ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા એ ત્રણ પ્રકારના પરિણામ (અવસ્થાઓ) સૂચવાયા છે હવે તેમના વિષે અધિક વિવેચન થાય છે મનનું કમલ જે વૃત્તિરૂપ પરિણામ થાય છે, તે મનનું ધર્મરૂપ પરિણામ છે એ પરિણામને કેવળ વર્તમાનકાળમાજ સ્થિર કરી રાખવાની યોગ્યતા તે લક્ષણ અર્થાત્ કાળરૂપ પરિણામ છે મન વર્તમાનને વિસારીને જૂત અવસ્થામાં પ્રવેશ કરી શકે તેને અવસ્થાપરિણામ એવું નામ આપેલું છે આગના સૂત્રોમાં સમાધિના જે જે પ્રકાર બતાવેલા તેમનો ઉદ્દેશ એજ છે કે, યોગી ચિત્તના પરિણામો ઉપર મરજી મુજબ સંયમ કરી શકે—અધિકાર ચલાવી શકે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તોજ યોગી પૂર્વ કથિત સંયમને સિદ્ધ કરી શકે છે

शान्तोदिताव्यपदेश्य धर्मानुपाती धर्मी ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ—શાન્ત એટલે જૂત હિંદિત એટલે વર્તમાન અને અવ્યપદેશ્ય એટલે લવિષ્ય, એ ત્રણેના ધર્મ—પરિણામ જેનામા અવસ્થિતિ કરી રહેના હોય તેનું નામ ધર્મી

વિવેચન—કાળ અને મરકાગ જેના ઉપર અમર કરતા હોય જે

પ્રાર્થા સદાય પરિણામ પ્રાપ્ત એટલે રૂપિતર પામ્યા કરનાર હોય અને વ્યક્તભાવ ધાન્યુ કરતા હોય તેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે

ક્રમાન્યત્ત્વં પરિણામન્યત્વે હેતુઃ ॥ ૧૫ ॥

મુનાર્થ—ક્રમેનો એટલું પરિણામેના એક (અનિકતા) નો હેતુ છે.

પરિણામત્રયસેયમાદર્શતાનામયતજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

મુનાર્થ—આગળ કહેલાં ત્રણે પ્રકારના પરિણામ ઉપર ચિંતનો મયમ કરવાથી અતીત અને અનામતનુ (જૂત અને ભવિષ્યનું) જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન—આગલા એક મુનમાં મયમનુ નો સહેલુ આપવામાં થયેલુ છે તેનુ વિરમરલુ થયુ નોહએ નહિ. બધારે મન વસ્તુના ભાલે ભાગનો ધર્મિયમ કરીને દેવજ તેજ બાબતરિક સાગર્ભ તન્મય થવાની પ્રયત્નતા પ્રાપ્ત કરે છે અને દીર્ઘ અભ્યાસ વડે બધારે સુસુમાનમાન એકામ ભનીને તે રિશતિમા રિશત થઇ શકે છે ત્યારેજ મયમ સંપૂર્ણ સિદ્ધ થએલે જણાય છે આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી જો રોહને જૂત, ભવિષ્ય બાણુજની ધન્ધા થાય, તો તેને માત્ર સરસ્વતા પરિણામ ઉપર મયમ કરવાનીજ જરૂર નહે છે. કેટલાક સરસ્વત વર્તમાન સમયમા દુર્ધ પ્રી રલ્લ હોય છે, કેટલાકનું દુર્ધ પૂરુ થઇ ચૂકેલુ હોય છે અને કેટલાક ભવિષ્યમા ફળ અપનાય હોય છે આથી કરીને આ સરસ્વતે ઉપર સંયમ કરવાથી જૂત અને ભવિષ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ શકે છે.

**શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતસાધ્યાસાત્ સંકરસ્તત્ત્વં પ્રવિભાગસં-
યમાત્ સર્વં મૂત્કૃત જ્ઞાનમ્ ॥ ૧૭ ॥**

મુનાર્થ—શબ્દ અર્થ અને જ્ઞાન, એ ત્રણે પરસ્પરના અભ્યાસને લીધે એક બીજાની માથે મિથ થએલા છે. તેમના ઉપર ૧૫૩ ૧૫૬ મયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓના રન્ધ્રોનુ જ્ઞાન થાય છે

વિવેચન — આ ઠેકાણે “ શબ્દ ”નો અર્થ બાહ્ય વિષય, જેના દ્વારા મનની અદર વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જાણવો “ અર્થ ” એટલે સરીરની અદગ્ના ભાગમાં પેદા થતું એક પ્રકારનું સૂક્ષ્મ અદિભવન, જે ઇન્દ્રિયો મારફત બાહ્ય વિષયના મસ્તક મનને પહોંચાડે ॥ તે, અને “ જ્ઞાન ” એટલે મનની પ્રતિક્રિયા જેના ચક્રી વિષયનો અનુભવ થાય છે તે આ ત્રણેનું મિશ્રણ થવાથી આપણને ઇન્દ્રિયગમ્ય વિષયનું જ્ઞાન થાય છે દાખલા તરીકે મેં એક શબ્દ માલિન્યો એમાં પ્રથમ તો બાહ્યપ્રદેશમાં એક પ્રકારના આદોષન ઉત્પન્ન થાય છે પછી શ્રવણ-ન્દ્રિયદ્વારા મનની અદર લાગણીનો પ્રવાહ પહોંચાડવામાં આવે છે, અને પછી તેની સામે પ્રતિક્રિયા કરે છે, એટલે મને શબ્દનો અનુભવ થાય છે અર્થાત્ મને શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે તે ત્રણ ક્રિયાઓના મિશ્રણરૂપે છે પ્રથમ અદિભવન પછી લાગણીનો પ્રવાહ અને ત્યાર પછી પ્રતિક્રિયા. સાધારણ રીતે એ ત્રણે વ્યાપારને આપણે પૃથક્ કરી શકતા નથી, પણ અભ્યાસ વડે યોગી એ ત્રણેને છૂટા છૂટા પણ અનુભવી શકે છે જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ એ ત્રણેને પૃથક્ પૃથક્ અનુભવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યારે કોઈ પણ શબ્દ ઉપર તે સચમ કરે એટલે જે અર્થ મુલવવાને તે શબ્દ ઉચ્ચારવામાં આવ્યો હોય છે તે અર્થનું તેને જ્ઞાન થઈ શકે છે તે શબ્દ મનુષ્યનો હોય અગર પશુપક્ષીનો હોય તોપણ તે શબ્દને ઉત્પન્ન કરનારના મનનો ભાવાર્થ યોગીને મમ-જાઘ રહે છે

સંસ્કારસાક્ષાત્કરણાત્ પૂર્વજાતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ — સચમદ્વારા મસ્કારોનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી-નેમને જાણી લેવાથી પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય છે

વિવેચન — આપણે જે કાંઈ અનુભવીએ છીએ તે સર્વ અનુભવો આપણા ચિત્તની અદર તરંગના રૂપમાં ઉદ્ભવીને પછી શમી જાય છે, તોપણ તેમનો સમૂજગો નાશ તો થયોજ નથી અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં

તમારે એટલું સ્મરણુમાં રાખવું જોઈએ કે ત્યારે યોગી એટલે દરજ્જે પોતાની એકાગ્રતાની શક્તિ કેળવે કે જેથી આકૃતિને ધારણ કરનાનાળી વસ્તુથી આકૃતિને જુદી પાડી શકે ત્યારેજ આવો ચમત્કાર તેનાથી થઈ શકે છે એવી આકૃતિવાળો પદાર્થ અને આકૃતિ એ બેના જુદાપણા ઉપર મયમ કરવાથી આકૃતિને ધારણ કરનાર વસ્તુની આકૃતિને અનુભવ કરવાની શક્તિમાં અતરાય ઉભો થાય છે, અને તેથી તે શક્તિ પોતાનું મર્ચ બળની શક્તિ નથી કરણ કે આકૃતિ અને આકૃતિવાળા પદાર્થ એ બેના સંયોગનીજ આપણે આકૃતિને અનુભવ કરી શકીએ છીએ

एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तम् ॥ २२ ॥

સૂત્રાર્થ—એ ઉપરથી (ઉપરોક્ત સૂત્રમાં બતાવેના રૂપને ગુપ્ત કરવાના ઉપાય ઉપરથી) શબ્દાદિ વિષયોને પણ બીજાઓથી ગુપ્ત કરવાના ઉપાય પણ સમજી શકાય છે

सोपक्रमंनिरूपक्रमञ्च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ।

સૂત્રાર્થ—કર્મ બે પ્રકારનાં છે એક તત્કાળમાંજ ફળ આપનારા અને બીજા અમુક સમય પછી ફળ આપનારા, એના ઉપર મયમ કરવાથી અથવા તે અરિષ્ટો (મૃત્યુના લક્ષણો) ઉપરથી મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય છે

વિવેચન—પોતાના કર્મ ઉપર-એટલે કે વર્તમાન મમયમાં કાર્ય કરાવી રહેલા તેમજ ભવિષ્યમાં કાર્ય કરાવવાને જોગી થઈ રહેના સરકારો ઉપર સયમ કરવાથી, યોગી પોતાના શરીરનું અવમાન ક્યારે થવાનું છે તે વાન જાણી શકે છે ક્યે દિવસે, કેટલે વાગ્યે અને કયા મિનિટે તેને પોતાનું શરીર છોડવું પડશે તે પણ યોગી જાણી શકે છે મૃત્યુની ધડી પણ પ્રયમથી જાણી લેવાની જાણતને હિંદુઓ બહુજ અગત્યની માને છે, કારણ કે ગીતામાં એવો ઉપદેશ કરેલો છે કે મનુષ્ય મરતી વખતે જેવા વિચાર કરે છે તેવીજ બીજા જન્મમાં તેની ગતિ થાય છે

मैत्र्यादिषु चलानि ॥ २४ ॥

સૂત્રાર્થ—જૈની આદિ ગુણો (અથમપાદના ૩૩ માં સૂત્રમાં કહેલા છે તે) ઉપર મયમ મતવાથી જૈની આદિ નાના પ્રકારના જનો પ્રાપ્ત થાય છે

ચલેષુ દાસ્તિચલાદીનિ ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ—દાથી વગેરે પ્રણીઓના જળ હિષા મયમ કરવાથી એ દીને તેના જળની પ્રાપ્તિ થાય છે

વિવેચન—એકર સયમ મરવાની રમિત સિદ્ધ થઈ એટલે પછી શરીરગળની મુજબ થાય તો થોડી દાથીના જળઉપર સયમ કરીને તેનું જોડતું જળ પશુ મેળવી શકે છે વ્યક્તિમાત્રની અદર બનેલ પ્રમાણુ અનલ સામર્થ્ય રહેતું છે તેને કેવી રીતે પ્રકટ કરવું જ જાણી લેવાની જરૂર છે એ વાત જો જાણે છે તેને જળનો અભાવ નથી કેમકે પોતાની આદર રહેલા પ્રત્યેક પ્રકારના જળને વ્યપ્ત કરવાની ચારી થોડીએ મેળવી લીધી છે

પ્રવૃત્તયાલોકન્યાસાત્સક્ષ્યવ્યવહિતવિમ્બકુટજ્ઞાનમ્ ॥૨૬॥

વિવેચન—પૂર્વે (પાદ ૧ સૂત્ર ૩૬ માં) બતાવેલા મહાત્મ્યોત્તિ ઉપર સયમ મરવાથી થોડીએ અત્તમ સુક્ષ્મપદાર્થનું તેમ / અતિ દૂર રહેલી વસ્તુનું તથા પવત બુધિ પ્રત્યાહિની ઓથે રહેલી વસ્તુઓનું અત્યંત અનંત બનાવેલું દર્શન થઈ શકે છે

મુષનજ્ઞાનં હર્ષે સયમાત્ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ—મુષના ઉપર મયમ કરવાથી સમમ હૃવનોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

ચન્દ્રે તારાન્યૂદ્ધજ્ઞાનમ્ ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ—ચન્દ્રના ઉપર સયમ કરવાથી તારાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

ધ્રુવે વદ્ધતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ — યુવના તારા ઉપર સયમ કરવાથી તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન થાય છે

નાભિચક્રે કાયવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ — નાભિચક્રના ઉપર સયમ કરવાથી સગીરની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે

કળ્થે ક્ષુત્પિપાસાનિવૃત્તિઃ ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ — કંઠમાં સયમ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થાય છે.
વિવેચન — અતિશય ક્ષુધાથી પીડાનો માણસ જો કંઠ ઉપર સયમ કરી શકે તો તેની ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે

કૂર્મનાભ્યાં સ્થૈર્યમ્ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ — કૂર્મનાડી (આ નાડી કંઠરૂપથી નીચેના લાગમા છે) ઉપર સયમ કરવાથી શરીર અને ચિત્તમાં સ્થિરતા આવે છે.

મૂર્ધજ્યોતિષિ સિદ્ધદર્શનમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ — મૂર્ધામાં રહેલી જ્યોતિમાં સયમ કરવાથી સિદ્ધોના દર્શન થાય છે.

વિવેચન — આ ઠેકાણે “ સિદ્ધ ” શબ્દ મુક્તપુરુષના અર્થમાં નહિ પણ જૂતયોનિથી કાષ્ટક ઉઘા દરજ્જાના પ્રાણીઓ માટે વપરાયો છે યોગી જ્યારે માથાની ટોચ ઉપર આવેલા બહારના મૂર્ધામાં રહેલી જ્યોતિમાં સયમ કરે છે ત્યારે આ સિદ્ધોને જોઈ શકે છે

પ્રાતિભાદ્વા સર્વમ્ ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ — અથવા પ્રતિભામાં સયમ કરવાથી મર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન — જેમને પ્રતિભાશક્તિ છે એટલે પવિત્રતાના બળથી જેમને સ્વાભાવિક રીતેજ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેમને સયમ કરવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. તેમને તો બધું જ્ઞાન આપો-

થાય છે અને તેમ થતા પ્રતિભા આપોઆપજ ખીલી ઉઠે છે આપણુ ઉચ્ચામા ઉચ્ચુ લક્ષ્ય જે વિશુદ્ધ આત્માનુ જ્ઞાન અને મુક્તિ છે તેમા તમામ ઐશ્વર્યો અને શક્તિઓ વિદ્યસ્વરૂપ છે મુક્તિ અને જ્ઞાનના રસ્તામાં એ શક્તિઓ આવી મળે છે અને યોગી તેમનો પરિત્યાગ કરે તેજ મહામિદ્ધિરૂપ આત્મજ્ઞાન અને મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે જો એ મિદ્ધિઓજ મેળવવામાં તે હનય ઠ ગયો તો તો પછી તેનો વિકાસ અગ્રહી જાય છે

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः॥

સૂનાર્થ — મધનુ કારણ શિથિલ થવાથી અને ચિત્તાના બંધાએ પ્રચાર સ્થાનોનુ એટલે શરીરની નાડીઓનુ સ્પર્શ જ્ઞાન થવાથી યોગી પરશરીર પ્રવેશ પશુ કરી શકે છે

નિવેચન — યોગી એક શરીરમા રહેતો હોવા છતા ખીજા કોઈના મૃતદેહમા પ્રવેશ કરીને તેને પણ ગતિ આપી શકે છે, અથવા કોઈ જીવના મનુષ્યના દેહમા પશુ પ્રવેશ કરીને તથા તેનાં મન ઇન્દ્રિયોનાં અવરોધ કરી તેટના વખતને માટે તે શરીરની મારફતે પોતે પશુ કામ કરી શકે છે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિવેક બરાબર પ્રાપ્ત થયા પછીજ યોગી એ પ્રમાણે કરવા મમથ બને છે જેના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની તેને ઇચ્છા હોય તેના શરીર ઉપર તે મયમ કરે છે એટલે તરતજ તેમાં તે પ્રવેશ જી શકે છે, કારણ કે તેનો આત્મા જેમ સર્વવ્યાપક છે તેમ તેનુ મન પણ સર્વવ્યાપી મનનોજ એક અંશ છે સાધારણુ રીતે મન જો કે શરીરની નાડીઓદ્વારાજ કાર્ય કરી શકે છે, પણ જ્યારે યોગી નાડીઓના બંધનથી પોતાને મુક્ત કરી દે છે ત્યારે ખીજાનાં શરીર મારફતે મમ કૃત્વાની શક્તિ પણ તેને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે

उदानजयाञ्जलपङ्ककण्टकादिष्वसंग उत्क्रान्तिश्च ॥ ૪૦ ॥

સૂનાર્થ — કેદાન વાકુનો મયમવડે જય કર્યાથી યોગી પાણીમા તેમજ મધમા ડૂબતો નથી અને કાંઠા ઉપર પશુ ચાલી શકે છે તથા

ધારણ કરેનું છે તેથી યોગી જ્યારે શરીરના ઉપાદાનરૂપ આકાશતત્ત્વ ઉપર સયમ કરે છે, ત્યારે તેનું શરીર પણ આકાશની ચેકે હનકુ બની જાય છે અને તેથી તે આમરૂ માર્ગે યથેચ્છ ગમન કરી શકે છે.

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥૪૪॥

સૂત્રાર્થ — “મહાવિદેહા” નામક બહિરમદ્ધિપતાવૃત્તિઉપર મયમ કરવાથી પ્રકાશના આવરણનો ક્ષય થાય છે.

વિવેચન — જ્ઞાનને વશ થઈને મન એમજ મમજે છે કે હું અમુક શરીરમાજ મારે કાર્ક કરે છું પરંતુ વાસ્તવમાં જે એ મન મર્વ બાપકજ હોય તો પડી અમુક શરીર કે નાડીઓની નાથે તેણે શામાગ બધાઈ રહેવું ? અને અહ કારથી પણ શામાટે એજ શરીરમા બધાઈ રહેવું ? યોગી આ હકીકત સમજી ચૂકેલા હોવાથી તેની મગજમા આવે ત્યારે જે પણ શરીરમા ઇચ્છે તે શરીરમા પોતાપણાનું આસ્વાદન કરી શકે છે શરીરમા અહતામમતા આરોપવાવાળું જ્ઞાન ટળી જવાથી યોગીના મનમા, જે સર્વથી પરપણાની મહાન પરમભાવના-વૃત્તિ-આદિ લન-ઉત્પન્ન થાય છે તેને ‘મહાવિદેહભાવ’ કહે છે આ મહાવિદેહ ભાવ ઉપર સયમ કરી તેને પરિપક્વ બનાવવાથી યોગીના મમજ જ્ઞાન અવેશરનો નાશ થઈ ઉત્થાનમળમા પણ પ્રત્યેક વસ્તુ અને આધુ વિશ્વ તેને ચૈતન્યમય દેખાય છે.

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥૪૫॥

સૂત્રાર્થ — ભૂતો (પચ મહાભૂત)નાં સ્થૂન સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ સ્વ પ અન્વય અને અર્થવત્ત્વમા સયમ કરવાથી ભૂતજય કરી શકાય છે.

વિવેચન — યોગી સમગ્ર ભૂતમૂલઉપર મયમ કરી શકે છે સ્થૂન ભૂતોથી આરભ કરીને ત્યાગ તેમની અનેક સૂક્ષ્મ અવસ્થાઓઉપર પણ તે સયમ કરી શકે છે બૌદ્ધોનો એક સપ્રણય આ પ્રમાણના મયમ ઉપર વિશેષ દક્ષ આપે છે તેઓ પોતાના હાથમા કાદવનો લોચો

લઈને તેના ઉપર સયમ કરવા માંડે છે એમ કરતા કરતાં જે સૂક્ષ્મ તરવેનો કાલ્પ બનેનો છે તે તેમને દેખાવા લાગે છે અને જ્યારે તે એમાંના મર્મ સૂક્ષ્મ તરવેનું જ્ઞાન મેળવી રહે છે એટલે એ તરવે ઉપર તેનો અધિકાર બેસી જાય છે અર્થાત્ તરવેનું એ પ્રમાણે સમ જનુ માસરા કે ચોગ્રી ઠ છે તે સર્વ જૂતોને સમજાવરા ચેતના અધિ કાર નીચે લાવી શકે છે

તસોઽગિમાદિપ્રાદુર્માનં કાયસંપત્તદ્વર્માનભિષાત્તથ ॥૪૬॥

સૂત્રાર્થ —તેમ ચતુર્થી અક્ષિયા આદિ ચિદ્રિક્ષોનો આવિર્ભાવ થવા લાગે છે શરીર અપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સારીરિક ધર્મો અપત્તિત થાય છે

વિવેચન —એનો અર્થ એ છે એમાંને બધું સિદ્ધિએનો લાભ થાય છે તે મરુદમાં આવે તે અપુ જેવડો સૂક્ષ્મ બની શકે છે અને ચેતના શરીરના અવત વિલાળી પણ બનાવી શકે છે પોતે પૃથ્વીના જેવો બારે અને વાયુના જેવો હસકો થઈ શકે છે અશ્વત્થ આવે તેના ઉપર અભિમાન ચલાવી તેને તાલે કરી શકે ॥ સિદ્ધ પણ બહારીની પેઠે તેના પર આગળ બેસી રહે છે અને જાણના આગ્રહીય તેની સર્વ ક્રમજાયા પરિપૂર્ણ થાય છે

રૂપલાયણ્યલવજસંહનનત્વાનિ કાયસમ્પત્ ॥૪૭॥

સૂત્રાર્થ —રૂપ (સૌંદર્ય) લાવણ્ય (સ્થિતિ) બળ અને વજનના જેવી દૃઢતા એ શરીરસંપત્તિઓ છે

વિવેચન —શરીર અભેદ બની જવાથી અગ્નિ પણ તેો ધૂળ કરી રાખે નથી તેને ધૂળ થી શકે એવો જમત્તમા એકે પદાર્થ નથી ને પોતે જ્યાંસુધી હમ્મે નહિ ત્યાંસુધી તેનો કાષ્ઠ પણ વિનાશ કરી અકલ્પ નથી કળીને પણ પ્રતિજ્ઞા થીને ચોગ્રી ચોત્તના શરીરરૂપી વિશ્વમા નિવાસ કરી રહે છે એમાં લખ્યું છે કે મોગાને રોગ મરુદ કે ક્ષેષ મળાવે નહિ

પ્રહણસ્વરૂપાઽસ્મિતાન્વયાર્થવત્ત્વસંયમાદિન્દ્રિયજયઃ ॥૪૮॥

સૂત્રાર્થ — ઇન્દ્રિયોની બાહ્યાભિમુખી ગતિ, તેમાથી પ્રાપ્ત થતુ જ્ઞાન, એ જ્ઞાનથી વિકસિત થતો અહભાવ, તેનું ત્રિમુલ્યમયત્વ અને જોઅદાત્વ, એના સયમથી ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે

વિવેચન — માલ પદાર્થનું અવલોકન અથવા અનુભવ કરવા મમયે પ્રથમ ઇન્દ્રિયો પોતાના મનની અદરના સ્થાનને છોડીને, તે પદાર્થમા દીન થાય છે, અને પછી બુદ્ધિ અને અસ્મિતા પશ્ચ તેને અનુમરે છે એ સર્વનો જ્યારે યોગી-સયમ કરે છે ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોને પોતાના કાષ્ઠમા લાવી શકે છે એકાદ પુસ્તકનું ઉદાહરણુ લ્યો. પ્રથમ તમે તેના ઉપર મનની એકાગ્રતા કરો પછી એ પુસ્તકની આકૃતિમા જે પુસ્તકાવ એટલે પુસ્તક એવું કાષ્ઠક જ્ઞાન રહેતું છે, તેને આકૃતિથી છૂટું પાડીને તેના ઉપર સયમ કરો અને છેવટે જે અહભાવવડે એ પુસ્તકનું દર્શન થાય છે તેના ઉપર મયમ કરો આવા અનુક્રમ-પૂર્વકનો અભ્યાસ કરવાથી ઇન્દ્રિયો તમારે તાબે થઈ જશે

તત્તો મનોજવિત્ત્વં વિકરણમાવઃ પ્રધાનજયશ્ચ ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાર્થ — તેથી (ઇન્દ્રિયજયથી) મનોજવિત્ત્વ-એટલે દેહને પશ્ચ મનના જેવો વેગ, વિકરણભાવ-એટલે ઇન્દ્રિયોને દેહ વિના પશ્ચ ઇન્દ્રિય દેશકાલમા સ્વતંત્રપણે કામ કરવાની શક્તિ, અને પ્રધાન-એટલે તમામ પ્રકૃતિ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થશે

વિવેચન — જેમ ભૂત એટલે તત્ત્વોનો જય કરવાથી “ કાયમપત્ ” નામની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ઇન્દ્રિયોનો જય કરવાથી ઉપર કહેલી શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે

સત્ત્વપુરુષાન્યતાભ્યાંતિમાત્રસ્ય સર્વમાવાધિષ્ઠાતૃત્વં
સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ ॥ ૫૦ ॥

સૂત્રાર્થ — મુરુષ અને બુદ્ધિના એક બીજાથી બુદ્ધપણાઉપર સયમ વિ ૧૬

કવ્યાથી મર્વ વસ્તુઓનું અધિષ્ઠાતાપણું તથા સર્વગતા પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન — ત્યારે પ્રકૃતિપર જ્યાં મેળવાય અને પુરુષ અને પ્રકૃતિનો બેઠ બરાબર સમજાઈ જાય પુરુષ અવિનાશી, પવિત્ર અને પુરુષ-સ્વરૂપ છે, એવો દૃઢ અનુભવ થાય ત્યારે યોગીને સર્વનું અધિષ્ઠાતાપણું અને સર્વગતા પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે યોગી મર્વવ્યાપી અને સર્વનો માતા બની રહે છે.

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कंचल्यम् ॥૫૧॥

સૂત્રાર્થ:—ઉપર દેહના સર્વના અધિષ્ઠાતાપણામાં તથા મર્વગ્રંથામાં પણ વૈરાગ્ય થવાથી દોષમાત્રનાં બીજનો ક્ષય થઈ જાય દૈવત્વપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિવેચન — યોગી ત્યારે તે મર્વ વ્યાપીત્વ અને મર્વગ્રંથની સિદ્ધિ-ઓનો પરિત્યાગ કરે છે. ત્યારેજ તેના સર્વ જ્ઞાન્તિમંરંકારોનો, તમામ આકર્ષણો તથા પ્રલોભનોનો અને દેવતાઓનાં પ્રલોભનોનો સમૂહો ક્ષય થાય છે. મર્વ પ્રકારની અદ્ભુત શક્તિઓ મેળવ્યા પછી યોગી ત્યારે તેમને પણ અંતરાયરૂપ સમજીને તેમનો સર્વનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારેજ તે અતિમ લક્ષ્યમિન્દુસુધી પહોંચી શકે છે. વાસ્તવિક રીતે જોનાં એ મિદ્ધિઓ પણ એક પ્રકારનો પ્રકૃતિનો વિશર અથવા મંરંકારજ છે માટે સ્વપ્ન કરતાં તેઓ ઘણી રીતે ઐત્ર નથી. સર્વશક્તિમાનપણું એ પણ એક પ્રકારની સ્વપ્નાવસ્થાજ છે, કેમકે એનો આધાર પણ કેવલ મનના ઉપરજ રહેલો છે ત્યાંસુધી મનનું અસ્તિત્વ રહે છે ત્યાંસુધીજ મર્વશક્તિમાનપણાની સાગણી અને મંભવ રોષ શકે છે પરંતુ આપણું લક્ષ્યસ્થાન મનથી પણ પર છે.

स्थान्युपनिमंत्रणे संगमयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगात् ॥૫૨॥

સૂત્રાર્થ:—સ્થાનપતિઓ વગેરેનાં તેમની સેવા સ્વીકારવાના નિમંત્રણાદિમા આસક્ત થઈ, જોઓની ઈચ્છા તથા યોગપ્રભાવના અભિમાનમાં ક્રમાઈ જવું નહિ; ધાગણ કે તેથી પુન અનિષ્ટ પ્રમગની પ્રાપ્તિ થાય.

વિવેચન — યોગીના માર્ગમાં બીજા પણ કેટલાંક વિધો રહેલા છે. મોર્ગેશ્વરધારી ગૃહસ્થો, રાજાઓ, દેવતાઓ વગેરે યોગીનો આશીર્વાદ, મેવાલાભ, વગેરે, મેળવવા સારૂ તેને નિમત્રણ આપી પોતાના ખાનપાન સત્કારાદિ સીકરાવવામાટે આકર્ષિત કરે છે વળી કેટલાક કહે છે તેમ થાય, એ દેવતાઓને ખસેદ નહિ હોવાથી અને તેઓ કાષ્ઠ કાષ્ઠ બાળ-તમા માણસો કરતા પણ અદેખાકામાં વધી જાય એવા હોવાથી, તથા ગમેને આપણુ દેવપદ બીજો ખુચવી લે એવી તેમને હમેશ દહેશત રહેતી હોવાથી, તેઓ પણ યોગીને ભ્રષ્ટ કરવામાટે બનતો પ્રયત્ન કરે છે જે યોગી માણસો તથા દેવો તરફની લાલચોમાં ફસાય છે તે પૂર્ણ સિદ્ધ બનતો નથી તે મરણ પછી દેવ બને છે વાસ્તવિક રીતે આવો સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ કરનારો યોગી રાજમાર્ગને છોડીને એક બાજુની ગધીમાં વિષથો પભોગમાં જાય છે, અને તેથી તેને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે, જે યોગી એ સર્વ પ્રલોભનોને જીતવા જેટલું મામર્યા મેળવે છે અને જે સીધા પોતાના લક્ષ્યબિન્દુ તરફ જ આશ્રયો જાય છે તેજ સદાને માટે મુક્ત થઈ શકે છે

ક્ષણતત્ક્રમયોઃ સંયમાદિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૨ ॥

સૂત્રાર્થ — ક્ષણ અને તેના પૂર્વાપર ક્રમઉપર સયમ કરવાથી યોગીને વિવેકજન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

વિવેચન — ગૃહસ્થો, દેવતા, સ્વર્ગ અને સિદ્ધિઓના આકર્ષણોમાંથી બચી જવાનો પ્રલાજ્ઞ શું ? વિવેક, અર્થાત સત્ શુ અને અસત્ શુ એનો વિચાર રહ્યા કરે તોજ એ સર્વ વિધોથી બચી શકાય એ વિવેક શક્તિ દઢ થવા પામે તેટલાજ માટે ઉપરોક્ત સયમ બતાવેલો છે કે કાળના એક અંશ ઉપર સયમ કરવો

જાતિલક્ષણદેશૈરન્યતાનવચ્છેદાતુલ્યયોસ્તતઃ પ્રતિપત્તિઃ ૫૪

સૂત્રાર્થ — જાતિ, લક્ષણ અને દેશવડે જે વસ્તુઓનો ભેદ કળી શકાતો નથી તે પણ ઉપર કહેલા સયમવડે સમજી શકાય છે

વિવેચન —આપણે જ જો દુખો ભોગવી રહ્યા છીએ તે સર્વની ઉત્પત્તિ અઘાનમાંથી એટલે કે સત્ય અને અસત્યના વિવેકના અભાવ માંથી થાય છે. આપણે અણુલ વસ્તુને શુભ અને સ્વપ્નતુલ્ય મિથ્યા વસ્તુને સત્ય માની બેસા છીએ. આત્મા એ એકબેજા સત્ય પદાર્થ છે તેનું આપણને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. શરીર સ્વપ્નતુલ્ય મિથ્યા છે. તોપણ જાણે આપણું સત્ય સ્વરૂપ શરીરજ હોય એમ સમજી બેસા છીએ. આ અવિવેકજ આપણા તમામ દુખોનું મૂળ કારણ છે. એ અવિવેકની ઉત્પત્તિ અવિદ્યામાંથી થાય છે. વિવેકનો જેમ જેમ ઉદય થવા લાગે છે તેમ તેમ આપણામાં એક પ્રકારનું અદ્ભુત બળ આવતું જાય છે. એ બળ આપણામાં સારી પેરે આવી શકે છે. હોય તોજ આપણે આ શરીર, સ્વર્ગ અને દેવો વગેરેની ભ્રમભૂત કલ્પનાઓને ભેદીને પ્રાપ્તિના સીધે સીધા પથમાં આગળ વધી શકીએ છીએ. આપણે જુદા જુદા પદાર્થોને એક બીજાથી જાણી, ચિન્તિ અને, સ્થાનભેદથી જુદા પાડીએ છીએ તેથી કરીને જ આ અઘાન ઉત્પન્ન થયેલું છે. એક ગાયનું ઉદાહરણ લઈએ. ગાયનો કૂતરાથી જ ભેદ આપણે માનીએ છીએ. તે જાતિગત ભેદ છે. જો બંને જાણે હોય તો તેમને આપણે તેમના શરીરનાં ચિન્ત ઉપરથી જુદા પાડી શકીએ છીએ. વળી જ્યારે બે વસ્તુઓ બધી રીતે એક બીજાને બરાબર મળતી આવતી હોય તો અજાણના ભેદ ઉપરથી આપણે તેમને પૃથક્ સમજી શકીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે પદાર્થો એક બીજા સાથે એના બેળસેળ થઈ ગયા હોય કે ઉપર ખતાવેલા ત્રણમાંથી એકે ઉપાવવડે તેમનું જુદાપણું નજ થઈ શકે ત્યારે ઉપર જણાવેલી માધનાથી પ્રાપ્ત થતા વિવેકવડે આપણે તેમનું પાર્યંક્ય મમજી શકીએ. પુરુષ પવિત્ર અને પરિપૂર્ણ છે, અને જગતમાં કોઈ પણ અમિત્ર-શુદ્ધ પદાર્થ હોય તો તે એકલોજ છે એજ મનના ઉપર યોગવિદ્યાનું સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન રચાયેલું છે. શરીર અને મન એક બીજા સાથે મિત્ર થયેલા છે, પણ આપણે તો આપણા સત્ય સ્વરૂપને

પણ તેમનામા બેજની દષ્ટએ છીએ આવી રીતની જે વિવેકની વિસ્મૃતિ એજ આપણુ મોટામા મોટુ અજ્ઞાન છે અને જૂન છે જ્યારે એ અજ્ઞાન-અવિવેક દૂર થઇને વિવેકશક્તિ પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારેજ મનુષ્ય સમગ્ર શકે છે કે જગતના સર્વ ભૌતિક તેમજ માનસિક (દશ્ય તથા અદશ્ય) પદાર્થ મિશ્રપદાર્થ છે અને તેથી રીતે તેઓ આત્મા હોઇ શકે નહિ.

તારકં સર્વવિષયં સર્વથા વિષયમક્રમં ચેતિ વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનમ્॥

સૂત્રાર્થ —મસાર માગરથી તારનાડ અને મર્વ વસ્તુઓને સર્વ પ્રકારથી તથા કાષ્ટ પણ કંઠવિના એકી વખતે વિષય કરનાડ જ્ઞાન વિવેકજન્ય જ્ઞાન કહેવાય છે.

વિવેચન —તારક એટલે સસાગમાથી તાગણુ ઠગનાડ-જન્મમરણ-માથી ઉગારી લેનાડ-જ્ઞાન સમસ્ત પ્રકૃતિ તથા તેની સર્વ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ અવસ્થાઓ આ તાગક જ્ઞાનની અદર મમાઇ જાય છે એ જ્ઞાનનો પૂર્વાપગ એવો કંઠ નથી એ તો તમામ વસ્તુઓને તથા તેમની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓને એજ દષ્ટિપાતથી મહણુ કરી લે છે.

સત્ત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કૈવલ્યમિતિ ॥ ૫૬ ॥

સૂત્રાર્થ —સત્ત્વ અને પુરુષ, બેકની સમાન શુદ્ધિ થયાથી કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિવેચન —કૈવલ્ય એજ આપણુ લક્ષ્ય છે. યોગી એ લક્ષ્યને પહોંચી જતા અનુભવે છે કે પ્રથમથીજ પોતે પશ્ચિમૂર્ણ અનિષ્ટ-મુખ-કૈવલ્ય રૂપ છે, અને તેને પૂર્ણ કરવામા પ્રતિભુ કે બીજા કાષ્ટ વસ્તુ પ્રયો જન નથી જ્યારે શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ બેકનાથી મિશ્રિત થએલુ મત્વ મન, આત્માના જેવુ શુદ્ધ અને વૃત્તિગઢિત બની જાય છે, ત્યારેજ તે નિર્ગુણ અવસ્થાને પામે છે-આત્માના પ્રતિબિંબને ઝીલી શકે છે.

અધ્યાય ૪ ધો-કૈવલ્યપાદ

જન્મોપધિમેંત્રતપઃ સમાધિવાઃ સિદ્ધયઃ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ — સિદ્ધિઓ જન્મથી, મતથી, તપથી અને સમાધિથી ઉપજે છે

વિવેચન — કોઈ કોઈવાર પૂર્વ જન્મોમાં સિદ્ધ કરેલું જ્ઞાન અર્થે લઈને જન્મલેખાં મનુષ્ય પણ જન્મમાં આવે છે માત્ર મત જન્મોના પુરુષાર્થનું ફળ જોગવવાને અથવા તો અપૂર્ણ રહેલું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરવામાટે જ તેમણે જન્મ લીધો હોય છે સામ્યદર્શનના પિતા સ્વરૂપ કૃષિભુનિ વિશે કહેવાય છે કે તેઓ જન્મથી જ સિદ્ધ પુરુષ હતા યોગીનો મહે છે કે રસાયનવિદ્યાથી એટલે કે અમુક જોષધિઓના અમુક પ્રકારના સેવનથી પણ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે યદ્યર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રને જન્મ રસાયનવિદ્યા તેમજ કીમિયામાંથી થયો છે એ વાત તો તમે સૌ જાણો છો સ્વર્ગમંથિ અને સંજ્ઞવની અમૃત અથરા અન્ન-દાનની રીત મનુષ્યો કરતા જ જ્ઞાન છે ભારતવર્ષમાં પણ રસાયન વિદ્યાની રીત કરનારા પાંડિતે તો એક સમ્રાટ હતા અને તેનું અનુસરણ 'રાસ યન' નામથી જોળખાતા હતા તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મુદ્ધમ તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા, જ્ઞાન, આધ્યાત્મિકતા, ધર્મ એ મર્વ વસ્તુઓ માની અને ઉત્તમ તો છે, પણ તેમને પ્રાપ્ત કરવાને માત્ર દરીદ્રજ સાધન છે જે અધવચ્ચ શરીરનું યનન યજ્ઞ જ્ઞય તો અતિમ લઘુ બિન્દુને પદોચવામાટે લાંબા સમયસુધી યોગી થતુ પડે દાખલા તરીકે અમુક મનુષ્યને યોગાભ્યાસ કરવાની એટલે કે આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય, પણ તેમાં પૂર્ણતા જોગવવા પદોચાજ તેડ મરણ થાય તો તેને બીજો દેહ પારણ કરીને સાધના કરવી પડે અને આ પ્રમાણે વારવાર જન્મ મરણ કરવામાં અને દેહભાગ કરવામાં

તેનો ધણો સમય ખરખાદ ચાય, માટે જો કોઈ પણ ઉપાયે શરીરને સુદૃઢ અવસ્થામાં લાવો વખત ટકાવી શકાય તો એવા જન્મમરણમાં પણ વિનાશ આધ્યાત્મિક હિતિને માટે ધણો સમય મેળવી શકાય આટલામાટે ઉપર કહેલા સસાયનિકો કહે છે કે મૌથી પહેલા શરીરને બળવાન બનાવો તેઓ તો એટલે સુધી કહેવાની હિમત કરે છે કે મનુષ્ય અમર પણ થઈ શકે છે તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે જો મનજ શરીરને ધડનાર છે અને દરેક જથ્થુ મન અનંત શક્તિમંત્ર હોય એક નાની પ્રજાલીજ છે, એ વાત સાચી હોય તો દરેક મન બહારના અનંત શક્તિભંડારમાંથી ધન્ય છે તેટલી શક્તિ ખેંચી શકે, અને જો તેમજ હોય તો આપણે આપણા દેહને અનંતકાળ પર્યંત શામાટે ટકાવી ન શકીએ ? હવે પછીના જન્મોમા આપણે જે જે દેહ ધારણ કરીશું તે સર્વની રચના પણ આપણે જ કરી લેવાની છે, અને તેમજ છે તો પછી આ શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા વગર આને આજ દેહમા નવા દેહની રચના આપણે શામાટે કરી ન લેવી ? તેમના આ સિદ્ધાંતમા કશુંજ અસત્ય જેવું નથી મરણ પછી આપણું અસ્તિત્વ રહે છે અને આપણા નવા શરીર આપણે જાતેજ બનાવી લઈએ છીએ, એ વાત જો સત્ય હોય તો પછી એક શરીરનો મપૂર્ણ નાશ ન થવા દેતા તેમા ને તેમજ પરિવર્તન ક્યા કરીને આને આ દેહને પણ અનંતકાળ પર્યંત શામાટે ટકાવી ન શકાય ? ગસાયનિકોનો તો એટલે સુધી વિશ્વાસ છે કે પારો અને ગંધક એ બેઉની અદર અનુભૂત શક્તિ રહેતી છે એ દ્રવ્યોની અમુક પદ્ધતિએ ઔષધિ તૈયાર કરવામા આવે તો તેના સેવનથી મનુષ્ય પોતાના શરીરને મરણમાં આવે તેટલો વખત ટકાવી શકે કેટલાક તો એટલે સુધી માને છે કે અમુક ઔષધિઓમા આકાશ ગમન કરાવવાની શક્તિ પણ રહેલી છે વર્તમાન સમયની કેટલીક આશ્ચર્યકારક ઔષધિઓ-ખાસ કરીને ધાતુઓના ગ્રાણમાંથી બનાવેલી દવાઓ-આપણને એ સસાયનિકોદ્ધારણ પ્રાપ્ત થએલી છે કેટલાક

પણ અમુક સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે

સૂત્રાર્થ —સમાધિ એજ ખરેખરો યોગ છે યોગશાસ્ત્રનો એજ મુખ્ય વિષય છે અને એજ ખરેખર સાધન છે હમણા જે જે માધનો ગણાવી ગયા તે બધા એના આગળ ગોણુ છે, કેમકે તેઓ પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવી શકતા નથી માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિષયમા જે માધ પ્રાપ્તિય છે તે સમાધિવડેજ મેળવી શકાય છે.

જાત્યંતરપારિણામઃ પ્રકૃત્યાપૂરાત્ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ —પ્રકૃતિના આપૂરણુદારા એ જાતિમાથી બીજી જાતિમાં પરિણતિ થઈ શકે છે

વિવેચન —પતંગલિ કહે છે કે આ શક્તિઓ કાઢને જન્મથી પ્રાપ્ત થએલી હોય છે કાઢને ગ્સાયનના સેવનથી મળેલી હોય છે, કાઢને તપશ્ચર્યાથી મળેલી હોય છે શરીરને મરણમા આવે તેટલો વખત ટકાવી શકાય એ વાત પણ પતંગલિ સ્વીકારે છે આ દેમણે એક જાતિમાંથી બીજી જાતિમાં પરિણતિ કેવી રીતે થાય છે તેવિષે તેઓ કહે છે કે આ કાર્ય પ્રકૃતિના આપૂરણુદારા સિદ્ધ થાય છે હવે પછીના સૂત્રમાં એવિષે વિસ્તારથી ચર્ચા આવશે

નિમિત્તમપ્રયંજકં પ્રકૃતીનાં વરણમેદસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ ૨

સૂત્રાર્થ —સતકર્મો વગેરે સાધનો પ્રકૃતિના પરિવર્તનના કારણુ નથી પણ પ્રકૃતિના કાર્યમા જે કંઈ અતરાય હોય છે, તેમનો નાશ કરવા નીજ નિમિત્તમાત્ર છે જેમકે કૃષિમર પોતાના ખેતરમા પાણીને આવડુ અટકાવનારા વિધો દૂર કરી નાખે છે એટલે પાણી તો પોતાના સ્વ ભાવવડેજ ખેતરમા ચાલ્યુ આવે છે

વિવેચન —કોઈ ખેડુતને પોતાના ખેતરને પાણી પાવાની ઇચ્છા છે હવે પાણી તો ખેતરની પાસેનીજ નહેરમા વહી ગ્ટેડુ હોય છે પરંતુ ફાટકો બંધ હોવાથી તે ખેતરમા પ્રવેશી શક્યુ નથી ખેડુત તે

ચાર કરનાર દરેક વ્યક્તિને પોતાના અંતરાત્માના ચટ્ટામાંથી હિગરી જવાની સારી સારી દલીલો મળી આવશે. વળી એવા પણ દુનિયામાં ઘણા માણસો પડ્યા છે કે જેઓ તત્વજ્ઞાની હોવાનો દાંડ કરીને મનુષ્ય જાતિના સંરક્ષણને માટે તમામ દુષ્ટ અને અપોઘ્ય માણસોને મારી નાખવા ચક્રાય છે. વળી યોગ્યાયોગ્યતાના ખરે નિર્ણય કરનારા પણ તેઓ એકલા પોતાનેજ માને છે ! પરંતુ પ્રાચીન ઉત્ક્રાન્તિવાદી મહા-મુનિ પંતંજલિ કહે છે કે ઉત્ક્રાન્તિવાદનું ખરું રહસ્ય તો દરેક મનુષ્યમાં બીજરૂપે જે પૂર્ણતા રહેલી છે; તેનોજ આવિર્ભાવ કરવામાં રહેલું છે. તેઓ કહે છે એ પૂર્ણતાનો પ્રકાશ પ્રતિબંધક કારણોને લીધેજ બહાર ઝળકી નીકળતો નથી. આપણી સર્વની અંદર રહેલો એ પૂર્ણતાનો મહાસાગર પ્રતિબંધક દિવાલોને બેઢવાને માટે તેની સામે નિરંતર અથડાયાજ કરે છે. આપણે નાના પ્રકારના કલેશ, ઝઘડા અને હરિફાડો કરીએ છીએ તે કેવળ આપણા અજ્ઞાનનુંજ પરિણામ છે. એ દરવાજાનાં દ્વાર કેવી રીતે ઉઘાડી નાખવાં; અને પાણીને આપણી અંદર કેવી રીતે વાળી દેવું તે આપણે જાણતા નથી તેથીજ આપણી આ અવસ્થા થવા પામી છે. આપણી પાછળ શક્તિ અને પૂર્ણતાનો જે અનંત મહાસાગર ઉછળી રહ્યો છે તે એક દિવસ તો બધાએ અંતરાયોને તોડ્યા વગર નહિજ રહે. માત્ર જીવન દરમિયાન રાખવા અથવા હિન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવા સારજ શાંતિ આ જગત પેદા થયેલું નથી. એ તો અનાવશ્યક, ક્ષણિક, ખાલ અને અજ્ઞાનજન્ય વ્યાપારમાત્ર છે. તમામ પ્રકારની હરિફાઈ બંધ થઈ જાય તોપણ ત્યાંસુધી દરેક વ્યક્તિએ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત નથી કરી, ત્યાંસુધી તેનામાં રહેલી સ્વભાવગત પૂર્ણતા આપણને આગળ ધકેલ્યાજ કરવાની. એ પૂર્ણતા મેળવવાને માટે દુનિયાઈ હરિફાઈ જરૂરની જ છે એમ માનવાને કરો. આધાર નથી. જેમ પશુની અંદર પણ મનુષ્યત્વ ગૂઢલાવે રહેલું છે અને અંતરાયરૂપ ફાટક ઉઘડી જાય એટલે તે મનુષ્યત્વ બહાર નીકળી આવે છે; તેજ પ્રમાણે મનુષ્યમાં પણ ઈશ્વરત્વ

મૂલભાવે રહેયું છે. માત્ર અજ્ઞાનની ભ્રમજન્ય આવી આવેલી દેવચાચી-
ફાટકા ઉપલી ચક્રતા નથી અને ઈશ્વરત્વ પ્રકાશિત થતું નથી. તાનરહે
એ ભોગના ખસી ભવ એટલે તરતા-ઈશ્વરત્વ અગતી હો છે.

નિર્માણવિચાન્યસ્મિતામાત્રાત્ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ.—યોગી કેવળ અસ્થિતા (અદભાવ) માથી અનેક ચિત્ત
રચી શકે છે

વિવેચન —કર્મવાદનું તાર્કિક એ છે કે આપણને આપણા સારા
નરસા કર્મકંડે રૂળ ભોગવવું જ પડે છે, અને એટલામાટેજ મર્યાબદ્ધ
દર્શનોનો સુખ્ય ઉદ્દેશ મનુષ્યને તેનું નિત્યસિદ્ધ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરા
વવાનો છે. તમામ શાસ્ત્રો પ્રથમ માનવ આત્માની એ નિત્યસિદ્ધ મહ
તાની યોગ્યતા કરે છે અને પછીજ કર્મનું સિદ્ધિ આપે છે એ સિદ્ધ
જનું તાર્કિક એજ દોષ છે કે શુભ કર્મનું રૂળ શુભ આવે છે અને અશુભ
કર્મનું રૂળ અશુભ આવે છે, પણ જો શુભ તેમજ અશુભ કર્મોના પ્રભાવ
જો આત્મા ઉપર પણ પડે તો દોષ તો પછી આત્મા એવી સ્વતંત્ર વસ્તુનો
કરો અર્થ નથી અશુભ કર્મો માત્ર પુરુષ અથવા આત્માના પોતાના
સ્વરૂપના પ્રકાશને અટકાવે છે શુભ કર્મોવડે એ અટકાવજ દૂર થઈ જાય
છે આ પ્રમાણે અતરંગ દૂર ચતાજ પુરુષનો સ્વરૂપસિદ્ધ મહિમા અગતી
નીકળે ॥ પણ એથી અથવા ખીજા કોઈ પણ સંપેગોથી પુરુષના મૂળ
સ્વરૂપમાં કશીજ ફેરફાર થઈ શકતો નથી અને તે પ્રકાશના કર્મ કરવામાં
આવે પણ તેથી તમારો પોતાનો (તમાજ વાસ્તવ પોતાપણનો) મહિમા
લેશમાત્ર પણ નહીં ઘટાવો નથી કે વધવાનો નથી કારણ કે આત્મા
એવો અન્યથ પદાર્થ છે કે કોઈ વસ્તુની ટેના ઉપર અસર થતી નથી
માત્ર આત્માની આકૃતિ કર્મોવડે એક પ્રકારનું આવરણ બેધાઈ જાય છે
અને તેથી દરીને તેની પરિપૂર્ણતા દર્શાઈ જાય છે.

યોગીનો જલદી જલદી પોતાનો કર્મોના કાવ કરી નાખવા માટે
“કાયવ્યુદ” ની (અને દેહાતી) ઉત્પત્તિ કરે છે, અને એ દોને માટે

તેઓ પોતાના અહંકારમાંથી મન ઉત્પન્ન કરે છે. એવી રીતે અનેક ચિત્તસમૂહને " નિર્માણચિત્ત " કહે છે.

પ્રવૃત્તિમેદે પ્રયોજકં ચિત્તમેકમનેકેષામ્ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—આવી રીતે નિર્માણ થયેલા ચિત્તોની પ્રવૃત્તિઓ બુદ્ધિ બુદ્ધ પ્રકારની હોય છે; તોપણ મૂળ એકજ મનવડે તેમનું સર્વનું નિયંત્રન થાય છે.

વિવેચન:—જે બુદ્ધિ બુદ્ધ મન, બુદ્ધિ બુદ્ધ શરીરોની આશરે કાંઈ કરી રહ્યા હોય છે, તેમને નિર્મિત મન કહે છે; અને તેવાં શરીરોને નિર્મિત શરીર કહે છે. જૂતો (તરવો) અને મન બેઉ અપૂટ બંડારુત્પન્ન થોગી થવાથીજ એમનો જય કરવાનું (તેમના ઉપર કાબુ મેળવવાનું) સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રાપ્ત થયા પછી તમારું ઇન્દ્રિય પ્રમાણે તેમનો જેવો ઉપયોગ કરવો હોય તેવો તમે કરી શકો છો. એ પરાપૂર્વથીજ તમારાં હાસ હતાં પણ તેમના પરનું તમારું સ્વામિત્વ તમે જૂઠી અથા દતા. થોગી-થતાની સાથે તમને તેનું સ્મરણ થાય છે. આબુ અને તમારો હક્ક તમે સંભાળી લીધો. જે ઉપાદાન (મૂળપદાર્થ) માંથી આ વિશાળ જગત બનેલું છે તેજ ઉપાદાનમાંથી " નિર્મિત ચિત્ત " પણ બને છે. મન અને જૂત એ બંને પદાર્થ મૂળમાં બુદ્ધિ નથી. એકજ પદાર્થની બને બુદ્ધિ બુદ્ધિ અવસ્થાઓજ છે. અસ્મિત્વ (આસ્તત્વની-અહંકારની સૂક્ષ્મ અવસ્થા) એજ તે ઉપાદાન છે. જેમાંથી થોગીનાં નિર્મિત ચિત્ત અને નિર્મિત શરીર તૈયાર થાય છે. જ્યારે થોગી પ્રકૃતિના આ રહસ્યથી વાકેફ થાય છે ત્યારે તે એ ઉપાદાનમાંથી પોતે છળે તેટલાં મન અને શરીરની રચના કરી શકે છે.

તત્ર ધ્યાનજમનાશ્રયમ્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—બુદ્ધિ બુદ્ધ પ્રકારના ચિત્તોમાં જે ચિત્તની રચના ધ્યાન સમાધિવડે કરવામાં આવી હોય છે તે ચિત્ત અનાશ્વ-વાસનાશ્વ હોય છે.

વિવેચન.—જુદા જુદા પ્રકારનાં માણસોમાં આપણે જે જુદા જુદા પ્રકારના મન જોઈએ છીએ તે બધામાં જેના મને સમાધિની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી દેવા તે સૌથી જોઈ છે જે વ્યક્તિ ઔષધિ, મત્ર અથવા તપના બળથી સિદ્ધિઓ મેળવે છે તેનામાં વાસના રહેલીજ દેખ છે જેણે યોગાભ્યાસવડે મગાધિ પ્રાપ્ત કરી દેવા છે તેઓજ માત્ર સર્વ રીતે વાસનાથી મુક્ત થઈ શકે છે.

કર્માશુક્રકૃષ્ણ યોગિનસ્ત્રિવિધપિતરેષામ્ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ.—યોગીનાં કર્મ કૃષ્ણ પણ નથી અને શુક્રતપશ્ચ નથી બીજા બધાઓનાં કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં (જેમકે શુદ્ધ, કૃષ્ણ અને મિશ્ર)

વિવેચન.—ત્યારે યોગી ઉપર કદી તેવી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેનાં કર્મ અને તે કાર્યોદારા જે જે ફળ હિતવન્ન થાય તે, તેને માટે બંધનકારક થતાં નથી, કારણ કે કર્મ કર્યા કરે છતાં જોને ફળેછા રમણ કરી શકતી નથી તે બીજાના કલ્યાણને મટિ કર્યા કરે છે બીજાના ઉપર ઉપકાર કરે છે પણ તેના ફળની તે કલ્પના મળતો નથી જોથી કરીને તેનાં શુભાશુભ કર્મોના પુણ્યપાપથી ફળ તેની પામે આવી શકતાં નથી. અન્ય સાધારણ મનુષ્યો, જેમણે એ સર્વજેદ અવસ્થા પ્રાપ્ત નથી કરી તેમનાજ નજી પ્રકારનાં કર્મ તેમને તેનું ફળ આપી શકે છે.

તતસ્તદ્વિષાકાનુગુણાનામેવાશ્મિન્યાકિર્વાસનામામ્ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ.—આ ત્રિવિધ કર્મમાંથી તે તે કર્મના વિષાકને અનુકૂળ દેખ એવીજ વાસનાઓ હિતવન્ન થાય છે.

વિવેચન.—દાખલા તરીકે જે શુભ અશુભ અને મિશ્ર બધે પ્રકારનાં કર્મો કર્યા છે, અને તે પછી મારે કે મારું મનુષ્ય થયું અને હું સ્વર્ગમાં જઈને દેવપદને પામ્યો હવે મનુષ્યવેદની વાસના અને દેવવેદની વાસનાઓ એમ પ્રકારની હોતી નથી કેમકે દેવદરીર બા તપાન એમાં જ કંઈ કરી શકતું નથી. ત્યારે હવે આત્માએ પ્રથમ જે જ્ઞાન

પાનાદિના ઇન્દ્રિયન્ય નુષ્ઠ ભોગવવાની વાસના પેદા કરી હોય તેવું શું થવાનું ? હું દેવતા બની ગયો તેથી શું પેલા કર્મ બતા રહેવાનાં ? એનો જવાબ એ છે કે અનુકૂળ અને યોગ્ય સંયોગ મળે ત્યારે જ દગ્ધાઈ રહેલી વાસનાઓ પ્રકટ થાય છે અને જાડીની દગ્ધાઈને પડી રહે છે આ જીવનમા મારામા અનેક વામનાઓ વળાઈ હશે તેમાની કેટલીક દેવને યોગ્ય-કેટલીક મનુષ્યને યોગ્ય-અથવા પ્રકારની-પશુ હશે. હું ત્યારે દેવશરીર ધારણ કરું ત્યારે જે જે વામના દેવશરીરને યોગ્ય હોય તેટલીજ પ્રકટ થાય છે કારણ કે તેમને પ્રકટ થવાને માટે એ-જ અવસર યોગ્ય હોય છે ત્યારે હું પશુદેહ ધારણ કરું ત્યારે મારામા રહેલી એકલી પાશવવામનાઓ-જ જન્મત યશે અને શુભ વામનાઓ તેટલો વખત યોગ્ય અવસરની રાહ ભેટી બેસી રહેશે આ ઉપરથી એમ માનિત થાય છે કે જે આપણે બીજી ઉપધુમા વાતાવન્ય ઉત્પન્ન કરીએ તો એ વાસનાઓનું દમન પણ કરી શકાય કેમકે જે કર્મને માટે સંયોગો અનુકૂળ હોય છે તેજ કર્મ પ્રકટ થઈ શકે છે એ-જ આ સૂત્રનો ભાવાર્થ છે, અને તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સંયોગોની પ્રમુખતા એ એક એવું મહાન માધન છે કે જે કર્મનો પણ નિમ્મલ ખરી શકે છે

જાતિદેશકાલવ્યવહિતાનામપ્યાનન્તર્ય સ્મૃતિસંસ્કારયોરે-

કરૂપત્વાદ્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ — વાસનાઓ જાતિ દેશ અને કાલથી બેદવાળી હતા પણ તેમાં ભુદાપણ નથી, કાળથી કે તેના મૂળમૂલ જે સ્મૃતિ અને સંસ્કાર તેમની એકરૂપતા છે

નિવેચન — મનુષ્યના અનુભવો સુદૃઢ અવસ્થાને પામતા સંસ્કરણ રૂપ ધારણ કરે છે, અને એ સંસ્કારો પુનઃ જન્મત થાય છે ત્યારે તેને આપણે સ્મૃતિ કહીએ છીએ આ ઠેકાણે ‘ સ્મૃતિ ’ શબ્દ, અત્યારના જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ અને સંસ્કારરૂપે પરિણામ પામેલા પૂર્વના અનુભવોની

અત્તાનપણે યદ્ય ઝએલી એકતા, એવા અર્થમાં લેવાનો છે વર્તમાનમાં। દેખાતું પ્રત્યેક શરીર એકવાર તે તે પ્રકારના સરકારોરૂપેજ હવું; અર્થાત્ એક સમયના અમુક પ્રકારના સરકારોજ અત્યારે અમુક પ્રકારના દેહરૂપે પરિણામ પામ્યા છે અને એમાંના સૂક્ષ્મશરીરરૂપે પરિણામ પામેલા મરકારો સ્થૂળશરીરરૂપે બનેલા સરકારો પાસે કર્મરૂપ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. એ ઉપરાંત જે બીજા પ્રકારના દેહને યોગ્ય અનુભવો -સરકારો હોય ■ તેનો તેવા પ્રકારનો દેહ પ્રાપ્ત થનામુખી અતિસૂક્ષ્મ ગુપ્ત-ભાવે દબાઈને બેસી રહે છે આ રીતે વિચારમાં દરેક શરીર જાણે તેજ જાતના કેટલાક પૂર્વનાં શરીરનું વશજ હોય એવી રીતે કાર્ય કરે છે, અને તેથી વાસનાનો પૂર્વાપર સંબંધ તૂટી શકતો નથી.

તાસામનાદિત્વં चाश्रितो नित्यत्वात् ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ —સુખની તૃપ્તિ આનાદિ દોષથી વાસનાઓ પણ આનાદિ દોષ ■

વિવેચન —આપણે જે જે અનુભવો મહત્ત્વ કરીએ છીએ, અથવા ઉપયોગ કરીએ છીએ તે સર્વનું મૂળ સુખી થવાની ઇચ્છામાં રહેલું ■ એ અનુભવો અને ઉપભોગોનો પ્રારભકજન નથી. દરેક પ્રકારનો નવીન ઉપભોગ, પૂર્વના ઉપભોગથી બધાએલી ચિત્તવૃત્તિદ્વારા આપણા મનને જે એક પ્રકારની મતિ મળે છે તેના ઉપર આધારારાખે ■ એટલા માટેજ વાસનાને આનાદિ (આદિરહિત) કહી છે

हेतुफलाभ्यालंबनैः संगृहीतत्वादेयामभावे तदभावः । ૧૧ ।

સૂત્રાર્થ —એ વાસનાઓ હેતુ (સમાચારકદારા અવિદ્યા), ફલ (કર્મકર્મ, દેહ ઇતી), આશ્રય (ચિત્ર), આલંબન (વિષય), એ ચારને લીધેજ સંગૃહિત દોષથી જ્યાં તેઓનો અભાવ હોય, ત્યાં વાસનાનો પણ અભાવ હોય છે

વિવેચન —એ વાસનાઓ હેતુ અને ફળવડે કરીને એક બીજા

સાથે ગૂંથાએલી હોય છે. મનમાં અમુક વાસના ઉત્પન્ન થઈ એટલે તે તેનું ફળ લાવ્યા વગર નાશ પામશે નહિ. વળી પૂર્વની વાસનાઓના સમૂહનો આધાર અને તેમનો મહાન જાડાર તે આપણુ ચિત્ત છે. ચિત્તમાં એ વાસનાઓ સૂક્ષ્મરૂપે (સસ્માના રૂપમાં) પડી રહેતી હોય છે. જ્યાં સુધી તેમનું કાર્મ ખતમ ન થાય ત્યાંસુધી તેમનો નાશ કદાપિ પશુ થાય નહિ. વળી જ્યાંસુધી દન્દ્રિયો જ લા વસ્તુઓને ગ્રહણ કરશે ત્યાં સુધી નવી નવી વાસનાઓ ઉત્પન્ન થયાજ કરવાની, માટે હેતુ, ફલ, આધાર અને આલબ-થી મુક્ત થવાય તોજ વાસનાઓનો વિલય થઈ શકે.

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वमेदाद्धर्माणाम् ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ —ધર્માના કાળબેદથી વિનાશ ન આવતાં ભૂતભવિષ્યત વસ્તુઓ પોતાના અમુક રૂપમાં વિઘ્નમાનજ રહે છે.

ते व्यक्तवृक्ष्मा गुणात्मानः ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ —તેઓ (વસ્તુઓ) ત્રિગુણાત્મક હોવાથી વ્યક્ત પશુ હોય છે અને સૂક્ષ્મ પશુ હોય છે.

નિવેચન —ગુણ એટલે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ ત્રણ પદાર્થ સમજવા આ દૃશ્ય જગત એ તેમની રચૂલ અવસ્થા છે એ ગુણોના કેટલાકે જુદા જુદા પ્રમાણના અકીલવનમાથીજ ભૂત અને ભવિષ્યકાળની પશુ રચના થાય છે.

परिणामैकत्वाद्धस्तुतत्त्वम् ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ —(ગુણ ત્રણ છતાં પણ) પરિણામના એકપણાને લીધે વસ્તુતત્ત્વ એકજ છે.

वस्तुसाम्ये चित्तमेदाचयोर्विविक्तः पन्थाः ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ —(એ પ્રમાણે) વસ્તુનું સામ્ય છતાં પણ ચિત્તોના બેદ (જુદાપણા)ને લીધે તેમના માર્ગ ભિન્ન છે.

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तुज्ञाताज्ञातम् ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—(જ્ઞાન ચવામાટે) ચિત્તમાં વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડવાની અપેક્ષા હોવાથી કાષ્ઠવાર તેને વસ્તુનું જ્ઞાન થાય ■ તો કાષ્ઠવાર નથી પણ થતું.

સદા જ્ઞાતાશ્ચિત્તવૃત્તયસ્તત્ પ્રમોઃ પુરુષસ્યાપરિણામિત્વાત્ ।

સૂત્રાર્થ:—ચિત્તવૃત્તિઓ (પુરુષને) સદા જ્ઞાતજ હોય છે; કારણ કે એનો સ્વામી પુરુષ અપરિણામી છે. (અને વૃત્તિઓ પરિણામ પામવાવાળી છે.)

વિવેચન —અત્યારસુધી દર્શનશાસ્ત્રના જે મતનું આપણે વિવેચન કરતા આવ્યા છીએ, તેનો સારાંશ એ છે કે જગત મનોમય અને ભાર્તિક, બેઉ પ્રકારનું છે. વળી એ મનોમય અને ભૌતિક જગત હમેશાં વલા કદનાના પ્રવાહની સ્થિતિમાં જ રહ્યા કરે છે. મારી સામે આ એક પુસ્તક પડ્યું છે. તે શું છે ? તે સદાય પરિવર્તન પામ્યા કરતાં પરમાણુઓનો સમૂહ છે. પરમાણુઓનો એક સમૂહ એમાં પ્રવેશે છે અને બીજો સમૂહ તેમાંથી નીકળી જાય છે; અને પાછીના એક વમળની પેઠે તેની બાહ્ય આકૃતિ તો તેની તેજ રહે છે. આકૃતિના આ એકત્વનું જ્ઞાન આપણને થાય છે તેનું કારણ શું ? એનું કારણ એ છે કે પુસ્તકના કસેવરમાં જે જે પરિવર્તન થાય છે તે બધાંય તાલબંધ થાય છે. તેઓ આપણા મનહિપર જે અસર પહોંચાડે છે તે પણ બરાબર તાલબંધ જ પહોંચાડે છે. જો-કે તેના બિન્ન બિન્ન અંશ પ્રતિક્ષણે બદલાયા કરે છે તોપણ તે એક જ બનીને એક અવિચ્છિન્ન ચિત્રનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. એજ પ્રમાણે મન પણ પરિવર્તન પામ્યાજ કરે છે. મન અને શરીર બંને જુદા જુદા વેગથી ક્રમશઃ કરતાં એકજ પદાર્થના બે થર હોય તેવાં છે સરખામણીમાં એકની ગતિ ધીમી અને બીજાની ત્વરિત છે; તેથી દરીને બેઝની ગતિનું પાર્થક્ય આપણે અનાયાસે સમજી શકીએ છીએ. જહો એક આગગાડી જતી હોય અને તેની બાજુએ યમને બીજી એક ગાડી જતી હોય તો બેઝની ગતિ આપણે અમુક અંશે કળી

શકીએ છીએ, પરંતુ એખર્ચમાં એક ત્રીજા પદાર્થની પણ જરૂર પડે
 ■ એક નિશ્ચય વસ્તુ હોય તોજ તેની સાથે સરખામણી કરીને આપણે
 બીજી વસ્તુઓની ગતિનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ જો એક વસ્તુઓ
 ગતિવાળી હોય તો પ્રથમ ત્વરિત ગતિવાળીનો અને પછીજ ધીમી
 ગતિવાળી વસ્તુનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ ત્યારે હવે મન કેવી
 રીતે અનુભવ ગ્રહણ કરતું હશે ? એ પોતેજ નિરતર ગતિમાન હોવાથી
 તેના કરતા ધીમી ગતિવાળા પદાર્થની જરૂર તેની (મનની) ગતિ સમ
 જવામાટે પડે છે ત્યાર પછી તે પદાર્થન ગતિ સમજવામાટે વળા
 તેના કરતા પણ ધીમી ગતિવાળો, અને તે પછી તેના કરતા પણ ધીમી
 ગતિવાળો પદાર્થ જોઈએ એમ કરતાં કરતાં તો કદિ અતજ ન આવે
 એટલામાટે આપણી બુદ્ધિ કહે છે કે કોઈ એક અપરિવર્તનીય વસ્તુને
 શોધી કહાડીને આ પરિવર્તનીય વસ્તુઓની અનત એણીને સમાપ્ત
 કરવીજ પડશે ગતિમાન અનત વસ્તુઓની સાંખ્ય પાકળ એક અચ્ચય,
 અપરિણામી, અવર્ણુ વિશુદ્ધ પુરૂષ રહેલો છે જેમ સિનેમેટાગ્રાફના
 ધત્રમાથી ફિરણોનો સમૂહ સામેના સ્વેત ચિત્રપટ ઉપર પડીને વિવિધ
 પ્રકારના અનેક ચિત્રોની આકૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે, તોપણ ખરી રીતે તો
 એ ચિત્રપટ નિર્લેપજ રહે છે, અને તેના ઉપર ચિત્રોના લેશમાત્ર
 પણ ગ્રહ પડનો નથી, તેવી રીતે વિષયોના અનુભવોના સરસ્ત્ર માત્ર
 એના ઉપર પ્રતિબિંબિત થાય છે અને એ પોતે તો સદા એક રસ
 અને નિર્વેપજ રહે છે

न तत्त्वामासं दृश्यत्वात् ॥ ૧૮ ॥

સુત્રાર્થ — મન દસ્ય પદાર્થ હોવાથી તે સ્વય પ્રકાશ નથી

વિવેચન — પ્રકૃતિમાંથી સર્વદા પ્રયત્ન શક્તિઓ પ્રખટી જેવામાં
 આવે છે, પણ તે સ્વપ્રકાશિત નથી તેમ સ્વય ચૈતન્યસ્વરૂપ પણ નથી
 માત્ર એકલો પુરૂષજ સ્વયપ્રકાશરૂપ છે અને તેમ પ્રત્યેક વસ્તુને
 પોતાનો પ્રકાશ આપે છે તમામ પ્રકૃતિમાં તેમજ દક્ષિતમૂહોમા

પ્રતીત થતો પ્રકાશ એજ પુરુષનો-આત્માનો છે

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ १९ ॥

સૂત્રાર્થ — મન એકી સમયે બે વસ્તુઓ ગ્રહણ કરી શકતું નથી, માટે તે સ્વપ્રકાશિત નથી

વિવેચન — જો મન સ્વપ્રકાશિત હોત તો એજ સમયે તે બંને-કેના અનુભવ કરી શકત પછી તે તેમ કરી શકતું નથી. જો એજ વસ્તુમાં મનને પૂર્ણ એકાગ્ર કરી દેશો તો પછી તે બીજી સર્વ વસ્તુ-ઓને તમે બૂલી જ નવના. જો તે સ્વપ્રકાશિત હોત તો એમ ન થતું. એકી વખતે બંને ત અનુભવો ગ્રહણ કરી શકત પુ. ૫ એક દાણમાત્રમાં સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન કરી શકે છે માટે તે સ્વપ્રકાશિત છે

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ २० ॥

સૂત્રાર્થ — જો કાંઈ એવી કલ્પના કરે કે એક ચિત્ત બીજા ચિત્તને પ્રકાશિત કરે છે તો એવી કલ્પનાની પરપરાનો અત નદિ આવે બંને સ્મૃતિનો સંકર થશે

વિવેચન — એમ ધારીએ કે મનનો અનુભવ કરનાર બીજું એક મન છે, તો વળી તેનો અનુભવ કરનાર કાંઈ ત્રીજું મન પણ હોવું જોઈએ, અને એ પ્રમાણે અનંત ટ્રેણી ચાલ્યા કરવાની વળી એવી સ્મૃતિમાં પણ ભારે ગરમડ થવાની શરણ કે ઉપલી ધારણા જો ખરી હોય તો સ્મૃતિના ભગર જેવું કંઈ રહેવાનું નહિ.

चित्तेरप्रतिसक्रमायास्तदाकारापचौस्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २१ ॥

સૂત્રાર્થ — ચેતન (પુરુષ) પણ પરિણામરહિત દેવ થી ચિત્ત ન્યારે તેનો આગર ધારણ કરે છે ત્યારે જ તે જ્ઞાની મને છે

વિવેચન — આ રિષય વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવવાને લગવાન પડ-નહિ કહે છે કે, “ જ્ઞાન કાંઈ પુરુષનો ધર્મ નથી જ્યારે ચિત્ત પુરુષની પાસે આવે છે ત્યારે પુરુષનું પ્રતિબિંબ તેના ઉપર પડે છે, તેથી જ અમુક

સમયને માટે તે જાનવાન બની રહે છે અથવા તો પુરૂષ જેવું દેખાય છે.

દ્રષ્ટૃદશ્યોપરક્તં ચિત્તં સર્વાર્થમ્ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—ચિત્ત જગતે દશા અને દશ્યવડે ગમાય છે ત્યારેજ તે સર્વ અર્થોનો પ્રકાશ કરી શકે છે.

વિવેચન.—એક બાજુએ દશ્ય-એટલે જાણ જગત ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે; અને બીજી તરફ તેના ઉપર પુરૂષનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આમ થવાથીજ ચિત્તમાં સર્વ પ્રમગ્નું જ્ઞાન થાય છે.

તદસંલપેયવાસનામિશ્રિત્રમપિ પરાર્થ સંહત્ય કારિત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—જે ચિત્ત અસખ્ય વાસનાઓને વીધે વિદિન છતાં તે મિશ્ર પદાર્થ હોવાથી પરને માટે (પુરૂષને માટે) કાર્ય કરે છે.

વિવેચન.—મન નાના પ્રકારના પદાર્થનું મિશ્રણ હોવાથી તે પોતાને માટે કંઈ પણ કાર્ય કરી શકતું નથી. આ જગતમાં જે જે મિશ્ર પદાર્થો તેમનું સવતું પ્રયોજન બીજી ગામ વસ્તુ કે જેને માટે આ બધાં મિશ્રણો કરવામાં આવ્યા હોય તેનું કાર્ય કરવામાટેજ છે. મન પણ નાના પ્રકારની વસ્તુઓના મિશ્રણવડે હત્યન્ન થએલું હોવાથી તેનું પ્રયોજન કેવળ પુરૂષનેજ માટે છે.

વિશેષદર્શિન આત્મભાવમાવનાયિનિષ્ઠાત્તિઃ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ —ચિત્તથી આત્માને લિન્ન બાણી ચૂકેલા વિશેષદર્શી-વિવેકી-પુરૂષોની મન પ્રત્યેની મિથ્યા આત્મભાવના નિગત થાય છે.

તદા વિવેકનિમ્નં કૈવલ્યગ્રામ્ભાવં ચિત્તમ્ ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ:—પછી તેવિવેક તરફ નમેયુ ચિત્ત કૈવલ્યને અભિમુખ થાય છે.

વિવેચન:—આ પ્રમાણે યોગાભ્યાસવડે વિવેક શકિતરૂપી શુદ્ધ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે આપણા ચિત્તરૂપી ચક્ષુઓઉપર ફરી વળેયુ બમરૂપી પડળ ખસી જવાથી આપણે વસ્તુઓને તેના મત્પરરૂપતા જોઈ શકીએ છીએ. પ્રકૃતિ એક મિશ્ર પદાર્થ છે અને તેજ મહિસ્વરૂપ પુરૂષને

આ બધું વિચિત્ર દૃશ્ય બતાવી રહી છે, એ વાત આપણને બરાબર સમજાઈ જાય છે. પ્રકૃતિ ઈશ્વર નથી એ સત્ય પણ આપણી નજર આગળ ખુલ્લું થઈ જાય છે પ્રકૃતિની આ સર્વ લીલા, તેના અનેક-વિધ મિશ્રણો તે માત્ર આપણા હૃદયથી સિદ્ધાસનઉપર વિરાજમાન પુરુષને બતાવવાને માટેજ છે. લાગ્ય સમયના અભ્યાસને યોગે જ્યારે આ વિવેકચિત્તનો ઉદય થાય છે ત્યારે લાય માત્ર ટળી જાય છે અને દૈવલ્યપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ — પૂર્વના (અવિવેકના) સરકારોને લીધે તે વિવેકચિત્તના વિવેકાજાવરૂપ અવકાશોમાં અન્ય વૃત્તિઓ પણ ઉપજતી રહે છે.

વિવેચન — આપણને સુખી કરવાને માટે બાહ્ય વસ્તુઓની આવશ્યકતા દર્શાવવાવાળી જે જે વૃત્તિઓ આપણા ચિત્તમાં ઉદ્ભવે તે સર્વ દૈવલ્ય પ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિઘ્નકર્તા છે. ‘પુરૂષ યોતે સ્વલ વર્થ જ સુખ અને આનંદસ્વરૂપ છે.’ એ સત્યજ્ઞાનને પૂર્વના વિપરીત સરકારો વારંવાર ઉદ્ભવીને ઢાળી દે છે, માટે એ સરકારોને ક્ષીણ કરવાની જરૂર છે.

हानमेपां क्लेशवदुक्तम् ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ — ક્લેશના નાશ કરવામાટે આગળ જે ઉપાયો કલા છે તેજ ઉપાયોવડે એ સરકારોનો પણ નાશ થઈ શકે છે.

प्रसंख्यानं ऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥

સૂત્રાર્થ — વિવેક જ્ઞાનવળાઓમાં પણ જે યોગી અનોંકિત સિદ્ધિઓ-રૂપી ફળની ઇચ્છા જિનાતો હોય તેને સર્વથા વિવેકજ્ઞાનજન્યત રહેવાથી તે જ્ઞાનની પરિપક્વતા-પરાક્રમ્ય-રૂપ “ધર્મમેઘ સમાધિ” પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન — વિવેકજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા યોગીને આગ્રહ અધ્યાયમાં વર્ણવેલી અનોંકિત શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ જે સાચો યોગી છે તે તો વિવેકજ્ઞાનનેજ દૃઢ કરતો ચાલી એ સર્વોનો અસ્વીકારજ કરે

છે. આવા યોગીને “ધર્મમેધ” નામનું એક વિશેષ પ્રકારનું જ્ઞાન—એક વિશેષ પ્રકારનું તેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિહાસમાં વિશ્વના સર્વ ધર્મ-સ્થાપકોની કથાઓ આપણે જોઈએ છીએ તે સર્વને આ ધર્મમેધ સમાધિની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેમણે તેમની પોતાની અદ્વૈત જ્ઞાન અને સુખનો અખૂટ અનુભવ મૂળ કરે શોધી કઢાડ્યો હતો. તેમની દષ્ટિ આગળ સત્ય પ્રત્યક્ષ ખડું થઈ ગયું હતું. આગલા અધ્યાયમાં કહી મલા તે બધી સિદ્ધિઓનો મોહ ત્વજવાથીજ જ્ઞાતિ, વિનય અને પવિત્રતા, એ તેમના સ્વભાવરૂપ બની રહ્યા હતાં.

ततःक्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તેથી (ધર્મમેધસમાધિની પ્રાપ્તિથી) ક્લેશ અને કર્મની નિવૃત્તિ થાય છે.

વિવેચનઃ—એકવાર યોગીને ધર્મમેધસમાધિ પ્રાપ્ત થાય એટલે પછી તેને અવનતિ થવાની જરૂર પણ શંકા રહેતી નથી. તેને અધો-મતિ તરફ પ્રવૃત્ત કરે એવું કશું પ્રલોભન પણ સંભવતું નથી, તેમ ક્લેશ અને કર્મ પણ તેને બંધન કે પીડામાં નાખી શકતાં નથી.

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानंत्याज्ઞેયમल्पम् ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ને સમયે જ્ઞાન, અવિવેકરૂપી સર્વ આવરણથી તથા ક્લેશકર્મરૂપી મળોથી રહિત બનતાં તે અનંત બની જાય છે અને જોય તેના આગળ અલ્પ થઈ જાય છે.

વિવેચનઃ—જ્ઞાન તો ખરું જોતાં પુરૂષનો સ્વભાવજ છે યોગના સાધન-વડે તો તેના ઉપરનું આવરણ ખસી જાય છે એટલુંજ કેટલાક બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે, ‘શુદ્ધ’ એટલે અનંત આકાશના જેવું અનંત જ્ઞાન અને એ અનંત જ્ઞાનમયી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી તેનુંજ નામ “શુદ્ધત્વ”ની પ્રાપ્તિ ઇત્ય એ સ્થિતિએ પહોંચીનેજ મહાન ખ્રિસ્ત કહેવાયો તમે પણ જ્યારે એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરશો ત્યારે તમારું જ્ઞાન અનંત બની જશે અને તેથી કરીને જોય વસ્તુ અલ્પ બની જશે. તે વખતે સમગ્ર જગત, તેની

અદર રહેલી તમામ એવ વસ્તુઓસહિત પુરુષની દૃષ્ટિમાં અરિત-વરહિત દેખાશે સાધારણ કોટિના માણસો પોતાને અતિ અદ્ય દેખે છે કેમકે તેમની નજરે એવ (જગત) અનત દેખાય છે

તત્ત્વઃ કૃતાર્થાનાં પરિણામક્રમસમાપ્તિર્ગુણાનામ્ ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ — આ પ્રમાણે ધમમેવસમાધિના ઉદય થઈ ગુણો કૃતાર્થ થાય છે, (તેમનું કાર્ય પૂર્ણ થાય છે) એટલે તેમના પરિણામક્રમની પણ મમખિત થય છે

વિવેચન — એ પછી ગુણોનાં અનેક પ્રકારનાં પશ્ચિમ, જેમના વડે એક જાતિમાથી બીજી જાતિમાં પરિવૃત્તિ થયા કરે છે, તે સદાને માટે સમાપ્ત થય છે

ક્ષણપરિયોગી પરિણામાપરાન્તનિર્ગ્રાહઃ ક્રમઃ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ — ક્ષણોના સમુદેવાળા તથા પરિણામના અતવડે જણા નારી એવી જે ગુણોની અવરથ વિશે તેને ક્રમ કહે છે

વિવેચન — ભગવાન પત્તજલિઆ ૧૦ શ્લોકે ક્રમ " ક્ષણની વ્યાખ્યા આપે છે ગુણોનું પરિણામ ક્ષણો તરીકેના સળધને રીધે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેને " ક્રમ " એવા નામથી તેઓ ઓળખાવે છે કુ વિચાર કરી એટલામાં તો કેટલીએ ક્ષણુ પીતી મ્મ પ્રત્યેક ક્ષણે માં ભાવમાં પરિવર્તન (ફેરફાર) થયા કરે છે પણ એ પરિવર્તનો અથવા એ પશ્ચિમોની દ્રેણીના અતમાજ કુ એ પશ્ચિમોને જોઈ શકે છુ અજ કા જને કીધે સમયનું યાન મારી રમૂનિમાં નહી જાય છે આ પ્રમાણે ભાગેતુ જે એ પછી એક પરિવર્તન થતુ એનેજ યોગશસ્ત્રની પરિભાષામાં " ક્રમ " કહેવામાં આવે છે પરંતુ જેમના ચિત્તે સર્વ વ્યાપકનો સાક્ષાત્કાર થઈ કીમો હોય છે તેમને માટે એ બધુજ મની જાય છે તેમને માટે તો વર્તમાનકાળજ સઘાય છે. તેમને માટે જૂન અને ભવિષ્ય જેવું કશું રહેતું નથી આ પ્રમાણે ક્રમનો સમય થઈ ગયો એમણે પછી સર્વ કાળ વર્તમાનમગરૂપે તેમની નજર અગ્રજ ઉભો રહે છે, અને

તમામ પ્રકારનું જ્ઞાન વીજળીના ઝમકારની માફક સજીમાત્રમા તેમને જ્ઞાત થઈ રહે છે

પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ગુણાનાં પ્રતિપ્રસવ કૈવલ્યં સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા વા ચિત્તિશક્તિરિતિ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ—પુરુષાર્થશૂન્ય (કર્મ દિત) ગુણોનો પ્રતિપ્રસવ (પ્રતિભોમ કર્મે પ્રધનમા લય થવો) એજ કૈવલ્ય છે એને જ ચિત્તિ શક્તિની સ્વરૂપમા પ્રતિષ્ઠા અથવા સ્થિતિ કહેવામા આવે છે

વિવેચન—પ્રકૃતિનું કાર્ય હવે પૂરું થાય છે આ પછી પરમ કલ્યાણ મળી પ્રકૃતિમાતાએ સ્વેચ્છાથી જે કાર્ય પોતાને માથે લીધું હતું તે હવે તેને માથેથી ઉતરી જાય છે તેણે આત્મવિરમણ પામેલા જીવાત્માને સમને જગતમા જેટલા જેટલા ભોગ હતા તે બધાએ તેને ધીરે ધીરે ખતાવી દીધા પ્રકૃતિના જે જે વિગર અને અભિવ્યક્તિઓ હતી તે બધાનું તેને દર્શન કરાવી દીધું તેને નાના પ્રકારનાં ચરીરો ધારણ કરાવીને ક્રમવાર ઉઘી ઉઘી ઝેણીઓઉપર તે ચઢાવતી ગઈ ઉઘટે આત્મવિરમણ પામેલા જીવને પોતાના ભૂલાએલા મદિમાનું પાછું સ્મરણ થઈ અન્યુ નેનું પોતાનું સારવરૂપ તેની રમણિયાગણ તરી આવ્યું એટલે પ્રકૃતિનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું તેથી કરીને તે દેહો મળી માતા જે માર્ગે થઈને આવી હતી તે માર્ગે પાછી ફરી, અને બીજા જીવો જે સસારરૂપી અગમ્ય વરણમા લટકતા હોય તેમને ખરો માર્ગ ખતાવવાના કામમાં લાગી મછ આ માર્ગ તે આદિ અનંત કાળથી કરતીજ આવી છે આ પ્રનાણે સુખદુઃખ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ એવા દંદોના પ્રદેશમાં થઈને પ્રત્યાવર્તિ જીવાત્માઓ અનંત મરિતારૂપે પરિ પૂર્ણતા અથવા કૈવલ્યરૂપી સમુદ્ર તરફ પ્રગતિ કર્યાજ કરે છે

જેમણે આત્મસાક્ષાત્કાર (પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ) કર્યો છે તેમનો જય થાયો અને આપણુ સર્વને તેમના આશીર્વાદ મળ્યા કરો! ...
ૐ શાન્તિ ।

પાતંજલ યોગસૂત્ર સમાપ્ત

પરિશિષ્ટ

યોગવિધાવિધે અન્યશાસ્ત્રોમાંથી ઉપયોગી ઉતારા.

(એતાચર દેવનિવર્તતા અધ્યાય બીજામાંથી)

સમે શુચૌ શર્કરાવદ્ધિવાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાથયાદિભિઃ ।

મનોઽનુકૂલે ન તુ ચક્ષુષીઢને ગુદાનિવાતાથયણે પ્રયોજયેત્ ॥

ભાવાર્થઃ—જે સ્થાન સપાટ, પવિત્ર અને પથર, અગ્નિ તથા રેતી વિનાનું હોય, જ્યાં મનુષ્યના અથવા જલધીધના અવાજથી મન ચંચળ થવાતો સહ્યવ ન હોય, જે સ્થાન મનને અનુકૂલ અને નેત્રને પ્રસન્નતા ઉપજાવે એવું હોય, એવું કોઈ રમણીય અને એકાંત સ્થાન પર્વતોની શુદ્ધામાં શોધી કાઢીને ત્યાં યોગાભ્યાસ કરવો.*

નીહારધૂમાર્કાનિલાનલાનાં સ્વધોતવિષ્ટત્સ્ફટિકશશિનામ્ ।

પ્રતાપિ રૂપાણિ પુરઃસરાણિ મહાણ્યમિચ્છત્તિકરાણિ યોગે ૧૧

ભાવાર્થઃ—ધુમ્રમસ ધૂમારો, સ્વર્, વાયુ અગ્નિ, તારા, વિજળી, સ્ફટિક, ચન્દ્ર એટલી આકૃતિઓ યોગમાં લઈને અભિભેક્ત કરનારી છે.

લઘુત્વમારોગ્યમલોલુપત્વં વર્ણપ્રસાદઃ સ્વરસૌષ્ઠ્યશ્ચ ।

ગંધઃશુષ્કો મૂત્રપુરીષમરૂપં યોગપ્રવૃત્તિં પ્રથમાં વદન્તિ ॥૧૨॥

ભાવાર્થઃ—શરીરની લઘુતા, આગેશ, નિર્ભીષણ, સુંદરવર્ણ, સ્વરની મીઠાશ અથવા મળમૂત્ર અને સુગંધ એટલા ચિન્હો યોગની પ્રવૃત્તિ કરનારમાં એક પછી એક જોવામાં આવે છે.

યથૈવ વિવં મૃદયોપાલિપ્તં તેજોમયં બ્રાજતે તત્ સુધાન્તમ્ ।

તદ્વાત્મતત્ત્વં પ્રસમીક્ષ્ય દેહો એકઃ કૃતાર્યો ભવતે વીતશોકઃ ॥

* વેદાત્મકતાના એક સુવર્ણ ભજવાન વ્યાસ મુનિએ આ વિધે વિશાળ અર્થમાં કહ્યું છે કે “જ્યાં એકાગ્રતા સંપાદ્ય શકે ત્યાં બેસીને ધ્યાન કરવું.”

ભાવાર્થ:—એમ સોનું રૂપું પ્રથમ માટી વગેરેથી ઢંકાએલાં હોય પણ સારી રીતે શુદ્ધ થયા પછી તેજોમય બની રહે છે, તેમ દેહી આત્મતત્ત્વનું રૂડે પ્રકારે દર્શન કરીને એકસ્વરૂપ, કૃતાર્થ અને દુઃખ-મુક્ત બની રહે છે.

(સાંખ્યદર્શનના અધ્યાય ત્રીજામાંથી)

રાગોપહતિર્ધ્યાનમ્ ॥ ૩૦ ॥

ભાવાર્થ:—વિષયોપ્રત્યેના રાગ (આસક્તિ) ના નાશને ધ્યાન કહે છે.

વૃત્તિનિરોધાત્તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૩૧ ॥

ભાવાર્થ:—ધ્યેય પદાર્થ સિવાયના અન્ય પદાર્થોમાંથી વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાથી તેની (ધ્યાનની) સિદ્ધિ (પકવતા) થાય છે.

ધારણાસનસ્વકર્મણા તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ:—બ્રાહ્મણી ધારણાથી (ચેતક, પૂરક અને કુંભકથી), આસનથી અને સ્વકર્મથી વૃત્તિનિરોધની સિદ્ધિ થાય છે.

સ્વકર્મ સ્વાશ્રમાર્ચિહિતકર્માનુષ્ઠાનમ્ ॥ ૩૫ ॥

ભાવાર્થ:—સ્વકર્મ એટલે પોતાના આશ્રમનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું તે.

વૈરાગ્યાદમ્યાસાન્વ ॥ ૩૬ ॥

ભાવાર્થ:—વૈરાગ્ય અને અભ્યાસના સેવનથી પણ વૃત્તિનિરોધ સિદ્ધ થાય છે.

દૈવાદે પ્રભેદા ॥ ૪૬ ॥

ભાવાર્થ:—સૃષ્ટિ અથવા દેહજન્મના, દેવ, અસુર, મનુષ્ય, નારકી, તિર્થંક ને રથાવર, એમ છ પ્રકારના ભેદ છે. એમાં પણ, પક્ષી બળ-.

* આ અને આ પછીના અધ્યાયના સુત્રોનો ભાવાર્થ સાંખ્યદર્શન ઉપ-
રની મહારાજશ્રી નયુરામશર્માપ્રણીત ‘તત્ત્વચ પ્રણીષિકા’ નામની ટીકા ઉપરથી
કેટલાક સંદેપપૂર્વક આપેલો છે.

સંપાદક.

ચર, સર્પ, વગેરેને તિર્ચક કહે છે; અને વૃક્ષ, પાત્ર, માટી વગેરેને સ્થાવર કહે છે.

આન્નદ્વસ્તંભપર્યંતં તત્કૃતે સંપિરાગ્નિવેકાત્ ॥ ૪૭ ॥

ભાવાર્થ:—પુરુષને જ્યાંસુધા વિવેચના પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી તેને માટે લઘુજ્વાળા માંડીને ઘજાસુધીની સહિ ગુણકર્મોનુસારે પ્રાપ્ત થયાજ કરવાની; અર્થાત્ વિવેચના 'થાય તોજ તે પુરુષનો જન્મ મરણાદિષ્ઠ સંસાર નિવૃત્ત થઈ પ્રકૃતિ તેને પોતાનું પરિણામ દર્શાવતી બેઠક છે.

આવૃત્તિસ્તન્નાપ્યુત્તરોત્તરયોર્નયોગાદ્વેયઃ ॥ ૫૨ ॥

ભાવાર્થ:—ઊર્ધ્વલોક (અથવા શ્રેણી) માંથી પણ પુણ્યકર્મોના ક્ષય થયે પાછું ઉતરતી યોનિઓમાં આવવું પડે છે; માટે ઊર્ધ્વલોક પણ ત્યાજ્ય છે.

સમાનં જરામરણાદિજં દુઃસમ્ ॥ ૫૩ ॥

ભાવાર્થ:—જન્મ, જરા, મરણ વગેરેનાં દુઃખ જ્યાં લોકમાં સરખાં હોવાથી પણ ઊર્ધ્વલોક ત્યાજ્ય છે.

ન કારણલયાત્કૃતકૃત્યતા સ્નાનવદુત્થાનાત્ ॥ ૫૪ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રકૃતિમાં આત્મબુદ્ધિ રાખી તેનીજ ઉપાસના કર્યા કરનાર ઉપાસક પ્રકૃતિમાંજ સીન થતો હોવાથી તે કૃતકૃત્ય બની શકતો નથી. જેમ સ્નાનમટે જળમાં ડૂબી મારનાર મનુષ્ય પાછો તેમાંથી બહાર નીકળી આવે છે, તેમ પ્રકૃતિસીન પુરુષ પણ વિવેચનાને અભાવે કાળાંતરે પાછો મંસારી થાય છે.

વિરિક્તવૌધાત્સૃષ્ટિનિવૃત્તિઃ પ્રધાનસ્ય સુદવત્પાકે ॥ ૬૩ ॥

ભાવાર્થ:—મોષ (ગાંધ) વડે પુત્રપુત્ર પ્રકૃતિથી જુનાપણું સમજાયેથી તે પુરુષના સજ્જમાલ પ્રકૃતિ, જન્મ દિ સૃષ્ટિ નદિ કરતાં નિવૃત્ત થાય છે. રસોઈ કરી રહ્યા પછી રસોયો નિવૃત્ત થાય છે તેમ.

इतर इतरवचदोषात् ॥ ६४ ॥

ભાવાર્થ:—વિવેકગાનરહિત પુરુષ પ્રકૃતિના દોષને લખને કંતર પુરુષોની પેઠે સંસારીજ રહે છે.

द्वयोरेकतरस्य बौदाहीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રકૃતિપુરુષ બનેતું અથવા એકલા પુરુષનું ઉદાસીન-પણું (વિરોગ) થવાને મોક્ષ કહે છે.

अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्येवोदरगः ॥ ६६ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રકૃત અગાની પુરુષો પ્રત્યે પ્રવૃત્તિવાળી રહે છે, પરંતુ તત્ત્વગાની આગળ તે પોતાનો સ્વદિગ્ધ દેખાડતી નથી. કેમકે જેમ દોર-ડીને દોરડી તરીકે જાણી લેનારા પુરુષની સર્પસજ્જાની આનિત દૂર થાય છે, તેમ પ્રકૃતિને જાણનાર પુરુષનો પ્રકૃતિપ્રત્યેનો અનુચલ દૂર થઈ જાય છે.

कर्मनिमित्तयोगान्च ॥ ६७ ॥

ભાવાર્થ:—વિવેકી પુરુષનું કર્મરૂપ નિમિત્ત કારણ (ધર્માભિર્મ) મટી જવાને લીધે તેનો મોક્ષ થાય છે. બીજાઓમાટે તે, નિમિત્તકારણ રહેવાથી તેમનો મોક્ષ થતો નથી.

नैरयक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम् ॥ ६८ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રકૃતિના કાર્યમાં કર્મની નહિ પણ અવિવેકની અપેક્ષા છે; અર્થાત્ અવિવેકજ મુખ્ય કારણ હોય કર્મ અથવા અદૃષ્ટ એ તો તેનું સહકારી કારણજ છે.

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलबधूवत् ॥ ७० ॥

ભાવાર્થ:—જેમ પોતાનો દોષ પતિના જોવામા આવી જતાં કુલિન સ્ત્રી લગ્ન પામીને પુનઃ પતિની સમીપ જતી નથી; તેમ પ્રકૃતિ પણ પોતાના સ્વદિગ્ધ પરિણામીપણું, દુઃખરૂપતા, કલ્યાદિ દેવો પુરુષના જાણ-

વાર્મા આપ્યા પછી લલ્લજ પામીને વિવેકી પુરુષ પ્રતિ પ્રવૃત્ત થતી નથી.

• નૈકાંતતો વંધમોક્ષૌ પુરુષસ્યાવિવેકાદૃતે ॥ ૭૧ ॥

સાધાર્થ—પ્રકૃતિપુરુષના અવિવેકને લીધેજ પુરુષને બંધન છે વારતવિક બંધ કે મોક્ષ જેવું તેને છેજ નહિ.

પ્રકૃતેરાંજસ્યાત્ સસંગત્વાત્પશુવત્ ॥ ૭૨ ॥

સાધાર્થ—ગુણોના યોગથી પ્રકૃતિનેજ બંધ અને મોક્ષ છે જ્ઞાન દોરડાના સબંધથી પશુને બંધન છે અને દોરડાના વિયોગથી પશુને છૂટાપણ છે, તેમ અવિવેકી પ્રતિ પ્રવૃત્તિ કરથી પડે એ પ્રકૃતિને બંધન છે, અને વિવેકી પ્રતિ પ્રવૃત્તિ ન કરથી પડે એ તેને મોક્ષ છે

તત્ત્વાભ્યાસાન્નેતિ નેતીતિ ત્યાગાદ્વિવેકસિદ્ધિઃ ॥ ૭૫ ॥

સાધાર્થ—તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવાથી અને દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, ઇત્યાદિ પ્રકૃતિના દ્વેષે દ્યાર્થનો આ તે (આત્મા) નહિ, આ તે (આત્મા) નાહ, (અથવા હું તે નથી હું તે નથી) એમ સમજીને તેમાંથી અહ મમતાવનેા ત્યાગ કરવ થો વિવેકની સિદ્ધિ થાય છે

અધિકારિપ્રભેદાન્ન નિયમઃ ॥ ૭૬ ॥

સાધાર્થ—વિવેકીના મેળવવાને જન્યતા અધિકારીઓના ઉત્તમ મધ્યમ ને કનિષ્ઠ, એવા મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર હોવાથી બધા અધિકારીઓને સરખા સમયમાં કિંવા આ જન્મમાંજ વિવેકની દૃઢતા થાય એવો નિયમ નથી અધિકાર પ્રમાણે કાષ્ટને શીઘ્ર તો કાષ્ટને વિલંબે વિવેકીના ઉપજે છે

યાધિતાનુવૃત્તેર્મધ્યવિવેકતોઽપ્યુપભોગઃ ॥ ૭૭ ॥

સાધાર્થ—તીવ્ર વિવેકવાળાને તો ઉપભોગ નથીજ, પરંતુ મધ્યમ વિવેકવાળાને પણ સમજના અભાવને લીધે ઉપભોગ સંભવતો નથી પણ જ્ઞાનવડે બાધ પામેલી વાસનાની અનુવૃત્તિજ તેને—મધ્યમ વિવેકીને—દેહલોક સમય એવું દેખાડે છે કે " હું ઉપાર્જક કર્મનો દુશાપભોગથી થય કઈ છું " અર્થાત્ મધ્યમ વિવેકીને જે ઉપભોગ થાય છે, તે

આધિતાનુવૃત્તિથી છે.

લીવન્મુક્તય ॥ ૭૮ ॥

ભાવાર્થ:—મધ્યમ વિવેકીનું સરીર નહિ પડે ત્યાંસુધી તે જીવન્મુક્ત અવસ્થામાં રહે છે. આરબ્ધના ક્ષયની સાથે વાસનાની આધિતાનુવૃત્તિ પણ અદૃશ્ય થતા લાગે છે, ને તેથી તે મધ્યમ વિવેકી પણ નિત્ય વિવેકને પામી મુક્ત થાય છે.

ચક્રમ્રમણવદ્વૃત્તશરીરઃ ॥ ૮૨ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ કુભારે ચાકડો ફેરવવાની ક્રિયા બંધ કર્યા પછી પણ પૂર્વક્રિયાના વેગથી કુંભારના તે ચાકડાનું પુનઃ ભ્રમણ થાય છે; તેમ વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ આરબ્ધ કર્મના વેગથી જીવન્મુક્તનું સરીર સ્થિત રહે છે.

સંસ્કારલેશતસ્ત્વિસદ્ધિઃ ॥ ૮૩ ॥

ભાવાર્થ:—દેહને ધારણ કરનારા કર્મવાસનાની અનુવૃત્તિના સંસ્કારો અતિ સૂક્ષ્મરૂપે રહી જતા હોવાથી તેમને ક્ષય થતાં સુધી જીવન્મુક્તને ભોગાભાસનો અનુભવ થયા કરીને તેના શરીરની રિધતિ રહે છે. અત્તાની અવિદ્યાથી આસક્ત થઈને વિષયોને ભોગવે છે; પણ જ્ઞાનીની અવિદ્યા નષ્ટ થએલી હોવાથી તેણે આસક્તિ વગરજ વિષયોને ભોગવે છે; અને તેથીજ જ્ઞાનીના ભોગોને ભોગાભાસ રહે છે.

વિવેકાભિઃશેષદુઃખાનિવૃત્તૌ કૃતકૃત્યતા નેતરાન્નેતરાત્ ૮૪

ભાવાર્થ:—(ઉપરના કથાનાનુસાર)વિવેકમાજ દુઃખની નિઃશેષ નિવૃત્તિ, અને તે નિવૃત્તિમાજ કૃતકૃત્યતા છે. બીજામાં નહિ, બીજામાં નહિ.

(સાંખ્યદર્શનના અધ્યાય ત્રીયામાંથી)

આ અધ્યાયમાં વિવેકજ્ઞાનનાં સાધનોનું નિરૂપણ છે.

રાજપુત્રવત્તત્ત્વોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—તત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળવાથી પણ રાજપુત્રની પેઠે આત્મા-

તું યથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કોઈ મનપુત્રને કોઈ કારણથી સિદ્ધ અવસ્થામાં તેના આપે વનમાં મોકલવાની દીધો હતો ત્યાં બીડના રાજાએ તેને પળી પોપી મોટા કુર્ચો, તેથી તે રાજપુત્ર પોતાને બીજા સમજાવ્યા હાગ્યો. પછી નામનું અપુત્ર મરણ થતાં મત્રીઓએ તે બીડનું અભિ-
માન કરનાર રાજપુત્રને ઘેર આણી, “તું બીડ નથી, પણ રાજપુત્ર છે” એમ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તેણે પોતાનો ખરી જાન જાણી અને બીડના આચારનો ત્યાગ કર્યો

પિશાચવદન્યાર્થોપદેશેઽપિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એક આત્મા પોતાના શિષ્યને તત્ત્વોપદેશ કરવામાં નિર્જન વનમાં લઈ ગયા હતા ત્યાં તેમણે તે શિષ્યને તત્ત્વોપદેશ કર્યો, તે ઉપદેશ વૃક્ષપદ રહેવા એક પિશાચે માલખ્યો, તેથી તેને પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તાત્પર્ય કે એકને માટે થયેલો ઉપદેશ બીજાને પણ જ્ઞાન આપી શકે, જેમ શિષ્યને થયેલો ઉપદેશ પિશાચે સાંભળ્યો ને તે ફતાર્થ થયેલ

આવૃત્તિરસક્રુદુપદેશાત્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—નાત્ર વૈરાગ્યવાનને એક વખત ઉપદેશ કરવાથી પણ બોધ થાય, પરંતુ મદ વૈરાગ્યવાનને એક વખતના ઉપદેશથી બોધ ન થાય, માટે તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંકુધી વારે વારે ઉપદેશ કરવો જોઈએ, જેમ સ્વેતકેતુને પુનઃ પુનઃ તેના પિતાએ ઉપદેશ કર્યો હતો તેમ

પિતાપુત્રવદ્મયોદ્દેશત્વાત્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—એક પાછણ પોતાની ગર્ભિણી ભાત્રીને તેના પિતાને ઘેર મૂકી ધન મેળવવામાં પરદેશ ગયો પછી લગ્ન થાલે ઘેર આવ્યો, તો તેણે પોતાના નવા જન્મેલા પુત્રને જાણખ્યો નહિ અને પુત્રે પણ પિતાને જાણખ્યો નહિ. પછી તેની સ્ત્રીના જાણખાવવાથી બંનેએ બંનેને જાણ-
ખ્યા, અભિપ્રાય એ કે ગુરૂવગર સુહૃદના ઉપદેશથી પણ તત્ત્વજ્ઞાન થાય

શ્વેનવત્સુહૃદ સી ત્યાગવિયોગામ્યામ્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ — અણુસમણુ પુરુષ ત્યાગ તથા વિયોગને લક્ષને રૂપેન પક્ષીની પેઠે સુખી તથા દુઃખી થાય છે ઢાઢ માણુસે એક સિયાણુનુ બચ્ચુ પાળુ હુ, તેને તે નિત્ય સારો સારો આહાર પ્રીતિપૂર્વક આપને તેથી તે પુષ્ટ થયુ કેટલોક સમય વીલાપત્રી તે માણુસના મનમા એમ આચુ ને આ નિગપરાધી પખીને મારે સામાટે બધનમા રાખુ નેહએ ? આથી તેણે તેને વનમા હે ।ડી મૃનુ મિનાણે બધનથી મોખો થવાયા સુખી અને પાળમ્ના વિયોગથી દુઃખી થયે

અહિનિર્લયિનીવત્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ — સર્વે કાચળીમા રતેહ કર્યો હતો તેમ સાધકે અનિત્ય પદાર્થોમા રતેહ ન કરવો કેમકે તેમ કરવાથી બધન થાય છે ઢાઢ એક સાપ મચળી ઉતાર્યા પછી તે કાચળીમા મમતા રહેવાથી તે રથાનને ત્યાગ નહિ કરતા ત્ા ને ત્યાગ રણો એવામા એક વાદીએ તે કાચળી દૂધી બાળી એટલે તેણે ત્યા આવી તે માપને પણ પચ્ચે

છિન્નહસ્તવદ્વા ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ — જેમ કપહને જુદા ગેલા હાથને પુન ઢાઢ મદણુ કરે નહિ, તેમ ત્યાગ કરેન પ્રતિ વગેરેનુ પણ પુન મદણુ કરવુ યોગ્ય નથી

અસાધનાનુચિતનં ધંધાય મરતવત્ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ — જેમ મીઠપભદ્રેજના પુત્ર ભગત યોગાનુબાન કરવા વનમા ગયા હતા ત્યા વાધના લયથી હરિણીએ પ્રસવ કરેલા એક દીન અને થ મૂનના બચ્ચાને પાળવારૂપ ધર્મ કરવાથી તેઓ પુન જન્મરૂપ બધને પામ્યા હતા તેમ જો પદાર્થ અથવા કાર્ય વિવેચનાનુ અતરંગ માધન ન હોય તે ધર્માનુકૂલ હોય તોપણ તેનું ચિતન કે અનુબાન સાધકે કરવુ નહિ કેમકે તેમ કરવાથી બધન થાય છે જડભરતની વિશેષ હદિ ત ભાગવત તથા વિષ્ણુ સ્તુતિમા આરે છે

વહુમિયોગે વિરોધો રાગાદિભિઃ કુમારીશંખવત્ ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ:—ધણ માણસોના સંજયી ગ્રહદેવાદિની ઉત્પત્તિ યજ્ઞાવી પરસ્પરમાં વિરોધ થાય છે, તે તેથી પુરૂષ યોગબદ્ધ થાય છે, કુમારીના દાયમાં કંકણોની પેઠે એક બાહ્યણની દીકરી દાયમાં ધણા કંકણો પહેરીને ઝાંઝર ખાંડતી હતી, તે કંકણો દાય બિન્દોનીઓ થવાથી બહુ ખડખડવા લાગ્યાં. પડોરામાં તેનું માગુ કરવા આવેલા બાહ્યણો બેકેલા હોવાથી તે બહુ લજ્જા પામી. આથી તેણે દરેક દાયમાં એક એક કંકણ રાખી બીજાં બધાં ઉતારી દીધાં, એટલે બવાળ થતો બધ પડો. તાત્પર્ય કે મોક્ષેન્દુએ ધણાના સંગમાં ન રહેતા એકાંતસેવન કરવું.

દ્વામ્યામપિ તથૈવ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ:—એના મળધથી પણ તેવુંજ પરિણામ આવે છે; માટે એકાકી રહેવુંજ ઉચિત છે. એના સળધથી કક્ષેશ દદાય ન થાય તેવું હોય, તોપણ અનુપયોગી વાર્તામાં બદિર્ગતિએ કળક્ષેપ તો થાયજ, માટે તે પણ ત્યાજ્ય છે.

નિરાશઃ સુખી પિંગલાવત્ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ:—વિદેહનગરમાં પિંગળા નામની એક વેશ્યા રહેતી હતી. તે એક રાત્રિએ પોતાના ઉપપતિની શબ્દ જોતી ધરના બાગણ પામે બેસી રહી. રાત્રિનો ધણો ભાગ બીતીજ યજ્ઞ ગયો. રાજમાર્ગમાં ભોડોનું ફરજુદરજુ બધ થયું ત્યાં સુધી પણ મધ ઉપપતિ તેને ત્યાં આવ્યો નહિ; ત્યારે તેને પોતાના નીચ ધધાપર અત્યંત ગ્લાનિ આવી, અને આત્મા-રૂપી પતિનું સેવન નહિ કરતા દાઝામના ઉપપતિનું સેવન કરવામાં આટલાબધા દદાડા એણે છાદી નાખ્યાં તે માટે તે ધણી ખેદિત યજ્ઞ પછી તેણે જીવમીપર્યંત તે ધધાના ત્યાગનો દદ મહત્ત્વ કર્યો. આવી રીતે વૈરાગ્ય ઉપગતા મર્વ આશાનો પરિત્યાગ જીવવાથી તે મુખ પામી. મુખ એ મત્તવગુણનો ધર્મ છે, અને આશાવડેજ ચિત્તનું ચયગપણ થતે મુખનો તિરોણાવ યજ્ઞ જાય છે. પન. જ્યારે એ આશાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે ચિત્તમાં મત્તવગુણની વૃદ્ધિ થવાથી

તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ જે સુખ છે તેનો પણ આવિર્ભાવ થાય છે તાત્પર્ય એજ કે મુમુક્ષુ જે નિરપેક્ષ ને નિશ્ચિત થઈ સામારિક સુખની આશાનો પરિત્યાગ કરે તોજ તે સુખી થાય છે

અનારંભેઽપિ પરગૃહે સુસ્ત્રી સર્પવત્ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ — ગૃહાદિનો આરભ ન કરવાથી પણ સર્પની પેઠે પારકા ઘરમાં સુખી થઈ શકાય છે બીજરો ઘણે કંઈ દર તૈયાગ કરે છે તેમજ તેમાં પ્રવેશ કરી સુખે નિવાસ કરે છે. કથાનુ તાત્પર્ય એ કે મુમુક્ષુએ ગૃહાદિના આરંભરમાં ન પડવું, કેમકે તેમ કરવાથી માધનમાં વિક્ષેપ આવે છે, ને બધેન થાય છે

વહુશાસ્ત્રગુરુપાસનેઽપિ સારાદાનં વદ્યદવત્ ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ — જેમ ભમરો પુષ્પ તથા મટાઓનો પરિત્યાગ કરી માત્ર મધનું મહણ કરે છે, તેમ શાસ્ત્રો અને ગુરુઓના વિવાદોનો પરિત્યાગ કરીને મુમુક્ષુએ મારમાત્રનુંજ મહણ કરવું નહિ તો તેઓના પરસ્પરના વિગેધને લીધે જિજ્ઞાસુને આત્માનો યથાર્થ નિશ્ચય નહિ થાય

હણુકારવન્નૈકચિત્તસ્ય સમાધિહાનિઃ ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ — નાણું બનાવનારનું ચિત્ત જેમ બાણ બનાવવામાં એવું એકાગ્ર થયું હોય કે તેની પાસેથી રાજનું મૈત્ર્ય ચાલ્યું ગયું તેની પણ તેને ખમર ન રહી તેમ સાધક પુરૂષ વૃત્તિઓનો યથાર્થ નિરોધ કરે તો તેને પણ મહારના પદાર્થોનું વિસ્મરણ રહે, અને સમાધિની હાનિ ન થાય

કૃતનિયમલંઘનાદાનર્થક્યં લોકવત્ ॥ ૧૫ ॥

ભાવાર્થ — જેમ લોકમાં વૈદનું ઓમડ ખાનાગ માટે માણુમ વૈદની કહેલી કરી ન પાળે તો તેને ગાન મળી શાંતિ થતી નથી, તમ સત્ત્વશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવામાટે જે નિયમો પાળવાનું શાસ્ત્રે તથા ગુરુએ કહ્યું હોય, તે નહિ પાળવાથી મત્ત્વશુદ્ધિ તથ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ને અસાધીપણું પણ ન મટે

તદ્વિસ્મરણેષપિ મૈકીમત્ ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ:—વનમાં સિંહ કરવા ગએલા એક રાજાએ ત્યાં એક બહુ લાવણ્યવતી સુદરી દીવી. રાજાએ તે નવધોવનાને કહ્યું કે મને વર ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું દેખાના રાજાની પુત્રી છું, ને તમે મને જળ ન દેખાડો તે હું તમરી ત્યાં ચિવાહ કરું. રાજાએ તે નિશ્ચયને અગીયાર કરી તેની ત્યાં ચિવાહ કર્યો. કેટલેક સમય બધા પછી એક વખત પગમાં જતાં તે કન્યા તમ્મી ધરાયી રાજાને કહેવા લાગી કે અને જળ બતાવો. ત્યાં રાજા આગળ કંઈ નિયમ બૂદી જઈ તેને તળાવને કિનારે લઈ ગયો. પછી તે બેઠું જુદાં જળ દેખતાજ દેખીતું રૂપ ધારણ કરી તેમાં પ્રવેશ કરી મદ રાજાએ બહુ મોંઘ કર્યો પણ તે મગી નહિ તેથી તે બહુ દુઃખી થયો. તેવી રીતે ગુરુ સત્સે પાસન કરવા કહેલા નિયમેનું વિરમણ કરવાથી અત્યુદ્વિગ્ધ કન્યા મરી રાજાની નથી.

નોપદેશશ્રવણેષપિ કૃતકૃત્યતા પરામર્શદત્તે વિરોચનવત્ ॥ ૧૭ ॥

ભાવાર્થ:—તાત્પર્યનિશ્ચય પરમર્શ વગર કેવળ ઉપદેશ સાંભળવાથી પણ કૃતકૃત્યપણુ આપત યતું નથી તેનું ઉદાહરણ વિરોચન છે વિરોચન (દૈત્યનો રાજા) તથા દંડ, એ બંને બંને શાસકો પાસેથી અત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ માન્યો. દંડે તે ઉપદેશનું પુનઃ પુનઃ મનન કરવાથી તેને મધ્યર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને વિરોચને તે ઉપદેશનું મનન ન કર્યું તેથી તેને તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું. વિશેષ વર્ણન માં છાદિ ન ઉપનિષદમાં છે.

દૃષ્ટસ્વયોરિદ્રિસ્ય ॥ ૧૮ ॥

ભાવાર્થ:—દંડ તથા વિરોચન એ બેમાં દંડને પણ બહુ મમત્સુધી મનનનિદિધ્યામન કરવડાવત તત્ત્વબોધ થયો. સાંભળ્યો છે તેથી બીજાને પણ એવા માધનવડે તત્ત્વજ્ઞાન થયું છે.

પ્રણતિવ્રત્તચર્યોપસર્પણાનિ કૃત્વા સિદ્ધિર્નહુકાલાત્તદ્વત્ ૧૯

ભાવાર્થ — જેમ નમસ્કાર, મેવા, બ્રહ્મચર્યપાલન અને વેદાધ્યયનાદિ કરવાથી જ ઈંદ્રને બહુકાળે (૧૦૧ વર્ષે), તત્ત્વજ્ઞાન થયું હતું, તેમ બીજા જિજ્ઞાસુઓને પણ ગ્રહસેવાદિ સાધનવડે દીનકાળે પણ જ્ઞાન થાયજ

ન કાલનિયમો વામદેવત્ ॥ ૨૦ ॥

ભાવાર્થ — તત્ત્વજ્ઞાન આટલજ મમયર્મા હિતપન્ન થાય એવો ઘાઇ ચોક્કસ નિયમ નથી વામદેવ મુનિને માતાના ગર્ભમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેમ શીઘ્ર પણ જ્ઞાનનાભ થાય, અને ઈંદ્રની પેઠે વિદ્યભે પણ થાય.

અધ્યસ્તરૂપોપાસનાત્ પારંપર્યેણ યજ્ઞોપાસકાનામિવ ॥ ૨૧ ॥

ભાવાર્થ — શ્રીમહા, શ્રીનિષ્ણ, તથા થીસિવ આદિકની ઉપાસનાથી પણ બ્રહ્મયોગની પ્રાપ્તિ યદ્ય અત કચ્છુની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે જેમ યજ્ઞાદિક કર્મો કરનારને માસ ત નહિ પણ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ જ્ઞાન થાય છે, તેમ ઉપાસના કરનારને પણ અત કચ્છુશુદ્ધિદ્વારા જ જ્ઞાન થાય છે

હતરલામેડ્પ્યાવૃત્તિઃ પંચાગ્નિયોગતઃ જન્મશ્રુતેઃ ॥ ૨૨ ॥

ભાવાર્થ — માલદષ્ટિએ કરીને મિદ્ધ થનારી પચાગ્નિવિલાકપ ઉપાસનાવડે બ્રહ્મયોગની પ્રાપ્તિ થવાથી પણ કૃતજ્ઞતા થતી નથી, કેમકે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વગર ત્યાથી પણ બીજા કંપમાં પુનરાગમન થાય છે, એમ શ્રુતિમાં ક્યું છે બ્રહ્મયોગને પામેન મદર્વશમ્પવાળા અજ્ઞાની જીવો ત્યાના ભોગો ભોગવી રહ્યા પછી પચાગ્નિ યોગે ફરીને જન્મ ગ્રહણ કરે છે પચાગ્નિ એટલે સ્વર્ગ, મેઝ, પૃથ્વી પુણ્ય ને સ્ત્રી. પુણ્યના ફળરૂપ ભોગ સ્વર્ગમાં ભોગવી સ્વર્ગમાંથી મેધમાં, નેધથી જળમાં, જળથી પૃથ્વીમાં, પૃથ્વીથી અન્નાદિ સાથે પુરૂષમાં ને પ્રુપથી વીર્યમગે સ્ત્રીમાં પ્રવેશ કરી તેઓ પુન હિતપન્ન થાય છે “બ્રહ્મયોગમાં ગયા પછી પુનરાવૃત્તિ થતી નથી” એવા વાક્યો જે શાઓમાં આવે છે, તે

વિરક્ત અને જ્ઞાનવાનોની આગત્તિનો નિષેધ ગતાવવામારે છે

વિરક્તસ્ય હ્રેયહાનમુપાદેયોપાદાનં હંસક્ષીરવત્ ॥ ૨૩ ॥

ભાવાર્થ — વિરક્ત પુરુષ હમની પેઠે અમારે પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને સાર ને પુરુષ તેનું મદણુ દરે છે, પણ અવિરક્તથી એમ થઈ શકતું નથી. તાત્પર્ય કે હંસ પક્ષી જેમ દૂધ તથા પાણી ભળેલા મેલ તેમાંથી પાણીને ત્યાગ કરી દૂધને મદણુ કરે છે, તેમ વિરક્ત પણ મંસા ગેને ત્યાગ કરી મોક્ષને મદણુ કરે છે.

લઙ્ઘાવિશયયોગાદ્વા તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

ભાવાર્થ — હમ જેમ પોતાની શક્તિવિશેષદ્વારા દૂધમિશ્રિત પાણી માથી દૂધમાત્રનું મદણુ કરે છે; તેમ વિવેકી પુરુષ પણ વિવેકમનિત શક્તિવિશેષદ્વારા મસારનો ત્યાગ અને મોક્ષનું મદણુ કરી શકે છે.

ન શુકલત્કામચારિત્વં રાગોપહતેઃ ॥ ૨૫ ॥

ભાવાર્થ — જેનું હૃદય સંસારમગ્નિવાણુ છે, તેને શુકલેવની પેઠે કામચારિત્વ (હિચ્છાનુસાર વિચરવાનું સામર્થ્ય) પણ નથી આપેન થતું તે પછી મુક્તિ તો ક્યાંથી જ થાય ?

ગુણયોગાદ્વદ્ધઃ શુકલત્ ॥ ૨૬ ॥

ભાવાર્થ — પોપટ જેમ ગુણ (દોગડી) વડે બંધન પામે છે, તેમ પુરુષ પણ ગુણ (ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ) વડે બંધન પામે છે.

ન મોગાદ્વાગદ્યંતિર્મુનિવત્ ॥ ૨૭ ॥

ભાવાર્થ — મોગ ભોગવવાવડે ભોગાભિવાપની ત્રાતિ મુનિ-ગનન ઝીગ-ને પણ ન થાય તો બીજા અયુક્તને તો ક્યાંથી જ થાય ? પૂર્વે દૃશ્યપ્રમોહથી આદિ મુનિને ભોગદ્રાગ ભોગેવની રમૂદા વંચી હતી, પણ ગગની શાંતિ થઈ નહોતી.

દોષદર્શનાદુમયોઃ ॥ ૨૮ ॥

ભાવાર્થ — પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્યોમાં પશ્ચિમીપણ, દુ.ખ-સ્વરૂપપણ, ધૃત્યાદિ જે નાના પ્રકારના દોષો રહેલા છે, તેને હૃદયપૂર્વક નોવાધી રાગની નિવૃત્તિ થાય છે

ન મલિનચેતસ્યુપદેશવીજગ્રોહોજ્જવત્ ॥ ૨૯ ॥

ભાવાર્થ — જેમ ઓના શોકથી મલિન ચિત્તવાળા અગ્ર નામને શ્રી વસિષ્ઠજીનો ઉપદેશ સ્થિરીભૂત થયો નહિ, તેમ અત્યેક મલિન ચિત્તરૂપ ભૂમિમાં ઉપદેશરૂપ બીજના પડવાથી જ્ઞાનરૂપ અકુરની ઉત્પત્તિ થાય નહિ ક્રોધ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, માત્સર્ય, શોક, તાપ એ બધા મનના મેલ છે, એના પ્રવેશથી મન મલિન થઈ જાય છે

નામાસમાગ્રમપિ મલિનદર્પણવત્ ॥ ૩૦ ॥

ભાવાર્થ — જેમ મેવા દર્પણમાં અપાદિકનો આલાસમાત્ર પણ પડતો નથી, તેમ રાગાદિવડે મલિન થયેલા ચિત્તમાં તત્ત્વોપદેશની છાયા મરખી પણ પડી શકતી નથી

ન તદ્વજસ્યાપિ તદ્દૂપતા પંકજવત્ ॥ ૩૧ ॥

ભાવાર્થ — જેમ કાદવના દોષથી ઉત્તમ બીજથી પણ બીજને યોગ્ય એવા સાગ કમળ ઉત્પન્ન થતા નથી તેમ કાદવના જેવા મેલા હૃદયમાં ઉપદેશાનુસાર જ્ઞાન થતું નથી તેના ચિત્તમાં રહેલા મશયવિધર્થ્યવડે જ્ઞાનનો બ્યતિક્રમ થઈ જાય છે

ન ભૂતિયોગેજપિ કૃતકૃત્યતોષાસ્યસિદ્ધિવદુપાસ્યસિદ્ધિવત્ ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ — અભિમાદિ સિદ્ધિઓનો લાભ થવાથી પણ મુક્તિ થાય એમ નથી. ઉપાસકો જેમ ઉપામનાદ્વારા ઉપાસ્ય દેવતાને પ્રાપ્ત થતા છતાં પણ મુક્ત થઈ શકતા નથી, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનવગર કેવળ માત્ર મિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાથી કોઈ મુક્ત થઈ શકતું નથી

‘ઉપાસ્યસિદ્ધિવત્’ એવડની પુનઃકૃતિ અધ્યાયની સમાપ્તિ બતાવે છે

ગ્રંથમેટ અથવા જ્ઞાન લહાણી

પે.તેમ પૂર્ણ જ્ઞાની થકેને બીજાઓને જ્ઞાન આપું, એ તે કેટલે
શીલ અને, પરંતુ જ્ઞાન જ્ઞાનીઓના જાતોપચિત્ત ઉપદેશ પુસ્તકો તે
સર્વ કાંઈ બીજાઓને આપી શકે.

અનેક ઉદ્ધારમાઓ આ પ્રકારે પણ જોવાના થતો. એકા પછે
મુદુપોગ કરેકેમ: પરંતુ કેવળી વડેમ ન આ તરફ જોતાં આ પ્રકાર
અર્થન મોટા પ્રમણમાં થકુ થકુ એક ઉપદેશ આમાકેક રૂઠિ ઉપે જની ગદે-
વાની જરૂર છે.

આમ મહા પ્રમણે ઉપર મત જોડકે વધુ અર્થથી કે કોઈકે જી
એ.કુ વાપરીને પણ)સારીરિક જ્ઞાનપત ઉપરાંત એવાં જ્ઞાનમિત્ર પ્રેરણાની
પત્રાવલિષ્ટ ઉપદેશ પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમ નને એટ અપાક તે તે તેમને
માટે ગમે તેવાં મિત્રાન્ન અને બીજા વસ્તુઓ કુનાં મણાંજ વધારે
ઉપદેશક કાચ એ પુષ્ટું છે.

ક્રમિક હોય તે. "અમુક પ્રમણે અવશ્ય અભિનિતા રમણુ નિમિત્ત
અમુક તરફથી એટ" કે એવું કંઈ મુખપરખર ઉપારીને, કે રજર-
સ્તાંપથી જાપીને અવશ્ય હાવરકે હાખીને તેની એટ આપદથી તે પ્રમણે
અવશ્ય અકિનના રમણકેનો તેવું પણ મરી રહે છે.

અરના અકિનનારા નીકેલાં અવશ્ય બીજાં એ પણ જોવાને પ્રમણે
પડે ને લે.મપદારકે પુસ્તકો. અત્રી ગતે પ્રત્યેક નવન મોટા મુદ્દા અમ
પ્રમણે વહેતીને થનના મુદુપોગકું તેમજ જ્ઞાન જોતી મુદે.પરિ વસ્તુના
પ્રદાનુ કેવ દરેક સમજી અનુપે પ્રેરવતું દર્શિત છે.

રૂઠથી અર્થ કરવા ક્રમિકર નકરના પ્રમણમાં કેદ એક નાના
મોટા ઉપદેશકે પુસ્તકોની ખ મ આદિ પણ ઉપારીને વહેતી-વહેતી શકે.

શક્તિની દવા

એ બાઇને કેટલા પુરુષો મરી જતા હશે ?

૧. ત્રાસદાયક જાહેરખબરો-આ દેશનાં વર્તમાનપત્રોમાં 'શક્તિની દવા'ની લાંબી લાંબી, તથા ખેચાલુકારક ભાષવાળી જાહેરખબરો હમેશાં છપાયા કરે છે.

(૧) "અર્ધો કલાકમાં પાવર પીત્તનો અજબ ચમત્કાર,"-૨) "પંદર મિનિટમાં કૌવનનો પૂર ભેમ,"-(૩) "પ્રેમના વિશાસી જનોમાટે ગોળીઓ,"-(૪) "મસરમુખ ગુમાવી બેઠેલા પુરુષોને આ ગોળીઓ સોનાના જેવી કિંમતી છે,"-(૫) "આ કિંમતી ગેળીઓની હજારો ખાટ-છીઓ ખપી ગઇ છે," વગેરે ટાંડેવાંચીને કેટલા બધા મૂર્ખ પુરુષો રાત-દિવસ હામના વિચારો કરીને પોતાની છાતી દુકાં કરતા હશે ?

૨. એકાએક મરી જતા તાંદુરસ્ત લુગાન પુરુષો-બહુ લુગાન તાંદુરસ્ત પુરુષો એકાએક ખીમાર પડીને યોગ દિવસોમાં, અથવા તો રીમાઇ રીમાઇને મરી જાય છે. અથવા કેટલા હતભાગી પુરુષો 'પ્રેમના વિશાસી જનોમાટેની ગોળીઓ'ના છુપા ભોગ ખનીને પોતાના મા, બાપ, બી, બાળકો વગેરે બ્રાહ્મણોને પોતે મૃત્યુવતા હશે ?

૩. વર્તમાનપત્રમાં ચેતવણી-તા. ૧૮-૧૨-૧૯૨૨ના એક રાજીદા વર્તમાનપત્રમાં "શક્તિની દવા વાપરનારાઓને ચેતવણી" એવા મથાળા નીચે એક લેખ છપાયો હતો, તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે "પુરુષોની ગુમાવેલી જીવનશક્તિમાટે હજારો લેભાગુ સ્વચ્છો નીચકડીમે તરફથી બહાર પડે છે; અને હજારો લોકો આ ઇલાજમાટે તેવી દવાઓ પાછળ પૈસાની બગાડી કરે છે."

બધા વેપારીઓ પોતાની દસનાં વખાણુ કરે છે ! ઘટપણુ એમ કહેવો નથી ? "મારી સ્વા છવલેણુ છે !"

૪. મોઘ વરમના એઃ જીવાનની વાન-આગરે મોઘ વગ્નને
મારો એઃ ઓઘખીને શ્રીમત જીવાન પુગ્ય દનો નેતી શ્રી ઘણી ખૂન-
મુગ્ય હતી ને ધણે નંદુરસન હતો. પણ એઃ નિવમ તે એમએઃ મિમાર
પડીને અવચઃ ધડગમેા નેનાં મામાધને વગ્નએ એઃ નેના એઃ નૂર્ષ મિત્રની
મથાધી તેણે કાઠ 'અક્તિની દવા' ખાધી હતી તે મબધમા તે પુગ્યને
ધણુ પછવામાં અચ્ચુ, પણ તે બીવકુલ બોલી શક્યો નહિ અને મરી ગયો !

જ્યારે તેના ગમને મમણુમા લઘ જવામટે લંવારી થતી હતી ત્યારે
દું ત્યાં હાજર હતો. તે વખતે તેની મા, બહેન, સ્ત્રી વગેરે મગી માધઓ
મમે તેવા ડમાધને પણ મધુ આવે તેવી ત્રમવાયક રીતે છતી કુટીને
વિધાપ કરતા હતા. તે બધાર ચિત્તિમારે જે 'અક્તિની દવા' ખના-
વનાર તથા નેતી જાગેખમર સોઢમાં ફેલાવનાર માણુમો જવાખદાર હશે
તેમના મગણુ પડી દર્મના ધિશરી ઇન્મારી તથા પ્રમદો કેવા જુરા તાલ
થવા જોઠએ તેને ખવાત કરવા સહેલો છે

૫. વર્તમાનપત્રોના માલેકોને અરજ-વર્તમાનપત્રોના માર્દેશને
બીજી મેકરો નિર્ગેષ જારેખમરોના દલને ફીંચા મને છે. મટે કમ
તથા પુનર્જન્મના ધિશરી ઇન્મારી કામગીરો ખ્યાલ કરીને 'અક્તિની દવા'ની
જાહેર ખમરે મનિષુ નહિ છાપવાનો ઠગલ ડગવાની તેઓ મદેરમાની કરે,
અને તેથી દલને કુટીએ ના તેઓ આશીર્વા મેળવે એરી મારી પ્રાર્થના છે

૬. અરજ-મારો આ લેખ છપાવીને, છટથી ફેલાવીને મદાપુર
માથા હુ અરજ કરે છુ

જેહું વાવંગા તેહું પામંગા, ઘડું વાવંગા તે ઘડું પામંગા,
પત્થર વાવંગા તે પત્થર પામંગા, દુનીઆમાં મુખ વાવંગા તે મુખ
પામંગા દુનીઆમાં દુખ વાવંગા તે દુખ પામંગા.

ધૈર્ય ન્યાયાધીશને કદિપણ હમી શકશે નહિ !

લામશંકર લક્ષ્મીદાસ-જૂનાગઢ

શીતલાની રસીથી થતાં મરણો

ગરીબ માણસો ઉપર જુલમ

૧. બોમ્બે ફોનીકલ-(૧) ચોદ વગસનો એક અગ્રેજ ડોક્ટરો, (૨) મોજ વગસની એક અગ્રેજ ડોક્ટરી (૩) એ- નાનુ અગ્રેજ બાળક શીતલાની રસીના એથી મરી ગયાં છે-બોમ્બે ફોનીકલ તા ૨૯-૩-૨૩

૨. વિનાયતનાં વર્તમાનપત્રો-શીતલાની રસીના એથી થતાં મરણો સમઘી સમાચાર વિનાયતના વર્તમાનપત્રોમાં વખતે વખતે છપાય છે, અને ઉપર પ્રમાણે સેન્ટરો મરણોના નોંધો આજસુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે

૩ પરમાથી ડાક્ટરો-શીતલાની રસીથી થતા લગભગ દરેક મરણો સમઘી ધણા પરમાથી યુરોપીઅન ડાક્ટરોએ પોતાના નોંધો અનુસરો પ્રસિદ્ધ થયાં છે શીતલાની રસીને વાછગડના પૃથ્વી માથી મનાવવામાં આવે છે તે માણસના નગરમાં લખન ગુવાથી ફેટલા બધાં બાળકો તેમજ મોટી ઉંમરના સ્ત્રીપુરુષો જીવેલું બીમારીથી પીડાઈને મરી ગયા છે, (૨) શીતલાનું દર્દ અગ્રવવામાં તે રસી રસી નમી છે, (૩) તે રસી ફરજિયાત મૂકવામાટે નરીમ લોઝ ઉપર ફેટલા બધો જીવન થાય છે, તે સમઘી સત્તાવાર ફોનીકલો પ્રસિદ્ધ ગુવામાટે દવાળું અગ્રેજોએ લડનમાં એક મડગી સ્થાપી છે

૪ શીતલાની રસીના ત્રાસગ્રસ્ત માણસો પશ્ચિમી મો તે મડગી પ્રસિદ્ધ કરે છે તેને પશ્ચિમી વિનાયતનો મરમરે ફરજિયાત રસી મૂકવાનો કાયદો ગઠ કર્યો છે, અને હવે લાખો અગ્રેજો પોતાના બાળકને શીતલાની રસી મૂકવતા નથી, અને તેવા બાળકો તદુસ્ત જીવેલી બેગરે છે

૫. ગરીબ માણસો ઉપર જુલમ-શીતલાની રસી ફરજિયાત

મૂકવામાટે ગરીબ લોકો ઉપર જીવન કરવામાં આવે છે તે મનુષ્યમાં વખતો વખત આ દેશનાં વર્તમાનપત્રોમાં ચોમર છપાય છે. દાખલા તરીકે—

(૧) “મડીઅવાડમાં નાના બાળકને ગલ્થોના શીંગી ઝાડનાર તરફથી જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખ લખ્યું લખાય તેવું નથી” —મડીઅવાડ ટાઇમ્સ, તા. ૧૬-૬-૧૯૨૦ (૨) “મહુવામાં—શીંગી ઝાડોના પંખારો વધ્યા. કેટલે ઘેર શીંગી કંઠરા જવાની શી કરી. વાહનનાં લખ્યાં મળ્યાં, તોએ લોભનો અત નહિ જેના હાથમાં છુરી આવી તે શુ થયું તકીપણું ન ગુજરી શકે ? પૈસાને ખાનર નાનાં બાળક અને નિર્દોષ ઓરતોપર ખમ સીનમજ ચાલે !” સેક્ટરાઈટ, તા. ૧૦-૩-૧૯૨૩

૬. પ્રાર્થના—(૧) ઉપર જણાવેલી લડન ખાતેની પગમાંથી મંડળીના સંકેટરીને માત્ર પાય શીનીંગ મેટરીને તેનું ધણું જણવાતોજ માહિત્ય મગાવીને વાંચવાની, (૨) શીંગાની રસીથી આ દેશમાં કેટલાં મરણો તથા બચકો દરદોના કેસો થાય છે તે જણવામાટે ઘેર ઘેર જાતીનપાસ કરવાની, તથા (૩) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે રસી ફરજિયાત મૂકવામાટે ચના જીવમથી ગરીબ લોકોને બચાવવાની આ દેશના દયાળુ અમલદારો તથા ડાક્ટરો મદદરેખાની કરે, અને તેથી નેએ લાખો આત્માઓના અશીર્વાદ મેળવે એવી મારી પ્રથના છે.

૭. બીજી પ્રાર્થના—લડન ખાતેની ઉપર જણાવેલી મંડળીની એક શાખા આ દેશમાં સ્થાપવાની મહ દયાળુ આત્મા મદદરેખાની કરે, અને તેથી તેઓ મહ પુણ્ય કમાય, એ મારી બીજી પ્રાર્થના છે.

જેઓ માણુમગનના તેમજ જનાવરોના આશીર્વાદ લે છે તેઓને ઈશ્વરી ન્યાયાધીશ સ્વર્ગે મોકલે છે. જેઓ માણુમગન તથા જનાવરોના આપ લે છે તેઓ નરકમાં પડીને ત્રાસદાયક પીડા ભોગવે છે.

વાંચનાર, તમે શું લો છો ? —માણુમગન તેમજ જનાવરોના આશીર્વાદ કે આપ ? ઈશ્વરી ન્યાયાધીશને કોઈ ઠગી ગણતું નથી.

લાલશંકર લક્ષ્મીદાસ—જીનાગઢ

વિવેકાનંદના અન્યભાગો

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ-અથ પહેલો-ભાગ ૧-૨-૩: આમાંના કેટલાક વિષયો:—ધર્મ એટલે શું? વેદાન્ત અને મુન્દાકો. અર્ધ-તત્ત્વજ્ઞાનનાં પરથીયાં. અનુભવનો માર્ગ. અમેરિકાની સર્વધર્મપરિષદમાં અપાવણાં વ્યાખ્યાન. ભરતમાં આવ્યા પછી સ્વામીજીને મળેલાં અનેક માનપત્રો અને તેના અપાવણાં બે ધર્મ ઉતારો. ઈંગ્લેન્ડ તથા અમેરિકાની સરખામણી. જ્ઞાતની જડતાનું દારણુ—અત્મા પ્રતિ અવિદ્યાનું તમારામાં અનંત સામર્થ્ય છે. મહાભારતના કૃષ્ણની પૂજા. પ્રાચીન સંન્યાસીની વિશેષતા. ધાર્મિક ઉચ્ચવાની અવસ્થાના સ્ત્રીકેળવણીની રૂપરેખા સંઘર્ષક્રિયાએજ મહારાક્ષિ. મહાપ્રસિદ્ધ ઋષિઓનું સામર્થ્ય. અવગણી પુત્ર પોતે અનુભવ. સેવધર્મની ઉત્તમતા ભોગ અને યોગ સાથે અનેક નૃદિ સંન્યાસાશ્રમનો મહિમા અને કાર્ય. અમેરિકાની વિજયક્ષ્મા સદ્ગત મનનું સામર્થ્ય. પાદરીઓનો ઉપદ્રવ. પ્રેતયોગિનું અસ્તિત્વ. એક પ્રેતાત્માનો ઉદ્ધાર. ખ્યાન. કામનો અનુભવ યાત્રીનનો સિદ્ધાન્ત. યક્ષિ ખીલવવાનો માર્ગ કૃષ્ણના કૃપાપાત્ર કેમ બનાવ? મનને વધીભૂત કરવાનો માર્ગ.

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ-અથ બીજો-ભાગ ૪-૫: આ પુસ્તકનું કદ અને મૂલ્ય પહેલાં મથતી જેતુજ હોઈ એમાં આવેલા વિષયો:—વેદાન્તનું મહાન કાર્ય. મારા મુક્તી વ્યૂહરચના. ભરતખંડના મહાન પુરોહિ. ભરતખંડનું ભવિષ્ય દ્વિધુધર્મના સામાન્ય મૂળતરંગે સંન્યાસનો આદર્શ અને તેનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ. હુ શું નથીખે? હું? વર્તમાન દિવસના મહાન પ્રશ્નનું નિરાકરણ. પંડિતારી ગાળાનું દર્શન. કર્મ અને માનવ સ્વભાવનો સંગ્રહ. પંડોપકાર કર્મજનનને તોડી શકે છે પરોપકાર પોતાના કલ્યાણ માટેજ કરવાનો છે. કમ્યોગનો આદર્શ. મનની શક્તિઓ.

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ-ભાગ ૬ તથા ૭. ત્રીયક ૧૬૦ પેજ ૫૪ ૪૨૦, મૂલ્ય ૩. ૧) આમાં સ્વામીજીના અનેક ઓળખીયો

ઉપરાન્ત તેઓના અનેક મહાપુરો સાથેના સંબંધો મુલ્યવાન તથા મહાદાના રૂપમાં અનેક મહાપુરો વિષયે સમાવસાઈ છે એમ કહે—૧૮૭૩ના જન્મથી ખાસ કરીને પાપથી આલે છે. મુલ્ય પાત્રોની દશા બાબતેનું નિષેધ દુષ્કર્મોનો ગહન ગણાવવા સ્વાભાવિક છે. કરનારા અર્થકર્તાઓ દરેક જગ્યા વિવેકાનુદયથી કાંઈ કાંઈ અજાણ અજાણ જ્યેષ્ઠ બળની આવી પૂર્વ જન્મેનું જાનું મુશ્કેલીની પ્રાચીન પ્રથા ગતીય શિક્ષણની અગત્ય સત્ત્વ જામની વાતો ત્યજીએના કાચ લેશે. શિક્ષણ પાત્ર મુશ્કેલીની રીતે તેવાર કરવા. જાપાનની મદદાનુ રદરવ અધિકારીવાદના અનર્થો

સ્વામી નિવેનન દના સંકુલેદા—લાગ ૮ એ રાજન ૧૬ પેટ ૫૮ ૫૮૦ મુલ્ય ૩ ૨) આમાનાથે ૩ વિષયોના નમ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભૂમિયોગ સ્થિતિ અને મુતિ મુતિ રીતે ધર્મના આદર્શ વિશેષોની વિશેષિયો. જન્મરતની વાતો પ્રસ દની વાતો જગતના મહાન આચાર્યો

સ્વામીશ્રી વિવેચન દરજી સંપૂર્ણ દેવનચરિત્ર—રામત ૧૧ પેટ ૭૭૭૭ મુલ્ય ૨ પાત્ર ૫૫ ૩ ૨) અતલ પ્રસિદ્ધિ આધારે રચાયેલા આ પુસ્તકમાં સ્વામીશ્રીના જીવનની તમામ બાબતો બેની આમતો સમજાવે છે કેટલીક બાબતોના નામ—મુશ્કેલીના આસ્થાવરથા અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા આવી પડેલી વિષયો. અતલ અમેલી સત્યની જીવન શીરામકૃષ્ણ પરમદસ સાથે સમાગમ સાધક દશા નિવિદ્યપ મમાધિ દિમાલયમાં અન દેશના જુદા જુદા બાલામાં પ્રવાસી માત્ર તરીકેનું જીવન અમેરિકાનો પ્રવાસ અમેરિકાની અર્થ ધર્મ પાત્ર મહાપરિ ધર્મવમા અને પેદાન્તોના જીવન ઉપરથી જોઈ શકાય અન એ મેકસમુતરની મુલાકાતો જેનું મુલ્ય અને ૨ મહાપુરો વિષયની રચાયેલા અગિની નિવેદિતા વચેન સાથેની ચર્ચાઓ ગરબી દુષ્કર્મ વચેન એમના નેમની સેવાઓ અના પાત્રો મહાપુરો વચેનની રચાયેલા ફરીથી અમેરિકા જતુ એવું માયાં

જીવન મહાસમાધિ ઉપસદાર

અસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક દાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ

વિજ્ઞાન, યુક્તિ અને અનુભવનાં પુરુષ દૃષ્ટાન્તોપૂર્વકે ઋષિ-મુનિઓના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને મર્યાદા રીતે સમજાવી માનવદૃષ્ટ્યને અપૂર્વ જ્ઞાન, હિસાદ અને મનોમગ્ધી ભરપૂર બનાવી મૂકનાર તથા અનેક મનુષ્યોનાં જીવન પલ્લવાવી નાખનાર અપૂર્વ ગ્રંથ.

સ્વામી રામતીર્થ

એમના સદુપદેશ.

ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૫, } પૃષ્ઠ સંખ્યા ૬૦૦
મૂલ્ય ૨) પૌના

આ ગ્રંથમાના કેટલાક ઉપક્રમક વિષયોના નામ -સ્વામીશ્રીનું ચરિત્ર, આત્મકૃપા, જ્ઞાનચય, નગદધમ ભાગ્યનો ભવિષ્યમજા, હિદ્દની જરૂરી આતો, યજ્ઞનું સહસ્ય રાષ્ટ્રીય ધર્મ, ઉર્ધ્વનું સદસ્ય, સુધારક પાપનું નિદાન, આપણું સત્યસ્વરૂપ મન્યનો માગ, ધમનું વક્તવ્યમિદુ, માનમિક શક્તિઓ, સ્વર્ગનું ગાન્ય, પવિત્ર પ્રજ્ઞાન-સદૃશ્ય તદ્દિ, સાક્ષાદારની વિધિ અને તેમા વાધા, આત્મભાવ, પ્રારબ્ધ અને પ્રકાર્ય, મવ ધમનું સમાધાન.

ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૮, } પૃષ્ઠ ૮ થી ૫૦૦
મૂલ્ય ૨, પૌના

આ ગ્રંથમા પણ મનત્વ અનેક વિષયો આવના કે જેમકે -મવ પ્રજ્ઞા પૂર્ણ કરવનો માર્ગ, વિજયી આધ્યાત્મિક નકેત મોત્રીમનો દડ, મનની સ્થિરતા, આત્મવિમસ જગન ક્યારે અને રા માટે? કુદ ન સી રીતે સુખી કરવા? દુઃખમાંથી પધિગમાં, ગમનો સંદેશ, આર્યાવર્તનો પ્રાચીન દિવ્યદષ્ટિ, જગતપર હિદ્દનું ઋણ, હિદ્દ માટે અમેરિકનોને અપીન, હિમાનયના દસ્યો, સ્વામીશ્રીના વાચવા યોગ્ય પત્રો. ઈં ઈં સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ.